

O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI ICHKI ISHLAR VAZIRLIGI
AKADEMIYA

R.X. DUSHANOV
Yo. A. FARFIYEV

KASBIY PSIXOLOGIYA

Ma’ruzalar kursi

Toshkent 2010

T a q r i z c h i l a r:

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston
Milliy universiteti psixologiya kafedrasining mudiri
psixologiya fanlari doktori, professor **E. G'. G'oziyev**;
psixologiya fanlari nomzodi **B. N. Sirliyev**

D 86 Dushanov R.X.

Kasbiy psixologiya: Ma'ruzalar kursi // R. X. Dushanov, Yo. A. Farfiyev.
– T.: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2010. – 302 b.

Mazkur ma'ruzalar kursi ta'lim standartlari hamda «Kasbiy psixologiya» fanining o'quv dasturi asosida davlat tilida tayyorlangan dastlabki ishlardan biri bo'lib, unda ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatining psixologik jihatlar batafsil yoritilgan. Shuningdek, ma'ruzalar kursida berilgan savol va topshiriqlar hamda psixologik testlar_o'quvchilarning bu sohadagi bilimlarini takomillashtirishga qaratilgan.

Ushbu ma'ruzalar kursi yurispudensiya va yuridik psixologiya sohalarida ichki ishlar xodimlari faoliyati psixologiyasini o'rganayotgan tinglovchi va talabalar, uni tadqiq etish bilan shug'ullanayotgan adyunktlar, aspirantlar, tadqiqotchilar hamda professor-o'qituvchilarga, shuningdek, ichki ishlar organlarining amaliyotchi xodimlariga mo'ljallangan.

BBK 88.4ya73

KIRISH

Bugungi kunda mamlakatimizning tinchligi, osoyishtaligini ta'minlash, jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurashish, jamiyatimizda adolat hamda qonun ustuvorligiga erishish ichki ishlar idoralari xodimlari, qolaversa, har bir fuqaroning muqaddas burchidir.

Mamlakatimizda ichki ishlar idoralari sohasida amalga oshirilayotgan islohotlar Vatan himoyasi, yurt tinchligi hamda davlat kelajagi uchun jonkuyar, olijanob, fidoyi, o'z xizmat burchini sidqidildan bajaradigan vijdonli xodimlarni tarbiyalab yetishtirish vazifasini qo'ymoqda. Chunki bugungi murakkab sharoitda ichki ishlar idoralari xodimlarining xalq oldidagi nufuzini ko'tarish, unga bo'lgan ishonchini mustahkamlash bevosita ana shu islohotlar samarasiga bog'liq.

Shu ma'noda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimovning ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatidagi kasb mas'uliyatiga oid quyidagi fikrlari diqqatga sazovordir: «Bu sohada xizmat qiladigan odamlar o'zining professional kasb va fuqarolik burchini, o'z vazifasini qanchalik halol va sidqidildan ijro etishi mubolag'asiz butun hokimiyatning obro'si, kishilarimizning adolatga ishonchi qay darajada bo'lishini belgilaydi».¹ Shu bois ichki ishlar idoralari xodimlari xizmat vazifalarini bajarishda o'zlariga berilgan vakolatlarni suiiste'mol qilmasliklari, aksincha har bir huquq va vakolat ortida xalq hamda davlat oldidagi burch, mas'uliyat turishini to'liq anglab yetishlari zarur.

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatining samaradorligini belgilovchi omillar, shuningdek, ushbu faoliyatning psixologik jihatlarini tahlil qilish, uning o'ziga xos xususiyatlarini o'rganish, shu orqali bu faoliyatni takomillashtirishning psixologik mexanizmlarini ishlab chiqish va yo'lga qo'yish davr talabidir.

¹ *Каримов И.А. Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди.* Т. 13. — Т., 2005. — 189-б.

Har qanday inson kundalik hayotida odamlar bilan uchrashib, muloqotga kirishadi va bu muloqot jarayonida har ikki tomon o'zining ichki va tashqi ruhiy olamini namoyon qiladi. Ana shu ruhiy holatlarning barchasi insonning psixikasini tashkil qiladi.

Ichki ishlar idoralari xodimlarining faoliyati o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. Chunki ular doimiy ravishda turli toifadagi odamlar bilan uchrashadilar, muloqotga kirishadilar. Bu esa xodimdan kasbiy psixologiya fanini, jumladan ichki ishlar idoralari faoliyatida yuz beradigan psixik holat va jarayonlarni yaxshi bilishni, ularga qarshi doimo tayyor turishni talab qiladi. Ana shu nuqtai nazardan kasbiy psixologiya fan sifatida o'rganiladi.

Ushbu ma'ruzalar kursi aynan shu maqsadni ko'zda tutgan bo'lib, Davlat ta'lim standartlari hamda psixologiya fanining o'quv dasturi asosida tayyorlandi. Uni tayyorlashda psixolog olimlar – M. I. Yenikev, A. M. Chufarovskiy, E. G'. G'oziyev, V. M. Karimova, S. V. Asyamov va boshqalarning ilmiy ishlaridan keng foydalanildi.

O'z navbatida shuni ta'kidlash joizki, ushbu ma'ruzalar kursi davlat tilida yaratilgan dastlabki ishlardan biri bo'lganligi bois, unda ayrim kamchiliklar, juz'iy xatolar bo'lishi tabiiy. Mualliflar qo'llanma yuzasidan bildirilgan fikr-mulohazalar hamda uni to'ldirish, takomillashtirish borasidagi takliflarni bajonidil qabul qildilar va kelgusi ishlarida albatta inobatga oladilar.

1-mavzu
KASBIY PSIXOLOGIYA FANINING PREDMETI, MAQSADI, METODI
VA VAZIFALARI

1-§. KASBIY PSIXOLOGIYA FANINING OBYEKTI VA PREDMETI

Ichki ishlar idoralari xodimi fuqarolarning xavfsizligi, tinchligi, haq-huquqi va erkinliklarini ta'minlashga mas'ul bo'lgan davlat xizmatchisi hisoblanadi. Ana shu mas'uliyat xodimdan birinchi navbatda o'z kasbining bilimdoni, ustasi bo'lishni talab qiladi.

O'z kasbining bilimdoni bo'lish uchun nafaqat yuridik fanlarni, balki shaxslarning ruhiy holati va kechinmalarini ham yaxshi bilish kerak bo'ladi. Bu esa har bir ichki ishlar idorasi xodimidan psixologiya ilmining sir-asrorlaridan xabardor bo'lish va shu asosda qonuniy xatti-harakatlarni amalga oshirishni taqozo etadi. Shuning uchun ham bu haqda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov: «Psixologiya fani biz uchun eng zarur sohalardan biri. Psixologiyani o'rganish – hayotni, insonni o'rganish degani. Kerak bo'lsa, rahbarlik qilmoqchi ekansiz, yetakchi bo'lib, odamlarga ko'rsatma bermoqchi ekansiz, oldin ularning psixologiyasini har tomonlama o'rganish kerak»¹, – degan edi. Ushbu fikr kasbiy psixologiya fanining metodologik asoslaridan birini tashkil qiladi.

Har qanday inson kundalik hayotida odamlar bilan uchrashib, muloqotga kirishar ekan, u o'zining bosiq yoki qiziqqon, beparvo yoki qiziquvchan, mehribon yoki bag'ritosh, jahldor yoki bosiq va hokazolardan iborat ichki va tashqi ruhiy olamini namoyon qiladi. Bu ruhiy holatlar ongli va ongsiz tarzda namoyon bo'ladi. Ana shu holatlarning barchasi insonning psixikasini tashkil qiladi.

Inson psixikasi moddiy va ma'naviy borliqdagi narsa va hodisalarni jonli in'ikos etuvchi murakkab jarayon bo'lib, u insoniyatning uzoq davom etgan fiziologik rivoji uyg'unligining mahsuli hisoblanadi

Xo'sh, psixika nima?

Psixika – yuqori darajada tashkil topgan materiyaning tizimli xossasi (xususiyati), subyekt tomonidan obyektiv borliqni faol aks ettirish, mazkur borliq manzaralarini subyekt o'zidan uzoqlashtirmay ifodalashi, xuddi shu asnoda o'z xulqi va faoliyatini shaxsan boshqarishdir. Psixikada o'tmishning, hozirgi davr va kelgusi zamonning hodisalari ifodalangan,

¹ Qarang: *Каримов И. А.* Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари – олий қадрият. –Т. 14. – Т., 2006. – 121–122-б.

tartibga solingan¹. Psixikaning asosiy vazifalari – aks ettirish – faoliyat va xatti-harakatlarni boshqarishdir.

Uning namoyon bo‘lish shakllari va ularning o‘zaro bog‘liqligi psixik (bilish) jarayonlar (sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol, nutq va diqqat), psixologik holatlar (hissiyot, emotsiya, e‘tiqodlilik, bardamlilik, tetiklik, qiziquvchanlik, hayratlanish, ishonchlilik, ijodiy ruhlanish), shaxsning xususiyatlari (yo‘nalishlar, temperament, xarakter, qobiliyat, iqtidor, aqliy salohiyat, xulq motivatsiyasi, ish uslubi, mas‘uliyat)da kuzatiladi.

Psixologiya – psixikaning kelib chiqishi, rivojlanish qonuniyatlari, shuningdek insondagi ongliklik va ongsizlik fenomenlarining xilma-xil ko‘rinishlarini o‘rganuvchi fan.

Psixologiya yunoncha «psixologos» so‘zidan olingan bo‘lib, «jon», «ruh» haqidagi fan, ta’limot degan ma’noni anglatadi. Biroq hozirgi davr ilmida «jon» tushunchasi o‘rniga «psixika» atamasini qo‘llash qabul qilingan. Chunki lingvistik nuqtai nazardan «jon», «psixika» tushunchalari aynan bir ma’noni bildiradi. Lekin «psixika» atamasi bugungi kunda «jon»ga nisbatan kengroq ma’noga, ko‘larga ega bo‘lib, inson ruhiyatining ham ko‘zga ko‘rinuvchi, ham ko‘zga ko‘rinmas tomonlarini o‘zida aks ettiradi.

Psixologiya fanining obyektiga psixika, ong va ongsizlik, shaxs va uning faolligi kirsa, uning predmetini ana shu obyekt haqidagi muayyan bilimlar tashkil qiladi (Obyekt – kishilarning diqqatini o‘ziga tortadigan moddiy va ma’naviy borliq. Predmet – moddiy va ma’naviy borliq haqidagi bilimlar majmuasi va o‘rganiladigan masalalar).

Psixologiya fani: umumiy psixologiya, ijtimoiy psixologiya, pedagogik psixologiya, zoopsixologiya, yosh davrlari psixologiyasi, muhandislik psixologiyasi, yuridik psixologiya, harbiy psixologiya, tibbiyot psixologiya, savdo psixologiyasi kabi tarmoqlarga bo‘linadi. Bunda:

- umumiy psixologiya psixik faoliyatning umumiy qonuniyatlari va ularning o‘ziga xos jihatlarini o‘rganadigan maxsus soha hisoblanadi;

- pedagogik psixologiya kishiga ta’lim va tarbiya berishning psixologik qonuniyatlarini o‘rganishni o‘z predmeti deb biladi;

- yosh davrlari psixologiyasi turli yoshdagi odamlarning tug‘ilganidan to umrining oxirigacha psixik rivojlanish jarayonini, shaxsning shakllanishi va o‘zaro munosabatlari qonuniyatlarini individning yoshiga mos tarzda o‘zgarishi tamoyillarini o‘rganadi;

¹ Qarang: *Фозиев Э. Умумий психология.* – Т., 2002. – 25-б.

– ijtimoiy psixologiya odamlarning jamiyatda birgalikda faoliyatlari natijasida ularda hosil bo‘ladigan tasavvurlar, fikrlar, e‘tiqodlar, hissiy kechinma va xulq-atvorlarni o‘rganadi;

– muhandislik psixologiyasi avtomatlashtirilgan boshqaruv tizimlari operatorlarining faoliyatini, *odam–texnika* o‘rtasida funksiyalarni taqsimlash va muvofiqlashtirishning xususiyatlarini o‘rganadi;

– harbiy psixologiya kishining harbiy harakatlar sharoitida namoyon bo‘ladigan xulq-atvorini, zobitlar bilan oddiy askarlar o‘rtasidagi munosabatlarning psixologik jihatlarini o‘rganadi;

– savdo psixologiyasi – jamiyatda tijoratning psixologik shart-sharoitlari, ehtiyojning individual, yoshga, jinsga oid xususiyatlarini, xaridorga xizmat ko‘rsatishning psixologik omillarini aniqlaydi;

– tibbiyot psixologiyasi shifokor faoliyati psixologiyasini, bemor xulq-atvorining psixologik jihatlarini o‘rganadi.

Shuningdek, psixologiyada etnopsixologiya, oilaviy hayot psixologiyasi, boshqaruv psixologiyasi, shaxs psixologiyasi, sport psixologiyasi, psixodiagnostika, siyosiy va tashkiliy psixologiya kabi ko‘plab sohalar mavjudki, ularning har biri jamiyatdagi real ehtiyojlar va ularni qondirishda psixologiyaning fan sifatidagi o‘rni va maqsadidan kelib chiqadi¹.

Ichki ishlar idoralari xodimlarining faoliyati jamiyatda mavjud bo‘lgan barcha kasblardan, birinchidan, davlat tomonidan qat’iy belgilab berilgan qonunlar, buyruqlar, nizom va yo‘riqnomalar asosida ish ko‘rishi; ikkinchidan, bevosita jinoyatchilar dunyosi bilan ishlashi; uchinchidan, hayotining doimo xavf-xatar ostida bo‘lishi; to‘rtinchidan, davlat hokimiyatining vakili sifatida ish ko‘rishi bilan ajralib turadi. Ana shu faoliyat ma’lum psixologik qonunlar, usullar asosida ish ko‘rishni talab etadi. Bu esa ichki ishlar idoralari faoliyatida yuz beradigan psixik holat va jarayonlarni alohida fan – kasbiy psixologiya sifatida o‘rganishni taqozo etadi.

Xo‘sh, kasbiy psixologiya fanining bahs mavzui nima?

Kasbiy psixologiya, o‘z mohiyatiga ko‘ra, yuridik psixologiya fani tarkibiga qiradi. Shu nuqtai nazardan qaraganda *kasbiy psixologiya* o‘ziga xos *predmet* bo‘lib, yurisprudensiya va psixologiyaning nozik tomonlarini qamrab oladi. Ya’ni bu fan huquq bilan psixologiya sohalarining kesishuvida yuzaga keladi. Huquq insonning xulq-atvorini, xatti-harakatlari bilan bog‘liq jarayonlarni o‘rganadi. Psixologiya esa muayyan

¹ Qarang: *Каримова В. Психология: Ўқув қўлланма. – Т., 2002. – 20–21-б.*

shaxs, uning jamiyatlardagi xulq-atvori va turli faoliyatlarining o'ziga xos tomonlarini o'rganadi. Bundan ko'rinadiki, har ikkala fanning obyekti va subyekti shaxs, inson hisoblanadi.

Yuqorida ta'kidlab o'tganimizdek, kasbiy psixologiya yuridik psixologiya tarkibida yuzaga kelgan bo'lib, aniq faoliyat, ya'ni ichki ishlar idoralari faoliyatidagi psixologik jihatlarining muhim tomonlarini o'rganishga bag'ishlangan fan hisoblanadi.

Kasbiy psixologiya ilmiy-amaliy fan bo'lib, umumiy psixologiya qonuniyatlarini o'rganadi va bu fanni samaradorligini oshirish uchun tavsiyalar ishlab chiqadi.

Kasbiy psixologiya fani huquq doirasidagi munosabatlar, odamlarning psixik faoliyatini huquqiy boshqarish mexanizmlari va qonuniyatlarini o'rganuvchi fandır. Bunda guvohlar, xolilar, jabrlanuvchi, gumonlanuvchilarning ko'rsatmalari hamda so'roq olib borishning psixologik asoslarini o'rganish *maqsad* qilib qo'yilgan.

Kasbiy psixologiya fanining maqsadi – ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatining taraqqiyot qonuniyatlari, turli toifadagi shaxslar bilan o'zaro munosabatlar jarayonida psixologik bilimlardan foydalana olish ko'nikma va malakalarini shakllantirishdan iboratdir.

Shu ma'noda, kasbiy psixologiya fanining metodologik asosini O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari, faylasuf-allomalarning psixologiya faniga oid g'oya va nazariyalari hamda hukumat qonunlari, IIVning buyruq va ko'rsatmalari tashkil etadi.

Kasbiy psixologiya fanining predmetini quyidagilar tashkil etadi:

- ichki ishlar idoralari xodimlarining psixikasini har tomonlama o'rganishdan hosil bo'lgan bilimlar;

- jabrlanuvchi, aybdor, guvoh, gumon qilinuvchi va hokazolarning ongi, ruhiyati, onglilik va ongsizlik holatidan hosil bo'lgan xulosalar;

- jinoyatchi shaxsining tuzilishi, uning faoliyati va faolligini o'rganish orqali olingan nazariy va amaliy xulosalar.

Barcha fanlar singari kasbiy psixologiya fanining ham o'z obyekti mavjud, ular quyidagilardan iborat:

- ichki ishlar idoralar xodimlarining psixologiyasi;

- jabrlanuvchi, aybdor, guvohlarning psixologiyasi;

- fuqarolarning onglilik va ongsizlik holatlari;

- shaxsning tuzilishi;

- shaxsning faoliyati;

- shaxsning faolligi va uning shakllari.

Shunday qilib, kasbiy psixologiya fani ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatidagi psixika, ong, ongsizlik kabi fenomenlarning kelib chiqishi, rivojlanish qonuniyatlarini o'rganuvchi fandır.

2-§. KASBIY PSIXOLOGIYA FANINING YURIDIK PSIXOLOGIYA TIZIMIDA TUTGAN O'RNI

Yuridik psixologiya ko'pgina sohalarni o'z ichiga qamrab oluvchi amaliy fan hisoblanib, bir tomondan psixologiya, ikkinchi tomondan umumiy huquqshunoslik fanlari doirasiga qiradi. Bu fan ijtimoiy-gumanitar fanlarning integrallashuvi jarayonlarining mahsuli sifatida XVIII asrdan boshlab paydo bo'la boshlagan.

Yuridik psixologiya o'z ichiga sud, kriminal va huquq psixologiyasi yo'nalishlarini qamrab oladi. Gumanistik nuqtai nazardan sud psixologiyasi muammolarini M. M. Sherbatov (1733–1790) o'rgana boshlagan. XIX asr oxiri va XX asr boshlarida I. M. Sechenov, S. M. Bextero, A. F. Koni faoliyat yuritgan davr yuridik psixologiyaaning o'sish davri hisoblanadi. Jinoyatchi shaxs psixologiyasi ustidagi izlanishlar natija bera boshlaydi va ayni shu davrda yuridik psixologiyani mustaqil fan sifatida qabul qilish zarurati tug'iladi.

Gans Grosning 1898-yilda chop etilgan «Kriminal psixologiya»si ko'plab psixolog olimlarning mashaqqatli mehnatlarini o'zida aks ettirgan birinchi ilmiy adabiyot sanaladi.

Alfred Bine 1900-yilda nashr ettirgan «Ta'sir etish» asarida yosh bolalarning guvohlik berishida ta'sir ko'rsatishning muhimligi muammosini o'rgangan.

1925-yilda birinchi bo'lib Rossiya davlatida Jinoyat va jinoyatchilikni o'rganish instituti tashkil etiladi.

1964-yilda «Yuridik psixologiya» fani huquqshunoslik yo'nalishidagi barcha institutlarning o'quv dasturlariga kiritiladi.

1970-yilda Amerika milliy ruhiy sog'lomlashtirish markazida o'tkazilgan 45 ta izlanish natijalari asosida «Jinoiy xromosoma anomaliyasi» mavjudligi haqida ma'ruza qilinadi. Kriminal psixologiya nazariyasiga ko'ra, Klaynfelter gipotezasi tahlil qilinadi va 5242 nafar jinoyatchi (aynan bo'yi balandlari) tajribadan o'tkaziladi. Olingan natijalarga ko'ra, baland bo'yli erkak jinsiga mansub shaxslarning 2 %da, o'rta bo'yli shaxslarning 0,7 %da, qonunga itoatkor deb topilgan shaxslarning 1,0 %da tajovuzkor xulqning shakllanishiga bog'lik xromosomalar aniqlangan.

Yuridik psixologiya fanining rivojlanishiga S. S. Romanov, M. I. Yenikeev, V. L. Vasilyevlar katta hissa qo'shganlar. Shu ma'noda yuridik psixologiya psixik qonuniyatlarning huquqiy faoliyat va huquqiy tartibga solish jarayonlarida paydo bo'lishi hamda amalda qo'llanishini o'rganuvchi fandır¹.

Yuridik psixologiya ilmiy-amaliy fan sifatida birinchidan, qonunga itoatgo'ylik xulqi (huquqiy ong, axloq, ijtimoiy fikr, ijtimoiy stereotiplar); ikkinchidan, jinoiy xulq (jinoiyatchi shaxsining xulq-atvoridagi og'ishishlar, jinoiy stereotip, jinoiy guruh tartibi, tuzilishi kriminogen vaziyat, jabrlanuvchining shaxsi, xulq-atvori va jinoiy xulqining genezisidagi roli); uchinchidan, huquqni muhofaza qilish faoliyati (profilaktik faoliyat psixologiyasi, tergov faoliyati psixologiyasi, sud-psixologik ekspertiza); to'rtinchidan, huquqbuzarlarni resotsiolizatsiya qilish (jinoiy jazoni ijro etuvchilar psixologiyasi, ozodlikka chiqqanlar psixologiyasi); beshinchidan, voyaga etmaganlar kabilarning psixologik asoslarini ishlab chiqadi.

Yuridik psixologiya bir qator vazifalarni, jumladan, huquq va huquqni muhofaza qishi faoliyatida alohida shaxs, guruh va jamoalarga ta'sir qilishning psixologik qonuniyatlarini o'rganish; ikkinchidan, qonunchilikni mustahkamlash, huquqni muhofaza qilish ishlarining samaradorligini oshirish, jinoyatga yarasha jazo tayinlash, jinoiy yo'lga kirganlarni qayta tarbiyalash bo'yicha ilmiy tavsiyalarni ishlab chiqish kabi vazifalarni hal qiladi.

Yuridik psixologiya fanining tarkibiy qismlariga quyidagilar kiradi.

- 1) kriminal psixologiya;
- 2) sud psixologiyasi;
- 3) jinoiy jazoni ijro etish psixologiyasi;
- 4) fuqarolik huquqlarini tartibga solish psixologiyasi;
- 5) sud-psixologik ekspertiza;
- 6) advokatlik ishlari psixologiyasi;
- 7) notarial ishlar psixologiyasi;
- 8) ichki ishlar idoralari faoliyati psixologiyasi.

Yuridik psixologiyaning tarkibiy qismlarini tizimlashtiradigan bo'lsak, u quyidagi ko'rinishda bo'ladi.

Huquqiy psixologiya: muhim hodisalarning huquqiy jihatdan individ va jamiyat oldidagi in'ikosi bo'lmish huquqiy psixologiya; shaxsning huquqiy ijtimoiylashuvi, huquqiy ijod va huquqqa munosabat

¹ Qarang: Еникеев М.И. Юридическая психология. – СПб., 2005. – С. 5.

psixologiyasi; huquqni tushunish va huquqiy ong psixologiyasi; huquqni ijro etish xatti-harakati psixologiyasi.

Kriminal psixologiya: jinoiy xatti-harakatning sotsiogenetik determinantlari. Shaxs jinoiylashuvining biologik va ijtimoiy omillari; «jinoyatchi shaxs» tushunchasi; ayrim toifadagi jinoyatchilarning tipologik tavsifi. Jinoiy qilmish psixologiyasi, viktim xulq, guruhiiy va uyushgan jinoyatchilar psixologiyasi. Ayb va javobgarlik psixologiyasi.

Sud psixologiyasi ikki qismdan iborat. 1. *Dastlabki tergov psixologiyasi:* jinoyat protsessi ishtirokchilarining psixologiyasi; surushtiruv-tergov faoliyati va ayrim tergov harakatlarining psixologik asoslari; nizoli vaziyatlarda jinoyat protsessi ishtirokchilarining o‘zaro munosabatlari psixologiyasi; sud-psixologik ekspertiza. 2. *Sud muhokamasi psixologiyasi:* sud protsessi ishtirokchilarining psixologik tavsifi; sud tergov va sud muzokaralari psixologiyasi; prokuror va himoyachining faoliyati, sud qarorlarini qabul qilish psixologiyasi.

Axloq tuzatish psixologiyasi: jazo va pushaymonlik psixologiyasi; qayta ijtimoiylashuvning psixologik muammolari; axloq tuzatish muammolari psixologiyasi; mahkumlar hayoti va faoliyati psixologiyasi. Qamoqdan ozod etilgan shaxslarning qayta ijtimoiy moslashuvi hamda jinoiy retsidivlarning oldini olish muammolari. Penitensiar ekspertiza.

Fuqaroviy-huquqiy tartibga solish psixologiyasi: fuqaroviy sudlovning psixologik jihatlari; fuqaroviy sudlovda sud psixologik ekspertiza; sud qarorlarini qabul qilish psixologiyasi; fuqarolik sudining kognitiv (bilish) va ishonch hosil qilish faoliyati; hakamlilik sudi faoliyati psixologiyasi.

Yuridik psixologiya fani ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatidagi kasbiy psixologiya fani uchun metodologik asos vazifasini o‘taydi. Yuridik va kasbiy psixologiya fanlari o‘rtasidagi umumiy tomonlar quyidagilardan iborat:

1) yuridik psixologiya ham, kasbiy psixologiya ham psixologiya va yuridik fanlar integratsiyalashuvi jarayonida paydo bo‘lgan bo‘lib, ijtimoiy-gumanitar fanlar tizimiga kiradi;

2) yuridik psixologiya va kasbiy psixologiyaning umumiy o‘rganish obyekti va predmeti bir xil, ya’ni xodim shaxsining psixik holati, ularning rivojlanish qonuniyatlari hisoblanadi;

3) yuridik psixologiya va kasbiy psixologiyani o‘qitishni amal qilish doirasiga ko‘ra davlat tomonidan belgilab qo‘yilgan normativ-huquqiy hujjatlar asosida ish ko‘radi;

4) yuridik psixologiyaning ham, kasbiy psixologiyaning ham bosh maqsadi fuqarolarning haq-huquqlarini ta'minlashda qonuniylikning samaradorligini oshirish hisoblanadi.

Yuridik psixologiya va kasbiy psixologiya o'rtasida farq qiluvchi tomonlar ham mavjud bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

1) kasbiy psixologiya fanining ko'lami yuridik psixologiyaga qaraganda torroq, chunki u sud jarayoni, advokatlik, notarial holatlar psixologiyasi bilan shug'ullanmaydi;

2) kasbiy psixologiya fanida nazariyaga qaraganda amaliy holatlar ko'proq, bu bevosita jinoyatchini qo'lga olish bilan bog'liq psixik jarayonlarning o'ziga xosligi bilan ifodalanadi;

3) kasbiy psixologiya fanining ishlash metodlari aksariyat hollarda «maxfiylik» xarakteriga ega;

4) kasbiy psixologiyaning ish uslubi tezkorlik xususiyatiga ega;

5) kasbiy psixologiya katta psixologik stress holatlarini ham o'z ichiga oladi;

6) kasbiy psixologiya ichki ishlar idoralari xodimlarining psixologiyasini shakllantirish va rivojlantirish bilan ajralib turadi.

Kasbiy psixologiya fani yuridik psixologiya kabi bir necha tarmoqlarga bo'linadi. Bular:

1) profilaktika faoliyati psixologiyasi;

2) dastlabki tergov faoliyati psixologiyasi;

3) tezkor-qidiruv faoliyati psixologiyasi;

4) ekspert-kriminalist faoliyat psixologiyasi.

Profilaktika faoliyati psixologiyasi. Ushbu faoliyat psixologiyasining predmeti huquqbuzarliklarning oldini olish jarayonida turli toifadagi fuqarolar bilan psixologik muloqot o'rnatish va huquqiy normalar orqali ta'sir etish usullarini o'rganishdan iborat bo'lib, maqsadi huquqbuzarliklarning oldini olish va jamoat tartibini saqlashda tinglovchilarda psixologik bilimlardan foydalana olish ko'nikma va malakalarini shakllantirishdan iborat. Uning asosiy vazifasi ichki ishlar idoralari faoliyatida psixoprofilaktik ishlarning o'ziga xos psixologik xususiyatlari haqidagi tasavvurlarni shakllantirish hamda profilaktika xizmati xodimlarining kasbiy sifatleri va mahoratlarini shakllantirishning psixologik shart-sharoitlari bilan tanishtirish hisoblanadi.

Dastlabki tergov faoliyati psixologiyasi jinoyatlarni tergov qilish jarayonida ishtirokchilarning o'ziga xos psixologik jihatlarini o'rganadi. Jinoyatlarni tergov qilish jarayonida zarur psixologik bilimlardan foydalana olish ko'nikma va malakalarini shakllantiradi. Tergov

faoliyatining psixologik tuzilishi haqidagi tasavvurlarni hamda tergov jarayonida psixologik bilimlardan foydalana olish malakalarini rivojlantiradi, fuqarolar bilan aloqa o'rnatish qobiliyatini takomillashtiradi.

Tezkor-qidiruv faoliyati psixologiyasi tezkor vaziyatlarda xodimlarning turli toifadagi shaxslar bilan aloqa o'rnatishi va kerakli ma'lumotlar olishining psixologik jihatlarini o'rganadi. Turli toifadagi shaxslar bilan aloqa o'rnatish va kerakli ma'lumotlarni olishda psixologik bilimlardan foydalana olish ko'nikmalarini, psixologik aloqa va kerakli ma'lumotlar olishning psixologik asoslari haqidagi tasavvurlarni shakllantiradi.

Ekspert kriminalistik faoliyati psixologiyasining ham maqsad va vazifalari har xil turdagi jinoyatlarni kriminalistik ekspertizadan o'tkazishda ekspert kriminalistik faoliyatning psixologik tuzilishini, ekspertiza o'tkazishda psixologik bilimlardan foydalana olish ko'nikma va malakalarini, shuningdek sud psixologik ekspertizalarning mohiyati va ularning psixologik asoslari borasidagi tasavvurlarni hamda ekspert-kriminalistlarning shaxsiy-kasbiy sifatlarini o'stirish va kasbiy mahoratlarini takomillashtirishdan iborat. Shunday qilib, yuridik psixologiya kasbiy psixologiya uchun metodologik tayanch bo'lsa, kasbiy psixologiya yuridik psixologiya uchun amaliy asos bo'lib xizmat qiladi. Kasbiy psixologiya va yuridik psixologiya bir-biridan ajralmaydigan, bir-birini to'ldirib boradigan fanlar hisoblanadi.

3-§. KASBIY PSIXOLOGIYA FANINING QONUNIYATLARI, METODLARI VA PRINSIPLARI

Kasbiy psixologiya fani ham ma'lum bir psixologik qonuniyatlarni o'rganadi va ularni amalda qo'llash bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqadi.

Psixologik qonuniyat u yoki bu ruhiy hodisani keltirib chiqaruvchi va rivojlantiruvchi sabab bilan natijaning ichki bog'liqligidan iboratdir. Bunday psixologik qonuniyatlardan biri ma'lum sharoitda u yoki bu ruhiy hodisaning takror namoyon bo'lishidir. Psixologik qonuniyatlarni bilish – muayyan psixik hodisani tushunish, oldindan ko'ra olish va ularni qayta tiklash imkonini beradi. Shuningdek, ichki ishlar idoralari xodimlariga fuqarolarning ruhiy faoliyatlari umumiy xususiyatlarini chamalab ko'rishga, fikr yuritish va xulq-atvorlarini belgilashga, ayniqsa, jinoyatchi shaxsining qilmishlarini ochish ishlarini tashkil qilishda xatoga yo'l qo'yimasliklarida yordam beradi. Har bir xodim shaxsning individual xususiyatlarini, sof tasodifiy holatlarni keltirib chiqaradigan boshqa narsalarni hamisha o'rganib borishi va hisobga olishi shart. Psixologik

qonuniyatlar umumiy va juz'iy bo'lishi mumkin. Umumiy qonuniyatlar hamma shaxslarga yoki ko'pchilikka aloqador bo'lishi mumkin. Masalan, hamma shaxslarda sezgilarning intensivligi (tez, jadal) qo'zg'atuvchining kuchiga nisbatan (o'rtacha kuchiga nisbatan) logarifma mutanosibligida o'sib boradi.

Juz'iy qonuniyatlar ba'zi yoshdagi kasb egalari va ba'zi toifadagi shaxslarga xos qonuniyatlardir. Masalan, o'smirlarda abstrakt fikrlashning tezlik bilan rivojlanishi hamma shaxslarga emas, faqat o'smirlarga xos bo'lgan juz'iy qonuniyatdir. Psixologik qonuniyatlarni jiddiy o'ylab tashkil qilingan hamda rejali ravishda olib boriladigan tekshirishlar orqali aniqlash mumkin. Qanchalik murakkab bo'lishidan qat'i nazar, ko'pgina psixologik tekshirishlar mutaxassis uchun tushunarli va ularni muvaffaqiyatli ravishda amalga oshirish mumkin.

Psixologik qonuniyatlar jarayonini ba'zi asosiy bosqichlarga ham bo'lish mumkin.

1. *Masalaning qo'yilishi.* Har qanday ilmiy-tekshirish ishlari kabi, psixologiyada olib boriladigan ilmiy tekshirish ishlari ham nazariy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan masalani aniqlashdan, shuningdek, bu masala fanda qanchalik o'rganilganligini bilish uchun mazkur mavzuga oid adabiyotlarni o'rganishdan boshlanadi.

2. *Tekshirish metodikasini tanlash.* Psixologik kuzatishlar turli metodlar (bu metodlar haqida quyida batafsil fikr yuritiladi) bilan olib boriladi. Ishning muvaffaqiyatli chiqishi ko'p jihatdan metodni tanlashga bog'liq bo'ladi.

3. *Aniq ma'lumotlarni to'plash.* Ma'lumotlar, I. P. Pavlov ta'biri bilan aytganda, olim uchun go'yo havodek zarur narsadir. To'plangan ma'lumotlar o'rganilayotgan muammoga mos kelishi zarur. Ilmiy ma'lumotlarga bo'lgan asosiy talab – ularning to'liq va izchil bo'lishidir. To'plangan ma'lumotlar o'rganilayotgan masalani har jihatdan tavsiflab berishi kerak.

4. *Aniq ma'lumotlarni ishlash.* To'plangan ma'lumotlarni matematik va mantiqiy jihatdan ishlab chiqish umumiylikni, tipiklikni topish va ularni tasodifiy materiallardan ajratish imkonini beradi. Bunda to'plangan materiallarning o'rtacha miqdori (arifmetik, kvadrat va h.k.), foizi va boshqalar aniqlanadi, songa oid ma'lumotlar jadvallarga joylashtiriladi, grafik, diagramma ko'rinishlarida aks ettiriladi. Murakkab mutanosiblikdagi ma'lumotlarni aniqlashda esa variatsion statistika metodlari qo'llanadi.

5. *Qonuniyatning ifodalanishi.* Bu tekshirishning eng qiyin va mas'uliyatli bosqichi hisoblanadi. Chunki bu bosqichda ma'lumotlarning mohiyatini chuqur tushunish, ularning o'zaro bog'liqlikni hisobga olish kerak bo'ladi, binobarin, bitta ma'lumotdan turlicha xulosa chiqarish mumkin. Ko'pincha chiqarilgan xulosalar taxminiy xususiyatga ega bo'lib, keyingi tekshirishlar, aniqlashlar uchun asos bo'ladi.

Qonuniyatni amalda qo'llash. Aniqlangan qonuniyat ma'lum bir amaliyot sohasida, masalan, tergov jarayonida gumon qilinuvchini so'roq qilish psixologiyasini o'rganishdan to'plangan tajriba keyingi tergov jarayoni uchun kerak bo'ladi. Ko'pgina xodimlar amaliy faoliyatlarida hamisha shaxsiy hamda boshqalarning tajribalarini umumlashtiradilar. Lekin, shunday bo'lsa ham, har holda bunday umumlashtirishlar ilmiy jihatdan yetarli asoslangan bo'lmaydi, boshqacha qilib aytganda muhim aniqlik va teranlik bilan ajralib turmaydi.

Kasbiy psixologiya fani o'rganishi kerak bo'lgan qonuniyatlarni quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

1) ichki ishlar idoralari xodimlarining shaxsi va ish faoliyati bilan bevosita bog'liq bo'lgan psixik qonuniyatlar;

2) jinoyatchi shaxsining psixikasini o'rganishga qaratilgan psixologik qonuniyatlar;

3) ichki ishlar idoralariga har xil sabablar bilan murojaat qiladigan fuqarolarning psixologiyasini o'rganishga qaratilgan psixologik qonuniyatlar. Hozirgi kunda o'zbek psixolog olimlari ushbu muammolar ustida ilmiy izlanishlar olib bormoqdalar.

Kasbiy psixologiyaning o'ziga xos prinsiplari mavjud. Har qanday usulda o'tkaziladigan psixologik tekshirishlar qator prinsiplarga rioya qilishni talab etadi. Masalan: subyektiv (psixologik) asosga nisbatan obyektiv (moddiy) asosning birlamchiligi, psixikaning taraqqiyotida faoliyatning yetakchilik roli, psixik hodisalarning o'ziga xos bog'liqligi prinsipi, psixologik faoliyatni o'rganishda obyektivlik prinsipi, nazariya bilan amaliyotning bog'liqligi prinsipi.

Subyektiv asosga nisbatan obyektiv asosning birlamchiligi prinsipi psixika moddiy bo'lmasa ham moddiylikdan ayri holda yashay olmasligidan kelib chiqadi. Shaxsni o'rganishda biz psixik faoliyatning ko'plab tashqi ko'rinishlariga duch kelamiz. Ulardan asosiylari:

– og'zaki va yozma nutq. Psixolog uchun shaxsning o'zi (shaxsiy hisobot ma'lumotlari) haqidagi mulohazalari g'oyat muhim hisoblanadi. Nutq orqali shaxslarning fikrlari, hissiyotlari, qarashlari, intilishlari, bilimi va boshqalar haqida xulosaga kelish mumkin;

– shaxs faoliyatining mahsuli. Shaxslar psixikasi haqida ularning o‘z qo‘llari bilan yasagan buyumlar, asbob-uskunalar, turli yasamalar, rasmlar va boshqalar aniqroq ma’lumot beradi;

– psixik faoliyatning tashqi ko‘rinish va tanada namoyon bo‘lishi. Bu ko‘z qarashining ma’nodorligi, yuz mimikasi, imo-ishora, nafas olish va qon aylanishining o‘zgarishi, miya elektr faolligining o‘zgarishi va hokazo.

Shuni ham ta’kidlab o‘tish zarurki, bunday holatda faqat psixikaning tashqi namoyon bo‘lishigina emas, balki psixikaning o‘zi tashqi namoyon bo‘lishiga qarab ham o‘zgaradi. Agar tergovchi yoki aybdor masalan, so‘z yozishda xatoga yo‘l qo‘ydi. Ushbu faktni aniqlash (bir harf o‘rniga boshqa harf yozilgan)dan avval xatoning sabablarini bilish lozim.

Psixikani tashqi namoyon bo‘lish shakli orqali o‘rganish vositali bilish deyiladi. Psixologiya fani tarixida uzoq yillarga qadar psixikani o‘rganishning asosiy metodi sifatida o‘z-o‘zini kuzatish (introspeksiya) metodidan foydalanib kelingan. Biz o‘z ichki dunyomizni bevosita his qilamiz. Psixologiya uchun o‘z-o‘zini kuzatish metodi o‘ta qulay tuyuladi. Lekin masalaga bunday qarash xatodir, chunki o‘z-o‘zini kuzatish ko‘pincha umumiydan oddiy yoki tasodifiyni farqlash imkonini bermaydi, psixik faoliyat jarayonini noto‘g‘ri ko‘rsatadi.

Psixika taraqqiyotida faoliyatning yetakchi o‘rin tutishi prinsipi inson psixikasining mehnatda yuzaga kelishi va faoliyatda tarkib topishidan kelib chiqadi. Shunga ko‘ra, psixikani kishining amaliy faoliyatidan ayri holda o‘rganish mumkin emas.

Psixik hodisalarning o‘zaro bog‘liqlik prinsipi bizning ichki dunyomiz yagona, bir butun ekanligidan, ma’lum shart-sharoitlarda shakllangan, muayyan shaxslarga xos miyaning mahsuli ekanligidan kelib chiqadi. Shu jihatdan shaxslarning ayrim tomonlarini, uning psixikasini o‘rganishning o‘zi asosiy maqsad bo‘lib qolmasligi kerak. Har bir tekshirishda biror psixik hodisaning boshqa psixik hodisalar bilan uzviy aloqasini va ta’sirini hisobga olish lozim bo‘ladi.

Psixik faoliyatni o‘rganishda obyektivlik prinsipi boshqa tekshiruvchilar qatori psixologdan ham hodisaning aniq tafsilotlarini o‘rganishni, real holatni ifodalamaydigan shoshilinch umumlashtirish va xulosalarga yo‘l qo‘ymaslikni talab qiladi.

Nazariya bilan amaliyotning bog‘liqligi prinsipi nazariya amaliyot uchun asos ekanligini, u o‘z qobig‘iga o‘ralib olmasdan amaliyot uchun yangi-yangi yo‘nalishlar ko‘rsatishni anglatadi.

Kasbiy psixologiya fanining bu prinsiplari birgalikda qo'llaniladi va ular har bir aniq psixologik metodning asosini tashkil qiladi.

Kasbiy psixologiya fanining o'ziga xos ilmiy o'rganish metodlari mavjud. Psixologiya fanini ilmiy o'rganish metodlari («metod» grekcha so'z bo'lib, «biror narsaga borish yo'li» degan ma'noni anglatadi) psixik jarayonlar, holatlar va individual xususiyatlar to'g'risidagi bilimlarni egallashda qo'llaniladigan nazariy tadqiqotlar hamda amaliy harakat qilish usullari va ularning yig'indisidir.

Kasbiy psixologiya yurisprudensiya va psixologiya sohasining obyektiv qonuniyatlarini o'rganishda uning metodlaridan keng foydalanadi. Ushbu metodlar o'zining maqsadi va yo'nalishiga qarab tasniflanadi. *Tadqiqot maqsadiga ko'ra sud psixologiyasi metodi ko'yidagi uch guruhga bo'linadi.*

Ilmiy tadqiqot metodi. Ushbu metod yordamida shaxslarning huquq normalariga nisbatan munosabatining psixik qonuniyatlari o'rganiladi, shuningdek, jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurashish faoliyati bilan shug'ullanuvchi amaliyot xodimlari uchun ilmiy jihatdan asoslangan tavsiyalar ishlab chiqiladi.

Shaxsga psixologik ta'sir etish metodi. Bu metod jinoyatchilikka qarshi kurash olib borishda rahbar xodimlar tomonidan qo'llanilib, jinoyat-protsessual qonunchilik va etikaga rioya etilgan holda olib boriladi. Ushbu metodning asosiy maqsadi jinoiy faoliyatning oldini olish, jinoyatni ochish va uning sabablarini aniqlash; jinoyatchilarni qayta tarbiyalash, ularni kundalik ijtimoiy muhitda normal yashash sharoitlariga moslashtirishdan iborat. Bu metodlar, jinoyat-protsessual qonunlarda tartibga solinishidan tashqari, psixologiyaning ilmiy usullariga asoslangan bo'lib, kriminalistika, kriminologiya, axloq tuzatish va mehnat pedagogikasi hamda boshqa fanlar bilan chambarchas bog'liq.

3. *Sud-psixologik ekspertiza metodi.* Tergov yoki sud idoralarining qarori bo'yicha psixolog-ekspert tomonidan o'tkaziladigan sud-psixologik ekspertiza eng to'liq va xolisona tarzda o'tkaziladigan tadqiqotdir. Ushbu tadqiqotda qo'llaniladigan metodlar doirasi ekspertiza o'tkazilishini tartibga soluvchi qonunchilik talablari bilan cheklangan.

Sud-psixologik tadqiqotda qo'llaniladigan asosiy metodlar quyidagilardan iborat:

- ☐ jinoyat ishi materiallarini psixologik tahlil qilish metodi;
- ☐ anamnestik (biografik) metod;
- ☐ kuzatish va tabiiy eksperiment metodlari;

□ shaxsning individual-psixologik xususiyatlarini o'rganishning instrumental (test, anketa va boshq.) metodlari.

Ushbu metodlarning qo'llanishi ekspertdan tergov muloqoti vaqtidagi ziddiyatli vaziyatlarda subyektning xatti-harakati, emotsional holatlari, tafakkuri va shu kabilarni qayd etishning zamonaviy yo'llarini bilishni, shuningdek, individual xatti-harakat fenomenologiyasini tahlil qilish ko'nikmalarini talab etadi.

Individual-psixologik xususiyatlarni o'rganishning instrumental metodlariga avvalo eksperiment metodining turli variantlari, shuningdek, har xil testlar o'tkazish, anketalar, so'rovnomalar kiradi. Ularning mazmuni psixodiagnostikaga oid asosiy qo'llanmalarda berilgan.

Metodlarning ushbu guruhi insonning ayrim ruhiy xususiyatlarining doimiyligi yoki o'zgaruvchanligi darajasi, tuzilishini aniqlash uchun nihoyatda katta ahamiyatga ega. Biroq, sud-psixologik ekspertiza yordamida olinadigan materiallarda ayrim xatolar ham bo'lishi muqarrar. Ushbu xatolar inson shaxsini psixologik o'rganishning o'ziga xos «artefaktlari» hisoblanadi. U eksperiment tadqiqotining barcha bosqichlarida maxsus o'rganish va hisobga olishni talab qiladi.

Har bir muayyan ekspertizaning sifati ko'p jihatdan tadqiqot metodlarining to'g'ri tanlanishiga bog'liq. Ammo sud-psixologik eksperiment (SPE)da foydalaniladigan metodlarning hech biri ekspert oldida turgan savollarga bevosita javob topishga olib kelmaydi. Eksperimental, testga oid, anketalashtirish va boshqa metodlarni birgalikda qo'llash, olingan ma'lumotlarni o'zaro solishtirish ekspertiza predmetining har tomonlama tavsiflanishini ta'minlaydi. Shu munosabat bilan asossiz tanqidga uchramaslik uchun, psixolog-ekspertlar ushbu ekspertiza aktlarida nafaqat ularning diagnostik (tashxis qo'yish) imkoniyatlarini ko'rsatishlari, balki turli psixik (ruhiy) hodisalarning yaxlit manzarasini tiklashga imkon beruvchi tizimli tavsiflar sohasida ham nazariy va amaliy tayyorgarlikka ega bo'lishlari zarur.

Psixolog-ekspert ekspertiza tadqiqotida psixodiagnostikaning yetarlicha sinovdan o'tmagan metodlarini qo'llashga haqli emas. Ekspertiza predmetini o'rganish uchun qo'llanishi nihoyatda zarur bo'lgan ayrim holatlarda har bir yangi metod SPE dalolatnomasida diagnostik imkoniyatlari va o'lchovlarining ishonchliligiga oid ma'lumotlar ko'rsatilgan holda batafsil bayon etilishi lozim.

SPEni tashkil qilish va o'tkazishning metodologik prinsiplaridan biri psixologik jarayonlarni hamda ekspertizadan o'tkazilayotgan shaxsning jinoyat hodisasi yuz berishidan avvalgi, jinoyat paytidagi va bevosita

undan keyingi holatini qayta tuzish (rekonstruksiya qilish), ushbu jarayonlarning psixologik xususiyatlari va dinamikasini (o'zgarish sur'atini) aniqlash prinsipidir.

Bir qator mualliflar jamiyatga qarshi harakat (ish)ning shakllanishida uch bosqichni ajratadilar: 1) g'ayriijtimoiy yo'nalishga (moyillikka) ega bo'lgan shaxsning shakllanishi; 2) subyektda g'ayriijtimoiy harakat sodir etish bo'yicha aniq qarorning shakllanishi; 3) ushbu qarorning amalga oshishi, jumladan nojo'ya harakatning sodir etilishi va zararli oqibatlarining kelib chiqishi. Psixolog-ekspert oldida har bir bosqichdagi psixologik determinantlar (omillar)ni ajratish vazifasi turadi. Birinchi bosqichda o'zini o'zi anglash, o'zini o'zi baholashning shakllanishi, haqiqiy hayotiy qadriyat va axloqiy-me'yoriy yo'naltirishlarning rivojlantirish xususiyatlarini tahlil qilish zarur. Ekspertizadan o'tkazilayotgan shaxsning individual-tipologik xususiyatlarini tahlil qilish ham muhim o'rin tutadi. Ikkinchi bosqichda ekspertizadan o'tkaziluvchining qaror qabul qilishining o'ziga xos tomonlari tadqiq etiladi. Qaror qabul qilish subyektning shaxsiy jihatlari, xatti-harakat motivlarining obyektiv tashqi vaziyat bilan o'zaro ta'sir jarayoni sifatida baholanadi.

G'ayriijtimoiy harakat sodir etish haqidagi qarorning shaxsiy sabablarga egaligi muammolari – psixikaning individual xossalari qanday rol o'ynashi, shuningdek, ular qaror qabul qilish jarayonini tartibga solish-solmasligiga oid masaladir. Agar birinchi bosqichda psixolog-ekspert shaxsning individual xususiyatlarini o'rgansa, ikkinchi bosqichda aniqlangan shaxsiy xususiyatlarni obyektiv tashqi vaziyat bilan solishtirishi zarur bo'ladi. Ushbu masalalarni hal qilish jarayonida shaxsning hayotdagi qiyinchilik tug'diruvchi holatlarga nisbatan munosabatini tadqiq etish talab etiladi. Har bir shaxs qiyinchilikdan chiqishga imkon beruvchi yo'llarni individual hal qilishi bilan ajralib turadi va bu yo'llarni moslashish shakli sifatida baholash mumkin. Qandaydir to'siq va qarshi ta'sir natijasida motiv amalga oshmasa yoki amalga oshish jarayonida to'xtagan taqdirda yuzaga keladigan ong va faoliyatning tarqoqlik (dezorganizatsiya) holati «frustratsiya» deb ataladi. Insonning frustratsiya holatini oldindan bashorat qilish uchun uni ehtiyojlari, maqsadlari, harakatlari to'silgan vaziyatda kuzatish kerak. Frustratsiyaning reaksiyalari ikki asosiy yo'nalishga ega: impulsivlik yoki tolerantlik (barqarorlik). Psixolog-ekspert ekspertizadan o'tkazilayotgan shaxsning frustratsiyaga nisbatan munosabatini eksperimental psixologik metod (Rozensveyg testi), biografik metod va kuzatish metodi yordamida tahlil qiladi.

G'ayriijtimoiy harakat (ish) shakllanishining uchinchi bosqichi, ya'ni uning amalga oshishi, jumladan nojo'ya harakatning sodir etilishi va zararli oqibatlarining kelib chiqishi hozirgi vaqtda yuridik fanda yetarlicha to'liq o'rganilgan. Biroq, SPEni o'tkazishda ekspert ekspertizadan o'tkazilayotgan shaxsning nojo'ya harakat (ish)ga munosabatini, qilmishni anglash darajasini, ruhiy stress darajasini, psixologik himoyalaniishining namoyon bo'lishini inobatga olishi lozim. *Psixologik himoya* – nizoning anglanishi bilan bog'liq xavotir hissini bartaraf etish yoki eng kam darajaga yetkazishga qaratilgan shaxsni barqarorlashtirishning maxsus izga tushirish tizimi. Psixologik himoyaning vazifasi ongni salbiy, shaxsni jarohatlovchi kechinmalardan «to'sish»dan iborat. Himoya mexanizmlari orasida voqelikni rad etish, orzu-xayollar, ratsionallashtirish (oqilonallashtirish), proyeksiya, siqib chiqarish va boshqalar ajralib turadi. Simulyativ va dissimulyativ xatti-harakatda himoyaning murakkabroq shakllari kuzatiladi. Psixologik himoya mexanizmlari qadriyatlar tizimining anglanadigan va anglanmaydigan tarkibiy qismlarining qayta tashkil etilishi (reorganizatsiyasi), shuningdek, individual-psixologik va yosh xususiyatlariga ham bog'liq. Masalan, tekshirilgan jabrlanuvchi ayolda unga nisbatan ko'p bora sodir etilgan guruh bo'lib zo'rlash oqibatida ekstremal ta'sirlarga hissiy javob shakllari: o'y-xayolga botish, o'zi bilan o'zi bo'lib qolish, nizoni o'zgalarning yordamisiz mustaqil hal qilishni istash, vaziyatni yashirish kuzatilgan. Ekspertizadan o'tkazilayotgan shaxsning bunday xatti-harakatini omadsizlik hissini yengillash-tirish, xavotir va ruhiy jarohatlarni bartaraf etish maqsadida stress vaziyatlarga nisbatan himoyalaniish majmui sifatida baholash mumkin. Jabrlanuvchi ayolning muhim himoya mexanizmi bo'lib, bir tomondan, boshidan kechirgan voqeani ratsionallashtirish (oqilona deb tushunish), ya'ni o'zini oqlash maqsadida harakati oqilona, shu bois jamiyat tomonidan maqullanadigan ekanligini isbotlashga urinish xizmat qildi. Boshqa tomondan, ekspertizadan o'tkaziluvchi ayolning muhim himoya mexanizmini hissiy ajralish, ya'ni o'z-o'zi bilan bo'lib qolish va yetkazilgan ozordan himoyalaniishda passivlik tashkil etdi.

Shunday qilib, psixolog-ekspert oldida turgan vazifalarning keng qamrovligi va xilma-xilligini inobatga olgan holda, ekspertizadan o'tkaziluvchining shaxsini bir marta tekshirish emas, balki uning rivojlanish jarayonini o'rganish, turli sharoitlarda o'zini namoyon etishini tahlil qilish zarur. Hech bir psixologik metod shaxs haqida mutlaqo to'g'ri ma'lumot olinishini kafolatlamaydi. Shaxsni samarali psixologik tadqiq etishning muhim tomoni – standart va nostandart tadqiqotlar

ma'lumotlarini, eksperimental va noeksperimental metodlarni qo'shish hisoblanadi.

Kasbiy psixologiyaning o'ziga xos metodlariga jinoyat ishini psixologik tahlil qilish kiradi. Bu o'rinda qaror qabul qilish muammosini tadqiq etish ayniqsa samarali hisoblanadi (bu bilan kriminal psixologiya, tergov psixologiyasi, sud jarayoni psixologiyasi, jabrlanuvchining psixologiyasi kabilar shug'ullanadi).

Kasbiy psixologiyaning o'rganish sohalariga, jumladan, tekshirilayotgan shaxs – jabrlanuvchi, jinoyatchi, guvoh-shohid, favqulodda sharoitlar va holatlar kiradi. Shaxs harakat qiladigan bu sharoitlar (kriminogen vaziyat, kriminal vaziyat, tergov vaziyati va h.k.) shaxsning odatdagi tadqiqot sharoitida yo aniqlash juda qiyin bo'lgan, yo umuman ko'rinmaydigan tomonlarini ko'rsatadi.

Shaxsning ong osti holatini chuqur va har tomonlama o'rganishga imkon beradigan psixoanaliz metodi kasbiy psixologiya uchun muhim hisoblanadi. Psixoanaliz jinoiy xatti-harakat motivlari, murakkab nizolarning haqiqiy sabablarini tadqiq etish darajasini aniqlashda keng qo'llaniladi.

Sud psixologiyasi quyidagi tadqiqot metodlariga ega.

Kuzatish metodining asosiy jihati shundaki, tadqiqot jarayonida insonning odatiy faoliyat tarzi buzilmaydi. Ushbu metod orqali obyektiv natijalarga erishish uchun bir qator shartlarga rioya etish zarur: qaysi qonuniyatlar qiziqtirayotganligini oldindan belgilash, kuzatish dasturini to'g'ri tuzish, asosiysi, kuzatuvchining o'rganilayotgan shaxslar muhitidagi o'rnini aniqlab olish zarur. Ushbu talablarga rioya etish sud psixologiyasida o'rganiladigan vaziyatlar uchun juda muhim hisoblanadi. Kuzatish natijalarini qayd etishda texnik vositalar, birinchi navbatda, kuzatilayotgan shaxsning nutqini magnit tasmasiga yozishdan foydalanish mumkin. Ba'zi hollarda fotosurat va kinotavsirga olishni ham qo'llash yaxshi samara beradi. Dastlabki tergovda texnik vositalardan faqat protsessual qonun doirasida foydalanish mumkin. Tergov harakatining shu tariqa olingan va qayd etilgan natijalari ayni vaqtda dalillarni mustahkamlash metodi hamda muayyan sharoitlarda shaxsning xatti-harakatini kuzatishning qayd etilgan natijasi sifatida baholanishi mumkin. Masalan, ayblanuvchini so'roq qilishda amalga oshirilgan magnitofon yozuvini eshitib, uning hissiy holatiga doir ma'lumotlarni aniqlash mumkin.

Kuzatish nafaqat psixolog-tadqiqotchi, balki tahlil ma'lumotlaridan jinoyatchilikka qarshi kurashda foydalanish uchun tegishli axborot olishi zarur bo'lgan har qanday mansabdor shaxs tomonidan o'tkazilishi

mumkin. Xususan, kuzatishni tergovchi shaxsga to'g'ri tashxis qo'yish (uni diagnostika qilish) maqsadida qo'llashi mumkin.

So'roq qilinayotgan shaxsning jinoyat hodisasiga aloqasi bo'lishi mumkinligiga doir axborotni olishda uning mimikasi va imo-ishorasini kuzatish katta ahamiyatga ega. Bunday kuzatish natijalarini bir tomonlama subyektiv baholashning oldini olish uchun kuzatuv xolisona o'tkazilishi, kuzatish chog'ida olingan barcha faktlar qayd etilishi va kuzatish natijalari yetarlicha ilmiy talqin etilishi kerak.

Tergovchi tintuv qilinayotgan shaxsning xatti-harakatini kuzatish va ushbu kuzatish natijalarini tahlil qilish orqali juda muhim ma'lumotlarga ega bo'lishi mumkin.

Eksperiment metodi. Ushbu metoddan foydalanganda eksperiment o'tkazuvchi ruhiy jarayonlar xususiyatlarining tekshirilayotgan shaxsga ta'sir ko'rsatuvchi tashqi stimul (rag'batlantiruvchi omil)larga bog'liqligini o'rganadi. Eksperiment tashqi stimulyatsiya (qo'zg'ovchi)ga aniq belgilangan dastur bo'yicha o'zgaradigan qilib o'tkaziladi. Eksperimentning kuzatishdan asosiy farqi shundaki, kuzatishda tadqiqotchi u yoki bu ruhiy hodisaning yuz berishini kutishi kerak, eksperimentda esa u tashqi vaziyatni o'zgartirish orqali kerakli ruhiy jarayonni atayin keltirib chiqarishi mumkin. Sud-psixologik tadqiqotlar amaliyotida laboratoriya eksperimenti va tabiiy eksperiment keng tarqalgan.

Laboratoriya eksperimenti asosan ilmiy tadqiqotlarda, shuningdek, sud-psixologik ekspertiza o'tkazishda keng qo'llaniladi. Unga ancha murakkab laboratoriya asbob-uskunolari (ko'p kanalli ossillograflar, taxistaskoplar va boshq.)ning qo'llanishi xosdir. Laboratoriya eksperimenti yordamida, xususan, tergovchilarning diqqat, kuzatuvchanlik kabi kasbiy xislatlari tadqiq etilgan. Laboratoriya eksperimentining kamchiliklariga huquqni muhofaza qilish idoralarining amaliy faoliyati sharoitida texnikadan foydalanish qiyinchiliklarini, shuningdek, laboratoriya sharoitlarida ruhiy jarayonlar kechishining odatdagi sharoitlarda kechishidan farqli tomonlarini kiritish lozim. Bu kamchiliklar tabiiy eksperiment usulidan foydalanishda bartaraf etiladi. Birinchi navbatda, bu gap jabrlanuvchilar, guvohlar va boshqa shaxslarning muayyan psixofiziologik xislatlarini aniqlash maqsadiga ega bo'lgan tergov eksperimentlarini o'tkazishga taalluqlidir. Murakkab vaziyatlarda tergov eksperimentlarini o'tkazishda mutaxassis-psixologni taklif etish tavsiya qilinadi.

Anketa metodi. Bu metodga tadqiqotchini qiziqtiruvchi faktlar haqida bir qator materiallar olish uchun nisbatan ko'p sonli shaxslar guruhiga beriladigan savollarning bir xilligi xos. Materiallarga statistik ishlov

beriladi va tahlil qilinadi. Sud psixologiyasi sohasida anketali metod jinoiy qasdning hosil bo'lish mexanizmini tekshirishda keng tarqalgan (davlat mulkini talon-toraj qiluvchilar, bezorilarning ko'pchiligi o'rtasida anketalashtirish o'tkazilgan). Anketali metod tergovchining professiogrammasini, kasbiy jihatdan yaroqliligi va kasbiy deformatsiyasi (buzilishi)ni tadqiq etishda ancha keng qo'llaniladi. Hozirgi vaqtda anketali metodni amaliyot xodimlari jinoyatchilik sabablarining ba'zi jihatlarini tadqiq etishda qo'llay boshladilar.

Suhbat (intervyu) metodi. Ushbu yordamchi metod tadqiqotning eng boshida umumiy yo'nalish olish va ishchi farazlarni yaratish maqsadida qo'llaniladi. Bu erkin, majburiy bo'lmagan suhbat bo'lib, uning davomida tergovchi suhbatdoshining shaxsiga xos asosiy xususiyatlarini o'rganadi, individual yondashuv ishlab chiqadi va so'roq qilinayotgan shaxs bilan muloqotga kirishadi. Bunday suhbat juda ko'p hollarda so'roq qilishning asosiy qismidan avval bo'lib o'tadi va asosiy maqsadi jinoyat hodisasi haqida xolisona va to'liq ma'lumot olishdir.

Suhbat (intervyu) anketa tadqiqotlaridan keyin ham qo'llanishi mumkin. Bunda anketa tadqiqotlari natijalari suhbatlashish orqali chuqurroq o'rganiladi. Suhbatga tayyorgarlik jarayonida savollarni berishga katta e'tibor qaratish lozim. Savollar qisqa, aniq va tushunarli bo'lishi kerak.

So'nggi yillarda psixodiagnostika o'tkazishda kompyuterdan foydalanishga qiziqish keskin oshdi. Avtomatlashtirilgan psixologik tizimlarning dastlabki variantlari mamlakatimizda XX asrning 60-yillaridayoq ishlab chiqilgan edi. Ammo ular, EHMLardan foydalanish qiyinligi va ularning qimmat turishi sababli, ommaviy tarzda yoyilmadi. O'tgan asrning 80-yillari o'rtalaridan boshlab esa kompyuter tizimlari test o'tkazish amaliyotiga keng tatbiq etila boshlandi.

Kompyuterlashtirishdan avval psixologik test o'tkazish uzoq davom etadigan, bir xil tusdagi bir muncha murakkab ish bo'lgan. Testdan o'tayotgan shaxs juda ko'p savollarni o'qir hamda maxsus jadvallarning katta qog'oz «choyshab»larini to'ldirar edi. To'ldirilgan jadvallarga «qo'lda» ishlov berish ayniqsa qiyin va katta hajmli ish bo'lgan. Psixolog yoki uning yordamchilari javoblarni guruhlariga ajratar (yordamchi jadvallarga yozib qo'yar yoki maxsus trafertalardan foydalanar), har bir guruhdagi javoblarni hisoblar va aniq psixologik ko'rsatkichlarni aniqlar edilar. Bunday psixologik diagnostika quyidagi sabablarga ko'ra amalda qoniqarsizdir:

– testlarda kam sonli xohlovchilarning ishtirok etishi, javoblarga ishlov berishning nihoyatda qiyinligi statistik jihatdan ishonchli natijaga

erishish uchun zarur bo'lgan ma'lumotlarni shakllantirishga imkon bermasligi;

- jarayonning testdan o'tkazilayotgan shaxs ruhiyati va his-tuyg'ulariga ta'siri, natijada uning psixologik holatini buzib ko'rsatishi;

- javoblar ishlovi hajmining kattaligi muqarrar ravishda hisob-kitob xatolariga olib kelishi;

- ko'pchilik tadqiqotchilarning fikricha, test o'tkazuvchi psixologning subyektiv qarashlari va test natijalarini amaliy qilishi.

Hozirgi vaqtda test o'tkazish jarayoni kompyuterda erkin suhbat shaklida olib boriladi. Savollarning bir xildagi ketma-ketligiga barham berilgan. Har bir savol ekranda paydo bo'ladi va javob kiritilganidan keyin yo'q bo'ladi. So'ngra keyingi savol paydo bo'ladi va h.k. Vaziyat uzluksiz o'zgarib turadi. Testdan o'tayotgan shaxsning o'zi suhbat (dialog) sur'atini, hissiy boyligini belgilaydi. Bularning bari shaxsning suhbatda o'zini to'liq namoyon etishiga yordam beradi.

Hozir kompyuterlarda psixologik parametrlarni hisoblash hamda testdan o'tayotgan shaxs javoblarining butun majmui bo'yicha berish jarayoni bir necha soniya vaqt talab qiladi. Psixolog test o'tkazib bo'lingan zahoti asosiy psixologik ko'rsatkichlarning to'liq to'plamiga ega bo'lgan tayyor psixokartani oladi. U faqat mutaxassis sifatida ishlaydi. Asosiy ko'rsatkichlar majmui dastlabki tarzda baholanganidan so'ng ancha ixtisoslashgan dasturlar bo'yicha qo'shimcha test tayinlanishi mumkin. Bunday dasturlar bloki ishlab chiqilgan, yo'lga qo'yilgan va amalda foydalanilmoqda.

Psixokartalarning to'planib boruvchi massivi kompyuterda keyinchalik ishlov berish – umumiy statistik qonuniyatlarni (mutaxassisning psixologik portreti xususiyatlariga jins, yosh, ish staji, kasb va boshqa omillarning ta'sirini) aniqlash uchun foydalaniladi.

Testdan o'tish 90 daqiqadan oshmasligi kerak. Asosiy testdan keyin tekshiriluvchi shaxs o'zining individual-tipologik va shaxsiga xos xususiyatlarni raqamlar ko'rinishida ifodalovchi maxsus psixogrammalarni oladi. Psixolog-mutaxassis yakka tartibdagi suhbatda tekshiruvchiga test natijalarini tushuntirib beradi. Ta'kidlash joizki, ba'zi test o'tkazish tizimlarida kompyuterda tekshiriluvchilarga o'z shaxsini test ma'lumotlari bo'yicha tavsiflash taklif etiladi. Bunday xarakteristikalar (tavsiflar) rasmiy (formal) xususiyatga ega, ularda olingan empirik ma'lumotlar inobatga olinmaydi. Bundan tashqari, test o'tkazish tizimi o'z-o'zicha emas, balki inson faoliyatini yaxshilash uchun zarur. Olingan

ma'lumotlarni psixolog muayyan maqsadga yo'naltirilgan suhbat, kuzatish kabilarning natijalari bilan solishtiradi.

Psixolog test natijalari bo'yicha individual maslahat jarayonida psixik adaptatsiya (moslashuv) xususiyatlari, hissiy-irodaviy holati, shaxsning tuzilishi va ehtiyoj yo'nalishlarini tahlil qiladi.

Yuridik psixologiyada muammoli vaziyatda huquqiy oqibatlariga ega bo'ladigan shaxs xatti-harakatining psixik qonuniyatlarini tadqiq etish juda samarali hisoblanadi. Bunday yondashuv qonunga itoatkor xatti-harakatning ruhiy qonuniyatlarini o'rganish uchun ham, g'ayriqonuniy xatti-harakat mexanizmlari va ularning turli oqibatlarini (jinoyatni ochishdan tortib jinoyatchining qayta ijtimoiylashuvigacha) aniqlash uchun ham samaralidir.

Shunday qilib, tizimli yondashuv psixologiya va huquqshunoslikning turli usullari bilan birga, faoliyat jarayonining asosiy psixologik qonuniyatlari, shaxsning tuzilishi va huquqiy normalar tizimining o'zaro ta'sirini yetarlicha chuqur tahlil etish va aniqlashga, ushbu o'zaro ta'sirning barcha ishtirok etuvchi elementlarini inobatga olgan holda aniq tavsiflash va muhim xususiyatlarini ajratishga imkon beradi.

4-§. KASBIY PSIXOLOGIYA FANINING ASOSIY VAZIFALARI

Mamlakatimizda huquqiy davlat qurish va fuqarolik jamiyatini shakllantirish jarayonining borishi ichki ishlar idoralari xodimlari zimmasiga bir qator yangi vazifalarni yuklaydi.

Kasbiy psixologiya fanining asosiy vazifasi shaxsning ichki his-tuyg'ularini o'rganish, jinoyatning kelib chiqishining subyektiv va obyektiv sabablarini o'rganishdir.

Shu bilan birga, bu fanni o'rganish jarayonida quyidagi omillarga alohida e'tibor muhimdir:

- jinoyatchilikning oldini olish;
- jinoyatchilikni batamom tugatish;
- yuridik shaxslar o'rtasida muloqot madaniyatini shakllantirish;
- fuqarolarning huquqiy bilimdonligini oshirish;
- inson omilini birinchi o'ringa olib chiqish.

Kasbiy psixologiya fanini o'qitishda quyidagilarga e'tiborni qaratish zarur:

– bo'lg'usi huquqshunos mutaxassislarni kasbiy psixologik bilimlar bilan qurollantirish;

– kasbiy vazifalarni hal etishda olingan nazariy bilimlardan mohirona foydalanish va ularni hayotga, amaliyotga tatbiq etish;

– huquq mutaxassisligiga xos zamonaviy kasbiy fazilatlarni har tomonlama shakllantirish;

– huquq yo‘nalishida ta’lim olayotgan mutaxassislarning kasbiy qobiliyatlarni har tomonlama rivojlantirish;

– kasbiy sezgirlik, xotira, tafakkur, fuqarolar bilan muloqotda bo‘lish va psixologik aloqa o‘rnatish mahoratiga ega bo‘lish.

Kasbiy psixologiya fani ana shu vazifalarning maqsadi va ko‘lamidan kelib chiqqan holda quyidagi bir qator vazifalarni bajaradi:

1) huquqiy va psixologik bilimlarni chuqur o‘rganish hamda ularni ilmiy jihatdan sintezlash;

2) yuridik tushuncha va kategoriyalarning yuridik-psixologik mohiyatini ochib berish;

3) ichki ishlar idoralari xodimlariga asosiy obyekt – inson xulq-atvorining ruhiy jihatlarini tushuntirish;

4) huquqiy munosabatlarga kirishayotgan subyektlar o‘rtasidagi psixik jarayonlarni o‘rganish va ularning ruhiy holatlarini ko‘rsatish;

5) jamiyatning ijtimoiy holatini tartibga solishni yanada takomillashtirish uchun tavsiyanomalar ishlab chiqish;

6) ichki ishlar idoralari xodimlari uchun psixologik xizmat ko‘rsatish taktikasi va metodikasini ishlab chiqish.

Shu ma’noda, ichki ishlar idoralari xodimlari uchun psixologik bilimlar jinoiy-huquqiy kategoriyalar (ayb, motiv, maqsad, jinoyatchi shaxs va boshq.)ni va alohida huquqiy vazifalar, ya’ni sud-psixologik ekspertizasini tayinlash, jinoyat tarkibini klassifikatsiya qilish (yengillashtiruvchi holatlar, JKning 55, 98, 106-moddalari)da muhim ahamiyatga ega.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Kasbiy psixologiyani fan sifatidagi ahamiyatini aytib bering.
2. Kasbiy psixologiya fanining predmeti, maqsadi va vazifalari nimalardan iborat?
3. Kasbiy psixologiya fani metodlarini tavsiflang.
4. Kasbiy psixologiya fanining qonuniyatlari va o‘ziga xos tomonlari nimalarda ko‘rinadi?
5. Kasbiy psixologiya fani qaysi fanlar bilan uzviy bog‘liq?
6. Yuridik psixologiyaning asosiy yo‘nalishlari qaysilar?
7. Dastlabki tergov faoliyati psixologiyasining dolzarb muammolari nimalardan iborat?
8. Profilaktik faoliyat psixologiyasining asosiy vazifalari nimalardan iborat?
9. Tezkor-qidiruv faoliyati psixologiyasining muhim jihatlarini ko‘rsating.
10. Ichki ishlar organlari xodimlari faoliyatida psixologik bilimlarning o‘rni va ahamiyati qanday?

2-mavzu

ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMI SHAXSIGA PSIXOLOGIK TAVSIF

1-§. PSIXOLOGIYADA «SHAXS» TUSHUNCHASI. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMI SHAXSINI O'RGANISHNING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

«Shaxs» tushunchasi keng va ko'p qirralidir. Shaxsni u yoki bu yo'nalishda bir qator fanlar: falsafa, tarix, pedagogika, sotsiologiya, tibbiyot va psixologiya o'rganadi. Psixologiya fani boshqa fanlardan farqli o'laroq, shaxsning ichki dunyosini, boshqacha qilib aytganda, uning ruhiy jarayonlarini, hissiy-irodaviy holatlarini, individual psixologik xususiyatlarini tadqiq qiladi.

Psixologiya fanida shaxs muammosini o'rganish bo'yicha turli nazariyalar mavjud bo'lib, ularga biogenetik, sotsiogenetik, psixogenetik, kognitivistik, psixoanalitik, bixevioristik kabi qarashlar, yondashuvlar kiradi.

Biogenetik nazariya negizida insonning biologik rivojlanishi bosh omil sifatida qabul qilingan bo'lib, qolgan jarayonlarning taraqqiyoti ixtiyoriy xususiyat kasb etadi, ular bilan o'zaro aloqalar tan olinadi, xolos. Mazkur nazariyaga binoan, taraqqiyotning bosh maqsadi - biologik determinantlarga (aniqlovchilariga) qaratiladi va ularning mohiyatidan sotsial-psixologik xususiyatlar kelib chiqadi.

Taraqqiyot jarayonining o'zi avval biologik rivojlanishning universal bosqichi sifatida sharhlanadi va talqin qilinadi.

Biogenetik qonuniyat F. Myuller va E. Gekkellar tomonidan kashf qilingan bo'lib, ular ushbu qonuniyat taraqqiyoti nazariyasini tashviqot qilish hamda antidarvinchilarga qarshi kurashda muayyan darajada tarixiy rol o'ynagan. Biroq, inson organizmining individual va tarixiy taraqqiyoti munosabatlarini tushuntirishda qo'pol xatolarga yo'l qo'yilgan. Jumladan, biogenetik qonuniyatga ko'ra, shaxs psixologiyasining individual taraqqiyoti (ontogenez) butun insoniyat tarixiy taraqqiyotining (filogenez) asosiy bosqichlarini qisqacha takrorlaydi, degan g'oya yotadi.

Psixologiya tarixida biologizmning yaqqol ko'rinishi Z. Freydning shaxs talqinida o'z ifodasini topgan. Uning ta'limotiga binoan, shaxsning barcha xatti-harakatlari (xulqi) ongsiz biologik mayllar yoki instinktlar bilan shartlangan, ayniqsa, u jinsiy (seksual) maylga (libidoga) bog'liqdir. Bunga o'xshash biologizatorlik omillari inson xulqini belgilovchi birdan-bir mezon yoki betakror turtki vazifasini bajara olmaydi.

Sotsiogenetik nazariya. Biogenetik nazariyaning qarama-qarshi ko‘rinishi sotsiogenetik nazariya hisoblanadi. Sotsiogenetik yondashuvga binoan, shaxsda ro‘y beradigan o‘zgarishlar jamiyatning tuzilishi, ijtimoiylashish (sotsializatsiya) usullari, uni qurshab turgan odamlar bilan o‘zaro munosabati vositalaridan kelib chiqqan holda tushuntiriladi. Ijtimoiylashuv nazariyasiga ko‘ra, inson biologik tur sifatida tug‘ilib, hayotning ijtimoiy shart-sharoitlarining bevosita ta’siri ostida shaxsga aylanadi.

Kognitivistik yo‘nalish. Kognitivistik yo‘nalishning asoschilari qatoriga J. Piaje, Dj. Kelli va boshqalarni kiritish mumkin.

J. Piajening intellekt nazariyasi ikkita muhim jihatga ajratilgan bo‘lib, u intellekt funksiyalari va intellektning davrlari ta’limotini o‘z ichiga qamrab oladi. Intellektning asosiy funksiyalari uyushqoqlik (tartiblilik) va adaptatsiya (moslashish, ko‘nikish)dan iborat bo‘lib, intellektning funksional invariantligi deb yuritiladi.

Muallif shaxsda intellekt rivojlanishining quyidagi bosqichlarni ajratadi:

- 1) sensomotor intellekti (tug‘ilishdan to 2 yoshgacha);
- 2) operatsiyalardan ilgarigi tafakkur davri (2 yoshdan to 7 yoshgacha);
- 3) muayyan operatsiyalar davri (7–8 yoshdan 11–12 yoshgacha);
- 4) formal (rasmiy) operatsiyalar davri.

J. Piajening g‘oyalarini davom ettirgan psixologlarning bir guruhini kognitiv-genetik nazariyaga birlashtirish mumkin. Bu yo‘nalishning namoyandalari qatoriga L. Kolberg, D. Bromley, Dj. Birrer, A. Vallon, G. Grimm va boshqalar kiradi.

Shaxs psixologiyasining rivojlanishi muammosini o‘rganishga Rossiyalik atoqli olimlar L. S. Vigotskiy, P. P. Blonskiy, S. L. Rubinshteyn, A. N. Leontyev, B. G. Ananyev, A. G. Kovalev, L.I.Bojovichlar o‘zlarining salmoqli hisslarini qo‘shganlar.

Quyida psixologlarning ayrim fikrlariga qisqacha to‘xtalib o‘tamiz.

A. G. Kovalevning fikricha, shaxs – ijtimoiy munosabatlarning ham obykti, ham subyekti. A. N. Leontyevning tushuntirishicha, shaxs faoliyat subyektidir. K. K. Platonov jamiyatda o‘z vazifasini anglovchi, ishga layoqatli, yaroqli individni shaxs deb ataydi. Bu muammo mohiyatini chuqurroq ochishga harakat qilgan S. L. Rubinshteynning ta’rificha, shaxs tashqi ta’sirlar yo‘nalishini o‘zgartiruvchi, ichki shart-sharoitlar mahsulidir.

A. V. Petrovskiyning quyidagi ta’rifini shaxsning psixologik ta’rifi sifatida qabul qilish mumkin: «O‘z mehnati tufayli hayvonot olamidan

ajralib chiqqan, jamiyatda rivojlanuvchi va odamlar bilan til yordamida munosabatga kirishuvchi odam shaxsga voqelikni beruvchi hamda faol o'zgartiruvchi subyektga aylanadi». Ko'rinib turibdiki, psixolog olimlar shaxsni tushunishga turli tomonlardan yondashib, unga har xil ta'rif berishgan.

Muayyan fikrlarni jamlagan holda shaxsga quyidagicha ta'rif berish mumkin. *«Shaxs o'z menligini anglagan, o'zgalar bilan o'zaro munosabatlarga kirisha oladigan tabiat va jamiyatga faol ta'sir o'tkaza oladigan har qanday individ».*

Yuqorida bayon qilingan nazariyalar va psixolog olimlarning fikrlaridan kelib chiqib, psixologiyada «shaxs» masalasini tushunish bo'yicha quyidagi xulosalarga kelish mumkin.

1) jamiyatning a'zosi hisoblangan va ong egasi bo'lgan har bir individ shaxsdir;

2) shaxs hamma vaqt muayyan, faqat o'ziga xos bo'lgan murakkab individual sifatlar va xususiyatlar egasidir. Bu sifatlar va xususiyatlar shaxs xulqida, boshqa shaxslar bilan munosabatlarida, irodasi va xulq-avtorida, xislatlarida, qobiliyatlari, mayllari va qiziqishlarida ifodalanadi;

3) odam shaxs bo'lib tug'ilmaydi, balki u ijtimoiy taraqqiyot jarayonida shaxs sifatida shakllanadi.

4) shaxs psixologiyasini aniq tarixiy sharoitlardan, u mansub bo'lgan jamiyatdan, jamiyatda egallagan mavqeidan kelib chiqqan holda o'rganish mumkin.

Ushbu xulosalardan ichki ishlar idoralari faoliyatida amalda foydalaniladigan bo'linsa, shaxs muammosini o'rganishning ikki tendensiyasi (tendensiya lotincha so'z bo'lib, «intilish», «g'oya», «fikir», «mayl», «tamoyil» degan ma'nolarni anglatadi) birligini kuzatish mumkin.

Birinchi tendensiya ichki ishlar idoralari xodimlarini jamiyatda mavjud shaxs sifatida tan olib, uning shaxsiy individual psixologik xususiyatlarini o'rganish, ya'ni uni psixologik jihatdan tavsiflash, tasniflashdir. Buni xodimning yuridik mehnati psixologiyasi nuqtai nazaridan talqin qilish mumkin. Ya'ni yuridik mehnat huquqni qo'llash faoliyatining psixologik qonuniyatlarini tadqiq etadi va huquqshunoslikka oid mutaxassisliklar professiogrammalarni, huquqiy usul va mahoratni, mutaxassislik ko'nikmalari va malakalarini, kadrlarni tanlash va joy-joyiga qo'yishni, huquqni muhofaza qilish faoliyati shakllari va boshqaruvini, mutaxassislik yo'nalishini, mutaxassislikka tanlovni; huquqni muhofaza qilish idoralari xodimlari shaxsini shakllantirish va ixtisoslikka oid tarbiyalashni, mutaxassislik deformasiyasi (buzilishi) va uning oldini olish,

ish joyini, ish vaqtini to'g'ri tashkil etishini va boshqa masalalar bo'yicha ularning psixologik asosini ishlab chiqish bilan shug'ullanadi.

Ikkinchi tendensiya ichki ishlar idoralari xodimlari xizmat faoliyatining obyekti va predmetini tashkil etuvchi shaxslar psixologiyasini har tomonlama o'rganish. Bu tendensiya jinoyatchi shaxs, aybdor, jabrlanuvchi, guvoh va hokazolarning ichki ruhiy holatlarini tadqiq qilish ishlarini o'z ichiga oladi. Bu tendensiyaning yechimi ichki ishlar idoralari xodimlari zimmasiga yanada murakkabroq bo'lgan vazifalarni yuklaydi¹.

Bu ikki tendensiya ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida shaxs muammosini psixologik jihatdan chuqur o'rganishni taqozo etadi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida shaxs muammosini o'rganishning bu ikki tendensiyasi rasman ikki xilda ko'rinsa ham uning yechimi bir nuqtaga, ya'ni mamlakatimizda yashab mehnat qilayotgan shaxslarning psixologiyasini o'rganib, jamiyatda barqarorlikni ta'minlashga kelib taqaladi. Bu har ikki tendensiya uchun ham ustuvor vazifa hisoblanadi.

2-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI SHAXSINING PSIXOLOGIK TUZILISHI

Ichki ishlar idoralari xodimlari shaxsining psixologik tuzilishi yetarli darajada o'rganilmagan. Uning psixologik tuzilishi quyidagi masalalarning hal qilinganligi darajasiga bog'liq.

Birinchidan, ichki ishlar xodimi davlat xizmatchisi sifatida mavjudmi, mavjud bo'lsa, unga qanday majburiyatlar yuklangan va qanday vakolatlar berilgan?

Bizning davlatimizda bu masala yetarli darajada hal qilingan. Masalan, IIV mavjud, u har doim takomillashib bormoqda.

Ikkinchidan, ichki ishlar xodimlarining o'zaro va fuqarolar bilan bo'ladigan munosabatlari qanday ijtimoiy normalarga asoslangan? Bu masala ham ijobiy hal qilingan bo'lib, u qonunchilikka hamda milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan.

Uchinchidan, ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy va ma'naviy-ma'rifiy tayyorgarlik darajasi qanday yo'lga qo'yilgan? Bu masala ham to'g'ri hal qilingan. Masalan, O'zbekiston Respublikasi IIV tomonidan 1993-yil 30-dekabrda qabul qilingan «O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar idoralari xodimlarining «Kasb odobnomasi»ni tasdiqlash to'g'risida»gi 446-sonli buyruq, 2007-yil 12-sentabrdagi «O'zbekiston

¹ Qarang: Васильев В. Л. Юридическая психология. – СПб., 1999. – С. 198.

Respublikasi ichki ishlar idoralari shaxsiy tarkibi o'rtasida «Ma'rifat» darslarini tashkil etish tartibi to'g'risida»gi 170-sonli buyruq va shu sana bilan e'lon qilingan «O'zbekiston Respublikasi ichki ishlar idoralari xodimlarining ma'naviy saviyasini oshirish, shaxsiy tarkib bilan yakka tartibda olib boriladigan tarbiyaviy ishlarni takomillashtirish to'g'risida»gi 171-sonli buyruq va boshqalar.

To'rtinchidan, xodimlarning har bir ijobiy xatti-harakat qanday baholanadi? Mana shu masalalarning qonuniylik, adolat, axloqiylik mezonlari bilan hal qilinishi ichki ishlar idoralari xodimlarining psixologik tuzilishini belgilaydi.

Psixolog olimlar shaxsning psixologik tuzilishini quyidagicha talqin qiladilar. Masalan, atoqli rus psixologi S. L. Rubinshteynning fikriga ko'ra, shaxs psixologiyasi quyidagi tuzilishga ega:

1) yo'nalganlik, u ehtiyojlar, qiziqishlar, ideallar, e'tiqodlar, faoliyat va xulqning ustuvor motivlari hamda dunyoqarashlarda ifodalanadi;

2) bilimlar, ko'nikmalar, malakalar hayot va faoliyat jarayonida egallanadi;

3) individual tipologik xususiyatlar temperament, irodada aks etadi.

K. K. Platonov ta'limotiga ko'ra, shaxs psixologiyasining tuzilishi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

Yo'nalganlik kichik tizimi (ost tuzilish) shaxsning axloqiy qiyofasi va munosabatlarini birlashtiradi. Undan harakatchanlik, barqarorlik, jadallik, ko'lam (hajm) darajalarini farqlash lozim.

Ijtimoiy tajriba kichik tizimi (ost tuzilishi) ta'lim vositasida, shaxsiy tajribada egallangan bilimlar, ko'nikmalar va odatlarni qamrab oladi.

Psixologik aks ettirish shakllari kichik tizimi (ost tuzilishi) ijtimoiy turmush jarayonida shakllanuvchi bilish jarayonlarining individual xususiyatlarini o'z ichiga oladi.

Biologik shartlangan kichik tizimi (ost tuzilishi) miyaning morfologik va fiziologik xususiyatlariga muayyan darajada bog'liq bo'lgan patologik o'zgarishlarni, shaxsning yosh, jins xususiyatlarini va uning tipologik xosiyatlarini birlashtiradi.

A. G. Kovalev talqiniga ko'ra, shaxs psixologiyasi quyidagicha tuzilishga ega:

– *yo'nalganlik* voqelikka nisbatan inson munosabatini aniqlaydi, unga o'zaro ta'sir etuvchi har xil g'oyaviy va amaliy yo'nalishlar, qiziqishlar, ehtiyojlar kiradi. Ustuvor yo'nalganlik shaxsning barcha psixik faoliyatini belgilaydi.

– *imkoniyatlar* shaxs faoliyatning muvaffaqiyatli amalga oshishini ta'minlovchi tizim. O'zaro ta'sir etuvchi va o'zaro bog'liq bo'lgan turlicha qobiliyatlarni qamrab oladi;

– *iroda* ijtimoiy muhitda shaxsning xulq-atvorini aniqlaydi. Odamning ruhiy hayoti shakli va mazmuni unda namoyon bo'ladi. Iroda tizimida irodaviy va ma'naviy sifatlar ajratiladi;

– *mashqlar tizimi* hayotiy faoliyat, harakat va xulq-atvorni tuzatish (korreksiyalash), o'zini o'zi nazorat qilish, boshqarishni ta'minlaydi.

Bundan tashqari, inson shaxsining o'zi «endopsixik» va «ekzopsixik» tizimga bo'linadi, degan fikr ham ilgari surilgan. Shaxs psixologiyasining ichki tuzilishi sifatida «endopsixika» bamisoli kishining nerv psixik tuzilishiga o'xshash bo'lgan inson shaxsining ichki mexanizmi kabi psixik qismlar va funksiyalarning o'zaro ichki bog'liqligini ifoda etadi. «Ekzopsixika»ning tashqi muhitga munosabati, ya'ni shaxs qanday bo'lmasin, baribir munosabatga kirishishi va shaxsga qarama-qarshi turadigan tizimlarning barchasiga nisbatan munosabati bilan belgilanadi.

«Endopsixika» moyillik, xotira, tafakkur, xayol, irodaviy zo'riqish, tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik kabi xislatlarni, «ekzopsixika» esa kishi munosabatlari tizimi va uning tajribasini, qiziqishlarini, moyilliklarini, his-tuyg'ularini, shakllangan bilimlari va boshqa xususiyatlarini o'z ichiga oladi. Tabiiy asosdagi «endopsixika», ijtimoiy omil bilan belgilanadigan «ekzopsixika»ga qarama-qarshi o'laroq, biologik jihatlar bilan bog'liq.

Psixolog olimlarning yuqorida bayon qilgan fikrlarini metodologik asos qilib olgan holda, ichki ishlar idoralari xodimlari shaxsining psixologik tuzilishi quyidagilardan iborat deb hisoblash mumkin:

1) kasbiy yo'nalganlik xodimning ehtiyojlari, qiziqishlari, e'tiqodlari, faoliyati va xulqining ustuvor motivlari hamda dunyoqarashlarida ifodalanadi;

2) kasbiy bilim, ko'nikma va malakalar xodimning hayotiy faoliyati jarayonida egallanadi;

3) individual tipologik xususiyatlar xodimning temperamenti, irodasi va qobiliyatida aks etadi;

4) mashqlar tizimi hayotni, faoliyat, harakat va xulq-atvorni tuzatish (korreksiyalash), o'zini o'zi nazorat qilish, o'zini o'zi boshqarishni ta'minlaydi.

3-§ ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI SHAXSINING BILISH FAOLIYATIGA PSIXOLOGIK TAVSIF

Ichki ishlar idoralari xodimlarining bilish faoliyati boshqa kasb kishilarnikiga qaraganda chuqurligi, keng qamrovliligi, tezkorligi, aniq maqsadga qaratilganligi, mantiqiyliigi, maxfiyligi bilan farq qiladi. Quyida bularning barchasiga batafsil to'xtalamiz.

3.1. Diqqat va uning ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida tutgan o'rni

Diqqat kishi faoliyatning barcha turlari, eng avvalo, mehnat va o'quv faoliyati samaradorligining muhim va zarur shartidir. Bilish jarayonlari kechishining eng muhim xususiyati uning tanlanganligi, yo'naltirilganligidan iboratdir. Tevarak-atrofdagi ko'plab ta'sirlar orasidan kishi hamisha nimanidir idrok etadi, nimanidir faraz qiladi, nima haqidadir fikr yuritadi, o'ylaydi. Ongning bu xossasi diqqat kabi xususiyat bilan o'zaro bog'liq. Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida bilish jarayonlarining ahamiyati beqiyosdir. Biz quyida bilish jarayonlariga va uning ichki ishlar idoralari faoliyatidagi o'rniga to'xtalamiz.

***Diqqat** individning hissiy, aqliy yoki harakatlantiruvchi faolligi darajasining oshirilishini taqozo etadigan tarzda ongning yo'naltirilganligi va bir narsaga qaratilganligidir.*

E'tiborni ma'lum obyektga qaratish uchun irodaviy kuch-g'ayrat sarflash zarurati yuzaga kelganda, binobarin, qiyinchiliklar paydo bo'lganida, bilishga oid qiziqish susayganida va shuningdek, to'siqlar mavjud bo'lgan kezlarda diqqat aniq-ravshan namoyon bo'ladi.

Hosil bo'lish xususiyati va amal qilish usullariga ko'ra diqqatning uchta asosiy turi mavjud:

ixtiyorsiz diqqat;

ixtiyoriy diqqat;

ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqat

Ixtyorsiz diqqat kishining niyatlari va maqsadlaridan mustasno tarzda hosil bo'ladi va qo'llab-quvvatlanadi. Ixtyorsiz diqqatning paydo bo'lishi jismoniy, psixofiziologik va psixik omillar bilan belgilanadi. Individning ehtiyojlariga mos keladigan, uning uchun ahamiyatiga ega bo'lgan qo'zg'atuvchilar ixtiyorsiz diqqatni qo'zg'aydi. Ixtyorsiz diqqatda bevosita qiziqishning roli benihoya kattadir. Nimaiki qiziqarli, maroqli, hissiyotga boy, zavqli bo'lsa, diqqatning uzoq vaqt mobaynida to'planib

turishini taqozo etadi. Ixtiyorsiz diqqat shaxsning umumiy yo‘nalganligiga ham bog‘liqdir.

Ixtiyoriy diqqat ongli ravishda boshqariladigan va tartibga solinadigan diqqat-e’tibordir. Ixtiyoriy diqqat ixtiyorsiz diqqat zamirida hosil bo‘ladi. Ixtiyoriy diqqat, agar kishi o‘z oldiga ma’lum bir vazifa qo‘ygan va harakat dasturini ongli tarzda ishlab chiqqan bo‘lsa, yuz beradi.

Ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqat maqsadga yo‘naltirilgan faoliyatda shaxs uchun diqqatning ixtiyoriy to‘planganligidagi kabi, faqat uning mazmuni va jarayonining qiziqarli hamda ahamiyatli bo‘lishi natijasida qiziqib, kirishib ketish xususiyatida namoyon bo‘ladi. Diqqatning jamlanishi, jalb qilinishi ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqatda unumli va sermahsul hisoblanadi. Ixtiyoriy diqqatdan keyingi diqqat sharoitiga o‘tish uchun ish jarayonini faollashtirish talab etiladi. Ish jarayonini xotira qonuniyatlarini yaxshi bilgan holda, uning yordamidan foydalanib amalga oshirish talab etiladi. Bular mantiqan tushunish va qiziqish uyg‘otish qonuniyatlari hisoblanadi¹.

Kasbiy diqqat yaxshi shakllangan ixtiyoriy diqqatning anglanganligi va keragicha boshqarish imkoniyatining mavjudligi bilan ajralib turuvchi va nima, qachon, qayerda hamda nimaga diqqatni qaratish kerakligini belgilab beruvchi jarayon hisoblanadi. Kasbiy diqqatning yaxshi rivojlanganligi uning maqsadli va mohirona yo‘naltirilganligi bilan belgilanadi. Diqqatni bir joyga jamlash va uni to‘g‘ri yo‘naltirishda quyidagi omillarni hisobga olish zarur:

- ish jarayoniga xos va mos sharoitni yaratish, ya’ni ish joyini saranjomlash, yorug‘likka qulay joylashib olish;
- muayyan vazifani bajarish uchun psixologik tayyorgarlik ko‘rish;
- aqliy tayyorgarlik, zarur adabiyotlardan foydalanish, tajriba orttirish, aqliy faoliyat yuritish uchun qulay vaqtlarni hisobga olish (tongi soat 5 dan 11 gacha, kunduzgi soat 16 dan kechki 20–24 gacha aqliy faoliyat unumdorligi yuqoriligini kuzatish mumkin).

Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida diqqatning asosiy xususiyatlari (*taqsimlanishi, tarqoqligi, barqarorligi, tez o‘rin almashishi*) ham o‘zisha xos ahamiyat kasb etishi, ya’ni sodir bo‘lgan voqea-hodisalarning zarur tomonlarini o‘rganish va aniqlik kiritishda, jinoyatchi shaxsning psixik holatini kuzatishda qo‘l kelishini anglab yetish lozim. Masalan, diqqatning hajmi 7–12 ta obyektни to‘liq qamraydi,

¹ Qarang: Военная психология / Под ред. А. Г. Малакова. – М., 1999. – С. 82.

barqarorligi 10–12 daqiqa to‘liq saqlanadi, bir soniya ichida diqqatni 3–4 marotaba ko‘chirish mumkin.

Shunday ekan, ichki ishlar idoralari xodimlari o‘z xizmat faoliyatida kasbiy diqqatni yuzaga keltirish uchun quyidagi usullardan foydalanishlari zarur:

- obyektни kuzatish jarayonida jinoyatchining o‘ziga xos xususiyatlarini inobatga olish va jinoyatchi o‘rinda o‘zini tasavvur qilishi;
- obyektни kuzatish jarayonida diqqatni to‘g‘ri taqsimlash va tez ko‘chira bilish ko‘nikmasini shakllantirish usullaridan foydalanish;
- davomli mashq qilish yordamida diqqat markazida 2–7 tadan, 8–15 tagacha bo‘lgan obyektни ushlab turish;
- diqqatni bir obyektдан ikkinchisiga ko‘chirishda har bir soniyadan unumli foydalanish;
- diqqat doirasining torayishini hisobga olish, ya’ni axborot qanchalik muhim bo‘lmasin, bir obyektga bog‘lanib qolmaslik;
- umumiy kuzatuv obyektida, sharoitni o‘rganish maqsadida, diqqatni teng taqsimlash orqali obyektни qismlarga bo‘lib kuzatish.

Diqqatni kuchaytirish usullari:

- javobgarlik hissini sezish, faoliyat samaradorligini belgilovchi ahamiyatli tomonlarni hisobga olish;
- muayyan xatti-harakatlarni amalga oshirishda irodaviy kuchga tayanish;
- obyektни «e’tibor bilan kuzat», «yaxshilab qara», «yana bir bor tekshir» kabi diqqatni kuchaytiruvchi buyruqlarni berish;
- salbiy hissiyotlarni kuzatish jarayoniga aralashtirmaslik;
- kuzatuvchanlik faoliyatini susaytiruvchi omillarni inobatga olmaslik.

Diqqatni jamlash prinsiplari:

- muayyan holatga diqqatni yo‘naltirish;
- ahamiyatsiz ma’lumotlarni miyada saqlamaslik;
- keraksiz fikrlarga chalg‘imaslik.

Diqqat jarayoni, o‘z navbatida, kuzatuvchanlik faoliyati bilan uyg‘un shakllanadi. Kuzatish ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida o‘ziga xos ahamiyat kasb etadi. U operativ qiziqish uyg‘otgan shaxslarning jinoiy faoliyatini fosh etishda, ularning aloqalarini, shaxsiy xislatlarini o‘rganishda, tergov jarayoniga tegishli ma’lumotlarni to‘plashda namoyon bo‘ladi.

Kuzatish deganda, ma’lum bir maqsadli rejani amalga oshirish uchun narsa va hodisani ongda ataylab idrok etish tushuniladi.

Kasbiy kuzatish esa ichki ishlar idoralari xodimlarining operativ xizmat vazifalarini amalga oshirishida muhim voqea va hodisalarni maqsadga muvofiq tarzda idrok etish jarayonidir.

Kasbiy kuzatuvchanlik xodimning shaxsiy xususiyati emas, balki tabiiy xususiyatiga aylanib, faoliyatning barcha turlarida namoyon bo'lishida, kuzatuvchanligininng oliy darajaga chiqqanida namoyon bo'ladi¹.

Kasbiy kuzatishda ko'zga tushgan barcha narsa idrok etilmaydi, balki eng muhim, zarur, xizmat faoliyati uchun ahamiyatga molik bo'lgan obyekt (narsa, predmet)lar idrok etiladi. Bu, odatda, kuzatish asosini tashkil qiladigan maqsadlar, vazifalar, rejalar bilan bog'liq bo'ladi.

Kasbiy kuzatuvchanlik samaradorligi esa albatta psixologik mexanizmlar, qonuniyatlar va omillar bilan belgilanadi. Ya'ni ular namoyon bo'lish xususiyatlariga ko'ra *obyektiv, sharoitga xos va subyektiv* guruhlariga bo'linadi.

Kasbiy kuzatish jarayonini amalga oshirishda subyektiv omillarga muhim vazifa yuklatiladi.

Obyektiv va sharoitga xos omillar kuzatilayotgan shaxs, obyekt va ular o'rtasida mavjud sharoit xususiyatlarini qamrab oladi.

Subyektiv tomon jinoiy guruh a'zolarining xatti-harakatlarini yashirish niyatida amalga oshiradigan niqobli (yashirin) harakatlari, ya'ni jinoyat sodir etilgan joyda iz qoldirmaslik, dalil-isbotlarni topishni qiyinlashtirish, dastlabki surishtiruv ishlarini olib borishda anglashilmovchiliklarga sharoit yaratish kabilarda namoyon bo'ladi.

Shu nuqtai nazardan kasbiy kuzatuvchanlik faoliyatini shakllantirishda xodimdan kasbiy diqqat, idrok xususiyatlari va operativ xotira jarayonlarini rivojlantirish talab etiladi.

Ichki ishlar idoralari xodimi operativ qiziqish uyg'otgan shaxsga nisbatan kuzatuv ishlarini olib borishda quyidagi psixologik omillarni hisobga olishi kerak.

– o'zi kuzatayotgan gumonlanuvchi shaxsning xulq-atvoriga xos bo'lgan xususiyatlar (masalan, jinoiy faoliyatiga xos xususiyatlari, yo'nalishi, jinoiy tajribasi, nimalarga qiziqishi, moyilligi va boshq.)ni;

– zarur bo'lganda maxsus texnik vositalar va eslab qolish orqali kuzatilayotgan obyektning xatti-harakatlarini to'liq esda saqlashi, kerak bo'lsa aniq qayd etishi;

¹ Qarang: *Асямов С. В., Пулатов Ю. С. Ички ишлар идоралари ходимларининг касбий-психологик тренинги. –Т., 2002. –39-б.*

– qayd etilgan faktlarni kuzatilayotgan obyekt to‘g‘risida olingan avval ma’lumotlar bilan qiyoslashi va xulosalar chiqarishi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari kasbiy kuzatuvchanlikni rivojlantirishda quyidagilarni e’tiborga olishi zarur:

– kuzatuvdan oldin o‘rganilayotgan shaxs, narsa yoki hodisa haqida to‘liq tasavvurga ega bo‘lish;

– vazifani aniq maqsad asosida belgilab olish (xayolan bo‘lsa-da) va kuzatuv rejasi hamda tartibini tuzish;

– kuzatilayotgan obyektida nafaqat topilishi kutilgan narsani, balki uning teskarisini ham izlash;

– kuzatish predmetini qismlarga bo‘lib o‘rganish bilan birga, butun jarayonni kuzatishni esdan chiqarmaslik;

– bir martalik kuzatishga ishonmaslik, obyektни turli nuqtai nazar va turli vaziyatlarda tekshirish;

– kuzatish davomida har bir elementga nisbatan «nega?», «nima uchun?» kabi savollar qo‘yish, o‘z fikr va xulosalari asosida taxmin qilish;

– kuzatuv obyektlarini solishtirish, ularni bir-biriga qarama-qarshi qo‘yish va ulardagi o‘xshash hamda farq qiluvchi tomonlarni topish;

– kuzatish natijalarini ushbu predmet haqida ma’lum bo‘lgan ma’lumotlar bilan qiyoslash;

– kuzatish natijalarini aniq ifodalash va tegishli shaklda qayd etish;

– kuzatishga turli mutaxassislarni jalb etish, kuzatish natijalarini solishtirish va hamkasblari bilan muhokama qilish;

– kuzatuvchi o‘zi ham kuzatish obyekti bo‘lishi mumkinligini esda tutishi¹.

Kasbiy kuzatuvchanlikni rivojlantirishning muhim yo‘nalishi omili tegishli psixologik qonuniyatlarga asoslangan kasbiy kuzatish texnikasini egallash sanaladi.

3.2. Sezgi va uning ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida tutgan o‘rni

Sezgi oddiy psixik jarayon bo‘lib, u moddiy olamdagi narsa va hodisalarning ayrim xususiyatlari aksidan, shuningdek, moddiy qo‘zg‘atuvchlar tegishli retseptorlarga bevosita ta’sir etganda organizmda hosil bo‘ladigan ichki holatlardan tarkib topadi. Materiya bizning sezgi

¹ Qarang: Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. – М., 1967. – С. 90.

irodalarimizga ta'sir etib sezgi hosil qiladi. Sezgi a'zolari axborotni qabul qilib oladi, saralaydi, jamlaydi va miyaga yetkazib beradi.

Sezgi a'zolari tashqi olamning kishi ongiga kirib keladigan yagona yo'llaridir. Sezgilar mohiyatiga ko'ra obyektiv olamning subyektiv siymosi hisoblanadi. Lekin sezgilarning hosil bo'lishi uchun organizm moddiy qo'zg'atuvchining tegishli ta'siriga berilishi kifoya qilmaydi, balki organizmning o'zi ham qandaydir ish bajarishi darkor.

Kishining hayoti va faoliyatida sezgilarning roli juda katta. Chunki, ular bizning olam haqidagi va o'zimiz to'g'rimizdagi bilimlarimiz manbai hisoblanadi. Inson tevarak atrofda sodir bo'layotgan voqea-hodisalar haqida hamisha axborot olib turishi kerak.

Ichki ishlar idoralari faoliyatida ham sezgining o'rni beqiyosdir. Kasbiy sezgirlik his qilish jarayonlarini mashq qildirish orqali rivojlantiriladi. Bu xususiyat faoliyat davomida shakllanib boradi. Masalan, yo'l-patrul xizmati xodimi o'z faoliyati mobaynida kelayotgan mashina tovushidan undagi texnik nosozliklarni aniqlay boshlaydi.

Shu ma'noda, sezgilar ma'lum bir qo'zg'atuvchining muayyan retseptorga ta'siri natijasida hosil bo'lgani uchun ham sezgilarning tasnifi ularni hosil qiladigan qo'zg'atuvchilarning va ana shu qo'zg'atuvchlarga ta'sir qiladigan retseptorlarning xususiyatlariga asoslanadi.

3.3. Idrok va uning ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida tutgan o'rni

Idrok sezgiga nisbatan murakkab va mazmundor psixik jarayon hisoblanganligi sababli barcha ruhiy holatlar, hodisalar, xususiyatlar, xossalar va inson ongining yaxlit mazmuni, egallangan bilimlar, tajribalar, ko'nikmalar bir davrning o'zida namoyon bo'ladi, aks ettirishda ishtirok etadi.

*Narsa yoki hodisalarning sezgi a'zolariga bevosita ta'siri jarayonida kishi ongida uning aks etishi **idrok** deb ataladi.*

Idrok etish jarayonida alohida holdagi sezgilarning tartibga solinishi hamda narsa va voqea-hodisalarning yaxlit obrazlarga birlashuvi yuz beradi.

Qo'zg'atuvchining alohida xususiyatlari aks etadigan sezgilardan farqli o'laroq, idrok narsalarni uning hamma xususiyatlari bilan birgalikda aks ettiradi. Bunda idrok alohida sezgilar yig'indisi tarzida emas, balki hissiy bilishning o'ziga xos xususiyatlari bilan sifat jihatidan yuqori bosqichi sifatida tasavvur qilinadi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida idrok kasbiy faoliyat uchun muhim ahamiyat kasb etadigan hodisa, holat, obyektlardan predmetli ravishda kerakli narsalarni ajratib olib, yaxlit holda ongida aks ettirish, oddiy shaxs ko'ra olmaydigan holatlardagi narsalarni tez va oson ilg'ash jarayonidir. Yaxshi rivojlanmagan kasbiy idrok xodimda illyuzion (noto'g'ri) idrok qilish xususiyatini shakllantiradi.

Shu nuqtai nazardan idrok ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida muayyan o'ziga xos xususiyatlarni namoyon etadi. Ya'ni, ichki ishlar idoralari xodimi aniq ma'lumot olish uchun guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchini kuzatayotganda o'rganilayotgan obyekt to'g'risida turli ko'rinishlarda olingan tasavvur va tushunchalarni yaxlit holda idrok qiladi. Ichki ishlar idoralari xodimlari voqelikni to'g'ri idrok etishlari uchun uning prinsiplariga rioya qilishlari zarur.

Idrok qilish prinsiplari quyidagilar:

- bilish zarur bo'lgan holat yuzasidan miyada aniq aqliy zanjir tuzish;
- sezgi a'zolarining imkoniyatlaridan to'liq foydalanish;
- o'rganilayotgan obyektga nisbatan qiziqish uyg'otish;

Idrok qilish prinsiplari asosida xodim turli nuqtai nazarlarni, masofadan, vaziyatdan, holatning yoritilish darajasi, sharoitdan kelib chiqib, obyektдан olgan taassurotlarni tahlil qiladi.

3.4. Xotira va uning ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida tutgan o'rni

Odam ko'rgan, his qilgan va eshitgan narsalarining juda oz miqdorinigina eslab qoladi. Psixikaning eng muhim xususiyati shundan iboratki, individ tashqi taassurotlardan o'zining keyingi xatti-harakatlarida doimo foydalanadi. Individual tajriba orta borishi hisobiga xulq-atvor sekin-asta murakkablashadi. Agar tashqi dunyoning miya qobig'ida hosil bo'ladigan obrazlari beiz yo'qolib ketaversa, tajribaning shakllanishi mutlaqo mumkin bo'lmay dolar edi. Bu obrazlar bir-biri bilan o'zaro turli xil aloqalar bog'lagan holda mustahkamlanib, saqlanib qoladi hamda hayot va faoliyat talablariga muvofiq tarzda yana boshqatdan namoyon bo'ladi.

*Individning o'z tajribasini esda olib qolishi, esda saqlashi va keyinchalik uni yana esga tushirishi **xotira** deyiladi.*

Xotirada esda olib qolish, esda saqlash, esga tushirish va unutish kabi asosiy jarayonlar alohida ajratib ko'rsatiladi. Bu jarayonlarning har biri alohida mustaqil psixik xususiyat hisoblanmaydi. Ular faoliyat davomida shakllanadi va o'sha faoliyat bilan belgilanadi.

Xotira mexanizmlarini o'rganishning psixologik darajasi xronologik jihatdan boshqalaridan ustunroq bo'lib, fanda turli yo'nalishlar va nazariyalarning ilgari surilganligi bilan ma'lumdir. Bu nazariyalarni ular xotira jarayonlarining shakllantirilishida subyektning faolligi qanday rol o'ynashiga va faollikning mohiyatiga qanday yondashuviga bog'liq holda tasniflash va baholash mumkin.

Xotiraning esda olib qolish va qayta esga tushirish jarayonlari sodir bo'ladigan faoliyatning xususiyatlariga bog'liqligi xotiraning har xil turlarini ajratish uchun umumiy asos bo'lib xizmat qiladi. Bunda xotiraning ayrim turlari uchta asosiy mezonga muvofiq tarzda bo'linadi:

1) faoliyatda ko'proq sezilib turadigan psixik faollikning xususiyatiga qarab xotira harakat, his-hayajon, obrazli va so'z-mantiqli turlarga bo'linadi;

2) xotira faoliyatning maqsadi, xususiyatiga ko'ra ixtiyorsiz va ixtiyoriy turlarga bo'linadi;

3) materialni gancha vaqt esda olib qolish va esda saqlash muddatiga ko'ra (uning faoliyatdagi roli va tutgan o'rniga bog'liq ravishda) xotira qisqa muddatli, uzoq muddatli va operativ turlarga bo'linadi.

Shu o'rinda xotirani mustahkamlashning quyidagi sakkizta qonunini eslab bolish tavsiya etiladi:

Anglanganlik bonuni. Oddiy, lekin murakkab qonun, ya'ni berilgan materialni qanchalik chuqur anglasak, shunchalik uni xotirada mustahkam muhrlagan bo'lamiz.

Qiziqish qonuni. Anatol Frans «Bilimlarni yaxshi hazm qilish uchun uni ishtaha bilan yutish kerak» deganda, albatta, materialga jonli *qiziqish* bilan munosabatda bo'lishimiz va uni yaxshi ko'rishimiz kerakligini nazarda tutgan.

Ilgarigi bilimlar qonuni. Ma'lum mavzu yuzasidan bilimlar qanchalik ko'p bo'lsa, yangisini esda saqlab qolish shunchalik oson bo'ladi. Masalan, ilgari o'qigan biror kitobni qaytadan o'qib, uni yangidan o'qiyotganday his qilsangiz, siz ilgarigi tajribangizni his qilishingiz mumkin. Demak, eski bilimlar tajribaga aylangandagina yangilariga zamin bo'la oladi.

Eslab qolishga tayyorgarlik qonuni. Biror materialni eslab qolishdan avval, bo'lg'usi aqliy ishga qanday hozirlik ko'rgan bo'lsangiz, shunga mos tarzda eslab qolasiz. Agar materialni mutaxassis bo'lishim uchun juda kerak deb, muhimligini anglasangiz, u narsa xotirada muhim saqlanadi.

Assotsiatsiyalar qonuni. Bu qonun haqida eramizdan avval Arastu ham yozgan. Qonunning mohiyati shundaki, bir vaqtda shakllangan

tasavvurlar xotirada ham yonma-yon bo‘ladi. Masalan, muayyan xona o‘sha yerda ro‘y bergan hodisani ham eslatadi.

Ketma-ketlik qonuni. Harflarni alifbodagi tartibida yoddan aytish oson, uni teskarisiga aytish qiyin bo‘lganidek, xotirada ham ma’lumotlarni ma’lum tartibda joylashtirishga va kerak bo‘lganda, tartib bilan birin-ketin tiklash maqsadga muvofiqdir.

Kuchli taassurotlar qonuni. Eslab qilinadigan narsa to‘g‘risidagi birinchi taassurot qanchalik kuchli bo‘lsa, unga aloqador obraz ham shunchalik yorqin bo‘ladi va siz uchun ahamiyatli ma’lumotlar oqimida eslanayotgan material ham yaxshi esga tushadi.

Tormozlanish qonuni. Har qanday yangi ma’lumot o‘zidan oldingi ma’lumotni tormozlaydi. Oldingi ma’lumotning o‘chib ketmasligi uchun, yangini esda saqlashdan avval, uni mustahkamlash choralari ko‘rishingiz kerak¹.

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida «**kasbiy xotira** – xodimning ilgari idrok etib amalga oshirgan, boshidan kechirgan, tezkor xizmat faoliyatiga aloqador va uni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan ma’lumotlarni eslab qolish, esda saqlash va keyinchalik yana xotirada qayta tiklash xususiyatlarini ifodalovchi xislat»².

Ichki ishlar idoralari xodimlaridan faoliyatini tashkil etishda xotiraning muvaffaqiyatga erishtiruvchi asosiy jarayonlarini bilish talab etiladi. Xotirada axborotni eslab qolish, keyin esga tushirish jarayoni subyekt faoliyatida katta ahamiyat kasb etadi va bu axborotdan qanday maqsadda foydalanishga bog‘liq.

Faoliyatning maqsadi bilan bevosita bog‘liq material ko‘proq esda qoladi, u hatto astoydil esda saqlash jarayonidan ham kuchli bo‘ladi.

Shuni ta’kidlash joizki, esda saqlash jarayonida his-tuyg‘ularning ham ta’siri kuchli bo‘ladi. Kuchli hissiyot ta’sirida axborot esda yaxshi saqlanadi.

Voqea-hodisalar his-tuyg‘ularni qo‘zg‘atsa (ya’ni kechirilgan hissiyotlarning qayta-qayta qo‘zg‘alishi natijasida), fikr yuritish qobiliyati yoki aqliy faoliyat yanada faollashadi.

«Shaxs ongidagi qabul qilingan yoki qabul qilinmagan axborotlar ko‘p hollarda ahamiyatga ega bo‘lmay qolganda turli muddat ichida yoddan ko‘tarilishi kuzatilgan. Bu holat axborotning shaxs faoliyatidagi ahamiyati bilan emas, balki hayoti yoki faoliyatida vujudga kelgan yangi sharoitlar,

¹ Qarang: Каримова В. М., Акрамова Ф. А. Психология. – Т., 2000, – 75–76-б.

² Qarang: Столяренко А. М. Психологическая подготовка сотрудников ОВД. – М., 1997. – С.20.

o'zgarishlar bilan bog'liq bo'lib, uning birlamchi ahamiyatini susaytirib yuborishi mumkin»¹.

Tergov jarayonida guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchi ayni vaziyatda ularga qaysi bir holat ahamiyatli bo'lsa (ijobiy yoki salbiy ta'sir), o'sha holatni eslashi mumkin. Xodim guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchiga xos alohida xususiyatlarni hisobga olishi, shaxsning ko'tarinki (optimistik) yoki tushkun (pessimistik) kayfiyatiga qarab bir xil vaziyatni turli shaxslar turlicha talqinda (yaxshi va yomon taassurotlar asosida) eslab qolishi mumkinligini inobatga olishi zarur. Sodir etilgan jinoyat tafsilotlarini guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchi turlicha talqin qilishi, eslab qolishi va yodga olishi kuzatilgan.

Xotiraning idrok qilinishi ongda saqlanish muddatiga qarab qisqa va uzoq muddatli bo'lib, ularning ishlash mexanizmi ham turlicha bo'ladi. Har qanday voqea-hodisa, avvalo, *birlamchi qisqa muddatli xotira blokiga* tushadi. Ishlatilish ahamiyatiga qarab uzoq *muddatli xotira blokiga* o'tishi mumkin.

Aks etish reverbatsiyaning davomiyligi (30–50 daqiqa) miyaning asab katakchalarida turg'un o'zgarishlarni qo'zg'atadi. Bu jarayon uzoq muddatli xotira mexanizmi hisoblanadi².

Eslash va eslashga harakat qilish bir-biridan ajralgan jarayonlar emas. Bir tomondan, eslashga harakat qilish dastlabki ma'lumotlarni tiklash bo'lsa, ikkinchi tomondan, natijadir. Eslashga harakat qilish fikrni erkin hikoya, bayon qilish natijasida vujudga keladi. Shuni unutmaslik kerakki, zaruratsiz guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchining fikrini chalg'itmaslik, savol berib gapini bo'lmaslik, hikoyasini uzmaslik zarur. Miyaning muhrlangan latent qobiqni faollashtirish uchun so'roqni erkin bayondan boshlash lozim³.

Esdan chiqarish – eslash va esda olib qolish jarayonining aksi bo'lib, *normal fiziologik* hodisa hisoblanadi. Agar xotiradagi barcha ma'lumotlar inson ongiga qalqib chiqsa, samarali tafakkur bo'lmaydi.

Inson faqat iroda kuchi yordamidagina aynan kerakli manbalarni eslay oladi. «*Fikrlar harakati – uzoq muddatli xotira blokidan tezkor xotira blokiga o'tishni ta'minlovchi ip*»⁴ deydi A. N. Luk. Bu jarayon unchalik oson kechmaydi. Me'yorida faoliyat yuritadigan miya individning butun

¹ Qarang: *Зинченко П. И.* Непроизвольное запоминание. – СПб., 2000. – С. 26.

² Qarang: *Лук А. Н.* Памят и кибернетика. – М., 1999. – С. 11.

³ Qarang: *Васильев В. Л.* Юридическая психология. – СПб., 2005. – С. 75.

⁴ Qarang: *Лук А. Н.* Память и кибернетика. – М., 1999. – С. 80.

hayotiy tajribasini saqlab qoladi. Uning murakkab tomoni ma'lumotlarni erkin eslash mumkin emasligidadir. Xotiraning faqat ma'lum sharoitga aloqador qismigina zarurat tug'ilganida tiklanishi, ya'ni yodga tushishi mumkin. Inson xotirasidagi doimiy ishlatilmaydigan, eslab yangilanmaydigan axborot tez yoddan chiqadi. Gohida doimiy harakatdagi axborot ham, agar ayni vaqtda muhim deb hisoblanmasa, esdan chiqishi mumkin.

Xodimning kasbiy xotirasini maqsadli rivojlantirish quyidagi yo'nalishlarda mashqlar bajarishni taqozo etadi:

- odamlarning yuzlari, tashqi qiyofasi, belgilari va xatti-harakatlaridagi o'ziga xosliklarni eslab qolish va tanish;
- xizmat vazifalarini bajarishda doimo yuzaga keladigan muammolarni hal etish xususiyatlarini ifodalovchi so'zdagi axborotni eslab qolish va xotirada saqlash;
- qidiruvda bo'lgan avtomashinalarning nomeri va belgilarini eslab qolish va tanish;
- o'g'irlangan buyumlar va ularning belgilarini eslab qolish va tanish;
- joy chizmalari, harakatlanish yo'nalishlarini eslab qolish va xotirada saqlash.

Xodimlarning kasbga oid muhim ma'lumotlarni eslab qolish, esda saqlash, esga tushirishlarida bir qator psixologik usullardan foydalanishlari kasbiy xotirani rivojlantirishga yordam beradi.

Ma'lumotni esda saqlash prinsiplari:

- 1) maqsadni to'g'ri tanlash;
- 2) axborotni saqlash uchun (hissiy, obrazli, eshitish, ko'rish orqali) turli bog'liqliklarni o'rnatish.

Ma'lumotni yodlash prinsipi:

- ma'lumot idrok qilinganidan so'ng 20 soniya ichida takrorlash;
- ma'lumotni takrorlash, takrorlashni har ikki soatda amalga oshirish;
- mavjud imkoniyat chegarasidan ortiqcha ishlashga harakat qilish;
- ma'lumotni mantiqiy butunlikda takrorlash.

Kasbga oid muhim ma'lumotni eslab qolish samaradorligini oshirish usullari:

Eslab qolish haqida o'ziga buyruq (ustanovka) berish. Xodim har safar kasbga oid muhim axborotga duch kelganida o'ziga: «*Buni eslab qolish kerak!*», deb aytishi zarur.

Yodlash. Katta hajmdagi, eslab qolish qiyin bo'lgan ma'lumotni odam «ichida» yoki fikran takrorlashi, uning xotirada aniq saqlanib qolishiga erishishi lozim.

Anglash. Har qanday ma'lumot, agar u anglangan bo'lsa, esda yaxshi saqlanib qoladi. Eslab qolinadigan ma'lumotdagi ma'noli aloqalarni aniqlashga «Nima uchun» degan savolini qo'yish yordam beradi;

Qonuniyatlarni izlash. Bu raqamli ma'lumotlarni, masalan, avtomashina va telefon raqamlarini eslab qolishni osonlashtiradi. Ushbu usul eslab qolinadigan ma'lumotda muayyan qonuniyatni – ma'noli, raqamli va boshqa qonuniyatlarni topishga asoslanadi.

Analogiya, o'xshashliklardan foydalanish. Yangi ma'lumotni ma'lum ma'lumot bilan qiyoslash doimo uni eslab qolishni osonlashtiradi. Obyekt nimaga o'xshashini aniqlash kerak.

Obrazli tasavvur. So'zda ifodalangan ma'lumotni tasavvur qilish orqali eslab qolish ancha oson.

Xayolan gapirish. Qidirilayotgan shaxsning surati, agar xodim uni eslab qolayotganda fikran, ichki nutqida «gapirsa», yuzidagi ayrim jihatlarni ta'kidlasa, xotirada mustahkamroq va aniqroq saqlanib qoladi.

Modellashtirish. Mantiqiy aloqalar yordamida betartib faktlar yagona tizimga birlashtiriladi. Ana shu tizim eslab qolish uchun model bo'lib xizmat qiladi. Taxminni ilgari surish yordamida bo'lgan voqea qayta gavdalantirilsa, modellashtirilsa, kerakli ma'lumotni yaxshi eslab qolishga yordam beradi.

Oqibatlarini tasavvur qilish orqali xotirani faollashtirish. Kerakli ma'lumot xotirada saqlanib qolinmasa (yoki, aksincha, saqlab qolinsa) nima bo'lishini tasavvur qilish ham yaxshi samara beradi.

Tartibga keltirish. Ilgari esda olib qolingan ma'lumotni endi esda olib qolish kerak bo'lgan ma'lumot bilan bog'lash ularning xotirada ishonchliroq saqlanib qolishiga imkon beradi.

Unutish orqali eslab qolish. Nimanidir unutishni istasak, biz ana shu narsaga diqqatimizni jamlaymiz va natijada uni esda olib qolamiz. Xayolan yoqtirgan odamingizni dushmaningiz deb tasavvur qilishga harakat qilib ko'ring... Tasavvur qildingizmi? Endi esa uni kallangizdan chiqarib tashlashga harakat qiling. Siz bu to'g'rida o'ylamaslikka qanchalik ko'p harakat qilsangiz, u sizni shunchalik kuchliroq taqib etadi.

Vaziyatni jismonan tiklash. Go'yoki «o'sha joyning o'zida bo'lib qolish» va u yerdagi narsalarni, masalan, kerakli tartibda joylashtirish lozim. Ko'rish tasavvurlariga tayanish zarur narsalarni eslashni osonlashtiradi.

Vaziyatni xayolan esga tushirish. Har doim ham o'sha sharoitda jismonan bo'lish, ahvolni jismonan esga tushirishning imkoni bo'lmaydi,

ammo butun vaziyatni uning qismlari bo'yicha xayolan tasavvur qilish, esga tushirish, orqali ma'lumotni ham eslash mumkin;

Vaziyatlarni saralab tanlash. U kim? Eslolmaysiz... Shunda u kishini qayerda ko'rgan bo'lishingiz mumkinligini tasavvur qiling: bo'limda, uyingiz hovlisida, transportda va hokazo. Vaziyatlarni saralash chog'ida sizni qiziqtirayotgan shaxs haqidagi ma'lumotlar ham chiqib keladi;

Voqealar ketma-ketligini xayolan esga tushirish (uzilgan zanjirni tiklash). Xotirada voqealarning butun ketma-ketligini tiklash zanjirdagi yo'qolgan halqani topishga yordam beradi. Qidirilayotgan ma'lumot saqlanishi kerak bo'lgan ma'lumotlarning xayoliy zanjiridagi barcha halqalarni ketma-ket tekshirib chiqing. Zanjirda kemtik topganingizda undan sakrab o'ting, oldinroqqa o'ting, so'ngra orqaga qayting. Agar halqa tiklanmasa, xotirangizni uzoq vaqt zo'riqtirmang – buning yordam berishi gumon.

Tanani bo'sh qo'yish. Relaksatsiya – tanani bo'shashtirish amalda hammaga yordam beradi. Agar tez, aytaylik, uch daqiqaga tanangizni bo'shashtiring va hech narsani o'ylamaslikka harakat qiling, kerakli fikr miyaga tez va oson keladi¹.

Xotira turlari ichida kasbiy xotira eng samarali hisoblanadi, chunki u insonning qiziqishlari bilan bog'liq bo'lib, muddatli mashq va iste'dod (musiqachi, matematik), diqqat xususiyatlariga bevosita aloqador. Ayrim shaxslarda obrazli xotira rivojlangan bo'ladi (insonning tuzilishi, predmetlar, ovoz, rang), boshqalarda so'z, raqamlar bilan bog'liq (so'z, fikr, sonlar) xotira ustuvor hisoblanadi. Inson hamma taassurotlarni eslab qola olmaydi. Axborotni ham turli ma'no, shaklda saqlash mumkin.

Yana alohida *obrazli ko'rish xotirasi ham mavjud bo'lib (eydetizm)*, inson ko'rgan narsalarini (*tezkor xotirada*) ko'rish maydonidan chetda, hatto mayda tafsilotlari bilan uzoq saqlay oladi. Xotiraning ma'lum turi rivojlanishida shaxs xususiyatlarining bevosita ahamiyati katta.

Faylasuf, yurist, advokatlarda *mantiqiy xotira kuchli* bo'ladi. San'atkor, sportchilarda *harakat xotirasi*, musiqachilarda *eshitish xotirasi*, degustatorlarda ta'm bilish, mazani sezish xotirasi, kimyogarlarda *hid xotirasi*, ko'rlarda *sezish xotirasi* rivojlangan bo'ladi. *Masalan*, hisobchilarda son, sanalarni, kadrlar bilan ishlovchilarda ismlarni, rassomlarda ranglarni ajratib farqlash, ilg'ash xotirasi yaxshi rivojlangan bo'ladi.

¹ Асямов С. В., Пулатов Ю. С. Ички ишлар идоралари ходимларининг касбий-психологик тренинги. – Т., 2002. – 32-б.

Guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi yoki ayblanuvchi ko'rsatmalarini baholashda ular xotirasining rivojlanganlik darajasini o'rganish lozim. Xotira butun umr davomida rivojlanib, takomillashadi. Unga asab tizimi, tarbiya va o'qish jarayonlari ta'sir qiladi¹.

Xotira qonuniyatidan samarali foydalanish uchun eslab qolish va esga tushirish jarayonida tabiiy assotsiatsiyalardan foydalanishni, shuningdek, xotiraning ishini yengillashtiruvchi sun'iy assotsiativ aloqalar o'rnatishni o'rganish zarur.

Xotirani rivojlantirish qonuniyatlari²

№	Nomlanishi	Tavsifi
1.	Assotsiatsiya qonuni (Aristotel)	Notanish narsani eslab qolish uchun uni birorta tanish narsa bilan bog'lash zarur.
2.	Mustahkamlash qonuni (A. R. Luriya)	10 daqiqa insonga biror narsani xotirasida mustahkamlash uchun yetarli hisoblanadi.
3.	Esdan chiqarish qonuni (G. Ebbingauz)	Har qanday material yodlanganidan so'ng, 1–2 soat ichida xotirada 40% qoladi. Keyinroq esdan chiqish tezligi kamayadi, 6 sutkada axborotning 20% saqlanib qoladi.
4.	B. V. Zeyngarnik qonuni	Mashg'ulotni eng qiziq joyida tugallash, yodlanayotgan materialni eng qiziq joyida to'xtatish qayta yodlash jarayonigacha materialning to'liq saqlanib qolishini ta'minlaydi.
5.	Yosh qonuniyati	Xotira 18–25 yoshgacha yaxshilanib boradi, 45 yoshda bir xillik saqlanib qoladi, 45 yoshdan sustlasha boradi.
6.	«Boshidan oxirigacha» qonuni	Yodlanayotgan materialning boshi va oxiridagi axborot, o'rtasidagiga qaraganda yaxshi saqlanadi.

Ko'pgina mnemotexnik tizimlar ushbu qonuniyatlarning amal qilishiga asoslanadi. Eslab qolishning quyidagi asosiy usullari mavjud: mantiqiy, ma'noli, mexanik va mnemotexnik.

Mantiqiy eslab qolish – eslab qolishning asosiy usuli. Ushbu usuldan qanchalik samarali foydalanish aqliy imkoniyatlarga, ma'noli va mantiqiy aloqalar o'rnatishga bog'liq. Mantiqiy eslab qolishga asos bo'ladigan ma'noli aloqalar tasodifiy yuzaga keladigan aloqalarga qaraganda ancha

¹ Qarang: Васильев В. Л. Юридическая психология. – М., 2005. – С. 77.

² Qarang: Мальцева О. А., Ратова И. В. Профессиональная психологическая подготовка сотрудников ОБД. – М., 1998. – С. 29.

mustahkamligi bilan ajralib turadi. Mantiqiy eslab qolishning muhim usullaridan biri, avvalo, manbani guruhlariga ajratish, ya'ni ma'nosi bo'yicha guruhlashtirishdan iborat.

Mexanik usul – ma'nosini tushunmay quruq yodlanadigan usul. Uning asosini esda olib qolinadigan ma'lumotlarni oddiy takrorlash, ma'nosini anglamasdan turib ko'p martalab idrok etish tashkil etadi. Mexanik xotira ancha yuqori turdagi xotiralarning eng oddiy asosidir, usiz ma'lumotlarni eslab qola olmaymiz.

Mnemotexnika eng qiziqarli va mashq qilib rivojlantirsa bo'ladigan usul. U asosan ma'nosiz axborotni bilvosita eslab qolishga xizmat qiladi. Uning yordamida ma'noli axborotni eslab qolishning ratsional usulini ancha kuchaytirish va ma'nosiz materialni mexanik eslab qolish samaradorligini benihoya oshirish mumkin¹.

Kasbiy xotirani rivojlantirishning asosiy qonuniyatlarini yodda tutish zarur.

Shuningdek, Axborot inson hayoti va faoliyati uchun qanchalik muhim bo'lsa, shunchalik mustahkam esda qoladi va oson yodga tushadi. Shuning uchun ham qandaydir axborotni yod olayotganda doimo uni o'zingiz, masalan, kasbiy faoliyatda maqsadga erishishingiz uchun muhimligini ta'kidlab turishingiz zarur.

Axborot inson faoliyatiga qanchalik aloqador bo'lsa, shunchalik mustahkam yodlanadi (eslab qolinadi). Xotirani rivojlantirish uchun biron bilimni, qonuniyatni oddiygina yodlash emas, balki uni amaliy faoliyatda iloji boricha kengroq ho'llash muhimdir.

Axborot qanchalik chuqur anglansa, u xotirada shunchalik yaxshi saqlanib qoladi. Ushbu qonuniyatdan foydalanish eslab qolish jarayonini fikrlash jarayoniga eng ko'p darajada yaqinlashtirishni bildiradi. Anglangan holda eslab qolish obyektlarning eng muhim jihatlarini va munosabatlarini ifodalovchi mantiqiy aloqalarga asoslanadi.

Qiziqish uyg'otuvchi yoki manfaat keltiruvchi axborot oson eslab qolinadi. O'zlashtirayotgan narsamizni bizni qiziqtirayotgan, biz uchun manfaat keltiradigan narsalar bilan bog'lash – muvaffaqiyatli eslab qolishning asosiy shartlaridan biridir. Muvaffaqiyatli eslab qolishda muayyan axborotni idrok etishga tayyorgarlik va yaxshi eslab qolish maqsadini qo'yish katta ahamiyatga ega. Bular eslab qolish jarayoniga

¹ Qarang: Асямов С.В., Пулатов Ю.С. Ички ишлар идоралари ходимларининг касбий-психологик тренинги. – 2002. – 30-б.

katta ta'sir ko'rsatishi bilan birga, uning natijalarini oldindan ko'rish imkonini beradi va xotirada tiklashni osonlashtiradi.

Bir vaqtning o'zida yuzaga keladigan tasavvurlar eslash jarayonida bir-birini yodga tushiradi. Xotiraning ushbu qonuniyatidan foydalanish uchun eslab qolish va esga tushirish jarayonida tabiiy assotsiatsiyalardan foydalanish, shuningdek, ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida xotiraning ishini yengillashtiruvchi sun'iy assotsiativ aloqalar o'rnatishni o'rganishimiz zarur.

Xotirani shakllantirish usullari:

– bilishga bo'lgan qiziqishlar doirasini, xotirada saqlash maqsadlarini shakllantirish;

– mantiqiy eslash usullarini o'rganish;

– javobgarik hissini kuchaytirish: bilim olishga, o'rganishga, qunt qilishga, o'zini tarbiyalashga e'tibor berish;

– o'tilgan mashg'ulotlardagi materiallarni tizimli ravishda qayta takrorlash, xotirani mustahkamlovchi mashqlarni bajarish.

Shu ma'noda ichki ishlar idoralari faoliyatida kasbiy xotira – tezkor, uzoq muddatli, so'z mantiqli shaklda, raqam, son, ism, familiya, qiyofalarni tez tanib eslab qolish, qayta tiklash (keyinchalik farqlay olish)da namoyon bo'ladi¹.

3.5. Tafakkur va uning ichki ishlar idoralari xodimlar faoliyatida tutgan o'rni

Tafakkur atrof-muhitdagi voqelikni nutq yordamida bevosita, umumlashgan holda aks ettiruvchi psixik jarayon, sotsial sababiy bog'lanishlarni anglashga, yangilik yaratish va bashorat qilishga yo'naltirilgan aqliy faoliyatdir². Insonning bilish faoliyati voqelikni, narsa va hodisalarni sezish va idrok qilishdan boshlanadi, so'ngra asta-sekin tafakkurga, fikr yuritishni aqliy yo'l bilan aks ettirishga o'tadi.

Tafakkur jarayonida inson hissiy bilish qobig'idan tashqari chiqib, sezgi va idroklarda bevosita aniqlash imkoniyati mumkin bo'lmagan murakkab holatlarni anglay boshlaydi. Insonning bilish faoliyatida sezgi, idrok, tasavvur obrazlari bilan tafakkur uzluksiz bir-birlarini boyitib turadi.

Tafakkur boshqa psixik jarayonlardan ajralgan holda rivojlanishi mutlaqo mumkin emas. Shuning uchun shaxsning tafakkuri rivojlanishi

¹ Qarang: *Арифходжаева И. Х.* Ички ишлар идоралари ходимлари психологияси. – Т., 2008. – 134-б.

² Qarang: *Фозиев Э.* Тафаккур психологияси. – Т., 1990. – 15-б.

bilan birga nutq faoliyati ham o'sadi. Bu esa shaxsda o'z fikrini to'g'ri, aniq ifodalash malakasini tarkib toptiradi, nutqining tuzilishini takomillashtiradi va lug'at boyligini oshiradi.

Ichki ishlar idoralari faoliyatida tafakkur kasbiy masalalarni yechishga oid holat va hodisalarning mohiyatini tez anglash, turli tuman axborotlar ichidan zarurini ajratib olish, ular o'rtasidagi farq va tafovutlarni oson aniqlash, ko'pchilik ilg'ay olmaydigan mayda narsalarni ko'rish bilan ularni turli harakat, shakllarda obrazlashtirish, jonlantirishda namoyon bo'ladi.

Ichki ishlar idoralari xodimi oldida turgan vazifalarni hal etishi uchun uning kasbiy tafakkurini rivojlantirish katta ahamiyatga ega. Idrok va tasavvurda aks etadigan narsa tafakkurda taqqoslanadi, tahlil qilinadi va umumlashtiriladi.

Ichki ishlar idoralari xodimi fikrlash orqali masalani samarali hal qilishda to'xtovsiz ishlaydi, bunda ijodiy jarayon – tafakkur ishga tushadi. Bu bosqichda yangi ma'lumotlar izlanadi, zarur materiallarni yig'ish, ishga daxldorlarni so'roq qilish amalga oshiriladi. Keyin barcha ma'lumotlar umumlashtiriladi, tahlil qilinadi va ular asosida turli taxminlar ilgari suriladi.

Ichki ishlar idoralari faoliyatda tafakkurga «o'ta xavfli sharoitda ongning yuqori darajada samarali ishlash qobiliyati»¹, deb ta'rif berish mumkin.

Umumiy psixologiya asoschilari talqinida esa tafakkur voqelikning umumlashtirilgan, bevosita, to'liq hamda eng aniq ifodasi hisoblanadi.

Tafakkur, xususiyatiga ko'ra, shaxs faoliyatida vujudga kelgan muammo va masalalarni hal qilishga yordam beradi, muammoning yechimini topish bilan bir qatorda, muammoli vaziyatga aloqador narsa va hodisalarning noaniq xususiyatlari, ayni vaziyatdagi munosabatlariga ham aniqlik kiritadi. Tafakkur yuritishdan ko'zlangan asosiy maqsad muayyan vaziyatdagi turli munosabatlar, holatlar yuzasidan avval alohida, so'ngra umumlashtirilgan holda olingan manbalarni o'zaro solishtirish orqali masalaga oydinlik kiritish usullarini ongda shakllantirishdir².

¹ Qarang: *Теплов Б. М. Проблемы индивидуальных различий.* – М., 1998. – С. 328.

² Qarang: *Рубинштейн С.Л. О мышлении и путях его исследования.* – М., 1999. – С. 14.

Kasbiy tafakkur nafaqat harakatga keltirish zarur bo'lgan aqliy imkoniyat, balki inson omilini faollashtirish qurolidir¹. Shu nuqtai nazardan, ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy tafakkuri deganda, o'z xizmat vazifalarini bajarishlarida muhim ahamiyat kasb etadigan voqea, hodisa va holatlardagi umumiylikni ko'ra olish, analiz va sintez qilish, taqqoslash, asoslash va taxminiy xulosalar chiqarish jarayoni tushuniladi.

Kasbiy rivojlangan tafakkur xodimning muhim xislati bo'lib, narsalar, odamlar va ularning xatti-harakatlaridagi muhim jihatlarini bilish, ular o'rtasidagi qonuniyatli aloqalarni topish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Xodimning tafakkuri murakkab tezkor xizmat vazifalarini bajarish, amaliy muammolarni hal etishning yangi yo'llarini topish qobiliyati.

Kasbiy tafakkurni faollashtirishning asosiy usullari quyidagilardan iborat².

Kasbiy vazifani tushunish usuli. Dastlab umumiy vazifani oddiy vazifalarga bo'lish zarur. Ishning tafsilotlari, ikir-chikirlariga e'tibor berish, hech narsani nazardan qochirmaslik, vazifani bajarishning bir necha variantlariga ega bo'lishga harakat qilish kerak.

Masalaning yechimini topish usuli. Avvalo, izlanishning dastlabki nuqtasi ajratib olinadi, bunda izlash chegaralari aniqlanadi va tartibga solinadi. Izlash yo'nalishlari tanlanadi, uyg'unlashtiriladi va qayta ko'rib chiqiladi.

Tekshirilayotgan hodisaning manzarasini fikran shakllantirish usuli. Xodimdan umumiy manzara va undagi elementlarning obrazli ishlovini amalga oshirish hamda shu asosda tekshirilayotgan hodisaning qolipi (sxemasi)ni shakllantirish talab etiladi (bu tezkor yoki taxminlar (tusmollar) shaklida amalga oshirilishi mumkin). Hodisaning elementlari o'rtasidagi aloqalarni ko'rib chiqish va ishlash, ularni bir butun ko'rinishga birlashtirish hamda asosiy bo'g'inni topish zarur.

Tafakkurni yo'naltirish usuli tadqiq etilayotgan vaziyatda ruhiy yo'nalish olish (masalan, gumon qilinuvchining xatti-harakatlari motivlarini tushunishga harakat qilish), shuningdek psixologik tahlil o'tkazish va uning asosida vaziyatning bundan keyingi rivojlanishini bashorat

¹ Qarang: Столяренко А.М. Психологическая подготовка сотрудников ОВД. – М., 1997. – С 21.

² Qarang: Асямов С.В., Пулатов Ю.С. Ички ишлар идоралари ходимларининг касбий-психологик тренинги. –Т., 2002. – 44- б.

qilishdan iborat. Ba'zi murakkab vaziyatlarda refleksiya usulidan, ya'ni raqib nuqtai nazaridan mulohaza qilishdan foydalaniladi.

Tafakkur jarayonida nazoratni kuchaytirish usuli. Xodim o'zini nazorat qilishning so'zda ifodalangan formulalaridan («Men buni qanday qilib bajara oldim?», «Nima uchun men bunday xulosaga keldim?» va h.k.) foydalangan holda tekshirib turishi zarur. O'z xulosalari va baholarida subyektivlikka yo'l qo'ymaslikka, shaxsiy moyillik va xusumatni yo'q qilishga harakat qilishi kerak.

Tafakkurni shakllantirish usullari:

1) mustaqil fikr yuritish, javobgarlik hissini anglash kabi shaxsiy xususiyatlarni rivojlantirish;

2) kasbiy masalalarni hal qilishda talab etiladigan bilim, ko'nikma va tajribani egallashga harakat qilish;

3) kasbiy masalalarni hal qilishda talab etiladigan bilim, ko'nikma va tajriba egallashga harakat qilish;

4) bir-biriga qarama-qarshi fikrlar chigalini yechish, qiyin, mavhum vaziyatlarda yechim topish mashqlarini mukammallashtirish;

5) mantiqiy fikrlash, tafakkur operatsiyalar mohiyatini anglash, masalani yechishdagi g'ayritabiiy usullar bilan tanishish;

6) aqliy imkoniyatlarni takomillashtirish.

3.6. Xayol va uning ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida tutgan o'rni

Xayol yoki fantaziya tafakkur kabi yuksak bilish jarayonlari qatoriga kirib, har bir kishida o'ziga xos tarzda namoyon bo'ladi. Mehnatning tayyor natijasini xayolga keltirmay turib, ishga kirishib bo'lmaydi. Fantaziya yordamida kutilayotgan natijani tasavvur qilish inson mehnatining hayvonlar instinktiv faoliyatidan tub farqidir. Istalgan mehnat jarayoni zarur tarzda xayolni o'z ichiga qamrab oladi. Xayol badiiy, konstruktorlik, ilmiy-adabiy, musiqaviy va, umuman, ijodiy faoliyatning zarur tomoni sifatida namoyon bo'ladi.

Xayol – inson ijodiy faoliyatining zarur elementi bo'lib, mehnatning oxirgi va oraliq mahsulotlarida o'z ifodasini topadi, shuningdek, muammoli vaziyat, noaniq holatlarda xulq-atvorning namoyon bo'lishini ta'minlaydi. Shu bilan birga, xayol faol faoliyatni yo'naltiruvchi emas, balki uning o'rnini almashtiruvchi timsollar hosil qilish vositasi sifatida yuzaga keladi.

Xayol tafakkur bilan chambarchas bog'langan. Xayol ham tafakkur singari kelajakni oldindan ko'rish imkonini beradi. Tafakkur singari xayol

shaxslarning ehtiyojlariga asoslanadi. Ehtiyojlarni qondirishning real jarayonidan oldin ularni qondirishning soxta, xayoliy jarayoni sodir bo'ladi, ya'ni bu ehtiyojlarning qondirilishi mumkin bo'lgan vaziyatni jonli, yorqin tasavvur qilish mumkin.

Xayol o'zining faolligi bilan tavsiflanadi. Ayrim hollarda xayol faoliyatning o'rnida, uning sun'iy aralashmasi sifatida namoyon bo'lishi mumkin. Mana shunday holatda odam hal qilib bo'lmaydigandek ko'rinadigan masalalar, turmushning og'ir sharoitlari, o'z xatolarining taqibi va shu kabilardan qochish uchun real tasavvurlardan uzoq bo'lgan fantastika olamiga vaqtincha kirib ketadi.

Fantaziya hayotda gavdalanmaydigan obrazlarni yaratadi, amalga oshmaydigan va ko'pincha amalga oshirib bo'lmaydigan ish-harakat dasturlarini belgilaydi. Xayolning bunday shakli *passiv xayol* deyiladi. Kishi passiv xayolni oldindan o'ylab yuzaga keltirishi mumkin. Ataylab yuzaga keltirilgan, iroda bilan bog'liq bo'lmagan, lekin hayotda gavdalantirishga qaratilgan xayolning mana shunday obrazlari *shirin xayol* deb ataladi. Qandaydir quvonchli, yoqimli, qiziqarli narsalar haqida shirin xayol surish hamma odamlarga xos. Mana shunday shirin xayollarda fantasiya bilan ehtiyoj o'rtasidagi aloqa yengil namoyon bo'ladi. Ammo insonning xayoliy jarayonlarida shirin xayol kechirish hollari ko'proq bo'lsa, bu shaxsning passivligidan dalolat beruvchi nuqson hisoblanadi. Agar kishi passiv bo'lsa, u kelajakda yaxshi hayot kechirish uchun kurashmasa, uning hozirgi hayoti esa qiyin, ko'ngilsiz bo'lsa, bunday holda u o'zining ehtiyojlari to'la qondiriladigan, istagan narsasini ho'lga kiritib oladigan, hozirgi paytda umid qila olmaydigan biror mansabni egallaydigan soxta hayotni ko'p xayol qiladi.

Agar passiv xayolni oldindan o'ylab va o'ylamasdan qilingan turlarga bo'lish mumkin bo'lsa, *aktiv xayolni* ijodiy va qayta tiklovchi xayol turlariga bo'lish mumkin bo'ladi. O'z asosida tasviriga muvofiq keladigan obrazlar tizimini yaratuvchi xayol *qayta tiklovchi xayol* deb ataladi.

4-§ ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI FAOLIYATI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA HISSIY-IRODAVIY VA SHAXSIY FAZILATLARNING O'RNI

Ichki ishlar idoralari xodimlari kasbiy faoliyatlarida turli voqea-hodisalarga nisbatan muayyan munosabatlarini bildirib, u yoki bu tarzda hissiyotlarini namoyon etadilar. Xodim psixologiyasida namoyon bo'ladigan bunday ruhiy holatlar voqelikda sodir etilgan hodisalar ta'siri natijasidir. Bu esa, o'z navbatida, xodimning o'ziga xos individual

psixologik xususiyatlarini bildiradi va u haqidagi birlamchi tasavvurlarni bilishga yordam beradi.

Jahon psixologiyasida «hissiyot» bilan «emotsiya» atamalari bir xil ma'noda ishlatiladi. Lekin ularni aynan bir xil holat deb tushunish noto'g'ridir. Odatda, tashqi alomatlari yaqqol namoyon bo'ladigan his-tuyg'ularni ichki kechinmalarda ifodalanishdan iborat psixik jarayon yuzaga kelishining aniq shaklini emotsiya deb atash maqsadga muvofiqdir. Masalan, ranglarning o'zgarishi, yuzlarning tabassumi, lablarning titrashi, ko'zlarning yarqirashi, kulgi, yig'i, g'amginlik, ikkilanish, sarosima va boshqalar emotsiyaning ifodasidir. Lekin vatanparvarlik, javobgarlik, mas'uliyat, vijdon, mehr-oqibat, sevgi-muhabbat singari yuksak xislatlarni emotsiya tarkibiga kiritish g'ayritabiiy hisoblanadi. Ularning eng muhim farqi shundaki, biri (hissiyot) ijtimoiy, ikkinchisi (emotsiya) individual, xususi ahamiyat kasb etadi.

Shu ma'noda hissiyot shaxs hayotiy faoliyatining muhim jabhasi bo'lib, inson emotsional holatining rang-barangligi, ko'p qirraligini bildiradi. Hissiy ton (tus) (yunoncha «tonos» – zo'riqish, urg'u berish ma'nosini bildiradi), emotsiyalar (lotincha «emovere» – qo'zg'atish, hayajonlash demak), affektlar (lotincha «affectuq» – ruhiy hayajon, shijoat, ehtiros ma'nosini anglatadi), stress (inglizcha «stress» – zo'riqish degani), frustratsiya (*frustration* – rejalarning barbod bo'lishi, maqsadga erisha olmaslik) va kayfiyat kabi tushunchalar shular jumlasidandir.

Kishi idrok etishi, xotirlash, xayol surish va fikrlash jarayonlarida faqat voqelikni bilib qolmay, balki hayotdagi u yoki bu narsalarga qaysidir ma'noda munosabat bildiradi, ularga nisbatan u yoki bu tarzda hissiyotlar paydo bo'ladi.

Hissiyot – kishining hayotida yuz berayotgan voqealarga yoki nima bilan mashg'ul bo'layotganiga nisbatan o'ziga turli shaklda bildiradigan ichki munosabati.

Ehtiyojlarning qondirilishi yoki qondirilmasligi kishida turli xil o'ziga xos kechinmalarni: emotsiya, affekt (hissiy bo'hronlar), kayfiyat, kuchli hayajonlanish (stress) holatlarini va his-tuyg'ularni hosil qiladi.

Hissiyot aksariyat hollarda ruhiy jarayonning o'ziga xos ko'rinish sifatida faqat emotsional shaklda vujudga keladi. Shu o'rinda hissiyot o'zicha emas, balki bilishga intilayotgan, uni egallayotgan shaxsda ma'lum munosabatni namoyon qiluvchi narsalar, hodisalar va harakatlarning alohida alohida xossasi, xususiyati ma'nosida gavdalanadi. Shuni alohida ta'kidlash o'rinliki, ko'rish, eshitish, hidlash, kinestetik (harakat) sezgi hamda idrokka taalluqli hissiyot muhim ahamiyatga ega. Masalan, xonalar,

ish joyi, transport vositalarining rangi taassurotidan vujudga kelgan yoqimli yoki yoqimsiz hissiyot mehnat samaradorligiga, xizmatchilarning kayfiyatiga sezilarli ta'sir o'tkazadi. Xotirjamlik, yoqimli musiqa, shaxslararo iliq munosabatlar, muomala, ahillik muvaffaqiyat kafolati, ijtimoiy taraqqiyot omili hisoblanadi.

Emotsiya. Emotsional jarayonlar, holatlar yoki, qisqacha aytganda, emotsiya hissiy kechinmalarning o'ziga xos shakllaridan biri. Emotsiya u yoki bu hissiyotning inson tomonidan bevosita kechirilishi (kechishi) jarayonidan iborat. Masalan, shaxs tomonidan musiqani sevish emotsiyani vujudga keltirmaydi, balki buning uchun musiqani eshitish, ijrochi mahoratiga tasanno aytish, undan hayajonlanish yoki asar ijrosi yoqmasa, g'azabli hissiy kechinma hosil bo'lishi ijobiy yoxud salbiy emotsiya deyiladi. Qo'rqinch, dahshat hissiy kechinma sifatida obyektlarga shaxsning munosabatini aks ettirib, turlicha shaklda namoyon bo'lishi mumkin: odam dahshatdan qochadi, qo'rquvdan sarrayib qoladi, o'zini idora qila olmay har tomonga uradi, hatto, xavf-xatarga ham o'zini tashlashi mumkin.

Ba'zi holatlarda emotsiya ta'sirchanligi bilan ajralib turadi. U xatti-harakatga, fikr-mulohaza bildirishga turtki beradigan kuch bo'lib, shijoatni oshirib yuboradi va bu holat *stenik* hislar deb ataladi. Boshqa bir holatda emotsiya (*astenik* deb atalmish emotsiyalar) faollikning sustligi yoki loqaydligi bilan ajralib turadi, his-tuyg'ularning boshdan kechirilishi kishini bo'shashtirib yuboradi.

His-tuyg'ular hissiyot (emotsiya), kayfiyat, kuchli hayajonlanish tarzida boshdan kechirilishi chog'ida ma'lum darajada seziladigan tashqi belgilarga ham ega bo'ladi. Masalan, yuzlarning ifodali (mimika), ho'l va gavdaning ma'noli harakatlari, turq-tarovat, ohang, ko'z qorachiqklarining kengayishi yoki torayishi kabilar shular jumlasiga kiradi. Bu ifodali harakatlar ba'zan shaxsga o'ziga o'zi hisob bermagan tarzda yuz bersa, boshqa bir holatda ongning nazorati ostida sodir bo'ladi¹.

Affekt (hissiy portlash) – kishini tez chulg'ab oladigan va shiddat bilan o'tadigan jarayon. U ongning anchagina o'zgarganligi, xatti-harakatlarni nazorat qilishning buzilganligi, odamning o'zini o'zi idrok qila olmaslik, shuningdek, shaxsning hayoti va faoliyati o'zgarib qolganligi bilan ajralib turadi. Affekt holatida birdaniga katta kuch sarf qilinishi sababli ham u qisqa muddatli bo'ladi. Agar oddiy hissiyot faqat ruhiy hayajonlanishni ifoda etsa, affekt bo'rondir.

¹ Qarang: *Фозиев Э. Умумий психология.* –Т., 2002. – 188–190-б.

Hissiy portlash ro'y berganda kishi o'zini nazorat qila olmay qoladi, qilayotgan ishining oqibatini o'ylamaydi va ahl-hushini yo'qotib qo'yadi. Tormozlanish miya qobig'ini egallab, kishining tajribasi, uning madaniy va ma'naviy asoslarda mustahkamlangan muvaqqat bog'lanishlarning tarkib topgan tizimini ishlatmay qo'yadi. Masalan, jinoyatchilik olamida kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan odam o'ldirish (JKning 98-moddasi) yoki kuchli ruhiy hayajonlanish holatida qasddan badanga og'ir yoki o'rtacha og'ir shikast yetkazishda (JKning 106-moddasi) affektiv holatlarni kuzatish mumkin. Hissiy portlashdan keyin holdan toyish, majolsizlik, barcha narsalarga befarq munosabatda bo'lish, harakatsizlik, ba'zan esa mudroq bosish boshlanadi.

Kayfiyat. Shaxsning xatti-harakatlariga va ayrim ruhiy jarayonlariga muayyan vaqt davomida tus berib turuvchi emotsional holat kayfiyat deb ataladi. Shaxsning hayoti va faoliyati davomida shodlik, hazilkashlik, umidsizlik, jur'atsizlik, zerikish, qayg'urish singari his-tuyg'ular ruhiy holatining umumiy tizimiga aylanadi. Ushbu vaziyat ba'zi emotsional taassurotlarning vujudga kelishiga qulay zamin hozirlaydi, boshqasi uchun esa qiyinchilik tug'diradi. Inson xafa, ma'yus hissiy holat hukmronligida bo'lsa, tengdoshlarining hazili, keksalarning pand-nasihatlariga, quvnoq kayfiyat chog'dagiga nisbatan, boshqacharoq munosabat bildiradi. Shuning uchun ishlab chiqarish va xalq ta'limi tizimi jamoalarida, rasmiy doiralardan ishchanlik, o'zaro yordam, hamkorlik, hamdardlik, iliq ruhiy muhit yaratish, samimiy muomalani shakllantirish ham jismoniy, ham aqliy mehnat samaradorligini oshirishning kafolatidir.

Stress, psixologik ta'rifiga ko'ra, affektiv holatga yaqin turadigan, lekin davomiyligiga ko'ra kayfiyatga yaqin bo'lgan his-tuyg'ular boshdan kechirilishining alohida shakli bo'lib, kuchli hayajonlanish (stress) holati (inglizcha «*qtreqq*»– tazyiq ko'rsatish, zo'riqish degan so'zdan olingan)dan yoxud hissiy zo'riqishdan iboratdir. Hissiy zo'riqish xavf-xatar tug'ilgan, kishi xafa bo'lgan, uyalgan, tahlika ostida qolgan va shunga o'xshash vaziyatlarda ro'y beradi. Psixologiya faniga «stress» tushunchasini olib kirgan olim kanadalik fiziolog G. Selye hisoblanadi. Uning talqini bo'yicha «stress – inson organizmiga qo'yilgan ortiqcha talabdir»¹.

Stress holatida shaxsning xatti-harakatlari keskin tarzda o'zgaradi, qo'zg'alishning umumiy reaksiyasi paydo bo'ladi, harakatlari tartibsiz ravishda amalga oshiriladi. Stressning kuchayishi esa teskari reaksiyaga

¹ Qarang: Селье Г. Стресс и дистресс. – М., 1999. – С. 25.

olib keladi, natijada sustlik, zaiflik, faoliyatsizlik ustuvorlik qila boshlaydi. Stress holatida fiziologik o'zgarishlar tashqi tomondan qariyb ko'zga tashlanmasligi mumkin, biroq muammoni yechishdagi qiyinchilik, diqqatni taqsimlashdagi sarosimalikni stressning tashqi ifodasi deb taxmin qilish mumkin. Shaxs stress holatida telefon raqamini adashtiradi, vaqtni chamalashda yanglishadi, ong faoliyati yengil buziladi, idrok ko'lami torayadi va boshqa holatlar kuzatiladi.

Frustratsiya kishi maqsadga erishish yo'lida bartaraf etib bo'lmaydi deb hisoblangan yoki shunday deb idrok etiladigan to'sqinliklarga, g'ovlarga duch kelgan hollarda yuz beradi.

Frustratsiyaning yuz berishi shaxsning xulq-atvorida va o'zini anglashida turli xil o'zgarishlarga olib keladi. Frustratsiya holati shaxs o'zini yo'qotib qo'yishi, ya'ni jabrlanuvchi jinoyatchiga qarshilik ko'rsata olmaganida, jinoyatchi ko'zlagan maqsadiga erisha olmaganida, kutilmaganda turli to'siqqa duch kelganida namoyon bo'ladi¹.

Iroda kishining oldiga qo'ygan maqsadlariga erishishida qiyinchiliklarni yengib o'tishga qaratilgan faoliyati, xulq-atvorini ongli ravishda tashkil qilishi va o'z-o'zini boshqarishidir. Iroda shaxs faolligining alohida shakli, uning xulq-atvorini tashkil etishning u tomonidan qo'yilgan maqsad bilan belgilanadigan alohida turidir. Shu ma'noda iroda to'siqlarni yengib o'tishga qaratilgan aqliy, maqsadga yo'naltirilgan psixik faollik bo'lib, maqsadga intilishda sodir bo'ladi va instinktlar manbaida shakllanadi².

Irodaviy faoliyatda shaxs o'zini o'zi boshqaradi, o'zini ho'lga oladi, o'zi nazorat qiladi.

Iroda tabiat qonunlarini egallab oladigan va shu tariqa uni o'z ehtiyojlariga ko'ra o'zgartirish imkoniyatiga ega bo'ladigan kishining mehnat faoliyatida paydo bo'ladi.

Iroda o'zaro bog'liq ikki vazifaning bajarilishini ta'minlaydi. Birinchisi – undovchi, ikkinchisi – taqiqlovchi vazifalar.

Undovchi vazifasi kishining faolligi bilan ta'minlanadi. Taqiqlovchi vazifasi faollikning yoqimsiz ko'rinishlarini jilovlashda namoyon bo'ladi.

Kishining harakatga undovchi mayllari ma'lum bir yo'lga solingan tizimni – oziq-ovqatga, kiyim-kechakka, issiq va sovuqdan himoyalaniish ehtiyojidan tortib, to ma'naviy, estetik va intellektual his-tuyg'ularni

¹ Qarang: Левитов Н. Д. Фрустрация – один из видов психических состояний // Вопросы психологии. – 2000. – № 6. – С. 120.

² Qarang: Васильев В.Л. Юридическая психология. – М., 2005. – С. 68.

boshidan kechirish bilan bog'liq, yuksak niyatlarga borib taqaladigan motivlar iyerarxiyasini tashkil etadi.

Irodaning undovchi va taqiqlovchi funksiyalari bir butun holdagina shaxsning maqsadga erishish yo'lidagi qiyinchiliklarni bartaraf etishini ta'minlaydi.

Odamlar qilgan ishlari uchun mas'uliyatni kimga yuklashga moyil bo'lishiga qarab sezilarli ravishda farqlanadilar. Kishining o'z faoliyati natijalari uchun mas'uliyatni tashqi kuchlar va sharoitlarga yuklashi yoki aksincha, ularni shaxsiy kuch-g'ayratlari va qobiliyatlariga bog'lashini belgilaydigan sifatlar *nazoratni lokallashtirish* deyiladi (psixologik adabiyotlarda «nazorat lokusi» degan atama qo'llaniladi, lotinchada «lokus» – «o'rnatilgan joy» va fransuzchada «contrôle» – «tekshirish» degan ma'nolarni anglatadi). O'z xulq-atvori va ishlari sabablarini tashqi omillar (tagdir, holatlar, tasodiflar va boshqalar)dan deb bilishga moyil bo'ladigan odamlar bor. Shunaqa paytda nazoratning tashqi (eksternal) lokallashtirilishi to'g'risida fikr yuritiladi.

Ichki ishlar idoralari xodimlarida irodaviy fazilatlarini shakllantirish faoliyat samaradorligini ta'minlovchi psixologik omillardan sanaladi. Ichki ishlar idoralari xodimlari o'z kasbiy vazifalarini benuqson bajarishlarini qiyinlashtiradigan, ba'zan xizmat faoliyatlarida maqsadga erishish uchun to'sqinlik qiladigan turli to'siqlarga duchor bo'ladilar. Bunday vaziyatlarda ular ushbu qiyinchiliklar va to'siqlarni yengishga undovchi irodaviy fazilatlarini namoyon qilishlari muhimdir. Irodaviy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun mashg'ulotlar jarayoniga qo'yilgan vazifani bajarishga to'sqinlik qiluvchi muayyan elementlar, to'siqlarni kiritish katta yordam beradi.

Irodani mustaqil tarbiyalash usullari quyidagi shartlarni o'z ichiga oladi:

- 1) irodani tarbiyalashni nisbatan arziyas qiyinchiliklarni bartaraf etishdan boshlash;
- 2) qiyinchiliklarni va to'siqlarni bartaraf etish ma'lum maqsadga erishish uchun amalga oshirilishini tushunish;
- 3) qabul qilingan qaror bajarilishi kerakligi;
- 4) maqsadga erishish bosqichlarini ko'ra olish juda muhimdir.

Irodani tarbiyalashni arziyas qiyinchiliklarni bartaraf etishni odat qilishdan boshlash kerak. Dastlab unchalik katta bo'lmagan qiyinchilikni, vaqt o'tishi bilan kattaroq qiyinchiliklarni muntazam ravishda yenga borib, kishi o'zining irodasini mashq qildiradi va chiniqtiradi.

Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida hissiy-irodaviy holatlarning oʻrni beqiyosdir. Chunki xodimning murakkab vaziyatlarda qulay ruhiy holatni saqlash qobiliyati faoliyat samaradorligini taʼminlovchi omillardan biri sanaladi.

Xodimning hissiy-irodaviy turgʻunligi quyidagilarda namoyon boʻladi:

- ekstremal vaziyatlarda harakat samaradorligini pasaytiruvchi, adashishlar tugʻdiruvchi psixologik reaksiyalarning yoʻqligi;

- psixologik jihatdan murakkab sharoitlarda kasbiy vazifalarni bexato bajarish;

- kasbiy ziyraklikni saqlash, tavakkal, xavf-xatar, kutilmagan vaziyatlarga nisbatan oqilona ehtiyotkorlik bilan yondashish.

Shu nuqtai nazardan xodim faoliyatining samaradorligi koʻp jihatdan oʻz xatti-harakatlarini boshqara olishi, oʻz his-tuygʻularini nazorat qila olishiga bogʻliq. Shuningdek, ichki ishlar idoralari xodimlarining oʻzlarini irodaviy boshqara olishi, murakkab vaziyatlarda tezkor, oqilona qarorlar qabul qilishi kasbiy qobiliyati bilan belgilanadi. Yaʼni xodim oʻzini irodaviy boshqarish orqali salbiy hissiyotlarni yoʻq qilishi, oʻzida ishonch hissini uygʻotishi, diqqatini bir joyga jamlashi va butun kuchini qoʻyilgan vazifani bajarishga safarbar etishi uning asosiy sifatlaridan sanaladi.

Xodim oʻzining psixologik holati va xatti-harakatlarini boshqara olmasligi uning irodasi sustligi, ijtimoiy-psixologik sharoitlarga moslashish qobiliyatining pastligidan dalolat beradi va bu aksariyat hollarda salbiy oqibatlariga olib kelishi barchaga maʼlum.

Shu bois xodimlarning hissiy-irodaviy oʻzini oʻzi boshqarish yoʻllari va usullarini egallashlari bugungi kundagi dolzarb vazifalardan biridir. Xizmat faoliyatida kuchli irodaga ega boʻlgan, oʻz hissiyotlarini boshqara oladigan, jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurashishda oʻzining jismoniy va aqliy imkoniyatlaridan oqilona foydalana oladigan xodim koʻproq muvaffaqiyatga erishadi.

Shu maʼnoda hissiy-irodaviy boshqarishning asosiy maqsadi ham xodimning oʻz ichki imkoniyatlaridan yuqori darajada foydalanishiga, ijodiy salohiyatining ochilishiga, kasbiy xislatlari va qobiliyatlari namoyon boʻlishiga yordam beradigan alohida psixologik xususiyatlarni shakllantirishdan iborat.

Psixologiya fanning ijtimoiy tarixiy taraqqiyoti davomida shaxsning oʻziga xos sifatleri, yaʼni temperament, xarakter va qobiliyatga nisbatan bildirilgan mulohazalar, uning moddiy asosi toʻgʻrisidagi talqinlar xilma-

xil bo'lib, shaxsning psixologik xususiyatlarini o'ziga xos tarzda tushuntirish uchun xizmat qilib kelgan.

Temperament lotincha «*temperamentum*» so'zidan olingan bo'lib, «aralashma» degan ma'noni anglatadi. Temperament to'g'risidagi dastlabki ta'limotni yunon olimi Gippokrat (eramizdan oldingi 460–356-yillarda yashagan) yaratgan bo'lib, uning tipologiyasi hozirgi davrgacha qo'llanilib kelinmoqda

Psixikaning individual jihatdan o'ziga xos, tabiiy shartlashgan dinamik ko'rinishlari majmui kishining temperamenti deyiladi.

Gippokratning to'rt xil moddalar (suyuqliklar) aralashmasi, ya'ni «temperament» tushunchasi va uning tipologiyasi (sangvinik, holerik, flegmatik, melanholik) ramziy ma'noda hozirgi zamon psixologiyasida ham qo'llanilib kelinmoqda. Organizmda suyuqliklarning aralashuvi (u qonning ko'pligi bilan xarakterlanadi) *sangvinik* temperament (lotin tilidagi «*sangvis*» – «qon» so'zidan olingan); limfa ko'p bo'lganda *flegmatik* temperament (grekcha «*flegma*» – shilimshiq parda degani); sariq o'tning ko'payganligini *holerik* temperament (grek tilidagi «*hola*» – «o't» so'zidan olingan); qora o't ko'p bo'lganda *melanholik* temperament (grekcha «*melayna hole*» – «qora o't») deb ataladi.

Kishining temperamenti qanaqaligi haqida tasavvur odatda shu shaxsga xos bo'lgan ayrim psixologik xususiyatlar asosida vujudga keladi.

Psixik faollikka ega bo'lgan, atrofdagi hodisalarga tez munosabat bildiruvchi, taassurotlarini tez-tez o'zgartirishga intiluvchi, ko'ngilsizliklarni nisbatan yengil o'tkazib yuboruvchi, jonli, harakatchan bo'lgan kishi ***sangvinik*** deyiladi.

Yuragi keng, barqaror intilish va kayfiyatga, doimiy va chuqur his-tuyg'uga ega, harakatlari va nutqi bir maromida bo'lgan, ruhiy holatini tashqi tomonda ifoda etadigan kishi ***flegmatik*** deb ataladi.

Juda g'ayratli, ishga ehtiros bilan berilish qobiliyatiga ega bo'lgan, tez, qizg'in emotsional «portlash» va kayfiyatning keskin o'zgarishlariga moyil, ildam harakatlar qiladigan kishi ***holerik*** deb ataladi.

Ta'sirchan, chuqur kechinmali, gap ko'tara olmaydigan, atrofdagi voqealarga unchalik e'tibor bermaydigan, o'zini nazorat qila oladigan va sekin ovoz chiqaradigan kishilar ***melanholiklar*** deb ataladi.

Temperament turlarining tasnifi (I.P. Pavlov ta'limotiga ko'ra):

- 1) kuchli, ehtirosli, behalovat – holerik;
- 2) kuchli, bosiq, epchil – sangvinik;
- 3) kuchli, bosiq, sust – flegmatik;
- 4) kuchsiz – melanholik

Temperament turlarining tizimli tavsifi¹

Ichki xususiyat	Holerik	Sangvinik	Flegmatik	Melanholik
<i>xulqi</i>	beqaror	barqaror	oʻta barqaror	juda beqaror
<i>hissiyoti</i>	kuchli, qisqa muddatli	yuzaki, qisqa muddatli	kuchsiz	chuqur va uzoq muddatli
<i>kayfiyati</i>	turgʻun emas, yaxshi	turgʻun, koʻta-rinki ruhda	turgʻun, doimo xursand va qaygʻusiz	turgʻun emas, pes-simistik ruhda
<i>nutqi</i>	baland, kes-kin, bir xil emas	baland, jonli, bir xil surʻatda	ohista, bir ohangda	juda sekin
<i>sabri</i>	sust	boshqariladi	juda kuchli	besabr
<i>moslashish qobiliyati</i>	oson	juda oson	sekinlik bilan	juda qiyin
<i>muomalasi</i>	yuqori	oʻrtacha	past	juda past
<i>oʻzini tutishi</i>	tajovuzkor	doʻstona	bosiq	qiyinchilikdan qochadi
<i>tanqidga munosabati</i>	asabiy	bosiq	befarq	qabul qilmaydi
<i>faoliyatga munosabati</i>	qiziqqon, berilib ishlaydi	jonli, koʻp ga-pirib ishlaydi	betinim ishlaydi	vaziyatga qarab turlicha, reaktiv
<i>yangilikka munosabati</i>	ijobiy	befarq	salbiy	manfaatli
<i>xavfga munosabati</i>	jangovar, tavakkaliga	yaxshi tayyorgar-likdan soʻng ta-vakkalsiz	sovuqqon, oʻzidan chiqishi qiyin	xavotirli, oʻzini yoʻqotib qoʻyadi
<i>maqsadga intilish</i>	kuchli, bor imkoniyatini ishga soladi	tez yetishish, toʻsiqlarni aylanib oʻtish	qatʻiyat bilan, shoshmasdan	toʻsiqlardan qochish orqali tez yoki sust
<i>imkoniyatni baholashi</i>	juda ortiqcha	bir muncha	real baho	hisoblay olmaydi
<i>taʼsirga berilish</i>	past	biroz mavjud	kuchsiz	juda kuchli

Xarakter – shaxsning faoliyat va muomalada tarkib topadigan va namoyon boʻladigan barqaror individual xususiyati boʻlib, individ uchun tipik xulq-atvor usullarini yuzaga keltiradi.

¹ Qarang: Щекин Г. В. Визуальная психодиагностика и её методы. – К., 1991.

Shaxs ba'zida o'z xarakteridan afsuslanadi, lekin boshqacha harakatni amalga oshirishni uddasidan chiqqa olmaydi. Xorijiy psixologlarning tasdiqlashicha, ayrim insonlar faoliyatida muvaffaqiyatsizlikka uchrashidan xavfsirab, o'z yutuqlarini qadrlaydilar va yuqori baholaydilar. Muvaffaqiyatsizlik ular uchun fojia emas, shuning uchun «tavakkalchilik»ka qo'l urishda davom etaveradilar. Boshqa toifadagi odamlar muvaffaqiyatsizlikdan cho'chiydilar, o'ta ehtiyotkor bo'ladilar, qiyinchilikdan qo'rqib, yengil ishga qo'l urishni lozim topadilar. Fanda shaxsning munosabatlarini aks ettiruvchi xarakterni quyidagi to'rt tizimga ajratish qabul qilingan:

1. Jamoaga (guruhga) va ba'zi bir insonlarga nisbatan munosabatni ifodalovchi xususiyatlar: yaxshilik, mehribonlik, talabchanlik, takabburlik va boshqalar.

2. Mehnatga nisbatan munosabatni mujassamlashtiruvchi xususiyatlar: mehnatsevarlik, dangasalik, vijdonlilik, mas'uliyatlilik, mas'uliyatsizlik kabilar.

3. Narsalarga nisbatan munosabatni aks ettiruvchi xususiyatlar: ozodalik, ifloslik, ayash, ayamasklik va hokazo.

4. Shaxsning o'ziga nisbatan munosabatini ifodalovchi xislatlar: izzatnafslilik, shuhratparastlik, mag'rurlik, takabburlik, dimog'dorlik, kamtarinlik, samimiylik va boshqalar.

Xarakter va kishining tashqi ko'rinishi. Psixologiya tarixida inson bosh suyagining shakliga, yuz tuzilishiga, qaddi-qomatiga (tana tuzilishi va hokazolarga) ya'ni ayrim tashqi alomatlariga qarab kishi xarakterini belgilash nazariyalari mavjud bo'lgan. *Arastu* va *Aflotun* ham kishi xarakterini tashqi ko'inishiga qarab aniqlashni taklif qilganlar qatoriga kiradi. Ularning xarakterni o'rganish nazariyasi asosi qanchalik sodda bo'lsa, shunchalik g'aroyib faraz yotdi. Masalan, kishining tashqi ko'inishida qandaydir hayvon bilan o'xshashlik belgisini topish tavsiya qilingan, so'ngra esa uning xakteri ana shu hayvonning xakteri bilan aynan bir xil deb qaralgan. Arastuning fikricha, buqaniki singari yo'g'on burun ishyoqmaslikni bildiradi¹.

Qobiliyat shaxs faoliyatini muvaffaqiyatli amalga oshirish sharti hisoblab, zarur bilim, ko'nikma va malakalarni egallashning o'sishida yuzaga chiqadigan farqlarda namoyon bo'ladigan individual-psixologik xususiyatdir.

¹ Qarang: Умумий психология // А.В. Петровский тахрири остида. –Т., 1992. – 467-б.

Qobiliyat individual-psixologik xususiyat bo'lib, bir odamning boshqa bir odamdan farq qiladigan belgilari sifatida ta'riflanadi.

Qobiliyat umumiy va maxsus turga bo'linadi.

Shaxsning umumiy qobiliyati yoki umumiy fazilati muayyan psixologik ko'rinishlarga ega bo'lib, ularni tadqiq qilishga psixologlar allaqachon kirishgan. Shaxsning aniq faoliyat sharoitida qobiliyat sifatida namoyon bo'ladigan umumiy fazilatlari jumlasiga odamlarning uch tipdan bittasiga mansubligini ko'rsatadigan individual-psixologik fazilat kiradi.

Iste'dod, uning tuzilishi va paydo bo'lishi. Qobiliyat taraqqiyotining yuksak bosqichi iste'dod deb ataladi. Psixologik adabiyotlarda unga turlicha ta'rif berilishiga qaramay, uning asosiy belgilar ta'kidlab o'tiladi. Chunonchi, shaxsga qandaydir murakkab mehnat faoliyatini muvaffaqiyatli, mustaqil va original tarzda bajarish imkonini beradigan qobiliyatlar majmuasi *iste'dod* deyiladi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida qobiliyat asosiy o'rinni egallaydi. Chunki har bir xodimning mehnatga loyiq yoki loyiq emasligi ham uning qobiliyatini aniqlashdan boshlanadi. Ichki ishlar idoralari xodimlarining individual-psixologik xususiyatlari, ya'ni temperamenti, xarakteri, maxsus va umumiy qobiliyatlari jinoyatchilikning oldini olishda va jinoyatchilarni qayta tarbiyalashda juda muhim hisoblanadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Psixologiyada «shaxs» tushunchasiga psixologik tavsif bering.
2. Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida shaxs muammosi qanday hal qilinadi?
3. Shaxs nazariyasining psixologik asoslari nimalardan iborat?
4. Ichki ishlar idoralari faoliyatida shaxsning obyekt va subyekt sifatidagi o'rini ayting.
5. Ichki ishlar idoralari xodimlari shaxsining psixologik tuzilishi qanday?
6. Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy yo'nalishiga psixologik tavsif bering.
7. Ichki ishlar idoralari xodimlarining bilish faoliyatiga psixologik tavsif bering.
8. Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatida hissiy-irodaviy sifatlar qanday ahamiyatga ega?

3-mavzu

YOSH DAVRLARI PSIXOLOGIYASI VA UNING ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI FAOLIYATIDAGI AHAMIYATI

1-§ YOSH DAVRLARI PSIXOLOGIYASINING MAQSADI, VAZIFALARI, PRINSIPLARI VA ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI FAOLIYATIDA TUTGAN O'RNI

Yosh davrlari psixologiyasi insonda turli psixik jarayonlar – sezgi, idrok, xotira, tafakkur, xayol va hokazolar rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini, uning faoliyatini (o'yin, o'qish, mehnat kabilar), shuningdek inson shaxsining tarkib topishini ilmiy jihatdan tadqiq qiladi.

Inson psixikasining rivojlanish davrlarini aniqlash, shu sohadagi ma'lumotlarni to'plash ham mazkur psixologiyaning bahs mavzuiga kiradi. Bola tug'ilganidan voyaga yetguniga qadar har tomonlama rivojlanishi, jamiyatning teng huquqli a'zosi bo'lgunicha ulg'ayishi va shaxs sifatida tarkib topishi muammolarini, bularning psixologik mexanizmlarini aniqlash va sharhlash yosh davrlari psixologiyasi sohasining muhim jihatidir.

Demak, yosh davrlari psixologiyasi inson psixikasining rivojlanish qonuniyatlari va xususiyatlari hamda shu rivojlanishning bosqichlari to'g'risidagi fandir.

Yosh davrlari psixologiyasining asosiy vazifasi – shaxsning kamol topishi hamda turli yosh davrlarida odamlarda vujudga keladigan psixik holat, faoliyat va shart-sharoitlarning o'zaro ta'siri xususiyatlarini aniqlashdan iborat.

Yosh davrlari psixologiyasi ana shu vazifalarni hal qilish bilan birga, quyidagi amaliy maqsadlarni ro'yobga chiqaradi:

- ta'lim-tarbiya ishlarini takomillashtirishga yordam beradi;
- shaxslararo munosabatlarni to'g'ri yo'naltiradi;
- jamoada ijobiy psixologik muhit yaratadi;
- kichik guruh (oila, maktab va hokazo)larda ziddiyatlarning oldini oladi;
- kamolotning turli davrlaridagi insonning yosh va jinsiy xususiyatlarini o'rganishga xizmat qiladi.

Yosh davri psixologiyasi qo'yidagi prinsiplarga rioya qiladi.

1. Dialektik materializm ta'limotiga binoan psixika yuksak darajada tashkil topgan materiyaning xususiyati va miyaning mahsulidir. Psixika tashqi dunyoning sezgi organlari orqali inson miyasiga bevosita ta'sir etishi asosida vujudga kelib, sezgi, idrok, tasavvur, xotira, tafakkur, nutq,

xayol kabi bilish jarayonlarida, shuningdek, shaxsning xususiyatlari va holatlarida, diqqati, his-tuygʻusi va xarakterida, qiziqishi va ehtiyojlarida oʻz ifodasini topadi.

2. Psixikaning negizida miyaning reflektor faoliyati yotadi. Tashqi dunyodan kirib kelayotgan qoʻzgʻatuvchilarga ichki yoki tashqi biologik organlar javob reaksiyasini bildiradi.

3. Psixikani tadqiq etish insonning butun (ontogenezidagi) ongli faoliyatini, yaʼni ham nazariy, ham amaliy faoliyatini oʻrganishdir. Inson shaxsi har xil shakl va mazmunga ega boʻlgan nazariy va amaliy faoliyatlarda tarkib topa boradi. Bunda muhit, irsiy belgilar, tarbiya asosiy omillar hisoblanadi.

4. Insonning bilish faoliyati (jarayonlari) rivojlanishi unga oʻzini qurshab turgan borliqni yanada chuqurroq, toʻgʻriroq, toʻlaroq va aniqroq anglash imkonini yaratadi.

5. Inson ongining rivojlanishi tashqi olamni faol aks ettirishida namoyon boʻladi.

6. Insonning borliqni (voqelikni) aks ettirishi faol jarayondir.

Yosh davrlari psixologiyasini bilish ichki ishlar idoralari xodimlar faoliyatida beqiyos oʻrin egallaydi. Ichki ishlar idoralari xodimlari jinoyatchilikning oldini olish va unga qarshi kurashishda turli yoshdagi shaxslar bilan muloqot qilishlariga toʻgʻri keladi. Yaʼni ular doimiy ravishda tarbiyasi ogʻir shaxslar bilan tarbiyaviy profilaktik hamda psixokorreksion ishlarni olib boradilar. Shu bilan birga, yosh davrlarini hisobga olgan holda, huquqbuzarliklarning oldini olishga oid huquqiy ongni shakllantirish va rivojlantirish faoliyatini amalga oshiradilar.

Voyaga yetmaganlar va yoshlar oʻrtasida sodir etiladigan jinoyatlar umumiy jinoyatchilikning boshlanish bosqichidir. Shu maʼnoda voyaga yetmaganlar (14–17 yosh) va yoshlar (18–29 yosh)ning psixologiyasi bir-biridan sezilarli darajada farq qiladi. Oʻz navbatida, har ikki guruhga mansub shaxslar tomonidan sodir etilgan jinoyatlarning tahlili ham jinoyatchilikning umumiy «manzarasini» aniqlash va toʻgʻri xulosa chiqarishga imkon beradi. Masalan, hozirgi ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy oʻzgarishlar jarayonida sodir etilayotgan barcha jinoyatlarning sal kam 57% 14–29 yoshgacha boʻlgan shaxslarga toʻgʻri kelmoqda¹. Bu achinarli hol, biroq jinoyat olamining «yosharishi» nafaqat Oʻzbekistonda, balki

¹ Qarang: Криминология: Дарслик // Проф. З. С. Зариповнинг умумий тахрири остида. – Т., 2007. – 227-б.

jahon miqyosida yuzaga kelayotgan illat ekanligini ham nazardan chetda qoldirmaslik kerak.

Shu o'rinda katta yoshdagi shaxslarning jinoyat sodir etish «tajribasi» yoshlar o'rtasida yoyilishini ham e'tirof etish maqsadga muvofiqdir. Ya'ni voyaga yetmaganlar sodir etadigan jinoyatlarning katta yoshdagilar tomonidan sodir etiladigan jinoyatlarga nisbatan ta'sir doirasi jinoiy tajovuz yo'nalishining turlariga ko'ra o'zgarib turish xususiyatiga ega. Masalan, voyaga yetmaganlar qasddan sodir etadigan umumiy turdagi jinoyatlar yoshlar va katta yoshdagi jinoyatchi shaxslar qasddan sodir etadigan jinoyatlar bilan yaqin bo'lib, kuch ishlatish yo'li bilan sodir etiladigan jinoyatlardan farqli ravishda kuchli bog'lanishga ega. Aksincha, voyaga yetmaganlar tomonidan kuch ishlatish bilan sodir etiladigan jinoyatlar katta yoshdagilar tomonidan sodir etiladigan shu turdagi jinoyatlar bilan sust bog'lanishda bo'ladi. Buning sababi kuch ishlatish bilan bog'liq jinoyatlarning sodir bo'lishi turmushning turli yo'nalishlarida ro'y berishi mumkin. Shu nuqtai nazardan ichki ishlar idoralari xodimlari jinoyatchilikning oldini olishda va unga qarshi kurashishda shaxslarning yosh davrlarini, ularning psixologik xususiyatlarini hisobga olishi muhim ahamiyatga ega.

2-§. O'SMIRLIK YOSHIDA SHAXSNING SHAKLLANISHI, TARBIYASI «QIYIN» O'SMIRLAR VA ULARNING PSIXOLOGIK TAVSIFI

Agar o'smirlik yoshining klassik tadqiqotlariga nazar soladigan bo'lsak, unda turli xil nazariyalar, farazlar va fundamental izlanishlar borligini ko'rish mumkin. O'smirlik yoshiga xos yorqin psixologik konsepsiyalardan biri XX asrning boshlarida L. S. Vigotskiy tomonidan yaratilgan madaniy-tarixiy nazariya bo'lib, unda o'smir psixologiyasidagi barqaror va tarixiy o'zgaruvchanlik, uning fenomenlariga oid ilmiy konsepsiyalarning interpretatsiyasi berilgan.

O'smirlik davrining yirik tadqiqotchilaridan yana biri – nemis faylasufi va psixologi E. Shpranger o'smirlik yoshi qizlarda 14–21, o'g'il bolalarda 13–19 yoshlargacha davom etishini, uning birinchi bosqichi 14–17 yoshlarga to'g'ri kelib, bu yoshda bolalikdan kutilish sodir bo'lishini ta'kidlaydi.

O'smirlik yoshini «pubertat davr» deb atagan SH. Byuler ishlarida ushbu davrning biologik mohiyati ochib berilgan. Pubertat davr biologik o'sish davri hisoblanib, jinsiy yetilish o'z nihoyasiga yetadi, ammo jismoniy rivojlanish davom etadi. U pubertat davrni ikkiga: psixik va jismoniy davrlarga ajratadi. O'smirning yetilishiga ta'sir etuvchi tashqi va

ichki qo'zg'atuvchilar undagi o'zidan o'zi qoniqish va xotirjamlikni izdan chiqarib, uni o'zga jinsni qidirishga undaydi. Biologik yetilish o'smirni izlanuvchan qilib qo'yadi va uning «men»ida «u» bilan uchrashish istagi tug'iladi. SH. Byuler psixik pubertatlikni tanadan farqlashga harakat qiladi. Uning fikricha, jismoniy yetilish o'g'il bolalarda o'rtacha 14–16, qiz bolalarda esa 13–15 yoshlarga to'g'ri keladi. Albatta, bunday farqlashlarda shahar va qishloq, alohida mamlakatlar va hatto iqlimning ta'siri ham hisobga olinadi. Pubertatlikning quyi chegarasi 10–11 yosh, yuqori chegarasi 18 yosh bo'lishi kerak. Shu ma'noda o'smirlik yoshi dunyoqarash, e'tiqod, nuqtai nazar, prinsip, o'zligini anglash, baholash va hokazolar shakllanadigan davr hisoblanadi. Kichik maktab yoshidagi bola kattalarning ko'rsatmalari yoki o'zining tasodifiy, beixtiyor orzu-istaklari bilan harakat qilsa, o'smir o'z faoliyatini muayyan prinsip, e'tiqod va shaxsiy nuqtai nazar asosida tashkil qila boshlaydi.

O'smirlik yoshining psixologik xususiyatlari alohida namoyon bo'lganda ular «o'smirlik kompleksi» va uning kechishi bilan bog'liq tarzdagi xulq-atvor buzilishi – «pubertat inqiroz» degan nom oladi. Adabiyotlar tahlilining ko'rsatishicha, mazkur holat ikkiga – «inqiroz» va «stabil» (muqim)ga ajratiladi. Inqiroz holati o'tkinchi xususiyatga ega bo'lib, ularni 1 yosh, 3 yosh, 7 yosh va 13 yoshda ko'rish mumkin. O'smirlik yoshidagi inqirozning keskin o'tish davri 12–16 yosh bo'lib, uning ikki fazasi mavjud va ular negativ (13–14 yosh) va pozitiv (15–16 yosh) deb ataladi. Umuman, o'smir shaxsida juda qisqa vaqt oralig'ida shiddatli, hattoki ba'zan fojiali tarzdagi o'zgarishlar seziladi. Inqiroz eski va yangi psixologik o'zgarishlarning to'qnashuvi bo'lib, yaxlit holda qaraganda pozitiv qayta qurilishlar xarakterini belgilab beradi. O'smirlik davrining pubertat inqirozlarini konstruktiv baholanishini D. YE. Elkonin (1972), V. V. Davidov (1974), A. N. Leontev (1975) ishlarida ko'rish mumkin.

O'smir inqiroz doirasiga qirishi bilan uning rivojlanishida psixologik siljishning ayrim o'ziga xos keskin ko'rinishlari: inqiroz boshlanishi va tugashining noaniqligi; tarbiyasida qiyinchilik; rivojlanishning negativ xususiyat kasb etishi kabilarda namoyon bo'ladi. Ayrim xorij psixologlari o'smirlik davri inqirozlarining ildizlarini quyidagicha talqin qiladilar.

Masalan, Z. Freydning fikricha, o'zini o'zi sevish, E. Erikson aynanlik inqirozi, E. Doych ijtimoiy omil inqirozi, avlodlar orasidagi nizolar va hokazolarda deb tushuntirishadi.

O'smir shaxsining tarkib topishida axloq, o'ziga xos ong alohida ahamiyat kasb etadi. O'smir shaxsini tarkib toptirishda uning atrof-

muhitga, ijtimoiy hodisalarga, kishilarga munosabatini hisobga olish lozim. Chunki o'smirda muayyan narsalarga munosabat shakllangan bo'ladi.

Psixologlar o'tkazgan tadqiqotlardan ko'rinadiki, o'smirlarning ko'pchiligi qat'iyatlilik, kamtarlik, mag'rurlik, samimiylik, mehribonlik, dilkashlik, adolatlilik kabi ma'naviy-axloqiy tushunchalarni to'g'ri anglaydilar. Ularning turmush tajribasida, fan asoslarini egallashlari natijasida barqaror e'tiqod va ilmiy dunyoqarash tarkib topadi, shular zahirida axloqiy ideallar yuzaga kela boshlaydi. O'smirlarning ideallari negizida orzu, maqsad va ularni ro'yobga chiqarish rejalari namoyon bo'la boshlaydi. Muayyan kasbga mayl va qiziqish tug'iladi. Orzu-istaklar rang-barangligi bilan bir-biridan keskin ajralib turadi.

O'smirlik yoshida psixologik jihatdan eng muhim xislat – voyaga yetish yoki kattalik hissining paydo bo'lishi alohida ahamiyatga ega. Kattalik hissi ijtimoiy-axloqiy sohada, aqliy faoliyatda, qiziqishda, munosabatda, ko'ngil ochish jarayonida xulq-atvorning tashqi shakllarida o'z ifodasini topadi. O'smir o'z kuchi va quvvatining chidamliligi ortayotganini va bilim saviyasi kengayayotganligini anglay boshlaydi. Bularning barchasi unda kattalik hissini rivojlantiradi.

O'smirning aqliy kamoloti. O'smirlarning jismoniy o'sishi va jinsiy yetilishi ularning psixikasida keskin o'zgarishlarni vujudga keltiradi. O'quv fanlarining ko'payishi, axborotlar tarmog'ining kengayishi ularning fikr yuritishini jadallashtiradi. Tafakkurning rivojlanishi intellektni qo'shimcha ma'lumotlar bilan boyitadi.

O'smirning eng muhim xususiyatlaridan biri – mustaqil fikrlashidir. Bu esa uning aqliy faoliyatida yangi davr boshlanganini bildiradi.

Maktab ta'limining bevosita ta'sirida o'smirda o'zini anglash jarayoni rivojlana boshlaydi. Aqlning tanqidiyligi ayrim hollarda o'qituvchi bilan o'quvchi o'rtasida «anglashilmovchilik»ni vujudga keltiradi.

O'smirlarning aql-zakovatini kamol toptirish uchun ularga doimo mantiqiy tafakkur usullarini o'rgatib borish zarur.

Tarbiyasi «qiyin» o'smirlar. Bugungi kunda ta'lim jarayonida tarbiyasi «qiyin» o'smirlar iborasi tez-tez uchrab turadi. Biz tarbiyasi «qiyin» o'smirlar fenomenlarining ayrim jihatlarini yoritishga harakat qilamiz.

Ilmiy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, o'smirlik davrida ular tomonidan sodir etiladigan har qanday xatti-harakat aktlari: aksilijtimoiy xulq-atvor, pedagogik qarovsizlik, moslasha olmaydigan xulq, axloqsiz xulq, deviant xulq, autodestruktiv (o'zini o'zi fosh qilish) xulq va hokazolar o'tish

davrining o‘ziga xos odat tusiga qirib qolgan tartib shakli sifatida tan olinadi. Ko‘pgina adabiyotlar tahliliga ko‘ra IQ (intellekt)ning ko‘rsatkich darajasi qanchalik past bo‘lsa, tarbiyasi «qiyin»lik darajasi shunchalik yuqori ko‘rsatkichga ega. Shu sababli IQ (intellekt) tarbiyasi «qiyin»lik ko‘rsatkichi sifatida ma‘lum darajada ijtimoiy ma‘no kasb etuvchi psixologik jarayon bilan aloqador¹.

Tarbiyasi «qiyin» o‘smirlarning o‘zligini anglashda «Men» timsoli alohida o‘rin tutadi. Tarbiyasi «qiyin»likning vujudga kelishi va uning kechishini subyekt tomonidan anglanishi ular bilan olib boriladigan psixoprofilaktik, psixodagnostik, psixokorreksion ishlarning samaradorligiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi. Psixolog, psixoterapevt va, umuman, ta‘lim-tarbiya ishlariga mas‘ul xodimlarning barchasi tarbiyasi «qiyin» o‘smirlar xulq-atvorining ijtimoiy me‘yorlarga moslashuvi yoki moslasha olmaslik strategiyasi o‘smir shaxsining himoyaviy-moslashuv mexanizmini aks ettirishini hisobga olishlari zarur.

Tarbiyasi «qiyin» o‘smirlarning ijtimoiy institutlar orqali o‘tadigan individual yo‘li

1. Ota-ona
nomaqbul ijtimoiy nufuz yomon maishiy sharoitlarda yashash
ijtimoiy rejaning yo‘qligi farzandlarining kelajagiga umidsizlik ota-onalik majburiyatlariga mas‘uliyatsizlik shakllanmagan va ta‘sir ko‘rsata olmaydigan muhit
2. Ular bilan yonma-yon yashovchilar (qo‘ni-qo‘shnilar, mahalla ahli)
qarovsiz uy-joy sharoiti omadsizlik va tashkil topmagan ichki madaniyat ko‘cha bolalari
3. Bolalar
salbiy ijtimoiy ko‘nikmalar va shakllanmagan xulq-atvor ta‘limda bilimning yetishmasligi va intellektning sustligi
4. Maktab tajribasi
ta‘lim berishda bilimdonlikning yetishmasligi ijtimoiy aloqalarning yetishmasligi ijtimoiy umidsizlik o‘zini o‘zi baholashning pastligi

¹Qarang: Тўлаганова Г.К. Тарбияси қийин ўсмирлар. – Т., 2005. –19-б.

5. Tengqurlar guruhi
delikvent ko'nikma va munosabatni o'rnatish tengqurlar orasidagi nufuz o'zini o'zi baholashning tiklanishi va qaytarilgan qadriyatlar
deviant xulqning yuqori tavakkalchiligi
6. Huquq tashkilotlari bilan jamoatchilik o'rtasidagi aloqaning o'rnatilishi
sigmatizatsiya ijtimoiy rejalarning pasayishi
7. Mehnat bozori
ishsizlik yoki doimiy ishning yo'qligi kam daromad sust ijtimoiy qiymatlilik
8. Ular ota-ona bo'lishadi
ular nomaqbul ijtimoiy yo'lni bosib o'tishgan yomon maishiy sharoitlarda yashashda davom etadi

Ko'rinib turibdiki, tarbiyalanganlik va tarbiyasi «qiyin»likning ko'rsatkich darajalari keng ijtimoiy doirada hal qilinishi zarur.

Ichki ishlar idoralari faoliyatida esa qonunni buzishi yoki qoidaga xilof ish qilishi darajasiga qarab tarbiyasi «qiyin» o'smirlar jinoiy qonunbuzar va oddiy qoidabuzar (tartibbuzar) guruhlariga ajratiladi.

Shaxsning biologik o'sishidagi nuqsonlar, sezgi-irodalarining kamchiliklari, o'qishga salbiy ta'sir etuvchi oliy nerv faoliyati va temperamentdagi qusurlar tarbiyasi «qiyin»larni keltirib chiqaradi.

Shaxsning ijobiy fazilatlari tarkib topishida axloqiy sifatlarning yetishmasligi, o'qituvchi, sinf jamoasi, oila-a'zolari bilan noto'g'ri muloqot, ishyoqmaslik, bo'sh vaqtni to'g'ri taqsimlamaslik va boshqalar salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Tarbiyasi «qiyin» o'smirlarni o'rganishda kinolavhalar, yuridik varaqa, ishontirish, rag'batlantirish, bo'ysundirish, qo'rqitish singari usullardan foydalaniladi.

Tarbiyasi «qiyin» o'smirlar bilan alohida-alohida suhbat o'tkazish ularning ruhiy kechinmalari bilan tanishishning eng samarali usulidir. O'tkazilgan suhbatlar o'smirning psixik dunyosiga shunday nozik ta'sir qilish kerakki, natijada unda vijdon azobi, o'ng'aysizlik tuyg'usi vujudga kelsin. O'smir shaxsiyatiga tegadigan muomalada bo'lish man etiladi. Suhbat davomida iliq psixologik muhit, do'stona munosabat bo'lmog'i shart.

Tarbiyasi «qiyin» o'smirlarni, tipologik xususiyatlariga ko'ra, bir nechta shartli guruhga ajratish mumkin. Tarbiyasi «qiyin» o'smirlarning birinchi guruhi *orsizlar yoki subutsizlar* deyiladi. Ular bila turib qonun-

qoidalarini buzadilar, noma'qul ishlarni qiladilar. Ular o'zlarining gunohkor ekanliklarini tan olmaydilar. Bunday bolalar betga chopar, o'jar tabiatli, rahm-shafqatsiz, «zo'ravon» bo'ladilar.

Ikkinchi guruhga mansub tarbiyasi «qiyin» o'smirlar yaxshi va yomonni tushunadilar, *biroq mustaqil e'tiqodga, barqaror his-tuyg'uga ega emasliklari sababli «orqa»da turib qoidani buzadilar.* Ular jamoa oldida katta va'da beradilar, biroq, ma'lum vaqt o'tgandan so'ng, bergan va'dasini butunlay unutadilar.

Uchinchi guruhga mansub tarbiyasi «qiyin» o'smirlar shaxsiyat-parastlik tufayli qonunbuzarlik, tartibbuzarlik yo'liga kirib qoladilar. Ular qilmishlari uchun afsus-nadomat chekadilar, ruhan eziladilar. Ulardagi axloqqa xilof xatti-harakatlar achinish hissi tarzida namoyon bo'ladi.

Injiq tabiatli o'smirlar *to'rtinchi guruhga mansub bo'lib*, sinfda, tengqurlari orasida o'z o'rnini topa olmaganidan qayg'uradilar. Shu bois ginaxon, arazchi bo'ladilar.

Shu ma'noda o'smir tomonidan sodir etilgan jinoiy harakat uning xulqiga emas, balki vujudga kelgan vaziyatga ko'ra sodir etilganda o'smir shaxsining ijobiy sifatleri va jinoyatchilikning sodir etilishiga sabab bo'luvchi omillar to'g'risidagi ma'lumotlar berilmaydi. Shuning uchun ham vujudga kelgan vaziyatlarga bog'liq bo'lgan jinoyatlarning oldini olishda o'smir shaxsining xususiyatlarini, uning ijobiy va salbiy sifatleri hamda xarakterini hisobga olgan holda ish tutish maqsadga muvofiqdir.

3-§. O'SPIRINLIK DAVRINING PSIXOLOGIK O'ZIGA XOSLIGI

O'spirinlik davrining psixologik xususiyatlari. Ilk o'spirinlik davriga 15–18 yoshlar oralig'i kiradi. Bu davrda o'quvchi jismonan baquvvat va mustaqil mehnat qila oladigan bo'ladi. Ilk o'spirinlik davrida shaxs ijtimoiy hayotda, maktab jamoasida, tengqurlari bilan munosabatlarda egallagan mutlaqo yangicha mavqei, o'qish va turmush sharoitidagi o'zgarishlar ta'sirida tarkib topa boshlaydi. Mazkur davrning yana bir xususiyati – mehnat va ta'lim faoliyatining bir xil ahamiyat kasb etishidir. Mavjud shart-sharoitlar ta'siri ostida o'spirinning o'ziga xos axloqiy va aqliy rivojlanishini qo'rish mumkin. Shuningdek, bu davrda o'spirinlarda o'zligini anglash yaqqol namoyon bo'ladi. O'spirinning barcha jabhada mustaqil faoliyat yurita olmasligi uning psixikasidagi jiddiy kamchiliklardan biridir. O'spirin tafakkuri darajasini uning mazmundorligi, chuqurligi, kengligi, tezligi tashkil qiladi.

Tafakkurning mazmundorligi deganda, o'spirin ongida tevarak atrofda sodir bo'layotgan voqealar bo'yicha mulohazalar, muhokamalar va

tushunchalar qanchalik o‘rin egallagani nazarda tutiladi. Tafakkurning chuqurligi – moddiy dunyodagi narsa va hodisalarning asosiy qonunlari, xossalari, sifatlari, o‘zaro bog‘lanishlari va munosabatlari o‘spirin ongida to‘liq aks etishidir.

Tafakkurning kengligi esa uning mazmundorligi va chuqurligi bilan bog‘liq. Tafakkurning mustaqilligi deganda, o‘spirin o‘z oldiga yangi vazifalar qo‘ya bilishi va ularni hech kimning yordamisiz oqilona yo‘llar bilan bajara olishi tushuniladi. Tafakkurning tezligi berilgan savolga aniq va mukammal javobda namoyon bo‘ladi.

Ilk o‘spirinlik yoshida inson uchun eng muhim hissiyot – sevgi vujudga keladi. U o‘rtoqlik, do‘stlik zahirida paydo bo‘ladi. Haqiqiy sevgi kurtaklari qizlarda o‘g‘il bolalarga nisbatan erta uyg‘onadi, ular bir umr o‘zlariga yo‘ldosh va doimo g‘amxo‘rlik qiladigan kishining muhabbatiga sazovor bo‘lishni orzu qiladilar. O‘spirinlarni turmush qurishga tayyorlashda maktab bilan oilaning hamkorligi muvaffaqiyat garovi hisoblanadi.

O‘spirinlarni oila qurishga tayyorlashda baxtli, tinch-totuv yashash, bir-biriga ishonch, sadoqatli bo‘lish kerakligini uqtirish bilan birga, ularni oilaviy turmushda yuz berishi mumkin bo‘lgan qiyinchiliklar haqida ham ogohlantirish kerak.

Yuqori sinf o‘quvchilari shaxsining shakllanishida jamoat tashkilotlari alohida ahamiyat kasb etadi. Ularning yuksak talablari natijasida o‘spirinlarda faollik, tashabbuskorlik, mustaqillik, qat’iyatlilik, mas’uliyatlilik, tanqidiy nuqtai nazar singari fazilatlar barqarorlashadi.

Psixolog L. I. Umanskiyning fikricha, o‘spirin namunali tashkilotchi bo‘lishi uchun unda qo‘yidagi xislatlar bo‘lishi kerak:

1) axloqiy xislatlar – kirishimlilik, samimiylik, intizomlilik, faollik, mehnatsevarlik;

2) irodaviy xislatlar – matonat, qat’iyat, mustaqillik, tashabbuskorlik, o‘z kuchiga ishonch va boshqalar;

3) emotsional xislatlar – xushchaqchaqlik, tetiklik, hazilkashlik va yangilikni his etish.

O‘spirinlarning yana bir muhim xislati ularda yuksak darajadagi do‘stlik, o‘rtoqlik, ulfatchilik, muhabbatning vujudga kelishidir. O‘rtoqlik munosabatlarining yuksak cho‘qqisi do‘stlik hissida namoyon bo‘ladi. Do‘stlik hissi o‘rtog‘iga mehribonlikda, u bilan uchrashish va suhbatlashish, o‘z fikr va hissiyotlari bilan o‘rtoqlashishda ko‘rinadi.

O‘spirinlik davrida yigit bilan qiz o‘rtasida muhabbat tuyg‘usi vujudga kela boshlaydi. Muhabbatning quvonchli lahzalari, iztirobli

kechinmalari ikkala yoshning ruhiyatini egallaydi va tobora chuqurlashib boradi.

O'spirinlarda sezgirlik, kuzatuvchanlik takomillashib boradi. Mantiqiy xotira, eslab qolishning usul va vositalari esa ta'lim jarayonida yetakchi ahamiyat kasb etadi. O'spirinlar topshiriqlarni bajarishda ularning ma'nosi hamda mohiyatini to'la anglab ish tutadilar, eslab qolish, esda saqlash, esga tushirish jarayonlarining samarali usullaridan unumli foydalanadilar. Bu jarayonlarni muvaffaqiyatli amalga oshishini ta'minlovchi diqqatning sifati va miqdori o'zgaradi. Diqqatni ko'chirish va taqsimlash sezilarli rivojlanadi, boshqalarning nuqtai nazariga e'tibor berish, ularning nutqini tinglash, yozib olish, mulohaza yuritish mahorati oshadi va aqliy qobiliyat takomillashadi. O'spirinlarning tafakkuri tobora faol, mustaqil va ijodiy xususiyatga ega bo'lib boradi, lekin ularning fikr yuritishida birmuncha obyektiv va subyektiv kamchiliklar uchraydi.

O'spirinlikning ikkinchi bosqichi 17–22 (25) yoshlarni o'z ichiga oladi. Bu davr o'zining qator betakror xususiyatlari va qarama-qarshiliklari bilan xarakterlanadi. Shu boisdan o'spirinlikning bu davri shaxsning ijtimoiy hamda kasbiy mavqeini anglashidan boshlanadi.

Mazkur yosh davrida o'zini boshqarishning tarkibiy qismlari, ijodiy tafakkur, muayyan hayotiy tajriba, o'zlashtirilgan bilimlarni tartibga solish asosida his-tuyg'ular, qarashlar, axloqiy qadriyatlar, o'zligini anglash va barqaror e'tiqod shakllanadi.

Ommaviy hodisa sifatida ko'rib chiqiladigan deviantlik jamiyatda yuz beradigan iqtisodiy, ijtimoiy siyosiy, ruhiy jarayonlar bilan o'zaro chambarchas bog'liqdir. Ba'zi hollarda jamiyatdagi voqea-hodisalar deviant xulq-atvorni u yoki bu turining paydo bo'lishi, kengayishi yoki yo'qolib ketishiga sababchi bo'lib qolishi mumkin. Ba'zan bu o'zaro bog'liqliklar shu darajada mustahkam bo'ladiki, jamiyat hayotidagi o'zgarishlar deviant xulq-atvor sababimi yo oqibatmi yoki uning tarkibiy qismi ekanligini aniq aytib bo'lmaydi. Har holda ularni jamiyat hayotining ijobiy chekinishlar bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqada bo'ladigan qismi sifatida ko'rib chiqish mumkin.

Deviant (og'ish) xulq mos ijtimoiy sharoitlarda maxsus ommaviylikka saqlanib qolish va tarqalish xususiyatiga ega bo'lgan ijtimoiy normalarning buzilishidir.

Deviant xulq-atvor holati va darajasi turli mamlakatlar va hududiy birliklarda turlichadir. Deviant xulq-atvor turlari taqsimoti, ularning hududiy kesimdagi sifat va miqdoriy tavsifi mos xulq-atvorning geografiyasi deb ataladi.

Deviant xulq-atvor geografiyasini, tuzilishi va rivojlanishini o'rganish ushbu jarayonning makon va zamonda amaliy o'zgarishining ikki turi mavjudligini ko'rsatadi.

1. Chekinishlar darajasining o'zgarishi deviant xulq-atvor hodisalari sonining umumiy o'sishi yoki kamayishi yoxud aksincha, jamiyatda xulq-atvorning ma'naviy va huquqiy me'yorlari mustahkamlanishi bilan ushbu ko'rsatkichlarning kamayishi.

2. Ko'rsatkichlarning o'sishi yoki kamayishi, shuningdek muhim holatlari doirasida ham deviant xulq-atvor tuzilishining o'zgarishi. Tuzilish jihatidan o'zgarishlar turlicha bo'lishi mumkin: og'ir turlarining yengil turlar hisobiga o'sishi yoki aksincha. Deviant xulq-atvor turlarining biridan ikkinchisiga o'tishi u yoki bu mamlakat hududida yuz beradigan ijtimoiy va psixologik jarayonlarga ham bog'liq bo'ladi.

Deviant xulq-atvor mexanizmlari deganda, qonun-qoidalariga teskari qat'iyat, motiv va maqsadlarni paydo qiluvchi, moslashuvchi hamda amalga oshiruvchi ichki va tashqi faktorlarning o'zaro harakati tushuniladi. Xulq-atvor turlari ko'p, bu o'rinda, metodik nuqtai nazardan, ikkita asosiy yondashuv mavjud:

1. Deviant xulq-atvorning aniq turlari: jinoyatchilik, qonunbuzarlik, ichkilikbozlik, o'z-o'zini o'ldirish, giyohvandlik va hokazolar mexanizmlarini tasniflash va alohida o'rganish. Bunda ushbu hodisalarni amalga oshirgan har bir guruh shaxslarning xulq-atvor xususiyatlarini chuqur o'rganish mumkin, biroq ularni birlashtirib turuvchi umumiylikni aniqlab bo'lmaydi.

2. Deviant xulq-atvorning barcha turlarida uchraydigan umumiy mexanizmlarni, xulq-atvor mexanizmlari xususiyatlari bilan shaxs xususiyatlari aloqasini, sharoitlarni aniqlash.

Ijtimoiy normalar, odatda, eng ko'p tarqalgan holatlarga asoslanadi. Bu holatda qonun hech qanday qarshiliksiz amalda bo'ladi. Biroq, kam uchraydigan holatlarning paydo bo'lishi bir qancha qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Masalan, kattalarga hurmat tushunchasi boshqa norma yoki ushbu holatda harakatlanayotgan subyektning aniq manfaatlari bilan ziddiyatga kelmasa, hech qanday qiyinchilik tug'dirmaydi. Bundan ma'lum bo'ladiki, hayot sharoitlari ba'zi hollarda subyekt oldiga qo'yadigan ma'naviy va ruhiy muammo har qanday holatda ham o'z individual qiziqishlari, manfaatlari va intilishlariga qarshi chiqib, me'yorga yoki qonun qoidaga bo'ysunish kerakmi yoki bajarish, degan savolga javob topishdan iborat.

Deviant xulq-atvorning ichkilikbozlik, giyohvandlik bilan bog'liq holatlarining farq qiluvchi tomonlari mavjud. Shunday farqlarning uchtasini keltirish mumkin:

Birinchi farq salbiy hayot hodisalarini uzoq davom etishi bilan ajralib turishidan, ba'zan esa turmush tarzini bir bo'lagiga aylanib qolishidan iborat bo'ladi. Doimiy oilaviy kelishmovchiliklar, oila va atrof muhitdan norozilik, o'qishdagi, do'stlar orasidagi tushunmovchiliklar va hokazolar – bularning barchasi o'smir ruhiyatini jarohatlaydi, o'smir u yoki bu yo'l bilan mavjud vaziyatni o'zgartirishiga urinadi.

Bu holatni hal qilish ma'lum qiyinchiliklarga ega, bularning *ikkinchi farqi* ham shu bilan bog'liq, mavjud yoki xayoliy holat asosligi. Amaliyotning ko'rsatishicha, har qanday holatda ham, ko'p «qurbon» berib bo'lsa-da, ijtimoiy haqiqatga erishish mumkin. Lekin hamma gap shundaki, subyekt «qurbon» bera oladimi, ya'ni o'smir o'z turmush tarzini o'zgartirishi, qiziqishlarini almashtirishi, do'stlari bilan aloqani uzishi, biror kasbga ega bo'la olishi mumkinmi yoki yo'qmi? Qat'iy qarorga kela olmay, ko'pincha esa chiqib bo'lmaydigan holat deb o'ylab, o'smir «o'rinbosar» vositalarga, ichkilik va giyohvand moddalarga murojaat etadi.

Bunday holatlarning uchinchi farqi shundaki, ular hal qilishning «sarob», ya'ni hal qilib bo'lmas yo'llarini «taklif» qiladilar. Bu holatlar shunisi bilan ajralib turadiki, ular ko'pincha eng yuqori darajaga o'sib chiqsa-da, ularni hal qilish uchun qat'iy qaror qabul qilishga zaruriyat yo'qdek tuyuladi. Oilaviy va o'qishdagi janjallar odatiy holga aylanib qoladi. Bundan qutulishning noto'g'ri xayoliy yo'llari, ichkilik, giyohvandlik vositalari va hokazolarga murojaat etiladi. Biroq bu yo'l ziddiyatning chuqurlashuviga va o'smirlar ruhiyatida psixopotologik sindromlarning rivojlanishiga olib keladi.

Deviant xulq-atvorning ommaviy va individual darajalari orasida faqat to'g'ri aloqalar emas, balki teskari aloqalar ham mavjud. Psixologik va kriminalogik adabiyotlarda o'z-o'zini psixologik himoya qilishning eng ko'p tarqalgan quyidagi usullari ko'rsatib o'tilgan:

- 1) javobgarlikka tortilish sabablarini inkor etish;
- 2) keltirilgan zararni inkor etish;
- 3) ayblovchilarni ayblash;
- 4) «yanada muhimroq» sharoitlarga asoslanish.

4-§ YETUKLIK DAVRI PSIXOLOGIYASI. YETUKLIK DAVRINING BOSQICHLARI

Yoshlik davri 23–28 yoshlarni o‘z ichiga oladi. Bu davrning o‘ziga xos xususiyati ijtimoiy hayotning barcha jabhalarida kamolga etishgan shaxs sifatida faol ishtirok etish va ishlab chiqarishda mehnat faoliyatini amalga oshirishdan iborat.

Yetuklik davrining birinchi bosqichiga 28–35 yoshlardagi erkak va ayollar kiradi. Yetuklik davrida inson kuch-qudratini, qobiliyati, aql-zakovati va ichki imkoniyatlarini ijtimoiy faoliyatga, jamoat ishlariga to‘la safarbar qila oladi. Yetuklik davrida jismoniy va aqliy imkoniyatlardan to‘liqroq foydalanish ko‘nikmasi paydo bo‘ladi. Bu holat muayyan ko‘nikma, malaka va mahorat asosida ro‘y beradi.

Umuman, kamolot bosqichidagi odamlar istiqbolli reja bilan yashashga harakat qiladilar. Ular tinchlik, totuvlik, dunyo lazzatlaridan oqilona foydalanish tuyg‘usi bilan yashaydilar.

Yetuklik davrining ikkinchi bosqichiga 36–55 (60) yoshlardagi erkak va ayollar kiradi. Mazkur davrda insonda yangi xislat namoyon bo‘ladi. Turmushning ikir-chikirlari, ijtimoiy hodisalarga vazmin, sabr-toqat bilan, hayot tajribasiga suyanan holda munosabatda bo‘linadi.

Yetuklik davrining ikkinchi bosqichida qarilik alomatlari ko‘proq o‘rin egallay boradi, uning boshlanish nuqtasi 45–50 yoshlardir. Bu odamlarda turlicha kechadi.

Keksayish davriga 61–74 yoshli erkak va ayollar kiradilar. Bu davrdagi kishilar xilma-xil xususiyatlari, munosabatlari bilan boshqa yosh davrlaridagi odamlardan ajralib turadilar. Keksayish davrida biologik organlarning zaiflashuvi psixik jarayonlarning ham o‘zgarishiga olib keladi. Ruhiy keksayish alomatlari ayollarda ertaroq paydo bo‘ladi. Erkak va ayollar o‘rtasidagi farq borgan sari yaqqol ko‘zga tashlana boshlaydi. Bu farqlar ularning bilish jarayonlari, aql-zakovati va ruhiy holatlarida o‘z aksini topadi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari uchun yosh davrlari psixologiyasini o‘rganishning ahamiyati quyidagilardan iborat:

1) ichki ishlar idoralari xodimlari shaxs to‘g‘risida ma’lumotga ega bo‘lib, uning hayot yo‘lini o‘rganib chiqadi va ijtimoiy normalarni bajarishda ijobiy va salbiy harakatlarining qaysi yosh davrida nima sababdan boshlaganligini bilib oladilar;

2) ichki ishlar idoralari xodimlari yosh davrlarini tahlil qilib, shunga muvofiq ijtimoiy muhitni qaytadan tiklaydilar va shaxsni jinoiy yo‘lga kirishdan qutqarib qoladilar;

3) ichki ishlar idoralari xodimlarining yosh davrlari psixologiyasini bilishi, umuminsoniy, milliy, shaxsiy, dunyoviy va diniy qadriyatlardan o‘rinli foydalangan holda, o‘zi yashayotgan hududda ijtimoiy muhitni ijobiy tomonga o‘zgartirib yuboradi;

4) ichki ishlar idoralari xodimlarining yosh davrlari psixologiyasini bilishi kasbiy muloqot prinsiplarining ishlash mexanizmlarini topishga xizmat qiladi;

5) ichki ishlar idoralari xodimlarining aholining barcha qatlamlari bilan olib boradigan muloqoti jinoyatchilikning oldini to‘svchi g‘ov vazifasini bajaradi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Yosh davrlari psixologiyasi nima uchun fan sifatida o‘rganiladi?
2. Ichki ishlar organlari xodimlari faoliyatida yosh davrlari psixologiyasini o‘rganish nega kerak?
3. O‘smirlik davrining psixologik xususiyatlari nimalarda ko‘rinadi?
4. O‘smirlik davridagi xulq-atvor xususiyatlari haqida fikr bildiring.
5. O‘smirlik davridagi «inqiroz» va uning o‘ziga xosligi qanday namoyon bo‘ladi?
6. O‘smirlik davrida deviant xulq-atvorning yuzaga kelishi va uning sabablarini tushuntiring.
7. Tarbiyasi «qiyin» o‘smirlar va ularning psixologik tavsifini ayting.
8. Voyaga yetmaganlar bilan tarbiyaviy-profilaktik ishlarni olib borishda psixologiyaning qaysi usullari (psixodiagnostik, psixokorreksion va psixoregulyativ)dan foydalaniladi?
9. O‘smir va o‘spirin yoshlarning shaxsini shakllantirish va ularni tarbiyalashda ichki ishlar organlari xodimlarining tutgan o‘rni qanday?
10. Yetuklik davri psixologiyasi. Yetuklik davri bosqichlari haqida ayting.

4-mavzu

ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI KASBIY MUOMALASINING PSIXOLOGIK ASOSLARI

1-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI FAOLIYATIDA «MUOMALA» TUSHUNCHASI VA UNING PSIXOLOGIK O‘ZIGA XOSLIGI

Insonlar o‘z faoliyati davomida, tabiiyki, boshqa odamlar bilan muloqotda bo‘ladilar. Ushbu jarayonda axborot almashadilar, bir-birlariga ta’sir ko‘rsatadilar, ta’lim beradilar, tajriba almashadilar. Bu jarayon shaxslararo o‘zaro munosabatlarda *muloqot*, *muomala* deb yuritiladi.

Muloqot har qanday faoliyatning muhim jihati hisoblanib, u orqali insonning mohiyati namoyon bo‘ladi, ya’ni o‘zaro tushunishga, ishni bajarish chog‘ida uyg‘unlikka erishiladi yoki, aksincha, nizolar va axloqiy ziddiyatlar, ishdagi kelishmovchiliklar muloqot tufayli yuzaga keladi.

Muloqot yoki kommunikatsiya – odamlarning o‘zaro hamkorligi shakllaridan biri. Muloqot odamlarning voqelikni aks ettirishi natijasini ifodalovchi xabarlar almashish jarayoni bo‘lib, ular ijtimoiy borliqning ajralmas qismi hamda ularning individual va ijtimoiy ongi shakllanishi va amal qilishining vositasidir. Odamlarning birgalikdagi faoliyati jarayonida maqsadli hamkorlikni tashkil etish, tajriba almashish, mehnat va turmush ko‘nikmalarini olish, ma’naviy ehtiyojlarni namoyon etish va qondirish muloqot yordamida yuz beradi.

Muloqot yoki muomala yangi axborotlarning almashinuv jarayoni hamdir, bu haqda Bernard Shou quyidagilarni qayd etadi: «Agar menda bitta olma va sizda ham shuncha olma bo‘lib, o‘zaro almashsak, sizda ham, menda ham bittadan olma qoladi, agar har birimizda shaxsiy fikr bo‘lsa va o‘zaro almashsak, unda har birimizda ikkitadan g‘oya bo‘ladi»¹. Ushbu ta’kiddan ham muloqot davomida o‘zaro fikr almashinuv munosabatlari yuzaga kelishini ko‘rish mumkin.

Ichki ishlar idoralari xodimlari xizmat vazifalarini bajarishda fuqarolar bilan muloqotga kirishadilar. Ular faoliyatining samaradorligi odamlar bilan muloqotga kirishish, psixologik aloqa o‘rnatish qobiliyatlariga bog‘liq. Kommunikativ xususiyatlar ichki ishlar idoralari xodimlari kasb mahoratining muhim tarkibiy qismidir.

Muloqot ijtimoiy psixologik hodisa bo‘lib, odamlar o‘rtasida birgalikdagi faoliyat ehtiyojlaridan kelib chiqadigan bog‘lanishlar rivojlanishining ko‘p qirrali jarayonidir. Shaxslar o‘zaro munosabatga

¹ Qarang: Коган М.С. Мир общения. – М., 1990. – С. 149–150.

kirishar ekan, aloqaning eng muhim vositalaridan biri sifatida tilga murojaat qiladilar. Muloqotning yana bir muhim tomoni shundaki, munosabatga kirishuvchilar muomala jarayonida faqat soʻzlar bilan emas, balki xatti-harakatlar bilan ham axborot ayirboshlashadilar. Muloqot jarayoni shaxslarning qiziqishlari, dunyoqarashi, muomala madaniyatiga ham bogʻliq boʻladi, chunki shaxslardagi oʻzaro muloqot bu tabiiy ehtiyojdir.

Muloqot orqali shaxslarning birgalikda aloqa qilish metodikasi ketma-ket boʻlgan olti bosqichdan iborat:

I bosqich – oʻzaro bir-birini tushunish;

II bosqich – umumiy yoki mos keladigan qiziqishlarni topish;

III bosqich – muloqot uchun taklif etiladigan sifat va qabul qilinadigan prinsiplar;

IV bosqich – muloqot uchun xavfli boʻlgan sifatlarni aniqlash;

V bosqich – individual taʼsir etish va suhbatdoshga moslashish;

VI bosqich – umumiy qoidalarni yaratish va oʻzaro harakat qilish.

Bosqichlar ketma-ketligiga rioya qilish toʻgʻri taʼsir etishni tashkil-lashtirishda muhim ahamiyatga egadir.

Bosqichlar aloqa qilish jarayonida amalga oshirilayotgan faoliyatning ketma-ketligini kuzatish dasturi sifatida namoyon boʻlishi, oʻzaro taʼsir yoʻllarini nazorat etishi mumkin.

Kasbiy muomala har bir ichki ishlar idoralari xodimi faoliyatida muhim oʻrin egallaydi. Shuning uchun ham muomalaning har biri turi faoliyat jarayonida ishtirok etadi. Xodim muomala qonuniyatlariga suyangan holda shaxslar bilan munosabatga kirishadi. Muloqot jarayonida xodimning barcha kasbiy sifatlari (xotira, diqqat, idrok, sezgi, tafakkur, xayol) ishtirok etadi. Bu jarayonlar xodimning mantiqiy fikrlashga, voqeani oʻtmishdagi vaziyat bilan bogʻlashga, oʻzaro solishtirish va qiyoslash, obyekt va sharoitni mukammal tarzda idrok etishiga yordam beradi.

Muloqot psixologik jihatdan bir-birlari bilan bogʻliq boʻlgan odamlar oʻrtasida u yoki bu vositalar orqali maqsadga muvofiq, bevosita yoki bilvosita aloqani oʻrnatish va saqlab turish jarayonidir¹.

Muloqotning ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida quyidagi turlari mavjud:

1) bevosita;

¹ Qarang: Асямов С. В., Пулатов Ю. С. Ички ишлар идоралари ходим-ларининг касбий-психологик тренинги. – Т., 2002, – 47-б.

- 2) bilvosita;
- 3) rolli;
- 4) mazmunli;
- 5) rasmiy;
- 6) norasmiy.

Bevosita muloqot «yuzma-yuz» suhbat bo'lib, uning har bir ishtirokchisi idrok qiladi, aloqa qiladi va hamma mavjud vositalarni keng qo'llaydi.

Bilvosita muloqot ham aloqa vositasi bo'lib, unda shaxslar, aloqa vositalari va mexanizmlar ishtirok etadi (masalan, telegraf, telefon orqali gaplashish).

Muloqotning ba'zi turlari ijtimoiy rollar orqali amalga oshirilib, rolli muloqot deyiladi. Bunday holatda odamlar muayyan ijtimoiy rollarni bajaruvi kishilar tarzida muloqotga kirishadilar. Masalan, tergovchi va jabrlanuvchi o'rtasidagi muloqot rollidir.

Individning boshqa shaxsga o'z holati, kayfiyati, xohishini mimika, harakat, imo-ishora orqali bildirishi mazmunli muloqot deb ataladi.

Rasmiy muloqot yuridik kuchga ega bo'lib, davlat va jamiyat manfaatini ko'zlagan hamda qayd etiladigan muloqot turi (masalan, tergov jarayonidagi so'roq qilish)dir.

Shaxslararo o'zaro muloqot jarayonida o'zini qiziqtirgan u yoki bu ma'lumotga ega bo'lish norasmiy muloqot hisoblanadi.

Muloqotga kirishishda faqat so'zlar emas, balki harakatlar, imo-ishoralar ham muhim ahamiyatga ega. Shaxslar o'zaro muloqotga kirishar ekan, ushbu muloqot o'zida uch muhim jihatni qamrab oladi:

- 1) kommunikativ (axborot berish);
- 2) interaktiv (o'zaro birgalikda harakat qilish);
- 3) perseptiv (o'zaro birgalikda idrok qilish).

Muloqot jarayonida axborotni boshqa kishiga yo'llayotgan kishi *kommunikator*, uni qabul qilayotgan kishi *retsepiyent* deb nomlanadi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida muloqot, ayniqsa, bevosita muloqot o'ziga xos ahamiyatga ega. Chunki tokar temir bilan, zootexnik hayvonlar bilan ishlasa, huquqni muhofaza qilish organi xodimi shaxslar bilan, aholi bilan, jinoyatchi, guvoh, gumon qilinuvchi, jabrlanuvchi bilan ishlaydi. Ularning har biri o'ziga xos dunyoqarash va muomalaga ega, bu muloqot jarayonida ko'rinadi.

Muloqotda nutq muhim rol o'ynaydi, uning ravonligi, so'zlarning yaxshi va o'z joyida to'g'ri ishlatilishi muvaffaqiyat garovidir. Nutq eshittirilishi yo ovoz chiqarmasdan aytilishi, yozib qo'yilishi yoki kar-

soqov kishilar uchun biror-bir mohiyatga ega bo'lgan imo-ishoralar bilan almashtirilishi mumkin. Muloqotda ma'lumot beruvchi va qabul qiluvchi o'rtasida o'zaro hamkorlik yuzaga keladi. Nutq shaxsning tashqi ko'rinishi, kiyinishi, mimikasi, tez yoki sekin gapirishi, ovozi, salmoqlab yoki vazmin gapirishiga bog'liq bo'ladi.

Shaxs ma'lumotni ikkinchi bir shaxsga nutq bilan birga xatti-harakat, mimikalar orqali, shuningdek yozma yoki ko'rgazmali usulda berishi mumkin. Muloqot davomidagi emotsional holat muloqotga kirishayotgan shaxsning xatti-harakatiga salbiy ta'sir qiladi.

Muloqotning uzoq davom etishi ziddiyatli vaziyatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Har qanday muloqotdan biror-bir maqsad ko'zda tutiladi. Muloqotga kirishgan har bir shaxs uning yakunidan turlicha, ya'ni ijobiy yoki salbiy xulosa chiqarishi mumkin.

Muloqot aniq ijtimoiy munosabatlar orqali belgilanadi. U ijtimoiy axloq normalari asosida tartibga solinadi. Individda hayotida muloqotning bajaradigan vazifalari turlicha, shu bois muloqotning quyidagi psixologik vazifalarini ajratib ko'rsatish mumkin:

- informatsion;
- regulyativ;
- xabar;
- nazorat;
- tarbiya.

Informatsion vazifasi axborotni qabul qilish va uni tarqatishdir.

Regulyativ vazifasi muloqotni tartibga solish va boshqalar bilan to'g'ri munosabatni tashkil qilishdan iborat.

Xabar vazifasi ko'magida biz muhim ahamiyatga ega voqealar, hodisalar haqidagi xabarlarni qabul qilamiz.

Nazorat vazifasi ko'magida axborotni qabul qilish va tarqatish jarayoni nazorat qilinadi.

Muloqot orqali shaxsni shakllantirish jarayoni uning tarbiyalash vazifasi bo'lib, nihoyatda muhim omil hisoblanadi.

2-§. MUOMALA VOSITASI VA KOMMUNIKATIV TA'SIR ETISH USULLARI

Ichki ishlar idoralaridagi faoliyatida xodim muloqot orqali o'z xizmat burchini bajaradi va ushbu muloqot qonun asosida tartibga solinadi. Ichki ishlar idoralari faoliyatida nafaqat «til», yuqorida aytib o'tganimizdek, imo-ishora, eng asosiysi, muloqot davomida shaxsning yuzidagi o'zgarishlar ham muhim hisoblanadi.

Ichki ishlar idoralari xodimlarining muloqoti quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- 1) bevosita kasbiy vazifani bajarishga yo'naltirilganligi;
- 2) huquqiy jihatdan tartibga solinganligi;
- 3) maxsus obyektning mavjudligi;
- 4) psixologik to'siqlarning mavjudligi;
- 5) jinoyatchilarning maxsus tili hisoblanmish tatuirovkalar va jargonlarni bilish va hokazo.

Har qanday muloqot doimo obyekt bilan subyektning bir-birga moslashish jarayonini qamrab oladi.

Har qanday axborot faqat belgilar, aniqrog'i, belgilar tizimi orqali beriladi. Kommunikativ jarayonda foydalaniladigan bir qancha belgilar tizimi mavjud bo'lib, ularga mos tarzda muloqot jarayonida foydalaniladigan vositalarni tasniflash mumkin. Nutqli (belgilar tizimi sifatida nutqdan foydalaniladi) va nutqsiz (turli nutqsiz belgilar tizimidan foydalaniladi) muloqot vositalari farqlanadi.

Nutqiy muloqot vositasi. Eng universal aloqa vositasi inson nutqidir. Chunki nutq yordamida axborot berishda xabar mazmuni eng kam darajada yo'qotiladi. Nutq – verbal aloqa, ya'ni til yordamida muloqot qilish jarayoni. Nutqning yozma va og'zaki turlari farqlanadi. Og'zaki nutq dialogik va monologik nutqlarga bo'linadi. Dialog – biror masalani birgalikda muhokama qilayotgan va hal etayotgan suhbatdoshlarning so'zlashuvi. Monologda esa bir odam uni tinglayotgan boshqa odam yoki odamlarga axborot beradi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida muloqotning nutqiy vositalaridan foydalanish juda muhim o'rin tutadi. Xodim xizmat faoliyatining samaradorligi ko'p jihatdan bevosita muloqot jarayonida yoki turli xil hujjatlarni tuzishda o'z fikrlarini to'g'ri ifodalash, ularni to'g'ri bayon etishiga bog'liq. Nutq muloqotning universal vositasi bo'lsa-da, u faqat faoliyat tizimiga aloqador bo'lgan sharoitdagina ahamiyatga ega bo'ladi, faoliyatga daxldorlik esa muloqotning boshqa – nutqsiz vositalarini qo'llash bilan to'ldiriladi.

Ushbu vositalarning birinchi guruhiga imo-ishora va mimika kiradi. *Mimika* – yuzning muloqot paytidagi dinamik ifodasi. *Imo-ishora* – jamiyatda ishlab chiqilgan va ruhiy holatni ifodalaydigan harakat. Ularga qarab biz insonning biror-bir voqeaga, shaxsga, narsaga munosabati haqida xulosa qilamiz. Imo-ishora odamning istaklari, uning ahvolidan darak berishi mumkin.

Muloqotning nutqsiz vositasiga kiruvchi boshqa guruhini vokallashtirish tizimi, ya'ni ovoz sifati, uning diapazoni, tonalligi va boshqalar tashkil etadi. Ushbu qo'shimchalarning hammasi axborotning ahamiyatini oshiradi va o'ziga xos nutqqa qo'shilgan «qo'shimcha» vazifasini bajaradi.

Nutqsiz vositalarning uchinchi guruhiga kommunikativ jarayonni tashkil qilish makoni va zamoni kiradi. Ular ham maxsus belgilar tizimi bo'lib, kommunikativ tizimning tarkibiy qismlari sifatida ma'noga ega. So'nggi vaqtlarda psixologik tadqiqotlarda muloqotga kirishuvchi shaxslar o'rtasidagi oraliqning kommunikativ ahamiyatiga va muloqot samaradorligining sheriklar joylashuviga bog'liqligi masalalariga e'tibor berilmoqda. Muloqotga kirishuvchilar o'rtasidagi masofalarning to'rt turi farqlanadi: intim (0–0,5 m), shaxsi-ijtimoiy (1,5 m), ijtimoiy (1,5–3 m), ommaviy (3 metrdan ortiq).

Xodim masofani o'zgartirish orqali gumon qilinuvchi, ayblanuvchi, guvoh kabilarga qo'shimcha ta'sir ko'rsatishga erishishi mumkin, chunki bu bilan sheriklar o'rtasidagi munosabatlar xususiyati o'zgaradi¹.

Muloqotning psixologik vositalari:

<i>verbal (nutq orqali)</i>	<i>noverbal (nutqsiz)</i>
– og'zaki nutq;	– imo-ishora;
– yozma nutq;	– mimika;
	– pantomimika.

Verbal muloqotning asosiy vositasi inson nutqi bo'lib, u aloqaning universal vositasi hisoblanadi. Zero, nutq orqali axborotning mazmuni deyarli to'liq beriladi. Verbal muloqot orqali shaxs o'zining fikr-mulohazalarini bemalol bayon eta oladi.

Nutq, o'z navbatida, boshqa noverbal muloqot vositalari bilan birga olib boriladi. Bunday nutqsiz vositalarga, birinchi navbatda, imo-ishora va mimika kiradi.

Ichki ishlar idoralari faoliyatida ko'p holatlarda muloqot shaxslar uchun majburiydir, ya'ni ayblanuvchi, guvoh va gumon qilinuvchi muloqot qilishga majburdir. Shuningdek, shaxs muloqot qilmasa, qonunga asosan jazolanishi mumkin. Muloqotdagi har bir fakt shaxs ongi orqali amalga oshadi, eng asosiysi, bu faktlar shaxslarda ba'zi bir narsalarni bo'rttirib ko'rsatish yoki yashirishga olib kelishi mumkin. Ba'zan muloqotga kirishayotgan shaxs o'z aybini yoki maqsadini yashiradi,

¹ Qarang: Асямов С.В. Пулатов Ю.С. Ички ишлар идоралари ходимларининг касбий-психологик тренинги. – Т., 2002. – 76-б.

ma'lum bir vaqtdan keyin uning bu yolg'oni fosh bo'lishi mumkin. Ichki ishlar idoralari faoliyatida muloqot ikki yoki bir necha (ko'p) kishilik bo'lishi mumkin. Muloqot maqsadidan kelib chiqqan holda har xil tugashi, ya'ni keskin, agressiv holatda yoki muloqotni qayta davom ettirish yoxud butunlay muloqotga qaytmaslik ham mumkin.

Muloqot, shuningdek, individlarning bir-birlariga kommunikativ ta'sirining muayyan usullarini ham o'z ichiga oladi. *Ta'sir etish usullarining* quyidagi turlari farqlanadi:

Yuqimlilik – ta'sir ko'rsatishning kishilar ommasini muayyan tarzda, ayniqsa ommaviy tartibsizliklar, diniy jazavalar, ommaviy psixozlar bilan bog'liq ravishda integratsiya qiluvchi maxsus usuli.

Umumiy tarzda yuqimlilikni individning ongsiz, ixtiyorsiz ravishda muayyan ruhiy holatlarga tushishga moyilligi sifatida ta'riflash mumkin. U muayyan hissiy holatning birovga o'tkazilishida namoyon bo'ladi.

Yuqimlilikning psixologik mexanizmlarini inobatga olish ichki ishlar idoralari xodimlari uchun ommaviy tartibsizliklar oqibatlarini bartaraf etish, ommaviy madaniy-tomoshabop va sport tadbirlarini o'tkazish davrida jamoat tartibini ta'minlashda muhimdir.

Ishontirish – isbotsiz tasdiqlanadigan yoki inkor etiladigan xabarlarni tanqidiy qarashsiz qabul qilishga qaratilgan kommunikativ ta'sir ko'rsatish usuli. Ushbu psixologik hodisa haqidagi bilimlar rivojining hozirgi bosqichida «ishontirish mantiqiy isbotlashsiz shakllangan ishonchga tayanadi va indviddan indvidga, jamoadan shaxsga beriladi yoki aksincha, aniqroq aytganda, avtomatik tarqaladi», degan qoidaga asoslaniladi. Inson ishontirish ta'siriga ixtiyorsiz tushib, o'zi anglamagan holda harakat qila boshlaydi. Ichki ishlar idoralari xodimlari ta'sir etishning ushbu usulidan juda ehtiyot bo'lib foydalanishlari kerak, ba'zan (masalan, tergov harakatlarini o'tkazish chog'ida) undan foydalanish qonun bilan taqiqlanadi.

E'tiqod mavjud qarashlar, mayllar, nuqtai nazarlar, munosabat va baholarni o'zgartirish maqsadida u yoki bu qoida, qarash, qilmishning to'g'riligini yoki ularga yo'l qo'yib bo'lmasligini muloqot, tushuntirish va isbotlash orqali odamlarning ongi, his-tuyg'ulari va irodasiga ta'sir ko'rsatish bo'lib, kommunikativ ta'sir ko'rsatishning eng universal usulidir. E'tiqod mexanizmi inson aqliy faoliyatini jadallashtirishga, uning maqsadga erishish yo'llari va vositalarini ongli ravishda tanlashiga asoslangan. Kimnidir nimagadir ishontirish – ishontirilayotgan shaxs mantiqiy mulohazalar va xulosa chiqarishlar natijasida muayyan nuqtai

nazarga qo'shiladigan va uni himoya qilishga yoki unga muvofiq harakat qilishga tayyor bo'ladigan holatga erishishni bildiradi.

Ishontirish ichki ishlar idoralari xodimlarining fuqarolarga ko'rsatadigan asosiy ta'sir usuli bo'lishi kerak. Undan foydalanishning muvaffaqiyati quyidagilarga bog'liq:

- ta'sir ko'rsatuvchi shaxsning shaxsiy ishonchi;
- uning tayyorgarligi va bilimi;
- xabar berilayotgan faktlar, hodisalar, harakatlarning to'g'riligi, aniqligi va ishonchliligi;
- foydalanilayotgan faktlarning xarakterli, tipik bo'lishi;
- odamlarni o'ziga nisbatan moyil qilish, ularning ishonchini qozonish;
- ta'sir ko'rsatuvchi shaxsning talabchanligi, uning vazminligi va odobi.

Taqlid qilish ongli yoki ongsiz ravishda namunadan nusxa olishdir. U guruh, jamoani tashkil etuvchi odamlarning xatti-harakatiga xos bir xil usullarni ishlab chiqish imkonini beradi.

Muloqot jarayonida ishtirokchilar bir-birlarini o'zaro tushunishlari kerak. Bunda muloqotga kirishgan sherikning uni qanday qabul qilayotgani katta ahamiyatga ega. *Shaxslararo idrok etish* qonuniyatlari, effektlarni inobatga olish ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida, ayniqsa, shohidlar, guvohlar, jabrlanuvchilarning ko'rsatmalarini, shuningdek, o'z idroklarini baholash chog'ida katta ahamiyat kasb etadi.

Shaxslararo idrok effektlaridan biri – boshqa shaxs haqidagi umumiy tasavvurning uning shaxsiga xos xislatlarni idrok etish va baholash ta'sirida namoyon bo'ladigan «oreol effekti»dir. Agar umumiy tasavvur yaxshi bo'lsa, uning ijobiy xislatlari ortiqcha baholanadi, salbiy xislatlari esa sezilmaydi yoki aksincha. Ushbu effekt ta'sirida, masalan, ichki ishlar xodimi «surunkali» huquqbuzarning tuzalish tomon tashlagan dastlabki qadamlarini ko'rishi mumkin va, tabiiyki, uni bu ishda qo'llab-quvvatlay boshlaydi.

«Izchillik effekti» ma'lumotlar ziddiyatli bo'lgan taqdirda inson qiyofasini va u to'g'risidagi tasavvurni shakllantirishga birinchi navbatda kelib tushgan ma'lumotlar eng ko'p ta'sir ko'rsatishida namoyon bo'ladi. Agar bu tanish odamga daxldor bo'lsa, aksincha, ya'ni eng oxirgilari ko'p ta'sir ko'rsatadi.

«Stereotiplashtirish effekti» idrok etilayotgan kishini muayyan ijtimoiy guruhga xos xislatlar unga ham xos deb baholashda namoyon bo'ladi. Har birimizda muayyan ijtimoiy stereotiplar – o'qituvchi, harbiy

kishi, jinoyatchi kabi guruhlarning stereotiplari mavjud. Muayyan guruh vakiliga duch kelganda, biz oldindan ushbu guruh kishilarga xos muayyan xislatlarni unga ham xos deb qabul qilamiz. Ko‘pincha bunday stereotipdan xalos bo‘lish juda qiyin bo‘ladi.

Ijtimoiy idrok etish effektlari *ijtimoiy mayl* (ustanovka) bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, uning paydo bo‘lishiga olib keladi. Ijtimoiy maylning o‘zi insonning boshqa odamni idrok etishga ichidan tayyor bo‘lishi sifatida ta’riflanishi mumkin. Notanish kishi haqida taassurotning shakllanishida maylning ahamiyati ayniqsa katta. Fanda A. A. Boda-levning ijtimoiy maylning ahamiyatini ochib bergan tadqiqotlari yaxshi ma’lum.

Tadqiqotlardan birida ikki guruh odamlarga ayni bir kishining surati ko‘rsatilgan. Ammo suratni ko‘rsatishdan avval birinchi guruhga suratdagi kishining ashaddiy jinoyatchi, ikkinchi guruhga esa qahramon ekanligi aytilgan. Shundan so‘ng har bir guruhga fotosuratdagi kishini so‘z bilan tasvirlab berish taklif etilgan. Birinchi guruh uni quyidagicha tavsiflagan: chuqur ko‘zlari yashirin yovuzligidan, bo‘rtib chiqqan engagi jinoyatda «oxirigacha borishga» qaror qilganligidan darak beradi va hokazo. Ikkinchi guruhda aynan o‘sha chuqur joylashgan ko‘zlar tafakkurning teranligidan, turtib chiqqan engak esa qiyinchiliklarni yengishdagi iroda kuchidan darak beradi, deb baholangan. Shu, ichki ishlar idoralari xodimlari o‘z faoliyatlarida shaxslararo idrok etish xususiyatlarini inobatga olishlari, ijtimoiy idrok effektlarining salbiy ta’sirlarini yo‘q qilishga, o‘zida va tergov qilinayotgan voqeaga daxldor shaxslarda ijtimoiy maylning paydo bo‘lishiga yo‘l qo‘ymasliklari juda muhim. Masalan, tergovchi tanib oluvchini tanib olishga tayyorlash chog‘ida «Hozir sizni tunagan jinoyatchini tanib olishingiz kerak» kabi iboralardan qochishi lozim. Bunday iboralar jinoyatchini idrok etishga mayllik yuzaga kelishiga olib keladi, agar tanib olinayotgan shaxsning qiyofasi «jinoyatchi» stereotipiga mos kelmasa, bu tanib olish natijalarining noto‘g‘ri chiqishiga olib kelishi mumkin. Bunday hollarda «Hozir siz ko‘rsatilgan shaxslar orasida sizning pul solingan hamyoningizni tortib olgan odamni tanib olishingiz kerak» kabi neytral iboralardan foydalanish kerak. Bu maylning salbiy ta’siri imkoniyatini kamaytiradi¹.

¹ Qarang: Асямов С. В. Пулатов Ю. С. Ички ишлар идоралари ходимларининг касбий-психологик тренинги. – Т., 2002. – 75–80-б.

3-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARINING FUQAROLAR BILAN PSIXOLOGIK ALOQA O‘RNATISH USULLARI

Muloqot turlarining keng ravishda amalga tatbiq qilinishi ushbu jarayonda insonning holatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatadi. Xohlagan axborotni muloqot jarayonida to‘liq berish, uning to‘g‘ri qabul qilinganligi haqidagi signal qoniqish holatini vujudga keltiradi va muloqot jarayonini faollashtiradi.

Har bir muloqotda bir necha maqsad ko‘zda tutilishi mumkin. Masalan, tergovchi shaxsning voqealarga aloqadorligi qay darajada ekanligidan kelib chiqqan holda dalillarni yana bir marotaba tekshirib ko‘rish, o‘zidagi mavjud dalillarni boyitish maqsadini ko‘zlashi mumkin. Muloqot doimo inson tabiati bilan bog‘liq bo‘ladi, masalan, shaxs janjalkash bo‘lishi mumkin, janjal ziddiyatlar natijasida yuzaga keladi. Bunda shaxsning ziddiyatni keltirib chiqaradigan holatlarini o‘rganish kerak bo‘ladi.

Ichki ishlar idoralari xodimi odamlar bilan muloqot qilishi uchun chuqur bilim va quyidagi ijtimoiy-psixologik fazilatlarga ega bo‘lishi kerak.

- notanish shaxslar bilan tezda muloqotga kirishish, ularga ma’qul bo‘lish;
- boshqa shaxslarning gapini eshitish qobiliyatiga ega bo‘lish;
- odamlarga psixologik ta’sir ko‘rsata bilish;
- muloqot jarayonida psixologik to‘siqlarni bartaraf etish va hokazo.

Ichki ishlar idoralari xodimlarining kommunikativ faoliyati maxsus jihatlarga ega bo‘lib, u bir qator psixologik xususiyatlarni, birinchidan, ichki muloqotning o‘ziga xos tomonlarini, ikkinchidan, uning qiyinligini ko‘rsatadi.

Ushbu muloqotning muhim xususiyati uning kasbiy yo‘nalganligidir. Zero, xodimlar jinoyat qilgan shaxslarni, guvohlar va jabrlanuvchilarni aniqlash maqsadida boshqa shaxslar bilan muloqotda bo‘ladilar. Organ xodimlari haqiqatni ochishga harakat qilsalar, jinoyatchilar, aksincha, jinoyatni yashirishga, yolg‘on ma’lumot berishga, jinoiy javobgarlikdan qutilishga intiladilar.

Tergovchi protsessual qonunlar doirasida harakat qiladi, ya’ni jinoyatchi shaxsga nisbatan bo‘lgan salbiy munosabatiga qaramasdan muloqot qilishga majbur.

Muloqot jarayonida obyektning o‘ziga xos tomonlari borligini ham hisobga olish lozim. Shuni aytish joizki, ko‘p holatlarda jinoyatchi

shaxslar jamiyatdagi axloqsiz, odobsiz va vijdotsiz kishilar bo'ladilar. Natijada muloqot jarayonida har xil psixologik to'siqlar paydo bo'lib, ko'proq ular sun'iy ravishda vujudga keltiriladi.

Muloqot jarayonida quyidagi psixologik to'siqlar vujudga kelishi mumkin:

- 1) motivatsion to'siqlar;
- 2) aqliy to'siqlar (intelektual);
- 3) emotsional to'siqlar;
- 4) tarbiyaviy jarayondagi to'siqlar.

Motivatsion to'siqlar shaxsning muloqotga kirishishdan bosh tortishi, muomalani to'g'ri, aniq ko'rinishda olib borilishini xohlamasligida namoyon bo'ladi.

Aqliy to'siqlar shaxsning xodimga nisbatan bilim doirasining kengligi, mantiqiy fikrlashining chuqurligi va huquqiy savodxonligi yuqori bo'lgan taqdirda vujudga keladi.

Emotsional to'siqlar muloqotga kirishuvchilarning psixologik va emotsional-irodaviy holatlaridan kelib chiqadi (tajovuzkorlik, qo'rquv, asabiylashish, xo'rlanish va boshqalar).

Tarbiyaviy jarayonlardagi to'siqlarga ichki ishlar idoralari xodimlari tarbiyasi «qiyin» o'smirlar, nosog'lom oilalar va muqaddam sudlangan shaxslar bilan profilaktik chora-tadbirlar olib borayotgan vaqtda uchraydi.

Psixologik aloqa o'rnatishning bir necha bosqichlari mavjud:

- 1) bo'lajak muloqotni bashorat qilish;
- 2) aloqani yengillashtiruvchi tashqi omillarni yaratish;
- 3) tashqi kommunikativ sifatlarning namoyon bo'lishi;
- 4) umumiy va betaraf qiziqish doiralarini aniqlash;
- 5) muomaladagi og'ishlarni bartaraf etish;
- 6) individual ta'sir ko'rsatish.

Bo'lajak muloqotni bashorat qilish. Psixologik aloqa o'rnatishning samarali bo'lishi uchun dastlabki rejalar bo'lishi maqsadga muvofiqdir. Buning uchun muloqotga kirishuvchi shaxs haqida zarur ma'lumotlarga ega bo'lish kerak. Bundan tashqari, shaxsning psixologik xususiyatlarini bilish ham aloqa o'rnatishda yordam beradi. Shuningdek, shaxsning emotsional psixologik sifatlari: jizzakilik, tajovuzkorlik, yashirin xarakter, gumonsirash va boshqalar psixologik aloqa o'rnatishga salbiy ta'sir etadi. Keltirilgan sifatlarni bashorat qilish davrida inobatga olinishi kerak.

Aloqani yengillashtiruvchi tashqi omillarni yaratish. Muloqotda namoyon bo'ladigan har qanday holatlarda tashqi omillar ijtimoiy

vaziyatlarga mos tushishi zarur. Suhbatdoshingizga hech nima xalaqit bermasligi va uni chalgʻitmasligi kerak. Suhbat davomida oʻzaro ishonch muhiti saqlanib qolinishi shart.

Tashqi kommunikativ sifatlarning namoyon boʻlishi. Nutq madaniyati, mimika, tashqi koʻrinish psixologik aloqa oʻrnatishda ijobiy natija beradi. Suhbatdoshingizda ham shunga qarab ijobiy emotsional holatlar yuzaga keladi, bu esa aloqa oʻrnatishda zarur omillardan hisoblanadi. Suhbatdosh bilan muloqotning boshidan hamfikir boʻlishga harakat qilish kerak.

Umumiy va betaraf qiziqish doiralarini aniqlash. Muloqotning boshida shaxs bilan umumiy til topish muhimdir. Bu vazifani hal etishda umumiy, shu bilan birga, betaraf qiziqishlar doirasi, masalan, tangalar, markalarni yigʻish, sport, sayohat va boshqa qiziqishlarni aniqlash yordam beradi. Umumiy qiziqishlarni qidirib topish ijobiy emotsional holatlarga olib keladi. Bu oʻz-oʻzidan muloqotda suhbatdoshni yaqinlashtiradi. Betaraf qiziqishlar psixologik muhitni yengillashtiradi va mavqeni tenglashtiradi.

Muomaladagi ogʻishlarni bartaraf etish. Shaxslar bilan psixologik aloqa oʻrnatish davrida muomaladagi ogʻishlarni bartaraf etishga diqqatni koʻproq qaratish kerak, chunki bu ogʻishlar, masalan, boʻlajak emotsional zoʻriqish, muloqotning shakllanishiga taʼsir etuvchi salbiy omillar, muloqot mobaynida begona shaxslarning aralashuvi va boshqalar muomalaga salbiy taʼsir etadi. Muomaladagi ogʻishlarni bartaraf etish – psixologik aloqa oʻrnatishning majburiy shartidir.

Individual taʼsir etish. Psixologik aloqa oʻrnatishning yakuniy bosqichida xodim suhbatdoshga individual taʼsir koʻrsatishi lozim. Bu taʼsirning maqsadi suhbatdoshidan ishonchli maʼlumotlarni olish, shu bilan birga, kelajakda ishonchli aloqa oʻrnatishdir.

Muloqotning muvaffaqiyatli boʻlishida shaxsning shakllangan sifatlari, fazilatlarining ahamiyati juda katta. Jumladan, shaxsda ijobiy fazilatlar yaxshi shakllangan boʻlsa (xushmuomalalik, kamtarlik, insoniylik, toʻgʻri soʻzlik, vijdonlilik kabilar), muloqot jarayoni ham yaxshi oʻtadi. Chunki shaxslar bir-birini toʻgʻri tushunishlari, muloqot muvaffaqiyatli boʻlishi uchun samimiy boʻlishlari lozim.

Xulosa qilib shuni taʼkidlash mumkinki, muloqot ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida yetakchi oʻrinlarni egallaydi. Muloqotning verbal va noverbal turlari, ijtimoiy idrokning effektlari shaxslararo munosabatlarda hamma vaqt ishtirok etadi. Keltirib oʻtilgan fikrlarni inobatga olgan holda quyidagi xulosaga kelish mumkin:

1) muloqot murakkab jarayon bo'lib, inson hayotida muhim omil va shaxsning shakllanishida katta rol o'ynaydi;

2) muloqot ichki ishlar idoralari xodimlari uchun kasbiy vazifalarini bajarishlarida asosiy vositadir;

3) muloqotni olib borish vositalarini to'g'ri qo'llash ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatining samaradorligini oshiradi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari xizmat vazifalarini bajarishda aholi bilan muloqot qiladilar va, tabiiyki, ushbu faoliyatning samaradorligi ularning odamlar bilan muloqotga kirishish, psixologik aloqa o'rnatish qobiliyatiga bog'liq. Kommunikativ xususiyatlar ichki ishlar idoralari xodimlari kasb mahoratining muhim tarkibiy qismidir.

Mavzu yuzasidan savollari va topshiriqlar

1. Kasbiy muomala ichki ishlar organlari faoliyatida qanday ahamiyatga ega?
2. Muloqotning qanday turlari mavjud?
3. Muloqotning psixologik vazifalari nimalardan iborat?
4. Verbal muloqotning ko'rinishlarini tushuntirib bering.
5. Noverbal muloqotning qanday ko'rinishlarini bilasiz?
6. Mimika va pantomimika nima?
7. Muloqot jarayonida qanday psixologik to'siqlar vujudga kelishi mumkin?
8. Psixologik aloqa o'rnatish qanday bosqichlardan iborat?

5-mavzu
ICHKI ISHLAR IDORALARI FAOLIYATIDA «ZIDDIYATLAR»
TUSHUNCHASI VA ULARNI HAL ETISH YO‘LLARI

1-§. PSIXOLOGIYA FANIDA «ZIDDIYAT» TUSHUNCHASI VA
UNING TURLARI

Jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida odamlar orasida o‘zaro kelishmovchiliklar, ziddiyat va nizolar mavjud bo‘lib kelgan. Chunki har qanday taraqqiyotning asosida qarama-qarshilik va ziddiyat yotadi. Shaxs jamiyat taraqqiyotini amalga oshiruvchi asosiy kuch va vosita hisoblanib, jamiyat va tabiatni o‘ziga moslashtirish barobarida, undagi ba’zi holatlarni taqiqlash bilan ham shug‘ullanadi. Shuning uchun ham nizo va ziddiyat jamiyat taraqqiyotining asosiy omillari hisoblanadi.

Ziddiyat insoniyat paydo bo‘lgan davrdanoq mavjud bo‘lib, uni ilmiy tadqiqot predmeti sifatida o‘rganish borasidagi ilk qarashlar ham o‘z tarixiga ega. Hayot tarzi, mehnat faoliyati, shaxslararo munosabat muhitining o‘zgarayotganligi ziddiyatlarning ham o‘ziga xos tomonlari mavjudligini ko‘rsatmoqda.

Ziddiyat, nizo haqidagi dastlabki konsepsiyalar XIX–XX asrlarda vujudga kelib, uning yechimlarini topish yo‘llari bo‘yicha qo‘yilgan qadamlar o‘tgan asrning oxirlarida bir qadar salmoqli bo‘ldi.

Bugungi kunda psixologiya va ijtimoiy psixologiyada V. O. Ageyev, A. A. Bodalev, V. I. Juravlev, N. N. Obozov, I. A. Kox, YA. A. Ansupov, A. I. Shipilov, F. M. Borodkin, A. K. Zaysev, A. G. Zdravomislov va boshqalarning tadqiqotlarida nizoning nazariy asoslari yoritilgan.

Bu muammoni o‘rganishda dastlab «ziddiyat» va «nizo» tushunchalarining etimologiyasi, ya’ni ularning mazmun-mohiyatini ochish kerak bo‘ladi. Xo‘sh nizo va ziddiyat nima?

Nizo lotincha «konflikt» so‘zidan olingan bo‘lib, «to‘qnashish», ya’ni maqsad, qiziqish, nuqtai nazar, fikrlar, kishilarning o‘zaro ta’sirlashuvdagi qarama-qarshi yo‘nalishlar borasida to‘qnashishlaridan iborat¹.

Ziddiyat ijtimoiy-psixologik muammo bo‘lib, konfliktologiyaning asosiy tushunchalaridan biri.² Ziddiyat muhokama yuritishda, matnda, nazariyada va umuman predmet, hodisalarda biri ikkinchisini inkor etadigan ikki mulohazaning mavjudligi va ular o‘rtasidagi munosabatlar. U obyektiv olamning va bilishning o‘z-o‘zidan harakati va taraqqiyotida

¹ Qarang: *Гришина Н.В.* Психология конфликта. – СПб., 2000. – С. 464.

namoyon bo'ladi¹. Fan tarixida dastlabki ziddiyatlar konsepsiyasi Geraklitga taalluqlidir, ya'ni «abadiy vujudga kelish» faqat ziddiyatlarning birligi sifatidagina mumkin.

Bundan ko'rinadiki, «ziddiyat» tushunchasi «nizo» tushunchasiga qaraganda kengroq ma'noni kasb etib, o'zida hodisa, voqea, jarayon, narsa va predmetlar hamda insonlar fikri o'rtasidagi o'zaro nomutanosiblikni, ya'ni qarama-qarshilikni aks ettiradi.

Nizo esa o'zaro kelishmovchilik yoki qarama-qarshilik orqasida tug'ilgan holat, munosabat, ixtilof².

Nizo jamiyatdagi guruhlar yoki individlar o'rtasidagi antoganizm, u ikki xil bo'lishi mumkin. Birinchisi, ikki yoki undan ortiq individ yoki guruhlar o'rtasida manfaatlar to'qnashuvi yuz berishi, ikkinchisi, o'zaro kurashga faol jalb etilishi. Manfaatlar zidligi har doim ham ochiq kurashga olib kelavermaydi³.

Ziddiyatlarning psixologik xususiyatlarini o'rganish ichki ishlar organi xodimlari uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari o'z xizmat faoliyatida maishiy ziddiyatlardan tortib, to jinoyatchilar o'rtasidagi ziddiyatlargacha duch keladilar. Shuning uchun ular ziddiyatli holatlarda sharoitdan tez chiqib ketishi, chiqqanda ham to'g'ri yo'l topishi, ziddiyatni yechishi shart, chunki ziddiyat yo ijobiy, yo salbiy natija bilan tugaydi.

Ziddiyat o'z mohiyatiga ko'ra ijtimoiy hodisadir. Ziddiyat keng va tor ma'noda tushuniladi. Keng ma'nodagi ziddiyat jamiyatdagi yangi va eski qarashlar o'rtasidagi kurashdir. Tor ma'nodagi ziddiyat bir muammoni yechishda har bir shaxsning o'z fikrini qattiq turib himoya qilishida yuzaga keladi. Masalan, har bir yangilik yaratilgunga qadar va yaratilgandan keyin ham ma'lum vaqt ziddiyatlarga uchraydi.

Ziddiyat ijtimoiy psixologiyada muomalaning buzilishi yoki psixologik jihatdan ichki ruhiy kelishmovchilikdir. Umuman olganda, ziddiyat insonlar o'rtasida ijtimoiy va shaxsiy masalalarni yechishda vujudga keladigan holat, lekin har qanday qarshilik ziddiyat bo'lavermaydi. Odamlar bir-birining fikri bilan kelishmasligi, tortishishi mumkin, har biri o'z fikrida qoladi va baribir ko'p hollarda kelishib ishlashga majbur bo'ladilar. Qarama-qarshilik, ba'zan yoqtirmaslik, salbiy emotsiya, tushunmaslik, ko'ra olmaslik va boshqa sabablar ziddiyatning kelib chiqishiga sabab bo'ladi. Ziddiyat nafaqat qarama-qarshilik, shuningdek,

¹ Qarang: *Ўзбек тилининг изоҳли лугати*. Т.2. – Т., 2006. – 147-б.

² Qarang: *Ўзбек тилининг изоҳли лугати*. Т.3. – Т., 2006.

³ Qarang: *Энтони Гидденс*. Социология. – Т., 2002.

o'ziga xos kurashish hamdir. Har ikkala tomon ham bunday holatda o'zlarini haq deb bilishadi va o'z qarashlari uchun kurashadilar. Ziddiyat qarama-qarshiliklar negizida yuzaga keladi, uni albatta hal qilish kerak, chunki busiz hayot me'yorda davom etmaydi.

Yuqorida aytib o'tilganlarni tahlil qilib, psixologik nuqtai nazardan «ziddiyat» tushunchasini quyidagicha tavsiflash mumkin. Ziddiyat shaxslar o'rtasidagi qarashlar, qiziqishlar, qarama-qarshiliklar natijasida yuzaga kelgan psixologik holat bo'lib, shaxslarning o'zaro hamkorligi jarayonida yuzaga keladi. Ziddiyat bor joyda rivojlanish bor, ayni paytda, ma'lum ma'noda orqaga qaytish ham kuzatiladi.

Umuman olganda, ziddiyat shaxslarning psixologik tuzilishga bog'liq bo'lsa-da, ammo hayotning o'zi ziddiyatsiz bo'lishi mumkin emas.

Ziddiyatlarni baholash va tahlil etish ularni turlariga ko'ra guruhlash va tizimlashtirishni taqozo etadi.

Sotsiologlar ziddiyatlarning makro yoki mikro darajasiga, asosiy tiplariga, ya'ni ijtimoiy-iqtisodiy, milliy-etnik, siyosiy tabiatiga e'tibor beradilar. Huquqshunoslar esa ichki va tashqi tizimli ziddiyatlar, ularning namoyon bo'lish sohasi, shuningdek, maishiy-oilaviy, madaniy va ijtimoiy mehnat hamda bozor iqtisodiyoti jarayonida keng xo'jalik yo'nalishidagi moliyaviy va mulkiy nizolarga ajratadilar.

Boshqaruvda ziddiyatlarni tasniflash nizoning elementlari, xususiy holatlari, ularning o'ziga xos namoyon bo'lish sabablariga, nizoli vaziyatga, motivlariga, qiziqishlarga alohida shaxsning faoliyati, ijtimoiy guruh (jamo'a) va jamiyat maqsadlariga tayanib amalga oshiriladi.

Ziddiyatlarni ijtimoiy hayotda namoyon bo'lish shakliga qarab quyidagi turlarga ajratish mumkin:

- iqtisodiy ziddiyatlar (insonlarning moddiy iqtisodiy faoliyati doirasida vujudga keladi);
- ijtimoiy ziddiyatlar (sotsial guruhlarining ijtimoiy xususiyatlaridan kelib chiqadi);
- sinfiy ziddiyatlar (ijtimoiy sinflar o'rtasidagi tafovut asosiy nizo manbai);
- siyosiy ziddiyatlar (ma'lum guruhlarining manfaatlari doirasidagi kurash);
- mafkuraviy ziddiyatlar (dunyoqarashlar o'rtasidagi tavofutlar asosida vujudga keladi);
- madaniy ziddiyatlar (turli madaniyat vakillari o'rtasidagi to'qnashuvlar jarayonida vujudga keladi);

- aksiologik ziddiyatlar (qarama-qarshi qadriyatlarga ega har xil guruhlarini boshqarish oqibati tarzida);

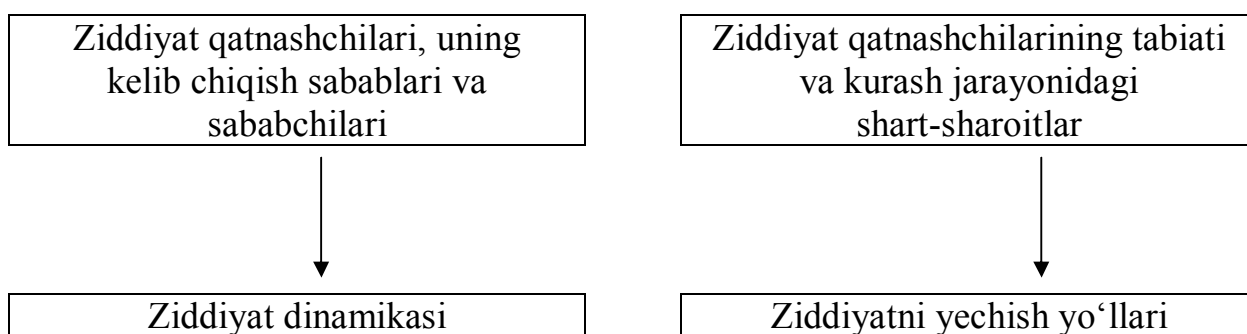
- pozitsiyali ziddiyatlar (tashkiliy munosabatlar tuzilishidagi o‘rniga qarab farq qiluvchi manfaatlari bir-biriga zid ijtimoiy guruh yoki shaxslar o‘rtasida vujudga keluvchi nizolar).

Odamlar o‘rtasidagi o‘zaro munosabatning turli vaziyatlariga qarab, nizolarni ketirib chiqaruvchi sabablarni quyidagi uch guruhga ajratish mumkin:

- mehnat jarayonidagi;
- shaxslararo munosabatlardagi psixologik xususiyatlar, simpatiya va antipatiya, madaniy va etnik tafovutlar, rahbarning yomon kommunikatsiyaga egaligi va boshqalar;
- guruh a‘zolarining o‘ziga xosligi, masalan, emotsional holatlarini boshqara olish uquviga ega emasligi, agressivligi, kommunikabellik va taktning yetishmasligi.

Ziddiyatning o‘ziga xos xususiyati buzish va buzilish xarakteriga egaligidir. Ziddiyatli holat jamoaning buzilishiga, undagi ijtimoiy-psixologik sharoitning yomonlashuviga olib keladi. Ziddiyatli holatni hal qilish uchun uning tuzilishini o‘rganib chiqish kerak.

Z I D D I Y A T N I N G T U Z I L I S H I

2-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI FAOLIYATIDA ZIDDIYATLARNING PAYDO BO‘LISH SABABLARI

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida ham ziddiyatli holatlarni kuzatish mumkin. Ushbu holatlar ma’lum bir nosog‘lom psixologik muhit, masalan xodimlarning biri-birlari yoki rahbarlar bilan o‘zaro kelisha olmasligi asosida yuzaga kelishish mumkin. Shu ma’noda ziddiyatli harakatlarning ham o‘z diapazoni bor, ba’zi ziddiyatli holatlarda shaxs

raqibini yengish uchun hamma imkoniyatini ishga soladi, xizmatdagi shaxslarni aralashtiradi, o'zlarining strategiyasi va taktikasini ishlab chiqadi. Ziddiyatli vaziyat esa ijtimoiy psixologik muhitni yuzaga keltiradi

Ijtimoiy psixologik nuqtai nazaridan qaraganda ziddiyatning yuzaga kelishida shaxslarining alohida qarashlari, shaxslararo va ijtimoiy guruhlar o'rtasidagi munosabatlar sabab bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy psixologik yo'nalishda (aspektida) ziddiyat har xil sabab bilan bog'liq bo'ladi. Masalan, maqsad, dunyoqarash to'g'ri kelmaydi, natijada antipatiya yuzaga keladi.

Birinchi bosqich – ziddiyatning yuzaga kelishigacha bo'lgan holat va ziddiyatning yuzaga kelishida ichki qarama-qarshiliklarning paydo bo'lish davri. Bu bosqichda ikkala tomonda ham ichki ruhiy kuch yig'ilib boradi va ular buni bir-birlariga bildirmaydilar.

Ikkinchi bosqich – ziddiyatning qaror topishida tashqi ta'sir kuchlari maydonga chiqadi. Bu davrada ziddiyatni ikkala tomon ham biladi, lekin ular ongli, aqlli harakat qilishadi. Har xil ma'lumotlar yig'ilgan sari ziddiyat kuchayib boradi va bu ularning ish faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Uchinchi bosqichda ikkala tomon ham ochiq kurashga o'tib oladi, ikkalasidan biri xayrixohlik bildirsa, ziddiyat ma'lum ma'noda yumshaydi, ammo ma'lum vaqtgacha ichki ruhiy ziddiyat saqlanib qoladi. Agar har ikki tomon ham xayrixohlik bildirmasa, u holda psixologik portlash yuzaga keladi va ikkalasidan birortasi g'alaba qozongunga qadar kurash davom etadi. Bu bosqichda ham ikki tomon hamma imkoniyatlarini ishga soladi.

To'rtinchi bosqichda bir-birlarining harakatlarini tahlil qilib norasmiy baholaydi. Agar ulardagi qiziqish bir-biriga to'g'ri kelsa, o'rtadagi ziddiyat susayadi va vaziyatdan chiqsa bo'ladi.

Beshinchi bosqich – o'tib ketadigan, turg'un holat. Bu bosqichda jarayon o'tib ketgandan keyin unga rasmiy va norasmiy baho beriladi. Bo'lib o'tgan voqealarini eslashda tomonlar o'zlarida noxush holatni sezishadi.

Oltinchi bosqich – tamoman yangi psixologik holat bo'lib, ziddiyat rivojining nihoyasida, ya'ni jazo qo'llanilganidan keyin ishtirokchilarning jamoadagi mavqei o'zgarishidan so'ng paydo bo'ladi. Bu davrda ijobiylik yuzaga keladi, faqat haqiqatni yuzaga chiqarish uchun harakat qilinadi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida uchraydigan ziddiyatlarni quyidagicha tasniflash mumkin:

- 1) mazmuniga ko'ra;
- 2) chuqurlashganligi va o'tkirligiga qarab;

- 3) davomiyligiga ko'ra (qancha vaqt davom etadi);
- 4) ijtimoiy holatiga qarab;
- 5) izohlashning shakliga qarab.

Ziddiyatda kishilarning axloqiy sifatлари, shart-sharoitlar hisobga olinadi. Xodim ba'zi shaxslar yoki rahbarlarning tartib-qoidalarini, haqoratlarini ko'tara olmaydi, natijada ziddiyat kelib chiqadi.

Ziddiyat xodimning o'zini o'zi baholashi, shuningdek, uni boshqalar, ya'ni boshliq yoki jamoatchilik tomonidan baholanishi. Inson hamisha o'zini o'zi yuqori baholashga harakat qiladi, rahbar tomonidan ba'zi salbiy tomonlari (kamchiliklari) aytilsa, ular o'rtasida ziddiyat kelib chiqadi. Agar shaxs o'z imkoniyatlarini ko'proq baholasa, bunday holatda ham ziddiyat yuzaga keladi.

Ichki ishlar idoralarida ziddiyatni yuzaga keltiruvchi bir qancha omillar mavjud:

- 1) rahbar tomonidan xodimga berilgan baho bilan xodimning o'ziga o'zi bergan bahosi o'rtasidagi tafovut.
- 2) rahbar va jamoatchilik tomonidan baholashning to'g'ri kelmasligi;
- 3) shaxsning o'zini o'zi baholashi bilan uni jamoatchilik tomonidan baholanishining to'g'ri kelmasligi;
- 4) shaxsning boshqalar tomonidan baholanishi.

Ziddiyat oddiy va o'tkir (chuqur) ziddiyatga bo'linadi;

Oddiy ziddiyat yomon psixologik vaziyatda yuzaga keladi, inson o'zini tushuntira olmay qoladi, bunday holatda ko'pincha kayfiyati yo'q, deb tushuntiriladi.

O'tkir ziddiyatda shaxs yuqori emotsional, o'zini boshqara bilmaslik, muloqotdagi qo'polliги bilan ajralib turadi. Eng qizig'i, bu shaxslar tabiatida qo'rqitish asosiy o'rinni egallaydi. Bu ziddiyatda, nima bo'lishidan qat'i nazar, raqibni mag'lubiyatga uchratish muhim hisoblanadi.

Ziddiyat qisqa muddatli va uzoq muddatli bo'ladi.

Qisqa muddatli ziddiyat ma'lum vaqt – uch kungacha davom etadi, uzoq muddatli ziddiyat bir yoki bir necha yilga cho'zilishi mumkin. Uzoq muddatli ziddiyat maishiy xarakterda bo'lib, ularning 70% 6 oygacha davom etadi.

Ziddiyat ijtimoiy mohiyatiga ko'ra arzigulik yoki arzimas bo'ladi. Agar ziddiyat ataylab qilinsa va jamoatchilikka qarshi bo'lsa, bu arzigulik ziddiyatdir. Arzimas ziddiyat masalaning mohiyatiga chuqur tushunmaslik oqibatida kelib chiqadi. Buni shunday izohlash mumkin: shaxs xarakteridagi kamchiliklarni tushunsa va ularni to'g'rilashga harakat qilsa, bu arzimaydigan ziddiyat deyiladi. Masalan, shaxs bilmasdan ikkinchi bir

shaxsning oyog'ini bosib olsa yoki turtib yuborsa, ikkinchi shaxsning bundan jahli chiqsa va oyog'ini bosgan odam undan kechirim so'rasa, bunday ziddiyat qisqa muddatli bo'lib arzimasi hisoblanadi.

Ziddiyat o'zi ko'rinishga ko'ra, ochiq va yopiq bo'ladi. Ochiq ziddiyatda hamma ushbu holatni bilishadi, ziddiyatlashgan tomonlar esa bir-biridan o'z niyatlarini yashiradi, lekin kerak vaqtda o'z qarashlarini oshkor qiladilar.

Ziddiyatni yuzaga keltiruvchi obyektiv va subyektiv sabablar mavjud.

Obyektiv sabablarga ishni tashkil qilishdagi kamchiliklar, normativ hujjatlarning mukammal emasligi, xizmatdagi (ishdagi) qiyin sharoitlar, qarashlarning to'g'ri kelmasligi va hokazolar kiradi.

Subyektiv sabablar shaxsning o'ziga xosligi, madaniyatning pastligi, tarbiyaning yetishmasligi, shaxs xarakteridagi kamchilik, o'ziga yuqori baho berish, psixologik jihatdan tomonlarining bir-biriga to'g'ri kelmasligi, jamoaning o'ziga xosligi bilan bog'liq holatlar, psixologik sharoitlarni noqulayligi, salbiy ko'rinishga ega bo'lgan kichik guruhlar, salbiy emotsional guruhlar va hokazolarni qamrab oladi.

Ishlab chiqarishdagi kamchiliklarga mehnat jamoasida mehnatni taqsimlash, moddiy va ma'naviy rag'batlantirishdagi tengsizliklar kiradi.

Odamlarni mutaxassisligiga qarab joylashtirmaslik ham boshqarishdagi kamchilik bo'lib, psixologik jihatdan jamoadagi muhitni buzadi.

Jamoadagi kishilar (guruhlar) orasida ham kelishmovchiliklar bo'lishi mumkin.

Ziddiyatni tasniflash xususiyatlariga asoslanib ajratiladi. To'qnashish darajasi va shakliga ko'ra ziddiyatlarni ochiq (munozara-tortishuv, janjal va boshqalar) va yopiq turdagi (asl maqsadlarni yashirib, zimdan ta'sir o'tkazish); tasodifiy paydo bo'lib qoluvchi (stixiyali) va oldindan rejalashtirilgan nizolarga ajratish mumkin.

Ziddiyatlar kommunikativ jihatdan yo'nalganligi, bir-biriga bog'liq yoki tobeligiga qarab gorizontal vertikal nizolarga ajratiladi. Bo'ysunish va bo'ysunmaslik munosabatiga muvofiq aralash turda ham bo'lishi mumkin. Asosiy ziddiyat vertikal yo'nalish olib, unda («yuqoridan quyiga yoki quyidan yuqoriga») nizolashuvchi tomonlar o'rtasida ancha tafovutlar va tengsizlik hukmronlik qiladi (masalan, rahbar bilan xodim, ish beruvchi bilan ishchi). Bunday holatlarda ularning kuchlari (status) bir xilda bo'lmaydi.

Masshtabi va davomiyligiga ko'ra ziddiyatlar o'zida tashkilotning bir qism xodimlari, biror-bir mintaqaga yoki alohida olingan tarmoqdagi, shuningdek, tashkilotning butun xodimlari, xalq xo'jaligining ma'lum

tarmoqdagi ishchilari nizoga ishtirok etishiga ko'ra lokal nizoga ajratiladi. Odatda bunday nizolar tashkilotdagi yetishmovchiliklar tufayli fikr va qarashlar o'rtasidagi ziddiyatlar, xavfsizlik, mehnat shartnomalarini bajarish va boshqa turdagi jamoa shartnomalari, ish haqi va mehnat sharoitlari tufayli vujudga kelishi kuzatiladi.

Ziddiyatlar hal etilish va boshqarilish usuliga ko'ra yon bermaslik va tan olmaslik oqibatida yuz beruvchi antogonistik hamda manfaat, maqsad, qarashlarni yaqinlashtirish, fikrlar xilma-xilligini bartaraf etish maqsadida yo'l qo'yiladigan kompromistik (murosasozlikka) turlarga ajratiladi.

Ziddiyatlarni bunday turlarga ajratish shartli bo'lib, ularning turlanishi o'rtasida keskin chegara qo'yish mavjud emas, ammo amaliyotda nizolar tashkiliy, vertikal, shaxslararo, gorizontal, ochiq, guruhlararo va boshqalar tarzda vujudga keladi.

Ziddiyatlar to'g'risidagi odatiy tasavvurlar maxsus tadqiqotlar yordamida salbiy xususiyatga ega ekanligi tasdiqlanadi. M.Doychning ishlarida ziddiyatlar nazariy jihatdan tahlil qilinib, ular *destruktiv va produktiv* turlarga ajratiladi.

Destruktiv ziddiyatni aniqlash kundalik tasavvurlar bilan mos keladi. Aynan bu tipdagi nizo o'zaro ta'sirlashuvda xilma-xillikni ko'rsatadi va fikrlar toptalishiga olib keladi. Destruktiv ziddiyat ko'pincha sababga bog'liq bo'lmagan holda shaxsning stressga tushishiga olib keladi. Uning o'ziga xos belgilar nizo sodir bo'lishiga qiziquvchilar sonining ortishi, ularning nizoli harakatlari, bir-birlariga nisbatan salbiy qarashlarga egaliklari va bildirilayotgan fikrlarning keskinligida ifodalanadi. Boshqa bir belgisi sifatida nizoda opponentning xislatlarini, o'zaro ta'sirlashuv vaziyatlarini noto'g'ri idrok etishi va sheriklarga ishonchni o'ta ortib ketish nazarda tutiladi. Bu turdagi nizolarni hal etish ancha murakkab bo'lib, yagona yo'li ancha qiyinchilik bilan erishiladigan muros (kompromiss) hisoblanadi.

Produktiv ziddiyatni muammo va uni yechish yuzasidan nuqtai nazarlardagi tafovutlar va shaxslar o'rtasidagi hamjihatlikning yo'qligi keltirib chiqaradi. Bunday holda nizo muammoni atroflicha tushunishni, sheriklar motivatsiyasini, boshqa nuqtai nazarlarni himoyalashlarini taqozo etadi.

Bundan tashqari, M.Doych ziddiyatni olti turga bo'ladi va jinoyatni ochishda nafaqat uning metodologiyasi, shuningdek, amaliy roli ham muhimligini ta'kidlaydi.

- 1) haqiqiy ziddiyat;
- 2) tasodifiy ziddiyat;

- 3) bilmay aralashib qolgan ziddiyat;
- 4) noto'g'ri talqin qilingan ziddiyat;
- 5) yopiq holatdagi ziddiyat;
- 6) yolg'on ziddiyat.

Ziddiyat obyektiga unda ishtirok etuvchilar tomonidan qo'lga kiritishga qaratilgan yaqqol moddiy yoki ma'naviy qadriyatlar kiradi. Ziddiyat subyekti sifatida qadriyatlar haqidagi tasavvurlarni, qiziqish va ehtiyojlarini namoyon qiluvchi tashkilot xodimlari xizmat qiladi.

3-§. ICHKI ISHLAR ORGANLAR XODIMLARI FAOLIYATIDA ZIDDIYATLARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI

Hozirgi kunda jamoada muvaffaqiyatga erishish rahbariyat va xodimlar faoliyatini to'g'ri tashkil etish asosida ma'naviy-axloqiy muhit yaratishni taqozo etmoqda.

Ichki ishlar idoralari jamoalarida har bir xodim ijtimoiy psixologik muhit yaxshi bo'lishiga mas'ul va majbur sanaladi. Faqat shunday sharoitdagina qo'yilgan muammolar maqsadga muvofiq, topshiriqlar o'z vaqtida bajarilishi va shaxsning shakllanishi me'yorda kechishi ta'minlanadi.

Ammo ichki ishlar idoralari jamoalarida ham ba'zi yuqoridagi kabi nizoli holatlar ro'y berib turadi.

Nizolarning salbiy oqibatlarini bartaraf hal etish ularni atroflicha o'rganishni talab etadi. Bunga esa jamoani yaratish o'zaro iliq ijtimoiy psixologik muhitni yaratish orqali erishish mumkin.

Hozirgi kunda nizolarni samarali bartaraf etish jamoadagi psixologik muhitni yaxshilashga, hamkorlikda ishlash samaradorligini ta'minlashga qaratilmoqda.

Ichki ishlar idoralari jamoalaridagi nizolarning mohiyatini yoritishdan oldin, ularning o'ziga xos ikki jihatini inobatga olish kerak bo'ladi. Birinchisi, nizo va ikkinchisi, nizoli vaziyatdir. Psixologik adabiyotlar tahlili asosida nizo bilan nizoli vaziyatni ajratib turuvchi quyidagi formulani e'tiborga olish muhimdir:

Nizo + muammo + nizoli vaziyat + nizo ishtirokchilari + insident.

Yuqoridagi «nizo modeli»dan ko'rinadiki, muammo nizoli vaziyat hosil bo'lgandagina uning boshqa elementlari o'rtasidagi bog'liqlikni keltirib chiqaradi. Ushbu modelni har qanday faoliyatdagi nizolarni izohlashga asos qilib olish mumkin. Biz quyida ichki ishlar jamoalaridagi nizolarni tahlil qilishda buni inobatga olamiz.

Ichki ishlar jamoalaridagi nizolarni tahlil qilish va uni hal etish zarurati tug'ilganda, nizo tarkibidagi har bir elementning o'rnini aniq baholashga to'g'ri keladi. Nizolarni vujudga kelishi va uning oldini olishda yuqorida keltirilgan formulaga alohida e'tibor qaratish lozim.

Psixologik muhit guruhiiy manfaatlarni qondirish, shaxslararo va guruhiiy nizolarni hal etishda amalga oshiriladigan muloqotda vujudga keladi va namoyon bo'ladi. Shu bois ushbu munosabatlar turlicha xarakter kasb etib, ular do'stona, hamkorlik, musobaqa yoki raqobat, hamjihatlik, qo'pollik yoki ongli tartib-intizom tarzida kechadi.

Psixologik adabiyotlar tahlilidan kelib chiqib aytish mumkinki, odamlarning o'zaro munosabatlari ko'pchilik holatlarda beshta asosiy ta'sir ko'rsatish usuli orqali amalga oshiriladi: e'tiqod, ishontirish, taqlid, ta'sir o'tkazish, majburlash.

Ta'kidlab o'tilgan usullar ichki ishlar idoralari jamoalarida boshliq va xodimlar o'rtasidagi o'zaro munosabatda ham o'z aksini topishi tabiiy. Chunki ba'zi holatlarda, favqulodda vaziyatlarda boshliq tomonidan berilayotgan topshiriq va buyruqlarning berilish tartibi belgilangan ichki ishlar Nizomiga, muassasaning ichki tartib-qoidalariga mos kelish va kelmasligiga qarab nizoli holatlarni vujudga kelishi bilan baholanadi. Agar boshliq jamoada yetarlicha mavqega ega bo'lsa, beriladigan buyruq va topshiriqlarning bajarilish tartibi ta'sir ko'rsatishning e'tiqod darajasini namoyon qilishi mumkin. Aks holda boshliqqa qo'l ostidagilarning bo'ysunishi anchagina sustlashadi.

Ishonch va nufuzning yo'qolishi, muloqot jarayonlarida shubha paydo bo'lishi va boshqalar ham aynan nizoli vaziyatlarning vujudga kelishiga zamin hozirlaydi.

Ichki ishlar idoralari jamoalaridagi nizoli vaziyatlarning kelib chiqishi bilan bog'liq uch guruh sabalarni keltirib o'tish mumkin:

- 1) ishchi muhitni tashkil etishdagi kamchiliklari;
- 2) boshqaruvchi xodimlar faoliyatidagi nuqsonlar, xodimlarning bilim darajasi, individual-psixologik xususiyatlari, salohiyatiga ko'ra ishni taqsimlay bilmaslik;
- 3) jamoa ichidagi shaxslararo munosabatlar bilan bog'liq kamchiliklar.

Jamoadagi psixologik muhitning buzilishi va ziddiyatlarga moyillik asosida bir qator ko'rsatkichlar yotadiki, ularni psixologlar quyidagilarga ajratganlar:

- rahbariyatning ish faoliyati va jamoa a'zolari o'rtasidagi munosabatdan qoniqmasligi;
- kayfiyatning buzilishi;
- rahbar bilan xodimlar o'rtasida o'zaro tushunishning yo'qligi, rahbar yoki xodimning obro'ga ega emasligi;
- jamoa a'zolarida boshqaruv va o'zini o'zi boshqarishdagi faollik darajasining yetishmasligi;
- jamoa a'zolarining bir maqsad yo'lida jipslashmaganligi;
- ongli tartib-intizomning yo'qligi;
- faoliyat natijalaridan qoniqmaslik.

Ko'rinib turibdiki, jamoada nizoli vaziyatlarning kam va psixologik muhitning me'yorda bo'lishi boshliq shaxsi, xodimlarning bilimi, yuqoridan berilgan topshiriq va buyruqlarni bajarishdagi ijrochilik intizomi va hamjihatliklariga bog'liq ekan. Agar ichki ishlar idoralari jamoalaridagi nizo nizoning psixologik va ijtimoiy psixologik tabiati, funksiyalari, tipologiyasi va tuzilmasidan kelib chiqqan holda baholansa, amaliy jihatdan nizoga xos barcha xususiyatlar namoyon bo'lishi mumkinligini tasdiqlasa bo'ladi. Ichki ishlar jamoalarida nizoning quyidagi turlari namoyon bo'lishi kuzatiladi.

Shaxsning ichki ziddiyatlari. Bu ko'proq ichki ishlar idoralari xodimlarining yuklatilgan vazifalarni bajarish jarayonida uchraydi. Vazifani hal etishda kasbiy bilim, ko'nikma va malakaning yetishmasligida va favqulodda holatlarda ko'proq ish bilan mashg'ul bo'lishda namoyon bo'ladi.

Guruh ichidagi ziddiyatlar. Bu jamoa a'zolarining manfaat va qiziqishlarining mos kelmasligi, vazifalarning teng taqsimlanmaganligi va o'zaro bir-birlariga hurmatning yo'qolishi oqibatida namoyon bo'ladi. Oqibatda jamoaning har bir a'zosi boshqalari bilan chiqisha olmasligi, manfaatlar o'rtasida to'siqlar qo'yishida yuz beradi.

Shaxslararo ziddiyatlar. Ichki ishlar jamoalarida rahbar bilan xodimlar, xodim bilan xodim o'rtasidagi ziddiyatli vaziyatlarning vujudga kelishi oqibatida nizoning paydo bo'lishi ko'zga tashlanadi. Shaxslararo ziddiyatlar ishchi muhitning yaxshi emasligi, boshliqning xodimlar bilan insoniy nuqtai nazaridan munosabat o'rnatmasligi, xodimlarning individual qobiliyati va fazilatlarini inobatga olmasligi sababli ham yuz berishi kuzatiladi.

Agar ichki ishlar idoralari jamoalaridagi ziddiyatli holatlarni bir tizimga soladigan bo'lsak, quyidagi ko'rinishni oladi:

Ziddiyat turlari	Ziddiyatning sabablari	Ziddiyat ishtirokchilari	Ziddiyatning oqibatlari
Shaxsning ichki ziddiyatlari	Topshiriqlarning ko‘payib ketishi, ortiqcha ruhiy charchoq, taqdirlash va jazolash o‘rtasida muvozanatning ta‘minlanmaganligi	Xodimning o‘zi	Ruhiy zo‘riqish, faollikning susayishi, jazavaga tushish, tajovuzkorlikning ortishi, muomala me‘yorlarning buzilishi
Guruh ichdagi va shaxslararo ziddiyatlar	Jamoadagi xodimlarning qiziqish va manfaatlari o‘rtasidagi ziddiyatlar, qobiliyat va mehnatning faoliyat natijasiga ko‘ra baholanmasligi, rag‘batlantirishning yetarlicha emasligi, xodimlarning shaxsiy fazilatlari mos kelmasligi va boshqalar	Jamoadagi boshliq bilan xodimlar, xodim-xodim, boshliq-boshliq.	Jamoadagi jipslik, hamkorlikning, mas‘uliyatning yo‘qolishi, shaxsiy adovatning o‘sishi va boshqalar
Guruhlararo ziddiyat	Jamoadagi guruhlarining paydo bo‘lishi, tarfakashlik, mahalliylik, etnik jihatdan tafovutlanishning ortishi	Jamoa ichidagi guruhlar	Keskin va siyosiy tus olishi, jamoaning bo‘linib ketishi va xodimlar o‘rtasida jamoaviy adovatni keltirib chiqarishi.

Ichki ishlar idoralari jamoalaridagi ziddiyatlarni bartaraf etishda psixologik bilimlarning o‘rnini beqiyosdir. Bu xususda keyingi paragrafda batafsil to‘xtalsak-da, ammo shu o‘rinda ayrim tavsiyalarni ham keltirib o‘tamiz.

Guruh ichidagi va guruhlararo munosabatlarda ziddiyatlarni bartaraf etish, barqaror muhitni yaratish nizolarning oldini olishga olib keladi. Buning uchun jamoa boshliqlari quyidagi holatlarni inobatga olishlari maqsadga muvofiq:

- xodimlarni to‘g‘ri tanlash va joy-joyiga qo‘yish;
- mehnatni to‘g‘ri tashkil etish;
- boshliq bilan xodim o‘rtasidagi munosabat xususiyatlarini farqlay olish;
- jamoaning har bir a‘zosining burch va majburiyatlarini yaxshi bilishi;
- ishda qat’iy intizomni yaratish;
- har xil salbiy psixologik hodisalarning tarqalishiga yo‘l qo‘ymaslik (mish-mish, g‘iybat, anonim holatlar).

Har qanday kasbiy faoliyat kundalik muomala jarayonidan iborat. Ichki ishlar idoralari xodimlari o‘rtasidagi munosabatlar rasmiy-ma‘muriy

qurilganligi bois nizoli vaziyatlar uchun shart-sharoitning namoyon bo'lishi anchagina qulaydir. Berilgan buyruqni bajarish, boshliq bilan munosabatda nizoli holatlarning oldini olishga shay turish, jazolashning murakkab ko'rinish olishi xodimlarda ancha qiyinchiliklar tug'diradi. Agar ichki ishlar idoralarida faoliyat ko'rsatuvchi xodimlar o'rtasidagi munosabat ma'muriy ko'rinish bilan hamkorlikda ishlash ko'rinishini olgan sharoitlarda rahbar bilan xodim o'rtasidagi munosabatlarda subordinatsiya saqlangan taqdirda ham o'zaro hurmat tamoyiliga asoslansa maqsadga muvofiq bo'ladi.

Boshliq-xodim, xodim-boshliq, xodim-xodim munosabatlarini to'g'ri yo'lga qo'yish nizoli holatlarning oldini olish va bartaraf etishning asosiy shartlaridan biri sanaladi. Bu esa munosabat ishtirokchilaridan odamlar bilan muomalaga kirishish malakasini talab etadi. Psixologiyada shaxslararo munosabat o'rnatish texnologiyasi yetarlicha ishlangan bo'lib, bu borada xodimlar ma'lumotga ega bo'lishlari kerak, Xorijiy psixologik tajribalar nizoli vaziyatlarni hal etishda emotsional ko'rinishdagi shart-sharoitlarni yaratish kerakligini uqtiradi.

Ichki ishlar idoralari jamoasida boshliqdan shaxsning individual xususiyatlarini farqlay olishi, ularning kechinmalari va qobiliyatlarini sezish layoqatiga ega bo'lishi talab etiladi.

Ko'pchilik ziddiyatlar boshliqning jamoa a'zolari bilan nizolashishiga sabab bo'lib qolmoqda.

Muomalaga kirishimlilikni ta'minlashda, aloqa o'rnatishda quyidagi prinsiplarni bosqichma-bosqich amalga oshirish lozim.

- 1-bosqich – psixologik to'siqlarni bartaraf etish;
- 2-bosqich – mos keluvchi qiziqish va manfaatlarni topish;
- 3-bosqich – muomala prinsiplarini aniqlash;
- 4-bosqich – muomala uchun xavfli sifatlarni ajrata olish;
- 5-bosqich – muomalada sherigiga moslashish va psixologik aloqa o'rnatish.

Prinsiplardan foydalanish bosqichlariga amal qilish hamsuhbatga ta'sir ko'rsatishning va nizolarga shart-sharoit tug'dirmaslikning eng yaxshi vositasiga aylanadi.

Ziddiyatning nafaqat nazariy tomonlarini, shuningdek, uning amaliy tomonlarini ham, yechimini ham bilish kerak. Bu huquqni muhofaza qilish idoralari xodimlari faoliyatidagi juda ham zarur va dolzarb muammomdir, bu dolzarblik uni o'rganishimizga sabab bo'ladi.

Ziddiyatni yechish metodikasi amaliyotga hech qanday ta'sir qilmasligi kerak. Umuman, jamoada ziddiyat chiqmasligida rahbarning

o'zni beqiyosdir, rahbar asabiylashmasligi, boshqacha qilib aytganda, ziddiyatni yechishda bardoshli bo'lishi kerak.

Ziddiyatni yechishning ijobiy (pedagogik) va ma'muriy (salbiy) yo'llari mavjud. Birinchisida kishilarning yaxshi ishlashlari uchun sharoit yaratilsa, ikkinchisida ziddiyatni yuzaga keltirgan shaxslar jazolanadi.

Pedagogik-psixologik ta'sir etishning asosiy usullaridan biri ishontirish usulidir. Bu usul jamoa murojaat qilganida qo'llaniladi. Ziddiyatning barcha turlari jamoa faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, chunki uning sabablarini aniqlash, uni yechish yo'llarini izlash, aybdorlarni jazolash hamma-hammasi vaqt talab qiladi. Umuman olganda, ma'muriy jazolash hech iloji bo'lmagan hollarda qo'llanishi kerak.

Ziddiyatni yechishning asosiy usullaridan tashqari, quyidagi qo'shimcha yo'llari ham mavjud:

1) ziddiyatni umuman yo'q qilish (bo'shatish, bir ishdan ikkinchi ishga olib qo'yish);

2) ziddiyatlashgan tomonlardan biri yutadi, ikkinchisi yutqazadi, yutqazgan uni tan olishi;

3) ziddiyatda ikki tomondan biri ikkinchisiga yo'l berishi;

4) ziddiyatning asta-sekinlik bilan o'z-o'zidan yo'qolishi;

5) ziddiyatlashgan kishilardan biri ikkinchisining talabini qondirish;

6) ziddiyatni keltirib chiqaruvchi sabab va sharoitlarning oldini olish;

7) tomonlarni ishontirish (bir-birga) yo'li bilan yarashtirib qo'yish.

Ziddiyatni yechish qiyin ijtimoiy psixologik muammo bo'lib, u keltirib chiqargan tomonlarning ikkalasi ham o'zlaricha ruhiy tomondan haqdirlar.

Ziddiyatning oldini olish va yechishda quyidagilarni tavsiya qilish mumkin:

– ziddiyatni bartaraf etishda avval ziddiyatlarning kelib chiqish sharoitlarini to'g'ri baholash;

– ziddiyatning kelib chiqishga shart-sharoit yaratib bermaslik;

– ziddiyatning o'zagini aniqlash, ziddiyatning eng yuqori nuqtasida shaxsiy o'zaro kelishishlarni topish;

– ziddiyatning subyektiv sabablarini aniqlash;

– subyektlar tomonidan ziddiyatning yo'nalishini aniqlash.

– ziddiyat qatnashchilarining hamma fikrlarini eshitish, shoshma-shosharlik bilan xulosa chiqarib qo'yimaslik, asosiy diqqatni ziddiyat predmetiga qaratish;

– ziddiyatni yechishda eng maqbul yo'l izlash.

Yuqorida qayd etilgan fikrlardan kelib chiqib, ziddiyat borasida quyidagi xulosalarga kelish mumkin:

- 1) ziddiyat psixologik nuqtai nazardan olib qaraganda o'ta murakkab nazariy va amaliy muammodir;
- 2) ziddiyatni ijtimoiy-psixologik nuqtai nazardan ikkiga bo'lamiz: qarama-qarshilik va qarama-qarshi kurashlar;
- 3) ziddiyat o'zining tuzilishi va dinamikasiga ega;
- 4) ziddiyatni keltirib chiqaruvchi obyektiv va subyektiv sabablar mavjud;
- 5) ziddiyatni yechishda asosan pedagogik va ma'muriy usullar qo'llaniladi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Psixologiyada ziddiyat tushunchasiga qanday ta'rif beriladi?
2. Ziddiyatli holatlarning shaxs psixologiyasi va uning xulq-atvoriga ta'siri nimalarda ko'rinadi?
3. Ziddiyatning turlarini aytib bering.
4. Ichki ishlar organlari xodimlari faoliyatida ziddiyatli holatlarni psixologik tahlil qiling.
5. Ziddiyat dinamikasi va uning rivojlanishidagi asosiy bosqichlarni aytib bering.
6. Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatidagi qanday holatlar oddiy ziddiyatli holatlar hisoblanadi?
7. Ziddiyatlarni hal qilish va oldini olish, o'z vaqtida to'xtatish yo'llarini aytib bering.
8. Ziddiyatlarni bartaraf etishning qanday usullari mavjud?

6-mavzu JAMOADAN TASHQARI AXLOQ PSIXOLOGIYASI

1-§. JAMOADAN TASHQARI AXLOQ PSIXOLOGIYASI VA UNI BELGILOVCHI OMILLAR

Jamoadan tashqari xatti-harakat shaxsning qonun doirasidan chetga chiqishi va jamiyatda oʻrnatilgan tartib-qoida va qonunlarni bilib-bilmasdan ularga qarshi zid xatti-harakatlarni sodir etishidir.

Shu sababli har qanday jamoadan tashqaridagi xatti-harakatlar, ya'ni ommaviy ijtimoiy tartibbuzarliklar ijtimoiy qoʻrquv, vahima ostidagi delikvent xulq oʻzgarishlarini yuzaga keltiradi. Delikventlik – tartib, tarbiyaning izdan chiqishi, ya'ni tartibsizlik, tarbiyasizlik, konfromlilik (tashqi ta'sirlarga berilish), madaniyatsizlik kabi psixik kamchiliklarni namoyon etadi. Inson xulq-atvorida konformlik darajasining kuchayishi oqibatida noadekvat (nomunosib) xatti-harakatlar yuzaga keladi va tashqi ta'sirlarga beriluvchanlik holatlari kuzatiladi. Natijada shaxs xatti-harakatlarining ma'lum ma'noda qolipdan chiqishi va jamiyatdagi mavjud qonunchilikka mos kelmaydigan, jamiyat uchun zid boʻlgan jamoadan tashqaridagi xulq-atvor yuzaga keladi.

Insonlarning jamoadan tashqaridagi salbiy xatti-harakatlariga oid jinoyatlar O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 244, 277-moddalari asosida huquqiy jihatdan tartibga solinadi.

Insonning jamoadan tashqaridagi xatti-harakatlari doirasi keng boʻlib, biz shundan faqat *mish-mishlar* va *olomon psixologiyasiga* toʻxtalib oʻtamiz.

Turli jamoalarni harakatga keltiruvchi omillardan boʻlmish mish-mish gaplar hamda olomon doimo huquqshunoslar, psixologlar va sotsiologlar diqqat-e'tiborida boʻlgan. Jamoadan tashqari axloq psixologiyasi haqida bir qator olimlar oʻz qarashlarini bayon etgan. Masalan, fransuz psixologi Le Bon Gyustavning fikriga koʻra, «insonning ma'lum bir guruh yoki jamoa orasida oʻziga boʻlgan ishonchi, irodaviy kuchining ortishini va intellektual ongining susayishini kuzatamiz. Aksariyat hollarda olomon-dagi odamda oʻz xatti-harakatiga nisbatan nazoratning yoʻqolganligini koʻrish mumkin»¹.

Rus olimi F. N. Plevako insonlarning jamoadan tashqaridagi xatti-harakatlarini psixologik jihatdan tahlil etgan va umumiy xulosaga kelgan. Muallifning fikricha, olomon – katta bir devor, undagi odamlar esa ushbu

¹ Qarang: *Ле Бон Гюстав. Психология масс и народов.* – М., 2000. – С 56.

devor elementlaridir. Olomon orasida bo'lish, undagi instinkt belgilaridir¹. Insonning jamoadan tashqari xatti-harakatlardagi zarur elementlardan biri unda liderning mavjudligidir.

Shu nuqtai nazardan «insonning jamoadan tashqari xatti-harakati» tushunchasi ijtimoiy psixologiya va yuridik psixologiyada muhim ahamiyatga ega bo'lib, inson xulq-atvorining ma'lum ma'noda huquqiy normadan chiqishi, unda impulsiv (shartsiz refleks) harakatning namoyon bo'lishi bilan izohlanadi. Bundan tashqari, inson ruhiyatida kuchli qo'zg'alishni, hissiy muvozanatsizlikning ortishini va idrok etish ko'lamining torayishini sezish mumkin. Jamoadan tashqari xatti-harakatda asosiy rolni, ya'ni dominantlik (ustunlik)ni insonlarga rahbarlik, tashkilotchilik qilayotgan yo'l boshchilar bajaradi. Shuning uchun ham insonlarning jamoadan tashqari xatti-harakatlariga jinoiy-huquqiy nuqtai nazardan baho berilganda yo'l boshchilar jamoaning tashkilotchisi va rahbari hisoblanadi. Ular asosan mish-mishlarni tarqatishda hamda olomonni harakatga ketirishda katta rol o'ynaydi. Ijtimoiy psixologiyada shaxsning ijtimoiy munosabatlarga kirishishi, turli ijtimoiy ko'rinishlardagi xatti-harakatlarining ijtimoiy psixologik qonuniyatlari o'rganiladi. Chunki insonlarning bir-birlarini idrok etishi munosabatlar mexanizmini yaratadi. Shu nuqtai nazardan insonlarning jamoadan tashqaridagi xatti-harakatlarini tartibga solishda bevosita olomon psixologiyasini o'rganish, ya'ni inson xulq-atvorini huquqiy jihatdan tartibga solish va me'yorlash maqsadga muvofiqdir.

Chunki har bir jamiyatda jamoatchilik fikri, kayfiyati va ichki ma'naviy-ruhiy dunyoqarashi asosida ijtimoiy psixologik ko'rinishlar, hodisalar, voqealar namoyon bo'lib, bu dinamik xarakterga ega. Ya'ni olomondagi insonning xatti-harakatlariga ham biologik, ham ijtimoiy omillar dominantlik (ustunlik) qiladi. Natijada insonda tashqi hodisalar ta'siriga berilish ichki irodaviy boshqaruv va o'zini o'zi nazorat qilishning susayishini kuzatish mumkin.

Bu borada atoqli rus olimi M.I. Yeniekeyevning «aksariyat jinoiy xatti-harakatlarning zahirida odamlarning ayrim ijtimoiy ko'rinishlarga bo'lgan deadaptatsiyalashuvi (moslasha olmasligi) sabab bo'ladi»², degan fikrlarida qaysidir ma'noda haqiqat mavjud.

Shu nuqtai nazardan ichki ishlar idoralari xodimlari o'z kasbiy faoliyatlarida asosiy ijtimoiy-psixologik ko'rinishlar (mish-mishlar,

¹ Qarang: Плевако Ф.Н. Избранные речи. – М., 1993. – С. 74.

² Qarang: Еникеев М. И. Юридическая психология. – СПб., 2005. – С. 65.

olomon)ga qarshi kurashishda olomonning ijtimoiy va etnopsixologik xususiyatlarini va geografik shart-sharoitlarini chuqur o'rganishi hamda tahlil qilishi muhim o'rin tutadi. Inson hayoti davomida urf-odatlar, etnik va ijtimoiy qadriyatlarga rioya etishga majbur. Bu, o'z navbatida, uning jamoada ichki muhitni yaratishida psixologik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Aksariyat hollarda insonlarning xatti-harakatlarida huquqiy normalardan chetga chiqishlarda ularning ayrim ijtimoiy munosabatlarga moslasha olmasligi bosh omillardan biri sanaladi. Chunki ijtimoiy moslashuvchanlikning yo'qligi nafaqat ichki qadriyatlarning, yo'nalishlarning sustligida, balki undagi ijobiy ijtimoiy stereotiplar va ko'nikmalarning shakllanmaganligida va o'ziga o'zi bergan bahoning pastligida namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan olomon tarkibiga kiruvchi odamlarning aksariyatida mish-mish gaplarga psixologik yuqimlilik, konformizm (tashqi ta'sirlarga tez beriluvchanlik) holatlari ko'proq kuzatiladi. Shuni aytish joizki, bugungi kunda jamiyatda bo'layotgan ijtimoiy-siyosiy va iqtisodiy o'zgarishlar bevosita insonlar ongiga o'z ta'sirini o'tkazadi va bu, qaysidir ma'noda, inson xatti-harakatlarini ma'lum bir me'yordan chiqishiga sabab bo'luvchi bosh omillardan biridir. Chunki har bir inson ma'lum bir jamoada o'zining ichki dunyoqarashlari, ehtiyoj va motivlari asosida qandaydir vazifani bajaradi.

Asosiy ijtimoiy psixologik ko'rinishlar, ya'ni mish-mish gaplar va olomon ichki ishlar idoralari xodimlari uchun doimo operativ qiziquv uyg'otgan va hamma vaqt mish-mish gaplar tarqatgan hamda jamoat xavfsizligi, tartibiga xavf soluvchi shaxslar hisobga olingan.

Yuqorida qayd etilganlardan kelib chiqadigan bo'lsak, asosiy ijtimoiy-psixologik ko'rinishlardan biri bo'lmish mish-mish gaplar va olomon psixologiyasini o'rganish bugungi kunda ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatidagi muhim muammolardan biri sanaladi. Shu sababli ushbu ijtimoiy-psixologik ko'rinishlarga batafsil to'xtalib o'tish maqsadga muvofiqdir.

2-§. ICHKI ISHLAR ORGANLARI FAOLIYATIDA ASHADDIY VA G'ARAZLI MISH-MISHLAR VA ULARNING OLDINI OLISH

Mish-mishlar odatda asoslarga ega bo'lmagan axborotdir. Ularning obyektiv mazmuni matbuot, radio, televideniye orqali tarqatiladigan axborotga nisbatan nihoyatda kam. Ammo faqat shu asosda ularga e'tiborsizlik ko'rsatish, majoziy qilib aytganda, bola cho'miltirilgan tog'oradagi suvni bola bilan birga tashlab yuborishni anglatadi. Gap shundaki, mish-mishlar mantiqsizligiga qaramay, aholining muayyan

tabaqalari ongi va xatti-harakatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Ayrim hollarda, afsuski, mish-mish gaplar xatti-harakatning rasmiy axborotga qaraganda kuchliroq determinanti (omili) bo'ladi.

Shu ma'noda, mish-mish psixologik tuzilishga ko'ra ijtimoiy hodisa bo'lib, o'tgan asrning 20-yillaridan boshlab maxsus o'rganilib kelinmoqda. Buning sababi o'sha yillardagi siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy ahvol va aholining savodsizligi bo'lib, bundan ko'pgina shaxslar g'arazli niyatlarda foydalanishgan. Shu davrda mish-mishlar insonlar hayoti va taqdirida katta rol o'ynagan.

Ichki ishlar idoralarining mish-mishlarga qiziqishi bejiz emas, albatta. Mish-mishlar ko'pgina holatlarda operativ vaziyatni murakkablashtiruvchi juda xavfli omillardan biri bo'lib xizmat qiladi. Masalan, u yoki bu tovar narxining oshirilishi haqidagi mish-mish xaridorlarning do'konlarga ommaviy «oqib borishiga» hamda oson pul topishga qiziquvchilar foydalanib qoladigan sun'iy taqchillikning yuzaga kelishiga sabab bo'ladi.

Odamlar orasida tarqatiladigan xilma-xil mish-mishlarning barchasini bir qator asoslarga ko'ra tasniflash mumkin.

Aks ettirilayotgan voqea **adekvatligiga ko'ra**, mutlaqo ishonchsiz, haqiqatga yaqin unsurlari bo'lgan ishonchsiz, haqiqatga o'xshash hamda haqiqatga o'xshamaydigan elementlari bo'lgan ishonchli mish-mishlarga ajratiladi.

Mish-mish tarqatuvchining so'zlaridan aniqlanadigan **pozitsiyalarga ko'ra** quyidagilar ajratiladi: *istak mish-mish*, bunda xabar amalga oshmagan istak tufayli umidsizlik keltirib chiqarish va, binobarin, odamlarni tushkunlikka tushirish maqsadiga ega bo'ladi; *qo'rqituvchi mish-mish* – tashvish, qo'rquv va ishonchsizlik kayfiyati ustunlik qiladigan odamlar orasida eng samarali tur; *tajovuzkor mish-mish*, u muayyan shaxslar yoki muayyan odamlar guruhlariga nisbatan adovat (nafrat) urug'ini sochadi; *ajratuvchi mish-mishlar*, bular odamlarning o'zaro munosabatlarida nizo-janjallik keltirib chiqaradi, ular o'rtasida shubha, ishonchsizlik kabilarni yuzaga keltirib odatdagi ijtimoiy aloqalarni buzadi¹.

Kelib chiqishiga ko'ra tartibsiz ravishda yuzaga keladigan yoki atayin o'ylab topiladigan mish-mishlar bo'ladi. Oraliq turlari ham bo'lishi mumkin. Ba'zan mish-mish o'z-o'zidan yuzaga keladi, ammo muayyan zaminga tushgach, axborotni o'z manfaatlaridan kelib chiqib o'zgartirishga

¹ Qarang: Социальная психология: Краткий очерк / Под общ. ред. Г. П. Предвечного и Ю. А. Шерковина. – М., 1995. – С. 168–190.

tayyor, uning tarqalishidan manfaatdor shaxslar topiladi. Dastlab mish-mish atayin tarqatilgan, ammo stixiyali ravishda amal qiluvchi ijtimoiy-psixologik mexanizmlarga tushib, ular tufayli ko'p bora kuchaygan hollar ham bo'lishi mumkin. Masalan, dushmanlarning mamlakatimizga qaratilgan radio eshittirishlarida mavjud bo'lgan ba'zi mish-mishlarni siyosiy va axloqiy jihatdan yetarlicha yetuk bo'lmagan odamlar eshitib, o'z harakatlarining oqibatlarini o'ylamay uni yana tarqatgan hollarda ana shunday bo'ladi.

Odamlar ongiga *ta'sir kuchiga ko'ra* mish-mishlar quyidagi turlarga bo'linadi. Ijtimoiy fikrni *qo'zg'atuvchi*, ammo aniq ko'rinib turgan g'ayriijtimoiy xulq sohasiga kirmaydigan mish-mishlar; aholining muayyan qismida *g'ayriijtimoiy xulqni keltirib chiqaradigan* mish-mishlar; odamlar o'rtasidagi *ijtimoiy aloqalarni buzuvchi* va jamoat tartibini guruh bo'lib buzishga (masalan, stadionlardagi tartibsizliklar, tabiiy ofat sharoitidagi sarosimalar va boshqalarga) aylanuvchi mish-mishlar mavjuddir.

Mish-mishlar muayyan psixologik sharoitlar mavjud bo'lganda yuzaga keladi. Ushbu sharoitlarni tushunish uchun taniqli olim P. V. Simonov his-hayajonlar (emotsiyalar) axborot nazariyasiga qiziqish uyg'otadi¹, degan fikrni bayon qilgan.

Ushbu nazariyaga ko'ra, vaqtning har bir muayyan daqiqasida dolzarb bo'lgan ehtiyojlarni qanoatlantirish uchun inson aniq harakatlar sodir etishi kerak. Lekin u doimiy ravishda o'zgarib turuvchi ehtimolli muhitda harakat qilgani bois, qo'yilgan maqsadga erishish uchun unga ehtiyojlarini qanoatlantiruvchi narsalar va shart-sharoitlar haqidagi axborot kerak bo'ladi. Ehtiyoj qanchalik keskin bo'lsa, insonning zarur axborotni izlashga qaratilgan faoliyati ham shunchalik jadal bo'ladi. Agar inson xatti-harakati (xulqi)ni tashkil qilish uchun yetarli axborotga ega bo'lsa, his-tuyg'ular (emotsiyalar) amalda yuzaga kelmaydi, yuzaga kelsa ham juda sust ko'rinishga ega bo'ladi. P. V. Simonovning yozishicha, agar raqibni yengish usullari yaxshi ma'lum bo'lsa va unga qarshi kurashayotganlar ana shu usullarni bilsalar, g'azabning keragi yo'q; himoya vositalari mavjud bo'lsa va samaradorligi shubha uyg'otmasa, tashvish va qo'rquv uchun sabab yo'q. Inson tasarrufidagi axborotning yetarli emasligi natijasida aniq vaziyatlarda salbiy hissiyotlar yuzaga keladi. Axborotga bo'lgan ehtiyojni qanoatlantirish uchun zarur deb

¹ Qarang: Симонов П. В. Что такое эмоции. – М., 1966. – С 57.

bashorat qilinayotgan hajmdan ortib ketganida insonni ijobiy hissiyotlar chulgʻab oladi.

P. V. Simonov matematik simvollardan foydalanib quyidagi ifodani keltiradi:

$$H=E (Z-M),$$

bunda H – hissiyotlar; E – ehtiyojlar; Z – ehtiyojni qondirish xulqini tashkil qilish uchun zarur hisoblangan axborot; M – mavjud boʻlgan, yaʼni inson tasarrufidagi axborot.

Bizning mavzuga tatbiq etganda mazkur ifodani quyidagicha talqin etish mumkin. Agar ehtiyoj nolga teng boʻlsa (masalan, u yoki bu voqea insonni aslo qiziqtirmasa), u holda shaxs axborotga muhtoj boʻlmaydi va bu masalada hissiyotlar yuzaga kelmaydi. Binobarin, mish-mishlar yuzaga kelishi uchun ham asos boʻlmaydi. Ehtiyojni qondirish uchun zarur deb hisoblangan axborot (Z) mavjud axborot (M)ga teng boʻlganida ham ular yuzaga kelmaydi. Agar muayyan sababga koʻra odamlarning bunday axborot bilan toʻliq taʼminlangan jamoasiga tashqaridan mish-mishlar kirsas, bundan keyin ular tarqalmaydi, balki uning ichida barham topadi.

M nolga teng boʻlganida, yaʼni inson oʻz xulqini tashkil qilish va dolzarb ehtiyojini qanoatlantirish uchun zarur boʻlgan hech qanday axborotga ega boʻlmasa, hissiyotlar maksimal ahamiyatga ega boʻladi, mish-mishlar uchun esa eng qulay zamin yuzaga keladi. Bir tomondan, ehtiyojlarni qondirish uchun harakat qilishdek keskin zarurat, ikkinchi tomondan, buning uchun kerakli har qanday axborotning yoʻqligi insonni axborot manbalarini baholashda ularning farqiga yetmaydigan qilib qoʻyadi.

Mish-mishlar nafaqat hech qanday rasmiy axborot boʻlmagan sharoitda, balki bunday axborot odamlarning qiziqishlarini qondirmagan, yetarlicha ishonchli boʻlmagan yoki shubhali boʻlgan hollarda ham yuzaga keladi va tarqaladi.

Inson unga kelayotgan axborotni beparvolik bilan qabul qilmaydi. U ushbu axborotni oʻz qarashlari va eʼtiqodlari, yanglishuvlari va xurofotlari, mayl va xush koʻrmasliklari bilan solishtiradi. Shaxs agar norasmiy yoʻllar bilan boshqa xabar olgan boʻlsa, rasmiy axborotga tanqidiy munosabatda boʻladi. Bunday vaziyatda nafaqat axborot berish, balki qayta ishontirish talab etiladi. Bu esa yanglishayotgan odamning oʻzi uchun ham, uni qayta ishontirayotganlar uchun ham juda qiyin boʻladi.

Psixologiya fanida axborotni odamlar aynan o'z ehtiyojlarini qondirish uchun tarqatadilar va o'zlashtiradilar deb to'g'ri ta'kidlanadi¹. Ushbu ehtiyojlarni ularning mish-mishlar bilan qondirilishi nuqtai nazari bilan ko'rib chiqamiz.

Utilitar effekt odamlar olingan ma'lumotlardan o'z hayotiy muammolarini hal qilish uchun foydalanishlarida namoyon bo'ladi. Bu rasmiy axborot tarqatilgan, ammo mish-mishlar ham muayyan, lekin o'ziga xos ahamiyatga ega bo'ladigan holatlarda eng yorqin ko'zga tashlanadi. Masalan, Ikkinchi jahon urushi davomida ingliz razvedkasi Gitler Germaniyasining harbiy zavodlari ishini izdan chiqarish uchun portlovchi moddalar ishlab chiqarilayotgan shaharda sartaroshxonada sochi quritilayotgan zavod xodimalaridan birining boshi portlab uzilib ketgani, bu go'yoki atmosferada porox changi haddan tashqari ko'pligidan aholining sochlariga ilashib qolayotgani va sirli portlashning imkoniyatdagi xavfi yuzaga kelishi sababli kelib chiqqani haqida mish-mish tarqatdi. Inglizlarning aytishicha, bunday mish-mish ta'sirida ko'pchilik zavod xodimalari shahardan qochib ketganlar va oqibatda qo'yilgan maqsadga erishilgan.

Obro' samarasi axborot insonning yoki shaxs o'zini mansub deb hisoblayotgan guruhning obro'sini oshirishidan qoniqish hosil qilishida namoyon bo'ladi. Bu hodisa odamlar ichki jihatdan qabul qilgan maqsad va qadriyatlarni tasdiqlovchi axborot (jumladan mish-mishlar)ni jon deb qabul qilishi va oson o'zlashtirishiga asoslanadi. Bizni qiziqtirayotgan muammo nuqtai nazaridan, masalan, axloqiy jihatdan yetuk bo'lmagan xodimlari uning shuhratparastligini xushomad bilan ko'klarga ko'taradigan, o'ziga bino qo'ygan boshliqning xatti-harakatida yorqin namoyon bo'ladi.

Mish-mishlar taraflardan biriga boshqasiga qarshi qo'shimcha dalillar bergan hollarda *pozitsiya (mavqe)ni kuchaytirishi effektini* yuzaga keltiradi. Bu kabi misollar mamlakatga qarshi olib borilayotgan psixologik urushlarda xohlagancha topiladi.

Pozitsiyalarning kuchaytirishga mo'ljallangan mish-mishlar ba'zan, afsuski, bizning mehnat jamoalarimizda ham yuzaga keladi. Masalan, axloqan buzuvchi insonning hamkasblariga nisbatan shaxsiy adovati ba'zan halol odamlarning yaxshi nomiga dog' tushirishiga olib keladi. Turli idora va tashkilotlarga kelib tushayotgan anonim xatlar tahlili ana shundan

¹ Qarang: Социальная психология: Краткий очерк / Под общ. ред. Г. П. Предвечного и Ю. А. Шерковина. – М., 1995. – С. 192–196.

dalolat beradi. Epistolyar janrning bu turi ko‘pincha o‘ziga yoqmagan odamlarning mavqeini boshqalarning qo‘li bilan susaytirish, oqibatida o‘z mavqeini mustahkamlash maqsadiga ega bo‘lgan mualliflarning eshitgan va o‘ylab topgan mish-mishlaridan iborat bo‘ladi.

Mish-mishlar darajasida *bilishga bo‘lgan qiziqishlarni qanoatlantirish* effekti haddan tashqari qiziquvchan odamlarga xosdir. Bu yerda ham qanoatlanish, albatta, xom-xayol, qiziqishlarning o‘zi ham arzimas va axloqiy jihatdan umidsizdir. Shunga qaramay, bu jamoani qo‘zg‘atuvchi mish-mishlar yuzaga kelishi va tarqalishining psixologik sabablaridan biri hisoblanadi.

Bu hodisaning boshqa tomoni ham mavjud. Agar, masalan, shaharda kunduzi odamlar mavzelardan biri uzra ko‘tarilayotgan quyuq tutunni ko‘rgan bo‘lsalar, nima bo‘lganini bilishga intilishning yuzaga kelishi tabiiydir. Agar odamlarning qiziqishi vakolatli organlarning rasmiy axboroti bilan qanoatlantirilmasa, aqlga to‘g‘ri kelmaydigan mish-mish gaplar yuzaga kelishi muqarrar. Binobarin, odamlarda tushunmaslikdan berilgan savol yuzaga kelsa, bunday savol qanchalik nozik va achchiq bo‘lmasin, undan qo‘l siltab ketish mumkin emas. Xodimlar jamoalarida ham bunday zarurat yuzaga keladi. Qo‘l ostidagi xodimlarning bilishga oid qiziqishining bahs mavzuiga aylangan muammolarni o‘rganmaydigan, ular yuzasidan rasmiy izoh berish zarur deb hisoblamaydigan rahbar bu bilan nosog‘lom mish-mishlar yuzaga kelishiga sharoit yaratadi.

Mish-mishlardan kelib chiqadigan *hissiy effekt* ijobiy modallikni o‘tkir his etish xususiyatiga ega bo‘lishi mumkin. Hissiyotlar axboroti nazariyasidan kelib chiqadigan bo‘lsak, inson his qilayotgan qoniqish, lazzat mish-mishlardagi xabar (garchi yolg‘on, voqelikka mos kelmaydigan, ammo rostga o‘xshab ketadigan bo‘lsa ham) kutilganidan ortiq axborot berganidagina mavjud bo‘ladi. Qandaydir (moddiy yoki ma‘naviy) qadriyatlarga ega bo‘lishga intilgan hollarda axborotning bunday o‘ziga xos ko‘pligi zavq, xursandchilikni yuzaga keltiradi. Masalan, amalga oshish ehtimoli juda kamdek tuyulgan azaliy orzu kutilmaganda ushalganini ta’kidlovchi mish-mishning oqibati ana shunday. Ushbu holda hissiy zavqlanishga (razradkaga) bo‘lgan ehtiyoj qanoatlantiriladi, holbuki, albatta, mish-mish bunday maqsadga o‘ziga xos tarzda, inson xabarning chin yoki chin emasligini bilmagan baxtli holatda bo‘ladigan davr mobaynidagina erishadi.

Ko‘rib turganimizdek, mish-mishlarga qarshi kurash – oson ish emas, bu maqsadda turli-tuman usullardan foydalaniladi. Ammo, asosiysi –

odamlarda mish-mishlarga qarshi ma'naviy-ruhiy barqarorlikni shakllantirish. Bunga esa butun mafkuraviy ishlar tizimi bilan erishiladi.

Mish-mishlar o'zi mohiyatiga ko'ra ma'lum ma'noda tasdiqlagan yoki hech kim tomonidan tasdiqlanmagan xabar (ma'lum ma'noda) vazifasini bajaradi, shuning uchun ham ba'zi shaxslar hayotida va jamiyatda ma'lum bir ijtimoiy psixologik muammolarni yuzaga keltiradi. Natijada jamiyatni, insonlar turmush tarzini o'zgartirib yuborish xususiyatiga ega.

Shu nuqtai nazardan mish-mishlar ijtimoiy psixologik xususiyatga ega bo'lib, jamoatchilik ongiga salbiy ta'sir ko'rsatadi va jamiyatga zid bo'lgan ommaviy tartibbuzarliklarni keltirib chiqaradi. Bu esa ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatini yanada murakkablashtiradi.

Ko'p hollarda mish-mishlarning kelib chiqishi va tarqalishining asosiy sabablaridan biri shaxslarda kerakli ma'lumotlarning yetishmasligidir. Buning natijasida shaxslarning ma'lum muammo, voqea-hodisaga nisbatan talab, ehtiyoj va qiziqishlari qondirilmaydi. Bu esa, o'z navbatida, xabarlarni tarqatishda unlarga emotsional tus beradi, ularni bo'rttirish va boyitishga olib keladi. Mish-mishlar ma'lum maqsad va manfaatlarga qaratilib, ijtimoiy, iqtisodiy, madaniy-maishiy yo'nalishlarda namoyon bo'ladi. Ular g'arazli niyatlarda tarqatiladi.

Mish-mishlarni tarqatuvchi shaxslarning psixologik xususiyatiga nazar tashlaydigan bo'lsak, ular hamisha xabarlarini ishonchli manbalardan olingan deb aytishadi va insonlarga o'zlarini bilag'on qilib ko'rsatishga harakat qiladilar. Bunday shaxslar insonlardagi hayajonni ko'rib, voqealarga yanada ko'proq emotsional tus berishga intilishadi.

Albatta, ba'zan mish-mishlarning kuchi haqiqiy axborotdan ham kuchli bo'lishi mumkin va ayrim hollarda ma'lum vaqt xuddi shunday bo'ladi.

Ko'p hollarda mish-mishlar hududdagi operativ vaziyatga ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Masalan, narx-navoning ko'tarilishi, pulning almasishi borasidagi mish-mishlar inson ruhiyatiga kuchli ta'sir ko'rsatadi va bu ko'pchilik holatlarda insonlarning hissiy zo'riqishiga sabab bo'ladi, natijada ular xatti-harakatlarining izdan chiqishiga olib keladi.

Ko'pchilik holatlarda mish-mishlarning tarqalishi va e'tirozli holatlarning paydo bo'lishiga manfaatli shaxslarning xatti-harakatlari va xabarlari sabab bo'lishi mumkin. Masalan, 2004–2005-yillarda shunday mish-mishlar tarqaladi, go'yoki yosh bolalarni o'g'iraydigan manyak paydo bo'lgan va u bolalarning tana a'zolarini transplantatsiya qilishi haqidagi mish-mish gaplar insonlar ruhiyatida qo'rquv hissini paydo qilgan.

Bunday paytlarda ichki ishlar idoralari xodimlari ma'lum vaqtgacha xabarning o'zagini topishga qiynalishadi, oxir oqibat shaharda kuchaytirilgan operativ vaziyat yuzaga keladi.

Demak, mish-mishlar ma'lum bir voqea, hodisalar haqidagi xabar bo'lib, bir kishi tomonidan ikkinchi bir kishiga yetkaziladigan og'zaki xabardir. Mish-mishlar ba'zi shaxslar tomonidan o'ylab topilgan bo'lishi ham mumkin.

Mish-mishlarni quyidagicha tavsiflash maqsadga muvofiqdir:

- 1) hodisalarni tasvirlash;
- 2) emotsional ton (tus) berish, izohlash;
- 3) mish-mish gaplarni ta'sir kuchidan foydalanish.

Mish-mishlar o'z ma'no mohiyatiga ko'ra uch turga bo'linadi:

- 1) umuman haqiqatga to'g'ri kelmaydigan mish-mish gaplar;
- 2) ma'lum ma'noda tasdiqlangan (haqiqat bor) mish-mish gaplar;
- 3) to'liq ma'noda haqiqatga ega bo'lgan mish-mish gaplar.

Umuman, mish-mishlar o'z xarakteriga ko'ra to'g'ri, aynan haqiqatning o'zini tashkil qilmaydi, sababi mish-mishlar bir shaxsdan ikkinchi shaxsga yoki bir guruhdan ikkinchi guruhga o'tishda qandaydir qo'shimcha o'zgarish bo'ladi, ya'ni «mish» qo'shiladi.

Mish-mishlar agressiv (ashaddiy) bo'lishi mumkin (1992-yildagi talabalar shaharchasida bo'lgan voqeani ko'z oldingizga keltiring). Bunday vaziyatlarda odamlar hech narsaga ishonmaydigan bo'lib qoladi, bu holatlar ayniqsa kichik-kichik guruhlardagi odamlar orasida ko'p uchraydi. Mish-mishlar o'z xususiyatiga ko'ra maxsus tashkil etiladi va birdan yuzaga kelishi mumkin.

Maxsus tashkil etilgan mish-mishlardan ko'zlangan maqsad yashirin motivlar, g'arazli niyatlar bilan amalga oshiriladi.

Mish-mish gaplar shaxslar ongiga quyidagicha ta'sir ko'rsatadi:

- 1) shu muammo bo'yicha ongda ma'lum tasavvur yuzaga keladi;
- 2) aholi orasida guruh-guruh bo'lib yurishib, jamiyatdagi mavjud tartibni buzish yuzaga keladi.

Shuningdek, yer qimirlash, tabiiy ofatlar, terrorchilik aktlari haqidagi mish-mishlar insonlar ongida qo'rquv hissini paydo qiladi.

Mish-mish gaplarga qarshi kurashish uchun:

– ommaviy axborot vositalaridan keng foydalanish va mish-mishlar haqidagi ma'lumotlarga aniqlik kiritish hamda mazmun-mohiyatini ochib berish;

– mish-mishlarning tarqalish hududini kuzatish va o'sha hududda profilaktik ishlarni tashkil etish;

– jamoatchilikka mish-mishlar bilan bog‘liq masalalarni to‘g‘ri tushuntirish va aniq axborotlar berish;

– mish-mishlarning oldini olish va unga qarshi kurashishda jamoatchilik kuchlaridan foydalanish lozim.

Yuqoridagi fikrlardan kelib chiqib, shunday xulosalarga kelish mumkin:

1) mish-mishlar ijtimoiy-psixologik hodisa bo‘lib, ichki ishlar idoralari xodimlari ishini qiyinlashtiradi, jamoatchilik ongiga salbiy ta‘sir ko‘rsatadi;

2) mish-mishlar tasdiqlanmagan xabar bo‘lib, o‘z kuchi, mazmuni, xarakteridan kelib chiqqan holda odamlarda emotsional hislarni yuzaga keltiradi;

3) mish-mishlar tarqatishning asosiy sabablari shaxslarning guruhlar, jamoalar, odamlar orasida o‘zini ko‘rsatishi, mish-mishlarni qayoqdan kelishini bilgan holda boshqalarni sodir etilishi mumkin bo‘lgan voqealardan xabardor qilish, o‘zlaridagi mavjud zo‘riqishni tushirishdir.

3-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI FAOLIYATIDA OLOMON PSIXOLOGIYASI VA UNI HISOBGA OLISHNING O‘ZIGA XOSLIGI

«Olomon» atamasi ijtimoiy psixologiyaga XIX asrning oxiri va XX asrning boshida yuz bergan ommaning qudratli inqilobiy ko‘tarilishi davrida kirib keldi.

O‘z tabiatiga ko‘ra olomon harakatdagi, shuningdek, *tajovuzkor, qutqarilayotgan, manfaatparast, ekstatik* (masalan, pir, aytaylik mashhur jaz muxlislarining diniy mutaassibliigi yoki aqlsizligi tufayli yuzaga keladigan olomon) turlarga bo‘linadi. Yuqorida keltirilgan tasnifning muallifi psixolog YU. A. Sherkovin ta’kidlaganidek¹, bunday ajratish shartlidir. Olomonning bir turi ayni vaqtda boshqasining jihatlariga ega bo‘lishi va yangi turiga aylanishi mumkin.

Sobiq Ittifoq ijtimoiy psixologlari (B. F. Porshnev, B. D. Parigin, YU. A. Sherkovin, N. F. Fedenko va boshqalar)ning ilmiy ishlarini tahlil qilish asosida olomonning bir qator psixologik xususiyatlarini ko‘rsatish mumkin.

Olomonning eng muhim farqli jihati uni tashkil etuvchi odamlar tarkibining tasodifiy xususiyatlaridir. Bu, albatta, olomonning yuzaga kelishi ijtimoiy hodisalarning sabab-oqibatlaridir doirasidan chetga

¹ Qarang: Социальная психология: Краткий очерк / Под общ. ред. Г. П. Предвечного и Ю. А. Шерковина. – М., 1995. – С. 289–290.

chiqishini bildirmaydi. Olomonning dastlabki o'zagi oqilona mulohazalar ta'sirida shakllanishi va o'z oldiga juda aniq maqsadlar qo'yishi mumkin. Biroq o'zakning bundan keyingi rivojlanishi shiddat bilan va o'z-o'zidan yuz beradi. Olomon bungacha bir-birini mutlaqo tanimagan, umumiy tomonlariga ega bo'lmagan odamlarni o'z ichiga olib, o'sib boradi.

Bunga ishonch hosil qilish uchun spirtli ichimlik iste'mol qilgan va bezorilik qilayotgan o'smirlar olomoniga murojaat etishning o'zi yetarli. Bunday olomon tarkibida uni jipslashtirish bo'yicha faol harakat qiluvchi va sekin-asta uning xatti-harakatini yo'naltiruvchi **boshlovchilar** ajralib turadi. Bular jamiyatda o'rnatilgan axloq qoidalarini tan olmaydigan, axloqi buzilgan odamlardir. O'z qadriyatlarini olomon harakatlarining yo'nalishi bilan **birday ko'ruvchi** olomon ishtirokchilari ulardan ajralib turadi. Masalan, ba'zan olomonning tajovuzkor harakatlari qaratilgan obyektidan alamzada bo'lib yurgan odamlar ham guruhiiy tartibbuzarliklarga tortiladilar. Ular boshlovchi emas, ammo olomonning ta'sir doirasida qolib, unda faol ishtirok etadilar. Olomon ichida unga faqat o'z «bebosh fe'lini» ko'rsatib qo'yish, o'zining shafqatsizlikdan huzur qiladigan impulslarini chiqarish imkoniyati paydo bo'lgani tufayligina olomonga qo'shilgan **tajovuzkor** shaxslar ayniqsa katta xavf tug'diradi. Eng og'ir harakatlarni odatda ular sodir etadilar.

Guruhiiy tartibbuzarlik ishtirokchilari orasida halol, ammo **adashganlari** ham mavjud. Ular vaziyatni xato, adolat prinsipini noto'g'ri tushunganligi tufayli olomonga kirib qoladilar. Bunday insonning xulqini baholashda uning obyektiv oqibatlarini va subyektiv jihatlarini farqlash zarur. Obyektiv jihatdan u guruhiiy tartibbuzarlik ishtirokchisi bo'lib qoladi, subyektiv jihatdan esa u o'zini jamiyatga qarshi unsur deb hisoblamaydi.

Olomonga, shuningdek **obivatellar** (tasodifiy qo'shib qolganlar) ham kiradi. Ular katta faollik ko'rsatmaydilar, ularni, sport sharhlovchilar aytganlaridek, hayajonga soluvchi tomosha sifatidagi tartibbuzarlik o'ziga jalb qiladi. Bu tomosha go'yoki ularning bir xil va zerikarli, bema'ni tirikchiligiga qandaydir yangilik kiritadi. Guruhiiy tartibbuzarliklarda umumiy kayfiyatga beriluvchan, stixiyali hodisalar hukmiga o'zini qarshiliksiz berib yuboradigan o'ta **ta'sirchan** odamlar ham ishtirok etadilar. Nihoyat, olomonga tashqaridan (ichki pozitsiyasi nuqtai nazaridan) kuzatib turadigan, voqealarning borishiga aralashmaydigan oddiygina **tekin tomoshabinlar** ham kiradi. Biroq ularning hozir bo'lishi

ommaviylikni oshiradi, olomon stixiyasining odamlar xatti-harakatiga ta'sirini kuchaytiradi.

Demak, yuqorida ta'kidlanganidek, olomonning tasodifiy tarkibi – uning o'ziga xos psixologik xususiyatlaridan biri bo'lib, buni guruhiiy tartibbuzarliklarga qarshi kurash choralarini ko'rishda inobatga olmaslik mumkin emas.

Olomonning keyingi xususiyati odamlar **xatti-harakatining bir xilligini belgilovchi** ijtimoiy-psixologik hodisalarning o'ziga xosligida namoyon bo'ladi. Jamoada, ma'lumki, bir xildagi xatti-harakat ongli ravishda qo'yilgan va barcha e'tirof etgan hamda ijobiiy ijtimoiy ahamiyatga ega bo'lgan qadriyatlarining umumiyligi bilan ta'minlanadi. Olomon esa asosan odamlarning bunday umumiyligini norozilik obyektiga qarshi qo'yish evaziga yaratiladi. B. F. Porshinev ta'kidlaganidek, olomonni uning «qarshiligi», «ularga» qarshiligi umumiylikka aylantiradi.

Olomonning keyingi xususiyati – unda, shartli ravishda, **hissiiy rezonans** deb atash mumkin bo'lgan o'ziga xos ijtimoiy psixologik hodisaning amal qilishi sanaladi. Guruhiiy tartibbuzarlikda ishtirok etuvchi odamlar nafaqat oddiygina bir-biri bilan yonma-yon keladi, balki atrofdagilarni qo'zg'atadilar va o'zlari ham ulardan ta'sirlanadilar. Bir kishining olgan qo'zg'alishi, boshqasining idrok etish obyektiga aylanib, uning qo'zg'alishini yanada kuchaytiradi va bu hol ong tomonidan nazorat qilinishi qiyin bo'lgan hissiy portlashgacha borishi mumkin.

Olomon shakllanishining ilk belgilaridan guruhiiy tartibbuzarlikkacha bir qancha bosqichlar bosib o'tiladi.

Bahonaning **yuzaga kelishini** guruhiiy tartibbuzarliklarning boshlanishi deb hisoblash mumkin. Odamlarning e'tiborini tortgan va ular noto'g'ri talqin etgan har qanday voqea yoki fakt ana shunday bahona bo'lishi mumkin. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, bahonalar nihoyatda xilma-xil bo'lishi mumkin.

Guruhiiy tartibbuzarlikning yetilishidagi ikkinchi bosqich dastlabki **xavotirli mish-mishlarning** paydo bo'lishi bilan bog'liq. Tartibbuzarliklarning oldini olish borasidagi faoliyat ushbu bosqichda ancha qiyinlashadi. Odamlar voqeaga nisbatan muayyan qarashni o'zlashtirishga ulgurgan bo'ladilar va har qanday axborotni o'zlarining yanglishuvlari orqali qabul qiladilar. Vaziyatning yanada murakkablashuviga qarshi kurashning yo'li – odamlarni qayta ishontirish, mish-mishlarning yolg'onligini dalillar bilan isbotlashdir. Bu bosqichda voqea yoki fakt manfaatlariga ko'p darajada ta'sir ko'rsatgan odamlarni yakka tartibda qayta ishontirish eng ko'p samara beradi. Bu bosqichda omma

oldida mish-mishni rad etish vaziyatni chigallashtirishi, mish-mishlarning yanada ko‘proq tarqalishini keltirib chiqarishi mumkin.

Uchinchi bosqichni shartli ravishda *aqllarning achishi* deb atash mumkin. Darhol rad qilinmagan mish-mishlar tarqalishda davom etadi, katta o‘zgarishlarga uchraydi va odamlarda hozircha «kar» qo‘zg‘alishni yuzaga keltiradi. Bu bosqich ham, avvalgi ikkita bosqich ham odamlarning – olomonning to‘planishidan avval keladi va uni psixologik jihatdan tayyorlaydi.

To‘rtinchi bosqich olomonning shakllanishi bilan bog‘liq. Dastlab to‘plangan odamlar orasida o‘ziga xos *sirkular reaksiya* boshlanadi, ya’ni bundan keyin bir xildagi xatti-harakatga ruhiy asos yaratuvchi fikr va hissiyotlarning jadal almashinuvi ro‘y beradi. So‘ngra aylanish jarayoni boshlanadi: hissiy qo‘zg‘alish kuchayadi, odamlar buning oqibatida zudlik bilan harakatga o‘tishga tayyor bo‘lib qoladilar. Aylanish jarayonida norozilik obyekti aniqlashadi, nafrat obrazi shakllanadi. Nihoyat, odamlarning faollashuvi boshlanadi. Bu jarayonda, masalan, olomon yetakchisi amalga oshirayotgan qo‘shimcha rag‘batlantirish aylanish jarayonida shakllangan obrazga qarshi qaratilgan impulsni yuzaga keltiradi¹.

Beshinchi bosqich olomonning *g‘ayriijtimoiy xulqining rivojlanishi*, ya’ni guruhiiy tartibbuzarliklarning o‘zidir. Tartibbuzarlikni boshlovchilar ig‘vosiga uchgan eng tajovuzkor shaxslar boshlab beradilar. So‘ngra, taqlid asosida, olomon yomon namunaga ergashadi, beboshlikni rivojlantiradi. Olomonning g‘ayriijtimoiy harakatlarining oldini olish va ularga chek qo‘yish uchun turli shakl va usullardan foydalaniladi. Ular uchun umumiy bo‘lgan jihat – olomon xulqining psixologik qonuniyatlarini chuqur bilish va aniq hisobga olish. Masalan, anonimlik hissi olomon ishtirokchilarini ongsiz harakatlarga undashidan quyidagicha foydalanishi mumkin. Olomon ancha katta bo‘lganida ovoz kuchaytirgich vositasi orqali uning aniq ishtirokchilariga murojaat etish to‘g‘ri bo‘ladi. Bu hol eng sog‘lom fikrlovchilarni o‘z harakatlarini anglashga undaydi, ularga o‘zini nazorat qilishdek yo‘qotgan hissiyotini qaytarishda va o‘z xatti-harakati uchun mas’uliyatni his qilishida yordam beradi.

Shu nuqtai nazardan **olomon**, psixologik jihatdan kelib chiqishiga ko‘ra, maxsus, hech qanday insonlar tomonidan tashkil etilmagan odamlarning xatti-harakatlari yig‘indisidir.

¹ Qarang: Социальная психология: Краткий очерк / Под общ. ред. Г. П. Предвечного и Ю. А. Шерковина. – М., 1995. – С. 291.

Fransuz psixolog olimi Le Bon Gyustavning fikricha, «olomon yigʻilganda millati, kasbi, tilidan qatʻi nazar, ularda maqsad bitta boʻladi va ularning ongida toʻla fikrlash yoʻqoladi, hatto oʻlim ham ularga qoʻrqinchli emasdek koʻrinadi»¹.

Olomon psixologiyasini bilish ichki ishlar idoralari xodimlari uchun muhim ahamiyatga ega boʻlib, ommaviy tartibsizliklar, namoyishlar, mitinglar kabi salbiy holatlarning oldini olish va jamoat tartibini saqlashda qoʻl keladi.

Ommaviy tartibsizliklar, mitinglar va turli namoyishlar uyushmagan bir guruhning salbiy xatti-harakatlari asosida amalga oshiriladi. Olomonga qoʻshilgan shaxslar ongida taqlid qilishga kuchli moyillik, tashqi taʼsirlarga beriluvchanlik va ijtimoiy javobgarlik hissining yoʻqligini kuzatish mumkin. Shu sabali olomon ayrim gʻarazli, igʻvogar shaxslar uchun obyektini yoʻq qiluvchi qurolga aylanadi.

Ommaviy tartibsizliklarning tashkilotchilari yigʻilgan olomonning salbiy xulq-atvor mexanizmlaridan ustalik bilan foydalanib, ulardagi tajovuzkorlik instiktlarini qoʻzgʻatadilar. Ommaviy tartibsizliklar davlatga, uning yuritayotgan siyosatiga qarshi mish-mishlar uyushtirish, xalq oʻrtasida tajovuzkorlik holatlarini keltirib chiqarish uchun qoʻllaniladi. Bunday vaziyatlarda ommaning xatti-harakatini tartibga solib boʻlmaydi.

Olomon oʻzi xarakteriga koʻra agressiv (ashaddiy) boʻlishi mumkin, ashaddiy mish-mishlar ommaviy tartibbuzarliklarni yuzaga keltiradi.

Olomon psixologiyasida meniki va ularniki degan fikr albatta mavjud. Yaʼni olomon vaziyatni murakkablashtiruvchi va oʻziga xos tezlashtiruvchi generatoridir. Misol sifatida 2006 yili Ispaniyada, 2007 yil Pokistonda boʻlgan xalqaro mitinglardagi olomonni keltirish mumkin. Olomon psixologiyasida maʼlum oʻzgarishlar roʻy beradi, bu oʻzgarishlar nimalarda sodir boʻlishini koʻrish mumkin.

Olomon xatti-harakatining yuzaga kelish psixologiyasi quyidagi koʻrinishga ega:

- 1) olomonda koʻrish va eshitish orqali kuchli emotsional holat yuzaga keladi;
- 2) oʻzining xatti-harakatlariga javob berish ular uchun oxirgi oʻringa oʻtadi;
- 3) oʻzida qoʻshimcha kuch va ongida oʻzgarish sezadi.

¹ Qarang: *Ле Бон Гюстав. Психология народов и масс.* – М., 2000. – С. 62.

Olomon, sodir bo'lgan voqea va hodisaga qarab, quyidagi turlarga bo'linadi.

- 1) to'satdan yuzaga kelgan olomon;
- 2) ekspressiv (to'satdan yuzaga kelgan) olomon;
- 3) konvensial olomon.

To'satdan yuzaga kelgan olomon birdan to'planadi, voqea-hodisaning mohiyatini tushunishni xohlaydi. Ushbu turga to'y-hasham, xudoyi, janozalardagi olomon – xalq kiradi.

Konvensial olomonga ommaviy sport tadbirlari, masalan, futbol uchrashuvlariga yig'ilgan odamlar kiradi. Ushbu toifadagi olomonning o'ziga xosligi shundaki, ko'p hollarda ularning axloqi ma'lum qolipdan chiqib ketadi. Bu ularning baqiriqlari, qayg'urishlari, quvonganlarida ko'rinadi.

Harakatdagi olomonga Donbasdagi shaxtyorlar harakatini, Bryansk va Brestdagi o'qituvchilar harakatini misol qilishimiz mumkin. Harakatdagi olomonni, ko'pincha, qo'zg'olonchi olomon deb atashadi, bunday olomon qo'zg'olon orqali o'z niyatini amalga oshiradi.

Ashaddiy olomon hamma yoqni buzadi, sindiradi, o't yoqadi, bu bilan olomonning o'zi ham vahimaga tushadi.

Olomon ham o'z tarkibiga ega, masalan:

- 1) adashib qo'shilib qolgan shaxslar;
- 2) ashaddiy harakatdagi shaxslar;
- 3) olomon harakatini qo'llab-quvvatlaydigan shaxslar;
- 4) boshlovchilar (ya'ni, o't yoquvchilar.)

O't yoquvchilar olomonning xatti-harakatini, axloqini izdan chiqaradi va bir yo'nalishga qaratadi. Bunday shaxslar o'zlari hech qanday yo'lga yurmaydi, ishni boshlab keyin olomon orasidan qochadilar.

Olomonning xatti-harakatini qo'llab-quvvatlab yuradigan shaxslarning bevosita ishtiroki kam bo'ladi.

Olomon tarkibidagi eng qo'rqinchli shaxslar tajovuzkor shaxslardir, ular o'z axloqini ko'z-ko'z qiladilar.

Ba'zi hollarda ayrim shaxslar o'zlari bilmagan holda shu oqimga qo'shilib ketadilar va olomonni to'ldiradi. Ularning shunday ahvolga tushishiga sabab yolg'on xabarga uchishidir.

Olomonning shakllanish bosqichlari:

- 1) sharoitning yuzaga kelishi (sirkulatsiya);
- 2) miyadagi qaynash;

- 3) dushman obrazining shakllanishi;
- 4) olomonning faollashuvi;
- 5) jamiyatga qarshi harakatning avj olishi.

Sirkular, ya'ni aylanma reaksiya olomonning shakllanishiga olib keladi, bunda har xil imkoniyatlar, masalan, faktlar (dalillar), turli xabarlar yaratiladi.

Miyadagi qaynashda odamlar bir-biri bilan faqat xabar almashadi va eng asosiysi ma'lum bir fikrda turishadi. Shuning uchun ham boshqa xabarni (yangi) eshitganda o'zlarini ma'lum ma'noda adashmagan deb hisoblaydilar.

Dushman obrazining shakllanishi shunday holatki, unda olomon faqat salbiy holatlarni tasavvur qilib, o'zi noroziligini bildiradi. Bularning hammasi olomonning harakatini faollashtiradi.

Bunday tasavvurdagi obyektlar ommani birlashtiradi va bir butun qiladi. Oxirgi bosqich jamiyatga qarshi xatti-harakatni yuzaga keltirish va olomon faoliyatini faollashtirishdir.

Vahima, qo'rquv va sarosimaga solish olomonning asosiy vazifalaridan bo'lib, bunday holatlarda shaxslarning xatti-harakatida o'zini o'zi boshqarish oxirgi o'ringa turishini, javobgarlik hissining yo'qolishini kuzatish mumkin. Vahima, qo'rquv va sarosima asosida mavjud yoki ehtimollik xavfi oldida ojizlik, uni yengib o'tish o'rniga undan qochish fikri paydo bo'ladi. Vahima qo'rquvning psixofiziologik mexanizmi bo'lib, bosh miya po'stlog'ining katta maydonida induksion tormozlanish, anglash faolligining susayishiga olib keladi va tez emotsionallik holatini yuzaga keltiradi. Natijada shaxsda noadekvat (nomos) fikrlash, illyuzion (noto'g'ri) idrok qilish, kuchli emotsional qo'zg'alish oqibatida xavfni bo'rttirish, kuchli ta'sirchanlik, beriluvchanlik holatlarini kuzatish mumkin.

Vahima va qo'rquv guruhiiy va individual tarzda yuz beradi. Individual tarzda yuz beradigan vahima yoki qo'rquv harakatlarning noadekvatligida, biror-bir xulosa, qarorga kelish, mavjud xavfdan qochish, undan kutilish uchun xavfsizlik choralari ko'ra olmaslik holatlarida namoyon bo'ladi. Ommaviy tartibsizlik holatlaridagi vaziyat yetakchining individual vahima va sarosimaga bo'lgan aks ta'siri bilan bevosita bog'liqdir.

Vahima, sarosima, qo'rquv asosan ikki turga bo'linadi:

- qaltis vaziyatlarda qo'rqish natijasida o'lim xavfini his etish;
- muddatli xavotirlanishdan so'ng kuchli zo'riqish, asab tizimining buzilishi, diqqatning xavotir predmetiga yo'nalganligi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari vujudga kelishi mumkin bo'lgan bunday salbiy hodisalarning oldini olish maqsadida oldindan profilaktik chora-tadbirlarni qo'llashlari lozim. Ommaviy tartibsizliklar paytida ommani tarqatish uchun uni kichik guruhlariga ajratish, olomondagi ashaddiy ishtirokchilarni topish va ularni jazolash muhim ahamiyat kasb etadi.

Olomondagi jamiyatga qarshi harakatlarning oldini olishda ichki ishlar idoralari xodimlari ijtimoiy psixologiya va uning qonuniyatlarini yaxshi bilishlari, ya'ni ijtimoiy jarayonlar, jamoa va guruhlarining psixologik xususiyatlarini, ularni harakatga keltiruvchi psixologik mexanizmlarni hisobga olishlari muhim ahamiyatga egadir. Bundan tashqari, jamiyatdagi ma'naviy-ruhiy muhitni o'rganishlari, ijtimoiy psixologik munosabatlar tizimida jamoa va guruhlarining o'rnini bilishlari zarur.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Jamoadan tashqari axloq subyektlari va ularning psixologik tavsifni aytib bering.
2. Mish-mishlar tarqalishining psixologik sabablari qanday namoyon bo'ladi?
3. Mish-mishlar qanday ijtimoiy psixologik tavsifga ega?
4. Olomon psixologiyasi va olomon turlariga izoh bering.
5. Olomon harakatida qanday psixologik mexanizm va ko'rinishlar mavjud?
6. Olomon ta'sirida shaxslar psixikasida qanday o'zgarishlar ro'y beradi?
7. Olomon va guruhli eksesslarning farqi nimada?
8. Favqulodda holatlarda olomonning axloqi to'g'risida fikr bildiring.

7-mavzu
HUQUQBUZAR SHAXS PSIXOLOGIYASI

**1-§. JINOIY XULQ VA UNDA «NORMADAN CHETGA CHIQISH»
TUSHUNCHASI**

Inson xulqi murakkab va ko‘p qirrali hodisa. Har qanday axloqiy aktning mohiyati shaxs xulqining umumiy tuzilishidagi o‘rni bilan bog‘liq. Individual rivojlanish jarayonida axloqiy tizimlar individual axloqiy yo‘nalishning murakkab majmuiga aylanadi, shaxsning axloqiy tipini hosil qiladi.

An‘anaga ko‘ra, jinoiy xulq determinantlari ikki guruhga – ijtimoiy va biologik determinantlarga ajratiladi. Biroq me‘yordan og‘uvchi xulqning ko‘plab ko‘rinishlarini tahlil qilish mazkur muammoni boshqacharoq, ya‘ni tizimli-integratsiyalashgan (birlashgan) jihatdan qo‘yish zarur, degan xulosaga olib keladi.

Ijtimoiylik yoki biologiklik dilemmasiga «ruhiylik» nomli tizim hosil qiluvchi omilni kiritish hamda inson xulqining determinatsiyasi bilan bog‘liq barcha muammolar majmuini ijtimoiy-psixologik-biologik determinatsiya deb atash to‘g‘ri bo‘ladi. Bunda «psixologik» jihatning o‘rtada joylashgani uning ham ijtimoiy, ham biologik omil uchun birlashtiruvchi funksiyaga egaligini anglatadi.

Jinoiy xulqning determinatsiyasi haqida so‘z yuritishdan avval, muammoni tahlil qilishning dastlabki asosiy prinsiplarini ko‘rib o‘tamiz.

1. Jinoiy xulq, me‘yordagi xulq kabi, ko‘p qirralidir, u bir yoki bir qancha sabablarning oqibati emas. Biroq alohida olingan individual xulq ko‘rinishining ko‘p omillar bilan bog‘liqligi va ehtimolli xususiyati uni o‘rganib bo‘lmasligini bildirmaydi. Bu o‘rinda shaxsning tipik individual-psixologik xususiyatlarini, axloqiy stereotiplarini aniqlash ustun ahamiyatga ega. Ijtimoiy va biologik omillar o‘z-o‘zicha emas, balki jinoyatchi xulqining tipini hosil qiluvchi shaxsiy-psixologik xislatlarda birlashgan jinoiy xulqning determinantlariga aylanadi.

2. Jinoiy xulq ijtimoiy ijobiy xulqdan yo‘nalishining mazmuni bo‘yicha ham, psixoregulyatsion xususiyatlari bo‘yicha ham ajralib turadi. Inson xulqi, tizim tarzida qaraydigan bo‘lsak, uning ehtiyojlari, anglangan va anglanmagan mayllari tizimi, maqsad qo‘yish va unga erishish xususiyatlari bilan ajralib turadi. Aksariyat jinoyatchilarning xulqiga ijtimoiy qadriyatga moslasha olmaslik va o‘zini boshqarishdagi nuqsonlar xosdir. Individning o‘zini o‘zi boshqarish imkoniyatlari past darajada

bo'lsa, g'ayriijtimoiy qarashlari, odatlari nafaqat nazorat qilinmaydi, balki ularning o'zlari xulqning maqsad hosil qiluvchi mexanizmlariga aylanadi.

3. Jinoiy xulq individning o'z ijtimoiy mas'uliyatini himoya (o'zini oqlash) motivatsiyasi, umum qabul qilgan ijtimoiy qadriyatlarning qadrsizlanishi orqali olib tashlashi asosida amalga oshiriladi. Inson xulqi uning ehtiyojlari va mo'ljalladigan sohasi, qabul qilgan qadriyatlar tizimi, umuminsoniy madaniyatdan bahramandlik darajasiga bog'liqdir. Inson hayvondan farqli ravishda qandaydir yagona xulq mezonlariga mahkum emas, u ko'p qirralidir. Uning xulqini aniq instinktiv mayllar emas, balki ijtimoiylashganlik darajasi yuzaga keltiradi. Shaxsning ijtimoiy ijobiy tarzda o'zini namoyon etishi (realizatsiya qilishi) barbod bo'lishi uchun eng xavfli narsa uning ijtimoiy aloqalar tizimidan «tushib qolishi», ijtimoiy o'zini o'zi nazorat qilish mexanizmlarining susayishidir.

4. Jinoiy xulq – mojaroli xulq bo'lib, doimo jamiyatda, ijtimoiy guruhlarda, shaxs bilan ijtimoiy guruh, ayrim shaxslar o'rtasidagi va, nihoyat, shaxsning o'zidagi ziddiyatlarga asoslangan. Inson xulqida tashqi holatlar tizimi unda shakllangan ichki shart-sharoitlar tizimi orqali namoyon bo'ladi. Ushbu ichki shart-sharoitlarga quyidagilar kiradi: qadriyatli mo'ljallar tizimi, axloqiy yo'nalishlar, xatti-harakatning umumlashgan usullari, o'zini o'zi tartibga solishning psixodinamik xususiyatlari.

5. Inson xulqida na obyektiv, na subyektiv omillarni alohida ajratish mumkin. Hech bir tashqi yoki ichki holat o'z-o'zicha axloqiy aktni yuzaga keltirmaydi. Axloqiy akt – tashqi va ichki jihatlarining «tutashuvi». Odamlar ijtimoiy shart-sharoitlarga passiv bog'liq emasdir. Ijtimoiy omillar odamlar xulqiga bevosita emas, balki ko'plab ichki shaxsiy, ichki individual hodisalar orqali ta'sir ko'rsatadi. Ijtimoiy ta'sirlar individual tabiiy asosga turlicha ta'sir qiladi (va bu ba'zan «jinoiy tabiat» illuziyasini yuzaga keltiradi).

6. Shaxs qanchalik kam ijtimoiylashgan bo'lsa (bu, odatda, jinoyatchi shaxsining o'ziga xos xususiyatidir), biologik omillarning avtonomlashuv ehtimolligi shunchalik yuqori bo'ladi. Insonning ruhiy rivojlanishi qanchalik cheklangan bo'lsa, uning xulqida iyerarxik jihatdan quyi turadigan motivatsiya darajalari shunchalik katta rol o'ynaydi.

7. Ammo «biologik» tushunchasi ham insonda hayvoniy instinktlarning ko'rinishi sifatida talqin etilmasligi kerak. Inson hayvondan farqli ravishda mavjudlik usullarida tabiat tomonidan belgilab qo'yilmaydi. Insonning biologik meros bo'lib o'tgan xislatlari uning muayyan ruhiy xislatlari rivojlanishining kichik tizimi sifatida tushunilishi kerak.

Ruhiy anomaliyalar, irsiy (genetik) ildizlarga ega bo'lgan asabiy-ruhiy buzilishlar faqat noqulay muhit ta'siridagina jinoiy xulqning sababi bo'lishi mumkin.

2-§. YURIDIK PSIXOLOGIYADA «JINOYATCHI SHAXSI» TUSHUNCHASI

Biz jinoyatchi shaxsning psixologiyasini o'rganishda bu muhit bilan aloqada va kriminogen vaziyatda shaxsning jinoiy xatti-harakat sodir etishini taqozo qilgan undagi g'ayriijtimoiy xususiyat, o'ziga xoslikning manbalari, shakllanish yo'li va mexanizmlarini hisobga olishimiz zarur¹.

Jinoyatchi shaxsi haqida turli qarashlar mavjud bo'lib, bu borada rus olimi G. M. Minkovskiy qo'yidagi fikrni bayon etadi. «Jinoyatchi shaxsi haqida shaxs jinoyat sodir qilgan vaqtdan boshlab, to u tuzalish yo'liga kirguniga qadar, ya'ni ijtimoiy xavflilik yo'qolgan vaqtgacha gapirish mumkin»².

G. A. Avanesov inson xatti-harakatida salbiy rol o'ynovchi quyidagi biologik shart-sharoitlarni ajratadi:

- ko'pincha jinsiy buzilish va jinoyatlarning sababiga aylanadigan biologik ehtiyojlar patologiyasi;

- asab tizimining qo'zg'aluvchanligini kuchaytiradigan, noadekvat reaksiyani keltirib chiqaradigan va harakatlarni ijtimoiy nazorat qilishni qiyinlashtiradigan asab-ruhiy kasalliklar (psixopatiyalar, nevrosteniyalar, kasallik va sog'liq chegarasidagi holatlar);

- aqli zaif bolalarning 40 % chalingan irsiy kasalliklar, ayniqsa, spirtli ichimliklar sababli og'irlashgan turlari;

- turli xil psixosomatik, allergik, toksik kasalliklarga olib keladigan va qo'shimcha jinoiy omil bo'lib xizmat qiladigan psixofiziologik zo'riqishlar, aniq vaziyatlar, atrof muhit kimyoviy tarkibining o'zgarishi, energiyaning yangi turlaridan foydalanilishi³ hisoblanadi.

Jinoyatchi shaxsi bilan jinoiy jazoning umumiy asoslari hamda javobgarlikni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi holatlarning aksariyati bir-biri bilan bog'liqdir. Agar jinoyat bilan bog'liq sabab va oqibatlar zanjirini u rivojlangan ketma-ketlikda emas, balki aksincha, oxiridan, ya'ni sodir etilgan jinoyatdan uning tarixi tomon ko'rib chiqadigan bo'lsak, avvalo jinoyatdan avval kelgan hamda subyektning

¹ Qarang: *Антонян Ю.М. Изучение личности преступника.* – М., 1992. – С. 10.

² Qarang: *Минковский Г. М. Психология личности преступника.* – М., 1989. – С. 64.

³ Qarang: *Аванесов Г. А. Криминология и социальная профилактика.* – М., 1980. – С. 226–230.

ongida ildiz otgan psixologik hodisalar majmuiga e'tibor qaratishimiz lozim. Boshqacha aytganda, gap jinoyatchi shaxsining xususiyatlari, jinoyat sodir etilishining eng yaqin va bevosita sababi bo'lgan subyektiv xislatlar haqida bormoqda.

Jinoyatchi shaxsini tavsiflash individning tipologik kriminogen muhim xislatlarini tekshirish va aniqlash demakdir.

Jinoyatchi shaxsi – individ sodir etgan muayyan turdagi jinoiy qilmishni keltirib chiqargan tipologik xislatlari majmui.

Jinoyat individning jinoiy xulqqa azaldan moyilligidan, hatto individ to'g'ri yashashni istamaganligi yoki tushunmaganligidan ham emas, balki ushbu shaxsda uning ijtimoiy voqelikning muayyan tomoniga noto'g'ri munosabatini keltirib chiqargan mazmuniy hosilalar tizimi mustahkamlanganligidan sodir etiladi.

Jinoyat sodir etgan shaxsni baholaganda unda ustunlik qiluvchi, uning xulqi va hayotiy faoliyati uchun umumiy yo'nalishni hosil etuvchi mayllari hamda hayoti va faoliyatining umumlashgan usullarini aniqlash zarur.

Inson haqida uning voqelikka munosabati namoyon bo'ladigan ishlari bo'yichagina hukm chiqarish mumkin. Inson o'z xatti-harakatlarining butun tizimini hatto anglamasligi ham mumkin, chunki ularning bir qismi ong ostida bo'ladi. Biroq, har qanday ongli harakatga inson o'zi uchun foydali va zarur harakat, shaxsiy qadriyat sifatida «sanksiya» beradi.

Jinoyatchilar xulqida jinoiy qilmishning o'zi uchun foydaliligini noto'g'ri baholashdek umumiy kamchilik bor. Ular o'z qilmishlarining g'ayriijtimoiy mohiyatini ko'proq yoki kamroq darajada anglagan holda, odatda o'zini oqlaydigan motivlar, bahonalar tizimini keltiradilar va jinoiy maqsadlarga erishishlariga xalal beruvchi qadriyatlarni rad etadilar. O'z harakatlarini oqlash asosida javobgarlikdan bo'yin tovlash aksariyat jinoyatchilarga xos xususiyat. Jinoyatchi shaxsida o'zini ruhiy jihatdan himoyalash tizimi shakllanadi.

Jinoiy qilmish sodir etgan jinoyatchi o'zini juda yuqori tutadi. Bu esa jinoyatchida o'zini nazorat qilish borasida chuqur buzilishlar borligidan dalolat beradi.

Oldindan rejalashtirilgan jinoyatni oqlash turli usullar bilan amalga oshiriladi:

- jinoyat qurbonining aybdorligini bo'rttirib ko'rsatish;
- ijtimoiy va huquqiy normalarni g'ayriijtimoiy guruhlar (banda, o'g'rilar to'dasi)ning qoidalariga qarshi qo'yib qadrsizlantirish;
- javobgarlikni boshqalarning gardaniga yuklash, yuzaga kelgan vaziyat bilan o'zini oqlash va hokazo.

Ijtimoiy qadriyatlardan begonalashgani bois jinoyatchi ruhiy dekompensatsiyalar, ichki ruhiy muvozanat hosil qiluvchi soxta his-tuyg'ulardan foydalanadilar. Jinoyatchi o'zining jinoiy xulqi sabablarini salbiy xislatlarida emas, balki tashqi holatlar, boshqa odamlarning xatti-harakatlarida ko'radi.

Jinoyat motivlari jinoyatchining shaxsiy salbiy xislatlari – g'araz, kek saqlash, rashk, shuhratparastlik, yolg'on qarashlar tizimi (burch, o'rtoqlik kabi xislatlarni noto'g'ri tushunish) orqali shakllanadi.

Retsidivist jinoyatchilarga motivatsion-ehtiyojlar sohasidagi yanada chuqur o'zgarishlar xos. Bunday jinoyatchi nihoyatda qo'pol bo'ladi, harakatlari esa boshqaruvning past impulsiv darajasida sodir etiladi. Bunday harakatlarning motivlari tig'iz bo'ladi, bu esa «motivsiz» jinoyat ko'rinishini hosil qiladi.

Aksariyat jinoyatchilar ko'p narsaga da'vogar bo'lsalarda, buni amalga oshirish imkoniyatlari juda kam bo'ladi. Ushbu holat ularning ichki shaxsiy nizolari asosida shakllanadi.

Bir qator holatlarda jinoyatchining shaxsi zavol topgan bo'ladi, bu uning qadriyatlar va normalar tizimi buzilgani, dezintegratsiyasi, voqelikni noto'g'ri aks ettirishida ko'rinadi. Zavol topgan shaxsning ehtiyojlari iyerarxik jihatdan uyushmagan, uning xulqini bir daqiqalik, muayyan vaziyat bilan bog'liq mayllar, eng quyi darajadagi ehtiyojlar yo'naltirib turadi.

Jinoyat sodir etgan shaxslarning ehtiyojlari asosan quyidagi xususiyatlarga ega:

- ehtiyojlarning torligi, cheklanganligi, moddiy-utilitar xarakteri;
- ijtimoiy zarur ehtiyojlarning (mehnat, axloqiy xulqqa bo'lgan ehtiyojlar) rivojlanmaganligi;
- shakli buzilgan, o'rtacha me'yordan va qondirishning qonuniy imkoniyatlaridan ortiq bo'lgan ehtiyojlar;
- buzilgan ehtiyojlar.

Iste'molchilik gipertrofiyasi – talon-torajlik, poraxo'rlik, o'g'rilik, talonchilik va bosqinchilikning asosiy shart-sharoitlaridan biri. Aksariyat odamlarning ijtimoiy buzilishi ularning yaratuvchilik xislatlarining buyumlarga egalik borasida ustunlik qiluvchi his-tuyg'ulari tomonidan siqib chiqarilishida ko'rinadi. Ularda «jamg'arish instinkti» chegara bilmaydi. Fojia to'planadigan buyumlarda emas, balki iste'molchi odam ishlab chiqaruvchi shaxs sifatida passiv bo'lib qolishi, g'ayriijtimoiy, so'ngra esa odatda jamiyatga qarshi (firibgar, poraxo'r, mansabni suiiste'mol qiluvchi) bo'lib qolishidadir.

Ba'zan deviant xulqning muayyan shakllari shaxsning dastlabki ehtiyojlari bilan bog'liq shart-sharoitlardan uzilgan holda yakka-yu yagona manfaatga aylanadi. Fitna, g'iybat, tuhmat, boshqalarga ozor yetkazish, janjallar – ko'pincha shaxsning o'zini qaror toptirish va ijtimoiy faolligini namoyon etishning buzilgan shakli sifatida yuzaga chiqadi.

Biroq hattoki bir qarashda bema'ni tuyulgan jinoyatlar ham jinoyatchi uchun muayyan ma'noga, tegishli shaxsiy ahamiyatga ega bo'ladi. Har qanday jinoyat jinoyatchi shaxsining ehtiyoj, manfaat yoki maqsadlari bilan muayyan tarzda bog'liqdir.

Ba'zi jinoyatlar odatdagi harakatlarning amalga oshirilishi bilan bog'liq. Ular ong osti va yarim tayyor xususiyatiga ega bo'lib, javobgarlikni bekor qilmaydi, zero shakllanishi jarayonida to'liq ongli nazorat bosqichidan o'tgan bo'ladi.

Aksariyat jinoyatchilarga o'z-o'zidan yuzaga keladigan mayllar, ularning tasodifiy vaziyatlarga bog'liqligi xosdir. Bu esa ularda o'zini o'zi boshqarishning iyerarxik jihatdan uyushgan qadriyatlar tizimi yo'qligidan dalolat beradi.

Har bir jinoyat individual va ko'p qirrali hodisa. Jinoiy xulq genezisini nazariy qamrab olish uchun uning eng ko'p tarqalgan tiplarini tahlil qilish zarur. Jinoyatchi xulqining mexanizmlarini tushunish uchun «jinoyatchi shaxsining tipi» tushunchasidan kelib chiqish zarur.

Jinoyatchi shaxsining tipi – shaxsning unga xos bo'lgan jinoiy xulq usullari bilan bog'liq barqaror jinoiy yo'nalganligi. Jinoyatchining shaxsiy tuzilishi, albatta, jinoyatning dastlabki sababi emas. Uning dastlabki sababini jinoyatchining shakllanishidagi shart-sharoitlar tashkil qiladi. Biroq jinoiy qilmishni sodir etishda shaxsning axloqiy tipi – bilim asosida tahlil qilishni talab etadigan tizim hosil qiluvchi asosiy omil.

3-§. JINOYATCHI SHAXSINING TIPOLOGIYASI

Jinoyatchi shaxsining tipologiyasida uch darajani farqlash lozim:

- 1) jinoyatchining umumiy tipi;
- 2) muayyan toifadagi jinoyatchining shaxsi;
- 3) muayyan turdagi jinoyatchining shaxsi.

Bu darajalar bir-birlari bilan umumiylik, maxsuslik va yakkalik kabi munosabatda bo'ladi.

Shaxsning ijtimoiy o'zagini uning yo'nalganligi, hayotiy munosabatlari tizimi, motivli-qadriyatli mo'ljallari tashkil etgani bois, bu o'zakning o'zi jinoyatchi shaxsining tipini belgilashi lozim.

Jinoyatchidagi tipik xususiyatning mezonlari – avvalo, uning ijtimoiy xavflilik darajasi, gʻayriijtimoiy buzilganlik meʼyoridir.

Ushbu mezonlarga koʻra jinoyatchilarning uch tipini ajratish mumkin:

- gʻayriijtimoiy (ashaddiy);
- noijtimoiy (kamroq ashaddiy);
- ruhiy boshqaruv nuqsonlari boʻlgan jinoyatchi shaxsi tipi (tasodifiy).

Ashaddiy jinoyatchilar qadriyatlarini va moʻljallarining yoʻnalishi mazmuniga koʻra quyidagi guruhlariga ajratiladi.

1. Gʻayriijtimoiy gʻarazli yoʻnalishdagi jinoyatchilar. Jinoyatchilarning bu guruhi jamiyatning asosiy neʼmati – moddiy boyliklarning taqsimlanishiga tajovuz qiladilar. Bu yerda jinoyatchilarning toʻrt kichik guruhi ajratiladi:

– gʻarazli xoʻjalik (tovarlarni soxtalashtirish, sogʻliq toʻlashdan, litsenziya olishdan boʻyin tovlash va h.k.) jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar;

– gʻarazli xizmat (xizmat lavozimini suiisteʼmol qilish, mijozlarni aldash, pora soʻrash orqali talon-taroj qilishlar) jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar;

– oʻgʻrilar – mulkni yashirincha talon-taroj qilish bilan bogʻliq gʻarazli tajovuzlar (oʻgʻriliklar);

– firibgarlar (hujjatlarni qalbakilashtirish, aldab tovlamachilik qilish va h.k.).

2. Gʻayriijtimoiy gʻaraz va zoʻravonlik yoʻnalishdagi jinoyatchilar – shaxsga nisbatan zoʻravonlik qilish bilan gʻarazli tajovuzlarni amalga oshiradigan shaxslar (zoʻrlilik bilan tovlamachilik qilish, talonchilik, bosqinchilik hujumlari).

3. Insoniylikka zid, tajovuzkorona yoʻnalishdagi jinoyatchilar – boshqa shaxslarning hayoti, sogʻligʻi va shaxsiy qadr-qimmatiga nihoyatda mensimay munosabatda boʻladigan shaxslar. Bu guruhda quyidagi kichik guruhlar ajratiladi:

– bezorilar;

– ashaddiy bezorilar;

– haqorat va tuhmat orqali shaxsning shaʼni va qadr-qimmatiga ziyon yetkazuvchi shaxslar;

– shaxsga qarshi tajovuzkorona zoʻravonlik harakatlari – qotillik, nomusga tegish, badanga shikast yetkazish jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar.

Psixoregulyatsion asoslarga koʻra, jinoyatchining ruhiy jihatdan oʻzini boshqarishdagi nuqsonlari bilan ajralib turadigan tipini – jinoyatni birinchi

marta va sharoit taqozosi bilan sodir etgan shaxslar tipini ajratamiz. Sodir etilgan jinoyat ushbu shaxsning xatti-harakatiga xos bo'lgan holda umumiy tipga zid keladi. Jinoyat uning uchun tasodifiy bo'lib, ruhiy jihatdan o'zini o'zi boshqarishidagi ayrim nuqsonlari bilan bog'liq bo'ladi. Bular jinoiy vaziyatga qarshi tura olmagan shaxslardir, ularning shaxsiga xos xususiyatni o'zini boshqarish darajasining pastligi, xulqining vaziyat bilan bog'liqligi tashkil qiladi.

O'zini boshqarish nuqsonlari bo'lgan jinoyatchilar tipini to'rt guruhga ajratamiz:

- beparvolik, harakatsizlikka yo'l qo'ygan shaxslar;
- o'ziga haddan tashqari ishonish natijasida jinoyat sodir etadigan shaxslar;
- kuchli ruhiy hayajon natijasida va boshqa shaxslarning g'ayriqonuniy harakatlariga javoban jinoyat sodir etadigan shaxslar;
- vaziyatga moslasha olmagan bo'sh jinoyat sodir etadigan shaxslar.

Qayta ijtimoiylashuv darajasi bilan bir qatorda qadriyatli yo'nalishdagi nuqsonlar bilan individualist jinoyatchining shaxsini jinoiy guruh a'zosi bo'lgan jinoyatchi shaxsidan ajratish lozim. Jinoiy guruh a'zosi bo'lgan jinoyatchining muhim jinoiy belgisi uning guruhiy mavqei, jinoiy guruhda bajaradigan vazifasidir.

Jinoyatchi shaxsining tasnifi jinoiy huquqiy tasnif – jinoyatchi shaxsining ijtimoiy xavfliligi darajasi bilan muvofiq kelishi kerak. Jinoyat qonunchiligi normalarida ijtimoiy xavf, uning darajasiga aniq ta'rif berilmagan. Og'irlik darajasining uncha og'ir bo'lmagan, o'rtacha og'irlikdagi, og'ir va o'ta og'ir jinoyatlar turlari keltirilgan.

Uncha og'ir bo'lmagan jinoyatlarga qonunda sodir etilgani uchun nazarda tutilgan jazo sifatida ozodlikdan mahrum qilish muddati ikki yildan oshmaydigan qasddan va ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan qilmishlar kiritilgan.

O'rtacha og'irlikdagi jinoyatlarga qonunda sodir etilgani uchun nazarda tutilgan jazo sifatida ozodlikdan mahrum qilish muddati besh yildan ortmaydigan qasddan va ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan jinoyatlar kiradi.

Og'ir jinoyatlar deganda, qonunda sodir etilgani uchun nazarda tutilgan jazo sifatida ozodlikdan mahrum qilish muddati o'n yildan ortmaydigan qasddan va ehtiyotsizlik orqasida sodir etilgan jinoyatlar tushuniladi.

O'ta og'ir jinoyatlar deganda, qonunda sodir etilgani uchun nazarda tutilgan jazo sifatida ozodlikdan mahrum qilish muddati o'n yil va undan

ko'p bo'lgan qasddan (avvalgilaridan farqli ravishda faqat qasddan) sodir etilgan jinoyatlar tushuniladi.

Jinoyatchi shaxsining ijtimoiy xavflilik darajasi sodir etilgan qilmishning ko'pligi, ularning shakl va turlari bilan bog'liq emas. Bu jinoyatchi shaxsiga tabaqalashgan holda yondashish imkoniyatini kamaytiradi.

Jinoyatning og'irligi bu o'rinda shaxsning chuqur jinoiylashganligi bilan tavsiflanmaydi. Baho qilmishni sodir etgan shaxsga emas, balki qilmishning o'ziga beriladi.

Ayni vaqtda jinoyatchining har bir tipi «shaxs sxemasi»ga – ehtiyoj va motivlar yo'nalishiga ega xususiyatlar hamda shaxsning jinoiylashuv darajasini ifodalovchi vosita va xulqlar xossalariga ega.

Voyaga yetmagan huquqbuzarlar orasida jinoyatchining «tipini» ajratishmaydi, chunki hali ular shaxs sifatida shakllanmagan bo'ladilar. Voyaga yetmaganlarining jinoyatlari aksariyat hollarda muayyan ijtimoiy yo'nalishning barqaror ustunligiga emas, balki ularning motivlari sohasi beqarorligiga bog'liq.

Jinoyatchilar ularning jinoiy-huquqiy mezoniga ko'ra ana shunday tiplarga bo'linadi. Biroq, axloqiy tip sifatida, jinoyatchi shaxsi huquqiy ongi darajasi, individning jinoyat sodir etishga tayyorligi mezonlari bo'yicha ham tasniflanishi mumkin. Ushbu mezon bo'yicha quyidagi *jinoiy tiplarni* ajratish mumkin.

1. Jinoiy qilmishni majburan sodir etuvchi, eng zarur ehtiyojlarni qonuniy yo'llar bilan qondirib bo'lmaydigan hayotiy vaziyatlar, ijtimoiy shart-sharoitlar qurboni bo'lgan shaxslar. Bunda huquqbuzar o'zini majburan yo'l qo'ygan xatti-harakati uchun qoralashi, ichki ziddiyat holatida bo'lishi mumkin.

2. Jinoyat yuzaga kelgan vaziyat ta'sirida, o'zi uchun qimmatli bo'lgan natijaga, uning fikricha, hech qanday salbiy oqibatlarisiz erishish mumkin bo'lgan holatda jinoyat sodir etadigan shaxslar. Huquqiy ong darajasi, noijtimoiy xulq darajasi bu yerda birinchi guruhdagiga qaraganda ancha past.

3. Jinoiy qilmish sodir etishni doimo qonunga itoatkor bo'lishga qaraganda afzalroq biladigan, ya'ni jinoiy ta'sir yuqqan shaxslar.

4. Hayot va faoliyatning barqaror jinoiy obrazi shakllangan jinoyatchi shaxslar. Jinoiy qilmish sodir etish ular uchun o'z-o'zidan ehtiyojga aylanadi. Bular professional jinoyatchilardir. Bunday shaxslar doimo jinoiy tajovuz predmetini izlaydilar, ularning jinoiy xatti-harakat usullari

stereotiplashgan, zarur qurol va vositalari doimo yonida bo'лади. Bular ijtimoiy jihatdan eng xavfli jinoyatchilardir.

5. Impulsiv huquqbuzarlar. Ayrim hayotiy vaziyatlar ularni birdan (spontan) noqonuniy xatti-harakatga undaydi. Bunday tipdagilar asab-ruhiy zo'riqish kuchaygan sharoitda tezda «o'zidan ketadi», darhol tajovuz, tus oladilar. Ular ayniqsa alkogol va narkotik vositalardan mast bo'lganda o'zlarini yaqqol namoyon etadilar. Ko'p hollarda ushbu tipning jinoiy xulqini jinoyat qurbonining viktim xatti-harakati keltirib chiqaradi. Ularning ijtimoiy xavfli xulqiga xos umumiy asos – g'ayriijtimoiy xatti-harakat stereotiplarining shakllanganligi, ichki ijtimoiy nazorat darajasining pastligi.

Jinoiy xulqning ushbu tipidagi turlaridan biri – g'ayriijtimoiy guruhlariga nisbatan haddan tashqari «kelishuvchanlik» (konformlik), guruhiy g'ayriijtimoiy qilmishlarda ishtirok etishga oson ko'nish, «olomonsifat» xulqqa moyillik.

Jinoiylashgan shaxslarning barcha tiplari jinoiy maqsadni belgilash psixologik mexanizmining xususiyatlari, muayyan turdagi jinoiy qilmishlarga shaxsiy moyilligi bilan ajralib turadi. Muayyan turdagi jinoiy xulqqa moyillik mezoni bo'yicha jinoyatchilarning zo'ravonlik, qasd hamda kuch ishlatib amalga oshiriladigan qasd tiplari ajratiladi. Biroq ushbu tiplar ichida ham jinoiy xulqning yetakchi motivlari va odatiy usullari bilan bog'liq o'ziga xos farqlar bo'lishi mumkin.

Ma'lumki, motiv – shaxsiy ma'no (mazmun) va muayyan tashqi hamda ichki sharoitlarda qiymatga ega bo'lib, bajarilishi mumkin bo'lgan muayyan aniq harakatga ongli, anglangan intilish.

Shaxsning barqaror motiv asosida yo'nalganligi – jinoyatchi shaxslarning muhim tipologik xususiyati. Shu asosga ko'ra, quyidagi jinoiy tiplarni ajratish mumkin:

- 1) axloqiy qarorlari to'g'ridan to'g'ri ustunlik qiladigan jinoyatchilar;
- 2) qulay sharoitlarda odatiy, stereotiplashgan jinoiy xatti-harakat motivlari ustunlik qiladigan jinoyatchilar;
- 3) muayyan hodisalar, muayyan guruh shaxslar, muayyan huquq bilan muhofaza etiladigan qadriyatlarga barqaror salbiy munosabatga ega bo'lgan jinoyatchilar. Bu motivlar tegishli obyekt jinoiylashgan tip ongi doirasiga tushgan zahoti o'z-o'zidan shakllanadi;
- 4) jinoiy qo'zg'alishi disforiya, g'azablanish, yuqori affektatsiya, autizm, ijtimoiy begonalik hissi tufayli yuzaga keladigan jinoyatchilar. Xarakterining aksentuatsiyasi bilan bog'liq motivlar ham shunga kiradi;

5) o'ziga xos «majburiy» jinoyatchilar – jinoyatlarni ular go'yoki chorasiz vaziyatda, subyektiv talqin etiladigan zarurat orqasida sodir etadilar;

6) gedonistik jinoyatchilar – ularning jinoyatlari utilitar ehtiyojlari haddan tashqari ortib ketgan sharoitda va ularni qonuniy yo'l bilan qanoatlantirish mumkin bo'lmaganida yuzaga keladi. Bunday jinoyatchilarning barcha ehtiyojlari sohasi ehtiyojlarning yuksalishi vektori, yuksak, ma'naviy-axloqiy darajadagi ehtiyojlarning cheklangani hamda quyi darajadagi ehtiyojlar, asosan gedonistik (sodda-lazzatlanish) darajada haddan tashqari kengayib ketishi bilan ajralib turadi. Hukmronlik, ustunlik qilish, buzib talqin etilgan o'zini qaror toptirish motivlari ham shunga kiradi;

7) barqaror g'ayriaxloqiy mayllari, ijtimoiy salbiy ehtiros va intilishlari bo'lgan maniakal jinoyatchilar. Ko'p hollarda ular spirtli ichimlik va narkotiklarga bog'liqlikka, psixopatologik xususiyatlar va jinsiy buzqlikka chalingan bo'ladilar.

Jinoyatchi shaxsining barcha motivatsion xususiyatlari ularning jinoiy xatti-harakatiga xos barqaror usullar, tegishli uquv va ko'nikmalari bilan bog'liq bo'ladi.

Shunday qilib, jinoiy tip muayyan shaxsning jinoiy ahamiyatga ega bo'lgan quyidagi xususiyatlari tizimi bilan hosil bo'ladi:

- 1) shaxsning jinoyatga berilganlik darajasi;
- 2) asosan jinoiy harakatlari qaratilgan obykti;
- 3) jinoiy motivlarining ustun turi;

4) jinoyat sodir etishning barqaror, yaxshi ishlangan usullari, jinoyatchi shaxsining ong ostida stereotiplashgan sohasi;

- 5) ruhiy o'zini boshqarishning umumiy nuqsonlari (anomalialari).

Jinoiylikning ushbu barcha tarkibiy qismlari, garchi turlicha kelib chiqishga ega bo'lsa-da, o'zaro bog'liqdir. Individdning jinoiy xislatlari uchun asosiy generator vazifasini umumijtimoiy (makromuhit) va mikromuhitdagi sharoitlar bajaradi. Mikromuhit sharoitlari orasida esa shaxsning jamiyatda tarbiya olayotgan dastlabki davrlaridagi jinoyatchilar muhiti, jinoiy submadaniyat katta ahamiyatga ega. Ammo bu shaxs uchun relevant ahamiyatga ega bo'lgan taqdirdagina to'g'ri bo'ladi.

Jinoyatchining jinoiy muhitga, jinoiy submadaniyatga «mosligi» ham uning muhim tipologik xususiyatlaridan biridir.

Jinoiy submadaniyat nafaqat jinoyatchilarning jinoiy jipsligi omili, balki jinoiy tajribani yangi avlodlarga berish, salbiy ijtimoiylashuv vositasi hamdir.

Yengish qiyin bo'lgan jinoiy submadaniyatning ijtimoiy xavfi jinoyatchilar muhitining jipsligida, jinoiy romantika muhitining yaratilishida bo'lib, u yoshlarning ijtimoiy beqaror qismini o'ziga tortadi.

Xulosa o'rnida shuni ta'kidlash mumkinki, jamiyatda shakllangan ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar jinoyatchilarning o'ziga xos barqaror tiplarini shakllantiradi. Ularning jinoiy yo'nalganligi ijtimoiy boshqaruv, ijtimoiy nazoratdagi kamchiliklar, jinoiy tajovuz obyektlarining ko'payishi, huquqni muhofaza qilish faoliyatidagi jiddiy nuqsonlar, hokimiyat tepasidagi amaldorlarning korrupsiyaga berilganligi, umumijtimoiy va huquqiy ijtimoiylashuv kamchiliklari bilan bog'liq.

4-§. ALOHIDA TOIFADAGI JINOYATCHILARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Zo'ravonlik¹ jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar toifasi. Zo'ravonlik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslarning asosiy xususiyati ijtimoiy identifikatsiyaning nuqsonli ekanligi, hissiy to'mtoqlik, impulsiv tajovuzkorlikdir. Qotillik, badanga shikast yetkazish, qiynash, nomusga tegish, bezorilik harakatlari sodir etishda aybdor shaxslar nihoyatda desotsialligi (ijtimoiylashmaganligi), g'ayriijtimoiy ko'nikmalarining stereotiplashganligi bilan ajralib turadilar.

Ularning xatti-harakatlariga ashaddiy egotsentrizm, qo'qqisdan yuzaga keladigan istaklarni darhol qondirishga intilish va surbetlik xos. Ular zo'rlikni nizolarni hal etishning yagona vositasi deb biladilar. Ularga psixologik himoya vositalaridan keng miqyosda foydalanish, ya'ni o'zlarining g'ayriijtimoiy xatti-harakatlarini oqlash, aybni jabrlanuvchiga va vaziyatga to'nkash xosdir.

Ashaddiy zo'ravonlik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar quyidagi bir qator shaxsiy-tipologik, psixologik xususiyatlarga ega:

- atrof-muhitni doimo o'ziga dushman sifatida qabul qilish;
- eng kichik shaxsiy muvaffaqiyatsizlikdan haddan tashqari ta'sirlanish, ularni ijtimoiy jihatdan adekvat qoplashga qobiliyatsizlik;
- autiklik (jamiyatdan begonalashganlik);
- hissiy jihatdan nihoyatda beqarorlik, yuqori darajadagi jizzakilik, qasoskorlik, ruhiy notayinlik, kayfiyatning tez o'zgarishi, disforiya;
- da'vogarlik darajasining nihoyatda yuqoriligi;

¹ Zo'ravonlik – boshqa shaxslarga nisbatan ularning xohish-istagiga xilof tarzda sodir etiladigan, ularga jismoniy yoki ma'naviy zarar yetkazadigan, qonun bilan taqiqlangan jismoniy yoki ruhiy ta'sir.

- ekstremal vaziyatlarda bo'lishga moyillik, ularni faol yuzaga keltirish;

- o'zini ko'rsatishga moyillik;

- o'zlariga xos hissiy nuqsonlarni doimo giperkompensatsiyalashga intilish.

Ushbu toifadagi jinoyatchilarning salbiy xislatlari ijtimoiy nazorat yetarli bo'lmagan, nihoyatda salbiy mikromuhit sharoitida shakllanadi. Ushbu xulq shakllanishining muhim omillariga quyidagilar kiradi:

- bolalikdagi emotsional zo'riqish;

- oila va ijtimoiy foydali guruhlardan ajralish.

Ularning hayoti va faoliyatida tajovuzkor xulq doimo ustunlik qilgan, boshqalarga zarar yetkazishga barqaror tayyorlik shakllangan.

Zo'ravonlikka asoslangan jinoyatlarda ko'pincha shafqatsiz tajovuzkorlik namoyon bo'ladi, og'ir jismoniy va ruhiy shikastlar yetkaziladi. Tajovuzkor xulqning bu tipi shaxsning chuqur buzilganidan, shaxsda tajovuzkor xatti-harakatga va odamlarga zarar yetkazishga doimiy tayyorlikka barqaror moyillikning shakllanganidan, shaxsning o'zini nazorat qilish qobiliyati nihoyatda past darajada ekanidan dalolat beradi.

Mazkur nuqsonlar qator hollarda ularning spirtli ichimliklarga ruju qo'yganliklari, bosh suyagi va miyaga yetgan jarohatlar, ruhiy kasalliklar tufayli kuchayadi.

Ushbu shaxslarga quyidagi xususiyatlar xosdir:

- individ tajovuzkor intilishini tiya olmasligi;

- nizing qay yo'nalishda rivojlanishi va tajovuzkor harakatlarining oqibatlarini ko'ra olmaslik;

- nizoli vaziyatdan chiqish yo'llarini bilmaslik.

Voyaga yetmaganlar sodir etadigan zo'ravonlik jinoyatlarining aksariyati impulsiv tajovuzkorlik, jinoiy guruh ta'sirga berilganlik bilan izohlanadi.

G'arazli zo'ravonlik jinoyatlarida tajovuzkorlikdan faqat g'arazli maqsadga erishish vositasi sifatida foydalaniladi. Zo'ravonlik jinoyatlarida esa adovatli tajovuzkorlik birinchi o'ringa chiqadi, tajovuz, birovga ziyon yetkazish asosiy maqsadga aylanadi. Zo'ravonlikning davomiyligi va shafqatsizligi bu o'rinda jinoiy maqsad – jinoyat qurbonini tahqirlash, unga rashk, qasos, o'zini ko'rsatish maqsadida og'ir azob berish kabilarga bog'liq bo'ladi.

Guruh bo'lib sodir etiladigan zo'ravonlik jinoyatlari ko'pincha guruh, guruhliy an'analar va ruhiy ta'sir orqasida sodir etiladi.

Jabrlanuvchi bilan o‘zaro ta’siriga ko‘ra zo‘ravonlik jinoyatlarini ikki turga ajratish mumkin:

1) jinoyat qurboni jinoyatchining tajovuzkorligiga aloqador bo‘lmaydi;

2) jinoyatchi bilan janjalni jabrlanuvchi keltirib chiqargan.

Jinoyatchining tajovuzkorligi shaxslararo nizoning rivojlanishi, jabrlanuvchi va aybdorning maqsadlari uchun qattiq kurashishi, interfaol antagonizm natijasida yuzaga keladi.

Zo‘ravon jinoyatchining barqaror *ashaddiy tipi* doimiy tajovuzkorlik yo‘nalishi, qo‘pol kuch ishlatish stereotipining shakllangani bilan ajralib turadi. Uning uchun doimo bahona topiladi.

Zo‘ravon jinoyatchilarning ashaddiy tiplari uchun tajovuzkorlik – ustunlik qiluvchi usul, qilmishning shafqatsizligi esa yagona maqsad. Bu tipdagi shaxslar jinoiylashgan mikromuhitda barqaror e’tirofini topadi. Ashaddiy zo‘ravon jinoyatchilar ijtimoiy mas’uliyatni yo‘qotib, hatto odam o‘ldirishdan ham o‘zlarini tiymaydilar.

Qotillik jinoyatlarini sodir etuvchi shaxslar toifasi. Ushbu toifa barqaror g‘ayriijtimoiy maqsadi, chuqur g‘ayriijtimoiy buzilganligi bilan ajralib turadi. Uning nihoyatda ibtidoiy hayotiy mo‘ljallari, axloqqa zid ishlari, ehtiyojlarining ustunligi zo‘ravonlik harakatlarining nihoyatda qo‘pol ko‘rinishlarini keltirib chiqaradi.

Bular, odatda, ilgari sudlangan, ozodlikdan mahrum qilish joylarida qayta ijtimoiylashmagan (tarbiyalanmagan) va sezilarli ijtimoiy mavqega ega bo‘lmagan shaxslardir. Ularning kundalik harakati jinoyatga yaqin turadi, g‘ayriijtimoiy, jinoiy submadaniyat sharoitida amalga oshadi.

Ular tashqaridan bo‘ladigan har qanday ta’sirni o‘ziga nisbatan hujum deb hisoblaydilar, «to‘g‘ri», hamma ishi joyida odamlarga nafrat bilan munosabatda bo‘ladilar. Ular surunkali ravishda hissiy-ruhiy zo‘riqish, xavotir his qilib, arzimagan sabablarga ko‘ra impulsiv (to‘satdan ichki shartsiz reaksiyalar asosida) harakat qilishga tayyor turadilar.

Masalan, muqaddam sudlangan T. tramvayda og‘aynilari bilan keta turib, yo‘lovchilarga pista po‘choq tuflay boshladi. Uzoq chidagan yo‘lovchilarning jur‘atsizgina e’tiroziga qo‘pol so‘kinish yog‘dirdi va affekt holatida uch nafar yo‘lovchiga pichoq bilan hayoti uchun xavfli bo‘lgan jarohat yetkazdi. Ya’ni qo‘pollik, zo‘ravonlik bilan o‘zini ko‘rsatishga bo‘lgan «men»ligi ishlab ketdi.

Shaxsning butun tuzilishidagi chuqur g‘ayriijtimoiy buzilish ashaddiy qotilning asosiy xususiyatidir.

Tasodifiy qotilning psixologik xususiyati. Uning o'zini ruhiy boshqarishidagi nuqsonlari quyidagicha: jabrlanuvchini o'ldirish uning uchun fojiali tasodifdir, lekin aslida bu «tasodif» tasodifiy emas. Unda shaxsning murakkab, nizoli vaziyatdan ijtimoiy moslashgan holda chiqqa olmasligi namoyon bo'ldi. Odatda bunday qotilliklar uzoq vaqt to'planib boradigan salbiy his-tuyg'ular, boshdan o'tkazgan azoblar zahirida yuz beradi.

Individ himoyalaniishning axloqiy-ijobiy va qonuniy usullarini ko'rmagan holda chidab bo'lmas tushkunlik, chorasizligi, hayotiy ziddiyatlardan qonuniy yo'l bilan chiqish mumkinligiga ishonmaslik natijasida oxirgi choradan foydalanadi. Bunda odatda jabrlanuvchi insoniy munosabatlarning oddiy asoslarini uzoq vaqt va qo'pol ravishda buzadi, jinoyat sodir etilishiga zamin tayyorlaydi.

Ayrim tasodifiy qotilliklar qo'qqisidan, favqulodda vaziyatlarda, ayniqsa affekt (qo'rquv, dahshat) holatida sodir etiladi. Xalq tomonidan la'natlanadigan ashaddiy qotillar hamda ehtiyotsizlik orqasida odam o'ldirish o'rtasida katta axloqiy-psixologik farq borligini inobatga olish lozim. Ushbu jinoyatlardagi ayni bir xil jinoiy natija jinoyatchilarning turli darajadagi ijtimoiy xavfliligi bilan ham, axloqiy-psixologik tipi bilan ham farqlanadi.

Aksariyat qotilliklar maishiy asosda, impulsiv tarzda, ba'zan nihoyatda arziyas sabablarga ko'ra sodir etiladi. Bu toifadagi qotillar ko'pincha hissiy beqarorlik holatidan aziyat chekadilar, ularning tajovuzkor qilmishlari giperkompensatsiya bilan bog'liq bo'ladi, olinmagan o'ch alamlarning uzoq vaqt to'planishi natijasi hisoblanadi.

Ko'p holatlarda qotillarning hayot yo'li tajovuzkor xulqning uzoq vaqt to'planishi bilan kechgan. Qotillar orasida ruhiy nuqsonlilari aholining qonunga itoatkor qismi orasidagi ruhiy nuqsoni borlarga qaraganda ko'proq. Zo'ravon jinoyatchilar jinoyat qurbonining xatti-harakatiga juda ta'sirchan bo'ladilar.

Zo'ravonlikka asoslangan jinoyat qurbonlarining g'alamis xulqi *viktim* xulq deb ataladi (lotincha *viktima* – qurbon). Viktim xulq – yengiltak, haddan tashqari ishonuvchan yoki axloqsiz, janjalkash, jinoyat sodir etilishi uchun bahona bo'luvchi xatti-harakatdir.

Viktimlik jinoyati qurbonining jinsi, yoshi, shaxsiy va ijtimoiy mavqei bilan bog'liq umumiy hamda shaxsning individual ruhiy xususiyatlari – ishonuvchanligi, bilimsizligi, irodasining sustligi, huquqbuzarga ruhan tobeligi, ekssentrikligi, tavakkalga moyilligi, shaxsiy janjalkashligi bilan bog'liq bo'lgan bir qancha turlarga bo'linishi mumkin. Jinoyat

qurbonining chorasiz holati ham viktim holat hisoblanadi. Ba'zan jinoyat qurbonining ruhiy xususiyatlari jinoyatchini izlab topishni osonlashtiradi – jinoyat qurbonining xulqiga xos xususiyatlari jinoyatchining ruhiy xususiyati uchun valentli chiqadi, uning psixologik portretini yaratish imkoniyati yuzaga keladi (ayniqsa, seriyali jinoyatlar sodir etilganida).

Bezori zo'ravon jinoyatchi shaxslar toifasida barqaror salbiy xulqqa ega bo'lgan, jamoat tartibini muntazam buzadigan yoshlar ustunlik qiladi. Odatda bu shaxslar axloq va madaniyatga zid tarzda vaqt o'tkazadilar, g'ayriijtimoiy ishlarga taqlid qilish asosida jinoyat sodir etadilar.

Ularga xos umumiy ruhiy xususiyatlar quyidagilardan iborat: primitivizm, beodoblik, nihoyatda tajovuzkorlik, jizzakilik, mas'uliyatsizlik, zo'ravonlik harakatlari jazosiz qolishiga ishonish, yuqori darajadagi da'vogarlik, o'z harakatlarini oqlash. Barcha zo'ravonlik-bezorilik jinoyatlariga umumiy psixologik va axloqiy asos – boshqa odamlar hayoti, sog'lig'i va qadr-qimmatining qadsizlanishi xosdir.

Ayollarning jinoiy zo'ravonlik xatti-harakatlari o'zining psixologik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ayollarning zo'ravonlikka asoslangan jinoyatchiligi erkaklarnikidan ancha kam. Ayollar voqelikning ayrim hodisalarini keskinroq qabul qilishi, ularga ko'proq hissiyot bilan javob berishi, shaxslararo munosabatlarning ayrim faktlariga kattaroq ahamiyat berishi bilan ajralib turadi.

Ayollar keskin nizoli vaziyatlarda ruhiy shikastlanishga ko'proq moyil bo'ladilar, ular oiladagi kelishmovchilik va nizolarni keskinroq his qiladilar. Ular xavotirga ko'proq tushib tahdid solayotgan xavfni yuqori baholashga moyil bo'ladilar. Yuqori darajadagi sensitivlik (hissiylik), oilaviy ishlarning ko'pligi ularda ruhiy zo'riqishning barqaror ko'rinishini hosil qiladi.

Ayollar orasida ruhiy anomaliyalar darajasi yuqoriroq. Aksariyat jinoyatchi ayollar tez ta'sirlanishlari, ijtimoiy munosabatdagi nuqsonlari, chiqisha olmaslik, asabiylik jihatlari bilan ajralib turadilar. Ular tajovuzkor harakatlarida ko'pincha tasodifan qo'lga tushib qolgan narsalardan foydalanadilar.

Biroq ayollar qasddan sodir etadigan og'ir jinoyatlarini odatda puxta niqoblagan holda o'ylab chiqadilar. Shaxsga qarshi og'ir jinoyatlarni odatda xatti-harakati erkaklarnikiga o'xshagan ayollar sodir etadilar.

Zo'ravonlik jinoyatlariga *jinsiy jinoyatlar* ham kiradi. Bunday jinoyatlarda ustunlik qiluvchi ruhiy xislat jinsiy tajovuzkorlik – jinoyat qurboniga jismoniy zarar yetkazish, ko'p hollarda hayotdan mahrum qilishdir. Bu shaxsning psixopatik og'ishidan dalolat beradi.

Psixik anomaliyalari bo'lgan shaxslarda jinsiy perversiyalar (buzilishlar) turli omillar – genetik, endokrin, nevrogen va psixofiziologik omillar ta'sirida shakllanadi. Bir qator mualliflar ularni shaxsiy disgarmoniya bilan bog'laydilar.

Jinsiy xulqini nazorat qilish jinsiy obyektini farqlamaslik sindromidan aziyat chekuvchi shaxslarda keskin buzilgan bo'ladi. Bunday shaxslar turli jinsiy harakatlar – pedofiliya, incest, zoofiliya, nekrofilia kabilarni sodir etadilar. Bu shaxsning umumiy degradatsiyasi (buzilishi) bilan bog'liqdir.

Mazkur normadan og'ishlar jinsiy jinoyatchilikning shart-sharoiti hisoblanadi, ammo uning sababi emas. Bunday shaxslarning aksariyati qonundan chetga chiqmaslikka harakat qiladilar. Jinsiy jinoyatlarga faqat qonunda taqiqlangan deviatsiyalar kiradi.

Jinsiy jinoyat – nomusga tegish, ayolni jinsiy aloqaga majburlash, jinsiy yetuklik yoshiga yetmaganlar bilan munosabatga kirishishdir (JKning 118,121,128-moddalari).

Eng xavfli jinsiy jinoyat – nomusga tegish – jismoniy kuch, tahdid yoki jabrlanuvchining chorasiz ahvolidan foydalanib sodir etishdir. Bunday jinoyat uchun yuridik javobgarlik 14 yoshdan boshlanadi. Ushbu jinoyatning ijtimoiy xavfliligi ayolning jinsiy erkinligini qo'pol ravishda mensimaslik, jinoyatchi harakatlarining zo'ravonlik xususiyatiga egaligi, jabrlanuvchiga ma'naviy va jismoniy zarar yetkazish bo'lib, ko'p hollarda shaxsning ruhiy va jismoniy sog'lig'ining buzilishida namoyon bo'ladi.

Shunday qilib, zo'ravon jinoyatchi shaxslarning psixoboshqaruv tizimlarida bir qator tipik buzilishlar sodir bo'ladi. Voqelikni ular ijtimoiy taqiqlarga ta'sirchanlik keskin pasaygan sharoitda aks ettiradilar.

Har bir zo'ravonlik jinoyatining asosida bir qator sabab va shart-sharoitlar, individual-biologik, ruhiy va ijtimoiy-psixologik omillarning bog'liqligi yotadi.

G'arazli jinoyatlarni sodir etuvchi shaxslar toifasi. G'arazli jinoyatchilar tipi har xil bo'ladi. «Bu yerda yo'q odamning o'zi yo'q! Ochlikdan o'lish chegarasida jinoyat sodir etish oldida turgan jur'atsiz boshlovchilar ham, baliq suvsiz yashay olmaganidek, o'g'rilik qilmasa yashay olmaydigan uchiga chiqqan professional o'g'rilar ham; ko'chada qolgan bola, gulday ochilgan yoshdagilar va qariyalar; fohishalar, banditlarning ayollari, ish qidirayotganlar hamda tubanlashgan, faqat kokain, morfi, alkogolni izlovchi giyohvandlar; hech narsaga ega bo'lmagan o'g'rilar va ega bo'lgan, ammo yana ko'prog'ini istaydigan o'g'rilar...»¹.

¹ Еникеев М.И. Юридическая психология. – М., 2005. – С. 80.

O'g'rilik (JKning 169-moddasi) sodir etuvchi shaxslar bir qator umumiy jihatlarga ega bo'lib, huquqbuzarlarning ijtimoiy jihatdan eng tuban toifasiga kiradilar. Ularning jinoiy xatti-harakati boshqa toifadagi jinoyatchilarnikidan ancha ilgari yuzaga keladi.

O'g'rilar katta jinoiy tajribaga, g'ayriijtimoiy xulqqa oid shakllangan qarashlar va stereotiplarga ega bo'ladilar. Ularning bu xulqi barqaror jinoiy yo'nalishga egaligi bilan ajralib turadi. O'g'rilar odatda bezori va mayxo'r bo'ladilar. Ularning ehtiyoj va manfaatlari nihoyatda cheklangan, sodda, ijtimoiy qadriyatlardan begona bo'ladi.

O'g'rilarning ijtimoiy moslasha olmasligi odatda oilasi, mutaxassisligi, doimiy ishi va turar joyi yo'qligi, turli xil ruhiy anomaliyalari bilan chuqurlashadi. Jinoyatchilar muhitida ular eng ko'p ta'sirga egadirlar. Ularning jinoiy xulqi g'ayriijtimoiy turmush tarzi bilan chambarchas bog'liqdir.

Jinoyatchi o'g'rining shaxsi odatda uning jinoyatchilar muhitiga barqaror kirishi bilan, ilk yoshidayoq oiladagi tarbiyaning kamchiliklari, asosiy ehtiyojlarining surunkali ravishda qondirilmassligi, doimo vaziyatga tobeligi bilan buzilgan bo'ladi.

Xonadon o'g'rilari o'zlarining psixologik xususiyatlariga ko'ra zo'ra-von jinoyatchilarga yaqin turadilar. Ular moddiy muhitdagi to'siqlarni yengish tajribasiga ega bo'lib, talonchilik va bosqinchilik sodir etishga oson o'tadilar.

O'g'ri – odatda qonundan vaqtincha chekingan inson emas, balki insofsiz odam, odatda oilada va mikromuhitda axloqiy normalarni rad etish, muhtojlik, ijtimoiy nazoratning past darajasi sharoitida shakllangan barqaror salbiy xislatlar tizimiga ega shaxs.

Xo'jalik va xizmat sohalariga oid g'arazli jinoyatchilar toifasini alohida guruhga kiritish lozim. Ularga qo'shib yozish, aldash, nohaq ravishda olingan mukofotlar va shu kabilar orqali xudbinlarcha amalga oshiriladigan tor guruhiiy manfaatlar xosdir. Bunda ruhiy himoyaning muayyan ko'rinishi – g'ayriqonuniy firiblarni «ish manfaati», «xizmat burchi» bilan niqoblash.

Mansabdor shaxslar sodir etadigan talon-tarojliklar ko'p hollarda boshqa jinoyatlar – poraxo'rlik, xaridorlarni aldash, sifatsiz mahsulot ishlab chiqarish, qalbaki hujjatlar yasash va firibgarlik bilan bog'liq bo'ladi. Ularga g'arazli jinoyat usullarining yangidan yangi imkoniyatlarini faol izlash xos. Davomli talon-tarojliklar nazorat-taftish xizmatlarini aldashning «professional» usullari borligidan dalolat beradi.

Aksariyat mansab talon-tarojliklari qonunlar asosida shakllanadigan jinoiy guruh tarkibida sodir etiladi. Bunda guruhlararo aloqalar shakllanadi, ruhiy ko'nikmalar ishlab chiqiladi, mehnat funksiyalari («foydali» va «foydasiz» ish) va boshqa odamlarga («kerakli» yoki «keraksiz» odam) tanlab qiziqish hosil bo'ladi.

O'z jinoyatlarini yashirishdek doimiy zarurat «ikki tomonlama hayot kechirishga», buzilgan moddiy ehtiyojlarni qondirish usullarini namoyishkorona «oddiy» hayot ko'rinishlari bilan niqoblashga olib keladi.

Barcha g'arazli jinoyatchilarda umumiy asos – g'arazli mayllarining barqarorligi mavjud. Mazkur turdagi jinoyatlarda takrorlanish va maxsus retsidiv darajasining yuqoriligi ana shu bilan izohlanadi. G'araz – eng barqaror, yo'q qilish qiyin bo'lgan insoniy qusurlardan biri, shaxsning barqaror salbiy yo'nalishi tizimini hosil qiluvchi omil.

5-§. PROFESSIONAL JINOYATCHILAR VA RETSIDIVISTLARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Professional jinoyatchilik doimiy ravishda g'ayriqonuniy daromad olish bilan bog'liq. Biroq professional jinoyatchilikni faqat «daromad» tushunchasi bilan emas, balki yaxshi ishlangan, stereotiplashgan usullar bilan amalga oshiriladigan barqaror, doimiy mashg'ulot sifatida tushuniladigan «professionalizm» degan psixologik tushuncha bilan ham bog'lash lozim.

Masalan, o'g'rilik kasbga aylanganida har qanday kasb bilan bo'ladigan hodisa ro'y beradi: mehnat taqsimoti yuzaga keladi, kasb turmush tarziga aylanadi. Professional jinoyatchi o'z ishini yaxshi biladi, butun intilishlarini unga bo'ysundiradi va jinoiy ixtisoslashuvi bilan ajralib turadi.

Retsidivistlarning ko'p qismi g'arazli hamda g'arazli-zo'ravonlik sodir etadigan jinoyatchilar orasida kuzatiladi. Ularning aksariyati guruhij jinoyatlar ishtirokchilari bo'lib, ushbu jinoyatlarni o'z daromadlarining barqaror manbaiga va hayotiy faoliyatining asosiga aylantiradilar.

Bekorchilik, ichkilikbozlik, muloqot doirasining jinoiy muhit, ibtidoiy istaklar bilan cheklanganligi, vaziyatga tobelik ularning ruhiy rivojlanish darajasini nihoyatda cheklab qo'yadi.

Retsidivistlarning aksariyatida ruhiy buzilishlar va anomaliyalar kuzatiladi. Xulq-atvorida beboshlik, jizzakilik, beadablik, atrofdagi odamlarga nisbatan dushmanlik bilan ajralib turadi.

«Erkinlikdagi» hayot sharoitlarining nihoyatda noqulayligi, «zona»ga ko'nikib qolish uning jazodan qo'rqish hissi yo'qolishiga olib keladi.

Retsidivist yangi jinoyatni odatdagiday sodir etadi. Ozodlikdan mahrum qilish joylaridagi eng yuqori maqom, imtiyozli holat ta'minlangan hayot esa nafaqat qo'rqitmaydi, balki uni o'ziga tortadi.

Retsidiv jinoyatchilik – individning barqaror g'ayriijtimoiy xislatlarining namoyon bo'lishi. O'zini boshqarishdagi nuqsonlari va g'ayriijtimoiy maqsadlari, vaziyat bilan muhitga bog'liqlik retsidivistning asosiy psixologik xususiyatlaridir. Retsidivist xulqida o'zini boshqarishining ongli va ong osti mexanizmlarining o'zaro ta'siriga xos xususiyatlar ko'zga tashlanadi.

Retsidivistning xulqi sog'lom aqlga, o'z manfaatlariga zid keladi, u qabul qiladigan qarorlar eng oddiy ehtiyotkorlikdan mahrum, ko'pincha qiladigan ishining oqibatlarini inobatga olmaydi.

Masalan, qasddan odam o'ldirgani va o'g'rilik qilgani uchun ikki marta sudlangan YE. ozodlikka chiqqanidan so'ng ishga joylashdi, uylandi, to'laqonli hayot sharoitiga ega edi. Biroq birga jazo o'tagan T.ni tasodifan uchratgach, mast holda o'z qo'shnisining uyiga o'g'rilikka tushdi, uning badaniga shikast yetkazdi. Ertasi kuni YE. aybini bo'yniga olib mahkamaga keldi va o'ta xavfli retsidivist deb topildi hamda guruh bo'lib bosqinchilik qilgani uchun sakkiz yilga ozodlikdan mahrum etishga hukm qilindi.

Bu turdagi ko'plab faktlar retsidivist jinoyatchining ongi xatti-harakatining yagona determinantasi emasligini ko'rsatadi. O'zini o'zi boshqarishning butun tuzilishi, qadriyatlar, maqsadlarining iyerarxiyasi buzilgan bo'ladi. Retsidivistning jinoiy istak-xohishlari go'yoki aqlining to'siqlari orqali otilib chiqadi – g'ayriijtimoiy nazorat qilinmaydigan xulq yuzaga keladi.

Retsidivist – jinoiy yo'nalishga, o'ta yuqori ongga ega g'ayriijtimoiy shaxs toifasi. Retsidivist jinoyatchi shaxsining barqaror g'ayriijtimoiy yo'nalishga egaligi uning qiyinchilik va nizolarni faqat kuch ishlatish orqali hal qilishga tayyorligida namoyon bo'ladi. Retsidivistlarning alohida faolligi jinoiy muhitning guruhiiy ekspresslarida ko'rinadi.

Retsidiv jinoyatchilik ruhiy anomaliyalar – oligofreniya, psixopatiya-ning yengil darajasi, xarakterning aksentuatsiyalari, alkogolli degradatsiya kabilar bilan yuqori darajada mos keladi. Ayollarda retsidivlik isterik holat va alkogollashuv bilan birga keladi, ular erkaklarga qaraganda ko'proq holatlarda nevrotik va psixopatik buzilish holatida jinoyat sodir etadilar.

Aftidan, bir necha marta sudlangan shaxslarning ijtimoiy begonala-shuvi kuchaygani sayin ularning ruhiy salomatligi yomonlashadi va jinoiy xulq tarkibidagi quyi motivlar borgan sari sezilarli o'rin egallaydi. Retsidivist jinoyatchilarning ijtimoiy-axloqiy buzilishi ozodlikdan mahrum

qilish joylarida uzoq vaqt bo'lish jarayonida chuqurlashadi. Nevrotizm, psixopatizatsiya, xarakterning aksentuirashuvi, xatti-harakatning noadekvatligi, tajovuzkor ko'rinishlarga barqaror moyillik – bular nafaqat jinoiy turmush tarzining, balki ozodlikdan mahrum qilish joylarida uzoq vaqt bo'lishning ham odatdagi oqibatlaridir.

XX asrning 20-yillardayoq mashhur psixolog va psixiatr A. F. Lazurskiy taklif etgan psixologik tiplashtirishga asoslangan holda retsidivist jinoyatchini shaxsning buzilgan tipiga kiritish, ushbu tipning turlarini esa har xil og'ishlarga qarab aniqlash lozim.

A. F. Lazurskiy barqaror jinoyatchilarni aqlli, irodasi sust, jizzaki va emotsional turlarga ajratgan. Masalan, irodasi sust retsidivistlar jinoyatlarni hayotga moslashmaganligi, ijtimoiy adaptatsiyalashmaganligi, nihoyatda noqulay hayotiy vaziyatlar, turmushining yo'lga tushmaganligi sababli sodir etadilar. Ular odatda turli xil jinoyatlarni sodir etadilar. Bular – vaziyatga bog'liq individlar.

Impulsiv retsidivistlar – eksploziv (portlovchi) tiplar – o'z harakatining oqibatlarini oldindan ko'rmaydigan individlar, o'zlarini to'xtatish jarayonlari sust shaxslar. Ular arzimagan sabablarga kuchli ta'sirni namoyon etadilar. Sodir etgan jinoyatlarining og'irligi odatda sabablariga mos kelmaydi.

Ular o'z maqsadlari, stereotiplari, odatlarining qullaridir. Ularning istaklari (ayniqsa, alkogoldan mast holatda) darhol keskin g'ayriijtimoiy harakatga aylanadi, yaxshi ko'rgan ishi bezorilik, zo'rlikka asoslangan qilmishlardir. Ular odatda nevrozlar, alkogollar, aqliy norasolar, infantivizmga duchor bo'lgan shaxslardir.

Affektiv retsidivistlar nihoyatda emotsional beqarorligi bilan ajralib turadilar. Ularning affektiv holati hatto murakkab bo'lmagan nizoli vaziyatlarda ham tezlashadi, nihoyatda xavotirli, tolerantligining pastligi (qiyinchilikka bardosh bera olmasligi), o'zini to'xtatish jarayonlarining sustligi bilan ajralib turadilar.

Ular o'zlarining kamchiliklarini o'ta tajovuzkorlik bilan qoplashga urinadilar. Doimo fuqarolarning hayoti va sog'lig'iga tajovuz qilishga, mulkni ishdan chiqarish va buzishga moyildirlar. Ushbu jinoyatchilarning retsidivlari odatda bir xil yoki o'xshash jinoyatlardan tashkil topadi.

Retsidivistning emotsional tipi barqaror, ustunlik qiluvchi salbiy hissiy holat (haddan tashqari kuchli alam, qasos, rashk hissi)lar bilan ajralib turadi. Barqaror g'azab, qasoskorlik, shafqatsizlik, baxllik uni uzoq vaqt jinoiy qasd rejasini olib yurishiga, jinoiy maqsadga erishish vositalari va

usullarini puxta o'ylashga undaydi. Jinoiy g'arazni odatda o'ta shafqatsizlik va ustalik bilan bajaradi.

Uning yaxshi ko'rgan ishi – ashaddiy bezorilik, qiynash, nomusga tegish, qotillik. Bunday jinoyatchilar hissizligi, achina olmasligi, shafqatsizligi bilan ajralib turadilar. Bu tipdagi retsidivistlar odatda psixopatiyalar, degradatsiya va alkogollashuvning yengil darajalariga duchor bo'ladilar. Ular o'zlarining ekspressivligi sababli jinoiy guruh a'zolariga katta ta'sir ko'rsatadilar va ko'pincha ularning boshliqlariga aylanadilar.

Ushbu toifadagi jinoyatchilarning shaxsiga xos jihatlar orasida dominantlik – atrofdagilardan ustunlik, tavakkalga borish, soxta qahramonligi bilan o'ziga bino qo'yish, maqtanchoqlik, savlatga zo'r berish ajralib turadi. Jinoyatchilar orasida ular shafqatsizlik, nihoyatda qo'pollik, kuch ishlatish, shantaj va tahdidlarni namoyon etadilar.

Retsidivist jinoyatchilarning ijtimoiy xavfliligi axloqiy jihatdan beqaror shaxslarga, ayniqsa o'smirlar va yoshlarga g'ayriijtimoiy ta'sirining kuchi tufayli oshib boradi. Retsidivist jinoyatchilar tergovga qarshilik ko'rsatish tajribasiga egaligi tufayli o'z jinoyatchilarini puxta yashiradilar.

Maxsus retsidiv (o'xshash jinoyatni takrorlash) jinoiy «ixtisoslashuv»ning kuchayib borishi jinoiy qilmish usullarining takomillashuvi bilan bog'liq. O'ta xavfli retsidivistning belgilaridan biri – jinoyatni og'ir usulda sodir etishdir. Uzoq davom etuvchi jinoiy faoliyat muayyan barqaror sharoitlarning yaratilishi – «ishonchli» sheriklarning tanlanishi, jinoiy yo'l bilan topilgan buyumlar, qimmatbaho narsalarni o'tkazishning tashkil qilinishi va ko'p hollarda jinoiy guruhning tashkil etilishi bilan bog'liq.

Bir turdagi retsidivning ko'payib borishi jinoyatchilarning mahorati oshib borayotganidan, ularning g'ayriijtimoiy yo'nalganligi chuqurlashayotganidan, jinoiy faoliyatining ta'siri ortib borayotganidan dalolat beradi. Retsidivist jinoyatchilar – jinoyat olamning o'zagi, jinoiy submadaniyatning qo'riqchilari, jinoyat sodir etish va ularni yashirishning nozik usullarini ishlab chiquvchilardir.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Ijtimoiy axloq va unda «normadan chetga chiqish» nima?
2. Psixik anomaliyalar inson axloqi va psixikasiga qanday ta'sir qiladi?
3. Psixologiyada jinoyatchi shaxs tushunchasiga qanday ta'rif berilgan?
4. Shaxslarning asosiy kriminal tiplarini psixologik tavsiflang.
5. Huquq normalariga zid axloq dinamikasi va uning tuzilishi ayting.
6. Alohida toifadagi huquqbuzarlarning psixologik xususiyatlari haqida nimalarni bilasiz?
7. Xo'jalik va xizmat sohalariga oid g'arazli jinoyatchilar toifasiga ta'rif bering.
8. Retsidiv jinoyatchilarning qanday tiplari mavjud?

8-mavzu
JINOIY GURUHLAR VA UYUSHGAN JINOYATCHILIKKA
PSIXOLOGIK TAVSIF

1-§. JINOIY GURUHLAR SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK SABAB VA SHAROITLARI

Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar sharoitida fuqarolar, davlat va, umuman, jamiyatimizga xavf solayotgan, xalqimizning farovonligini ta'minlash siyosatini amalga oshirishga salbiy ta'sir o'tkazishga urinayotgan uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash huquqni muhofaza qilish idoralari oldida turgan asosiy vazifalardan biridir.

Buni o'z vaqtida tushunib yetgan O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov inson, oila, jamiyat va davlat manfaatlarini jinoiy tajovuzlardan, ayniqsa uyushgan jinoyatchilikning xavfli ko'rinishlaridan biri bo'lgan terrorchilik tajovuzlaridan himoya qilishga katta e'tibor qaratmoqda. Jumladan, u «Jinoyatchilik va korrupsiya jamiyatning ma'naviy-axloqiy asoslarini yemiradi. Jamiyat a'zolarining fuqarolik mavqeini yo'qqa chiqaradi. Amalga oshirilayotgan o'zgarishlarga salbiy munosabat yuzaga kelishi uchun sharoit yaratadi. Islohotlar g'oyasining o'zini obro'sizlantiradi va eski zamonlarni, shu jumladan «qudratli markazning kuchli qo'li»ni qumsash hissini tug'diradi. O'tmish davrining muayyan qiyinchiliklari sharoitida fuqarolar ongida, ayniqsa yosh avlodning bir qismida, hayotda yuksak turmush darajasiga erishishning asosiy usuli qonunga xilof faoliyat bilan bog'lik, degan mutlaqo axloqqa zid nuqtai nazar shakllanishi va qaror topishi mumkin. Qing'ir yo'l bilan boylik orttirishga intilish, basharti u jamiyatning va huquqiy nazoratning e'tiboridan chetda qolsa, odamlarni, ayniqsa hayotga endigina qadam qo'yib kelayotgan yoshlarni yomon yo'lga og'diradi»¹, deb ta'kidlaydi.

Kasbiy psixologiyaning eng dolzarb muammolaridan biri guruh bo'lib jinoyat sodir qiluvchi shaxslar psixologiyasini o'rganishidir.

O'zbekiston Respublikasi jinoyat qonunida bir shaxsning ikki yoki undan ortiq jinoyat sodir etishi yoki jinoiy faoliyat yuritishi qonunda aybni og'irlashtiruvchi holatlar qatoriga kiritilgan (masalan, takroran yoki qasddan yangi jinoyat sodir etish). Haqiqatan ham ushbu ko'rsatkich shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasini oshiradi. Agar jinoiy faoliyatni ikki

¹ Qarang: *Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида*. Т. 6. – Т., 1998. – 91–92-б.

yoki undan ortiq shaxslar sodir etgan bo'lsa, jinoyatlarning hamda guruhning ijtimoiy xavflilik darajasi yuqori bo'ladi.

Shu ma'noda jinoyatchilar dunyosiga qirib borayotgan jinoiy guruhlar shakllanishining umumiy psixologik sabab va sharoitlari quyidagilardan iborat:

birinchidan, jamiyatda mavjud iste'mol va taqsimot o'rtasidagi adolatsizlikning mavjudligi bo'lib, bu, o'z navbatida, ayrim shaxslar psixikasida kuchli emotsional zo'riqlashlarni keltirib chiqaradi. Natijada ayrim shaxslar jinoiy guruh tuzishni o'z oldilariga maqsad qilib qo'yishi;

ikkinchidan, jamiyatdagi ayrim shaxs, guruh va jamoalar o'rtasidagi manfaatlar to'qnashuvining doimiy mavjudligi bo'lib, uning keskinlashuvi ham jinoiy uyushmalarning kelib chiqishiga sabab bo'lishi;

uchinchidan, qonun hukmidan qoniqmaslik, odatda uni «adolatsiz» hukm deb bilish tariqasida his-hayajonning, ichki ruhiyatning jumbishga kelishi, nafrat hissining qo'zg'alishi ham o'z navbatida jinoiy guruhlarning paydo bo'lishiga asosiy motiv bo'lib xizmat qilishi;

to'rtinchidan, jinoyatchilar dunyosining ta'siriga tushib qolish, uni targ'ib qiluvchi g'oyalarga emotsional holatda berilib ketish natijasida ongli va ongsiz tarzda jinoiy guruh tuzilib qolishi;

beshtinchidan, mavjud qonunlarni bilmaslik, undan yetarli darajada xabardor bo'lmaslik natijasida, yoshlik, uquvsizlik, shunchaki qiziqish tufayli jinoiy guruh tuzish yoki unga aralashib qolish ehtimolining mavjudligi;

oltinchidan, aniq bir maqsadni ko'zlab, ma'lum reja, motiv asosida jinoyat sodir etish uchun birlashish natijasida paydo bo'lishi mumkin.

Bundan tashqari, jinoiy guruhlarning shakllanishiga olib keluvchi maxsus psixologik omillar ham mavjud, ularga:

- «birlashmay turib» jinoyat sodir etib bo'lmasligi;
- jinoiy manfaatlarining umumiyliigi;
- shaxsiy mayllar;
- umumiy axloq normalari, umumiy e'tiqodlar, huquqiy ongdagi o'xshash nuqsonlar va shu kabilar kiradi.

Jinoiy guruhlarga quyidagi belgilar xosdir (ular ushbu guruhlarning uyushqoqlik darajasiga ko'ra ko'p yoki kam darajada namoyon bo'ladi):

– uyushganlik – qat'iy iyerarxik tuzilishning mavjudligi, qattiq intizom, quyi bo'g'inlarning yuqori bo'g'inlarga bo'ysunishi;

– barqarorlik – uzoq muddatli va barqaror jinoiy aloqalar hamda fosh bo'lganidan va jinoiy ta'sir chorasi qo'llanilganidan keyin tiklanish (butunlay yoki qisman);

– jipslik – guruh a’zolarining aloqa, birlashish darajasi. Jipslikning determinantlari quyidagilardan iborat:

a) a’zolarining bir-biriga tortadigan motivatsion asos, jumladan ularning g’arazli shaxsiy manfaat va ehtiyojlari majmui;

b) jinoiy guruh a’zolarining guruh maqsadlari, dasturi, nizomida o’z ifodasini topadigan motivlari;

– himoyalanganlik – tuzilmada himoya, ta’minot bloklarining, ruhiy ta’sir va jismoniy zo’rlilik apparatining mavjudligi.

Ishtirokchilikning uyushgan shakllariga uyushgan guruh va jinoiy uyushmalar kiradi. O’zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksi 29-moddasining 4-qismida «uyushgan guruh» tushunchasi ko’rsatilgan bo’lib, unda «ikki yoki undan ortiq shaxsning birgalikda jinoiy faoliyat olib borish uchun oldindan bir guruhga birlashishi uyushgan guruh deb topiladi»¹, deyilgan. Bu bilan qonun «jinoiy faoliyat» uyushgan guruhning zaruriy belgisi ekanligini ko’rsatmoqda. Biroq, Jinoyat kodeksida «jinoiy faoliyat»ga ta’rif berilmagan. Xo’sh, unda «faoliyat» so’zining o’zi nimani anglatadi?

Faoliyat – insonning turmush kechirish usuli. Bu tushuncha inson ongli ravishda ishtirok etadigan, maqsadga yo’naltirilgan jarayonni bildiradi. Faoliyat odam ehtiyojini qondirish vositasi sifatida vujudga keladi. Lekin bu faqat vosita va sharoitdangina iborat bo’lmaydi, balki turmushning shakli va usuli hisoblanadi. Faoliyatda insonning o’zi shakllanadi, uning qobiliyati rivojlanadi. Inson faoliyatining boshlang’ich shakli – mehnat, moddiy amaliyot hisoblanadi. Mehnat faoliyati jismoniy mehnat va tafakkurdan iborat bo’lib, bir-birini o’zaro taqozo etadi. Maqsad, predmet, vosita va natija faoliyatning zaruriy jihatlaridir.

«Faoliyat» tushunchasining mazmunidan ko’rinib turibdiki, u insonning turmush tarzini anglatadi. «Faoliyat» tushunchasini jinoiy faoliyat bilan taqqoslab shuni aytish mumkinki, jinoiy faoliyat bir necha ijtimoiy xavfli qilmishlarni doimiy sodir etishda yoki jinoyat sodir etishni «kasb» qilib olishda namoyon bo’ladi.

Uyushgan guruhning jinoiy faoliyat bilan shug’ullanishi muammosiga ko’pgina olimlar tushuncha berishga harakat qilgan, ammo ularning mulohazalari turlicha bo’lib, hanuzgacha yagona fikr mavjud emas. Jumladan, A. I. Gurov «jinoiy faoliyat jinoyatchilarning asosiy yoki qo’shimcha foyda olish manbai»², deb yozadi

¹ Qarang: Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. –Т., 2008. –13-б.

² Qarang: Гуров А.И. О некоторые вопросы криминального профессионализма // Советское государство и право. – 1987. – №5. – С. 82–86.

Bu fikr chuqurroq tahlil qilinsa, ayrim uyushgan guruhlariga mos kelmasligi ko'rinadi. Masalan, shaxslarning milliy, irqiy yoki diniy mansubligiga qarab, ularning qonuniy manfaatlariga zarar yetkazish maqsadida tuzilgan uyushgan guruh; genotsid jinoyatini sodir etish uchun birlashgan guruh; doimiy ravishda nomusga tegish jinoyatini sodir etish uchun birlashgan guruh va boshqalar.

Huquqshunos olimlar A. S. Yakubov va R. Kabulov quyidagi belgilarni ajratishgan va ularning yig'indisi guruhni uyushgan deb hisoblash uchun jinoiy-huquqiy asos bo'lishini ta'kidlashgan:

- 1) oldindan til biriktirish;
- 2) jinoiy faoliyat bilan hamkorlikda shug'ullanish uchun birlashish;
- 3) uyushganlik.

Yuqorida keltirilganlar olimlar bergan ta'rif bu borada masalaning mohiyatini aniqroq ifodalaydi. Ya'ni, «jinoiy faoliyat – ayrim jinoyat tarkiblari yig'indisidan iborat yagona tizimni vujudga keltiruvchi, tashkillashgan bir necha qilmishlardan iborat»¹, deyilgan. Bu ta'rif qisqa bo'lishiga qaramay, bir necha jinoyatlarni sodir etish faqat yagona tizim shaklida jinoiy faoliyatni tashkil etishini anglatadi. Ammo bu ta'rifda bir necha jinoyat tarkiblari haqida so'z yuritilgan. Shuni ta'kidlab o'tish joizki, uyushgan guruh nafaqat tarkibida bir necha jinoyat bo'lgan qilmishni, balki tarkibida birgina jinoyat bo'lgan qilmishni sodir etish bilan ham ko'zga tashlanishi mumkin.

Uyushgan guruhning jinoiy faoliyat bilan shug'ullanishining obyektiv va subyektiv belgilari mavjud. Guruhning jinoiy faoliyat bilan shug'ullanganligini ko'rsatuvchi birinchi mezon sifatida guruh a'zolarining bir necha jinoyatlar sodir etganligini va yana sodir etishga tayyorgarlik ko'rayotganini aytib o'tish mumkin. Shu bilan birga, o'ta puxta tashkillashtirilgan, tayyorgarlik ko'rish uchun ko'p vaqt talab qilinadigan yagona jinoyatni sodir etgan guruhni ham jinoiy faoliyat bilan shug'ullangan deb hisoblash mumkin (bunda jinoyatning va unda ishtirok etgan shaxslarning ijtimoiy xavflilik darajasi hamda boshqa bir qancha omillar inobatga olinadi).

Umuman olganda, jinoiy guruhlar jinoyat sodir etish uchun tashkil etilgan, deb aytish mumkin.

Jinoiy guruhlarining shakllanganlik darajasiga qarab quyidagi turlarga ajratish maqsadga muvofiqdir.

- 1) jinoiy jamoa;

¹ Qarang: Якубов А. С., Кабулов Р. Новое в уголовном законодательстве. – Т., 1995. – С 14.

- 2) jinoiy korporatsiya;
- 3) guruh assotsiatsiyasi;
- 4) amorf (diffuz) guruhlar.

Amorf guruhdagilarda aniq tizim yo‘q, vazifa bo‘linmagan, aslida jinoyatni sodir qilish niyati yo‘q. Masalan, kinoga, samolyotga, poyezdga chipta olishda paydo bo‘lib qoladi.

Assotsiatsiya guruhi uyushgan, boshida ular jinoyat sodir qilish uchun emas, balki ba’zi bir ehtiyojlarini qondirish uchun yig‘iladi, lekin yaxshi jinoiy guruh bo‘lib shakllanishi mumkin. Lekin bu guruhlarining yadrosini tashkil etadigan, jinoyatga qarshi zid harakat qiladigan shaxslar mavjud, ular baribir jinoyat sodir qilishi mumkin. Shuning uchun ular huquqbuzarlar kompaniyasi deb nomlanadi.

Tez-tez yig‘ilib turadigan jinoiy guruhlar mavjud, ular jinoyat sodir qilishdan avval yig‘ilishadi, masalan, o‘g‘irlik, firibgarlik, bularni guruh ichidagi yadro boshqaradi. Ular bilan ishlash ancha og‘ir, ularning o‘z an‘analari mavjud, bu an‘analardan chiqishning o‘zi bo‘lmaydi. Bu yerda vazifalar taqsimlanadi, o‘zaro hamkorlikda pog‘ona paydo bo‘ladi, subyektiv bog‘lanish juda to‘g‘ri va ishonchli bo‘ladi. Bunday guruhlar jinoyatni oldindan rejalashtiradi, tashkillashtiradi. Bu *jinoiy korporatsiya* deyiladi. Shaxs bu guruhda qolar ekan guruh axloqini o‘zlashtiradi va o‘zida shuni sinab ko‘radi.

2-§. JINOIY GURUH VA UYUSHGAN JINOYATCHILIK PSIXOLOGIYASI

Uyushgan jinoyatchilikka xos asosiy xususiyat yuksak darajadagi o‘zini o‘zi boshqarish va iyerarxik tuzilishga ega bo‘lishdir. U boshqaruv, rahbarlik, bo‘ysunish va jinoyatchilar o‘rtasida vazifalar taqsimlanishining uchta, bir qator hollarda esa undan ko‘proq darajalariga ega. Aksariyat hollarda ushbu jinoiy tashkilotlar piramidasimon tuzilishga ega bo‘ladi. Mazkur piramidaning cho‘qqisida asosiy yetakchi (lider), uning bevosita atrofida esa asosiy qarorlarni qabul qiladigan kichikroq guruh bo‘ladi.

Jinoiy guruh psixologiyasi jinoiy psixologiyaning maxsus bo‘limi sifatida tuzilmaning kelib chiqishi, tarkibi, unda vazifalar taqsimoti, shuningdek, boshqaruvning psixologik mexanizmlarini o‘rganadi.

O‘z vaqtida fosh etilmagan va jazolanmagan jinoyatchi juda xavflidir, chunki u surbetlashib boradi va mayda jinoyatlardan ko‘pincha katta jinoyatlarga o‘tadi, buning ustiga jazosiz qolish boshqa beqaror shaxslarda ham jinoiy maqsadlar shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatadi va jinoiy guruhlar tashkil etilishiga ko‘maklashadi. Jinoiy guruhning tashkil etilishi ijtimoiy xavfning nafaqat miqdor, balki sifat jihatdan kuchayishidir. Bir

qator hollarda shaxs yolg'iz o'zi sof texnik jihatdan jinoiy harakatlarning butun rejasini amalga oshira olmasligini ham ta'kidlash joiz.

Jinoiy guruhni tahlil qilishda ishtirokchilari orasidan quyidagilari ajratiladi:

- umuman guruh yoki uning ayrim qismlarining (ishtirokchilarining) tashkilotchisi;

- «mas'ul» joydagi ijrochi;

- ikkinchi darajali ijrochi;

- muxolif, guruhning «bo'sh bo'g'ini» (irodali inson bo'lishi ham mumkin)

- o'zi ishtirok etayotgan jinoyatning sodir etilishiga qalban rozi bo'lmagan subyekt. Ko'pincha bu bo'g'in guruh ichida nizoli vaziyatni yuzaga keltiradi.

Jinoiy guruhlar uyushganlik darajasiga ko'ra uyushgan jinoiy guruhlar, jinoiy tashkilotlar va jinoiy uyushmalarga bo'linadi.

Jinoiy guruhning psixologik tuzilishi – qaror topgan, integratsiyalashgan (birlashgan) munosabatlar – jinoiy guruh a'zolarining atrof muhit bilan munosabatlari. Integratsiyalashgan munosabatlarning psixologik tavsifi guruh ichida shakllangan (shaxslararo, gorizontaal va vertikal) munosabatni bildiradi.

Uyushgan jinoiy guruhning integratsiyalashgan munosabatlari (masalan, huquqni muhofaza qilish organlari va hokimiyat organlari bilan munosabatlar) avvalo u jinoiy qilmishlarni sodir etadigan muhitga, uning shakllanishi va rivojlanishiga imkon bergan ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-psixologik va boshqa shart-sharoitlarga (korrupsiya, xufiya iqtisodiyot va sh.k.) bog'liq.

Integratsiyalashgan munosabatlar guruh a'zolarining funksional vazifalari tabaqalashuviga, ya'ni vazifalar taqsimotiga, jinoiy guruh ishtirokchilari o'rtasidagi jinoiy faoliyatning xususiyati bilan bog'liq vazifalarga, iyerarxik pog'onada egallab turgan mavqei, maqomi va shu kabilarga asoslanadi.

Jinoiy guruhning qanday faoliyat ko'rsatishiga qarab integratsiyalashgan munosabatlarning xususiyati haqida so'z yuritish mumkin.

Jinoiy guruh faoliyatiga uning faoliyat sohasining zamon va makonda asta-sekin kengayib borishi, sodir etilgan jinoyatlarning ko'payishi, og'irroq jinoyatlarga o'tishi xosdir.

Jinoiy faoliyatning kengayishi jarayonida jinoiy guruh ichida psixologik va funksional tuzilmalarning shakllanishi yuz beradi. Guruhning rivojlanish darajasi qanchalik yuqori bo'lsa, uning ichki psixologik

tuzilishi ham shunchalik aniq ko‘rinishga ega bo‘ladi. Guruh jipslashib boradi, uning tarkibi barqarorlashadi, faoliyati maqsadga yo‘nalgan tus oladi, guruh a‘zolari o‘rtasida vazifalar taqsimlanadi.

Jinoiy guruh rivojlanishining qonuniyatini ushbu guruh ishtirokchilari o‘rtasidagi emotsional (hissiy) munosabatlarning asta-sekin birgalikdagi faoliyatga asoslangan sof ishga, funksional munosabatlarga aylanishi tashkil qiladi.

Uyushgan jinoiy guruhda ishga oid munosabatlar hal qiluvchi xususiyatga ega bo‘lib, hissiy, shaxsiy munosabatlar asta-sekin yo‘qolib boradi, bir qator hollarda esa bunday munosabatlar umuman bo‘lmazligi ham mumkin. Ishtirokchilari qarindoshlik rishtalari bilan bog‘liq bo‘lgan guruhlarda ham xuddi shunday jarayonlar ko‘zga tashlanadi.

Jinoiy guruh shakllanishi va faoliyat ko‘rsatishining oxirgi qonuniyati – unda doimo ikki qarama-qarshi kuch amal qilishidir. Biri jinoiy guruh a‘zolarini yanada jipslashtirish va yaqinlashtirishga qaratilgan bo‘lsa, boshqasi – ularni ajratishga qaratilgan.

Biroq jinoiy guruh muvaffaqiyatli faoliyat ko‘rsatayotgan davrda ruhiy jihatdan jipslashgan tuzilma sifatida namoyon bo‘ladi. U jinoyatlarni muvaffaqiyatli sodir etishda davom etayotgan, fosh bo‘lmay qolayotgan ekan, uning a‘zolari o‘rtasida birlashish va jipslashish tamoyili ustunlik qiladi. Agar jinoiy guruh qandaydir muvaffaqiyatsizlikka uchrasa hamda fosh bo‘lish va guruh a‘zolarining javobgarlikka tortilish xavfi yuzaga kelsa, uning ajralish tamoyili kuchayadi, yashirin nizolar, ziddiyatlar ko‘rinadi, ishtirokchilari o‘rtasidagi munosabatlarda keskinlik ortadi.

Jinoyatning guruh tarkibida sodir etilishi jinoyat tarkibining aybni og‘irlashtiruvchi belgisi hisoblanadi. Odatda oddiy, uyushgan jinoiy guruhlar va jinoiy tashkilotlar ajratiladi.

Har bir jinoiy guruh unga xos bo‘lgan guruhiy tashkilot, guruhiy dinamika, a‘zolarining guruhdagi vazifalarining va sotsiometrik maqomlarining funksional taqsimotiga ega bo‘lgan ijtimoiy guruh hisoblanadi hamda jinoiy faoliyatning jamoa subyektini tashkil etadi.

Bir necha shaxsdan tashkil topadigan *oddiy jinoiy guruh* qat’iy iyerarxik tashkilotga ega bo‘lmaydi, bunday guruhda yetakchilik qisqa muddatli xususiyatga ega bo‘lishi mumkin (kvartira o‘g‘rilari, ko‘cha talonchiligi, firibgarlar, voyaga yetmagan huquqbuzarlar guruhlari).

Uyushgan jinoiy guruhga iyerarxik tuzilish, guruhda vazifalarning funksional taqsimlanishi, barqaror jinoiy jipslik, qat’iy yagona boshchilik, jinoiy submadaniyatga egalik xosdir. Bunday guruhda jinoiy «hunar» puxta rejalashtiriladi, keng tarmoq otgan guruhlararo aloqalar mavjud,

axborot xizmati, jinoyat izlarini yashirish, niqoblash va yo‘q qilish yo‘lga qo‘yilgan. Bunday jinoiy guruh tarkibida barqaror jinoiy-kasbiy malakalarga ega bo‘lgan professional jinoyatchilardan iborat birlamchi guruh (guruh yadrosi) ajralib turadi. Bunday guruhlar nisbatan mustaqil bo‘lib, odatda korrupsiyalashgan aloqalarga ega bo‘lmaydilar. Ular doimiy daromad keltiradigan maskanlar va doimiy nazorat qilinadigan hududlarga ega bo‘lmaydi. Biroq ularning jinoiy faoliyati yuqori darajadagi professionalizmi, guruhiy jipsligi, shafqatsizligi bilan ajralib turadi (bandalar, shaykalar). Bular odatda an’anaviy jinoiy guruhlar deb ataladi.

Bunday guruhlarining asosiy qismini «janggarilar» – jismonan baquvvat, shafqatsiz va guruh boshlig‘iga sadoqatli odamlar tashkil qiladi. Ular muayyan hududni nazorat qiladi (firibgarlik bilan shug‘ullanadi, tijorat tuzilmalariga «homiylar» qiladi, o‘lpon yig‘adi va dayuslik bilan shug‘ullanadi).

Uyushgan jinoiy guruhlar ijtimoiy uyushgan birlik sifatida faoliyat ko‘rsatadilar, keng miqyosdagi ijtimoiy aloqalarga ega bo‘lgan umumiy (yagona) funksional-iyerarxialashgan tizimga birlashadilar, katta miqdordagi pulga ega bo‘lgan jamg‘armalar tashkil qiladilar, huquqni muhofaza qilish organlarini korrupsiyaga tortish orqali o‘z xavfsizligini ta’minlaydilar. Ularning jinoiy faoliyati ko‘p hollarda legal (qonuniy) tashkilotlarning faoliyati bilan ham bog‘liq bo‘ladi. Jinoiy sindiklatlar xayriya ishlarini amalga oshirish, siyosiy aloqalarni yo‘lga qo‘yish orqali o‘zining obro‘sini mustahkamlashga harakat qiladilar.

Jinoiy guruhni uyushgan deb atash uchun asosiy mezon tariqasida quyidagi belgilarni hisobga olish lozim:

- guruhning barqarorligi;
- tashkilotchining bo‘lishi;
- bir necha jinoyat sodir etish maqsadida tuzilganligi;
- jinoyatni amalga oshirish rejasi va yo‘l-yo‘rig‘i ishlanganligi;
- har bir ishtirokchi o‘rtasida vazifalar taqsimlanganligi;
- texnika bilan ta’minlanganligi;
- jinoyatni yashirish choralari ko‘rilganligi;
- umumiy intizomga va jinoiy guruh tashkilotchisining ko‘rsatmalariga itoat qilinishi va shu kabilar.

Uyushgan guruhning yana bir necha qo‘shimcha belgilari mavjud bo‘lib, ular fakultativ belgilar deb yuritiladi. Bu belgilarning mavjudligi guruhning ijtimoiy xavfliligini oshiradi, ammo ishtirokchilikni shakllarga ajratishga ta’sir etmaydi. Bularga quyidagilar kiradi:

Guruhning texnik vositalar bilan ta'minlanganligi. Sud amaliyoti xodimlari ishini yengillashtirish maqsadida bu belgini biz fakultativ belgilar qatoriga qo'shdik. Chunki guruhning jinoiy faoliyat bilan shug'ullanishi uchun texnika kerak bo'lmasligi mumkin, masalan, buyurtma orqali odam o'ldirish jinoyatini bajaruvchi uyushgan guruhlarining jinoiy faoliyati uchun faqat o'qotar qurol kerak va ular boshqa texnika sotib olmasligi mumkin. Texnika bilan ta'minlanganlik deganda, guruhning faoliyat yuritishda texnikadan, masalan, avtotransport vositasi, ovoz eshitish, suratga olish, video va boshqa apparatlar, turli ratsiyalar va boshqa shunga o'xshash vositalardan keng foydalanishini tushunish kerak.

Vazifalarning taqsimlanganligi. Bu uyushgan guruhning yana bir fakultativ belgisi hisoblanadi. Guruh a'zolari belgilangan vazifalarni bajaradi, ammo ayrim hollarda vazifalar aniq belgilanmaydi va guruh a'zosi keyingi jinoyatni sodir etishda qaysi vazifani bajarishini bilmaydi, jinoiy faoliyat davomida u bir vazifani bajarishdan ikkinchi vazifani bajarishga o'tkazilishi yoki bevosita jinoyat sodir etish vaqtida vazifasi aniq bo'lishi mumkin.

Umumiy pul jamg'armasining mavjudligi. Umumiy pul jamg'armasi jinoyatchilik dunyosida «obshak», «umumiy qozon» deb yuritiladi. Uni tashkil etishdan asosan ikki maqsad ko'zda tutilgan: birinchidan, guruh a'zolarining favqulodda vujudga keladigan ehtiyojlari (qamoqqa olingan paytda uni va oila a'zolarini ta'minlash), guruhning manfaatlari va yo'l boshchining ayrim xarajatlari uchun sarflash; ikkinchidan, guruh a'zolarining barqarorligini ta'minlash maqsadida tuziladi. Guruh a'zolari o'zlarini «ijtimoiy» himoyalangan hisoblaydilar va shu yo'l bilan uyushgan guruh a'zolariga nisbatan g'amxo'rlik qilinayotganligi ko'rsatiladi. Ushbu jamg'arma ayrim uyushgan guruhlarda mavjud bo'lmasligi mumkin.

Guruhda jinoiy faoliyatni kasb qilib olgan shaxslarning mavjudligi. Ayrim uyushgan guruhlar tarkibida jinoiy faoliyat hayot tarziga aylangan shaxslar bo'ladi. Ko'p hollarda bunday shaxslar guruhga yo'l boshchilik qiladi yoki guruhning «obro'mandi» sanaladi. Bunday shaxslar ijtimoiy foydali mehnat bilan shug'ullanmaydi. Ularni guruh jinoiy faoliyatda uddaburon «malakali kadr» sifatida va jinoiy guruhning boshqa a'zolariga o'rnak qilib ko'rsatish maqsadida saqlaydi.

Guruhning o'qotar qurollar bilan ta'minlanganligi. Uyushgan guruhlar doimiy ravishda katta foyda olish va guruhning barqarorligini ta'minlash, jinoyatlarni «muvaffaqiyatli» sodir etishga intiladi. Ko'pchilik

uyushgan guruhlar shu maqsadda o'qotar qurollarni qo'lga kiritadilar va jinoyatlarni sodir etishda bevosita undan foydalanadilar.

Ijtimoiy nazoratni bartaraf etib, jinoiy faoliyatga sharoit yaratib beruvchi tizimning mavjudligi. Uyushgan guruhning mavjudligi va jinoiy faoliyat bilan shug'ullanishida ushbu tizimning ahamiyati katta. Uni tashkil etuvchi shaxslar bevosita jinoyat sodir etishda qatnashmasalar ham jinoyat sodir etilishiga sharoit yaratib beradilar. Masalan, ayrim davlat nazoratini olib boruvchi mansabdor shaxslar jinoiy guruh faoliyatiga, ma'lum sabablarga ko'ra, to'sqinlik qilmaydilar va buning natijasida davlat hamda fuqarolarga jiddiy moddiy va ma'naviy zarar yetkaziladi.

Uyushgan jinoyatchilikning asosiy belgilari:

- 1) turg'unligi va reja bilan ish qilishi;
- 2) yuqori tashkilotchiligi va lider yadrosining borligi;
- 3) qo'lga tushmaslik uchun niqoblanishning mavjudligi;
- 4) katta pulga egaligi;
- 5) chuqur konspirativ xarakterga ega ekanligi;
- 6) ta'sir doirasining kengligi;
- 7) faoliyatini yangilab borishi (tajriba asosida);
- 8) jamiyatga qarshi g'oyasining aniqligi.

Aniq vazifalarning taqsimlanishi, guruhlardagi iyerarxiyalashgan tizimning ichki jipsligi asosida manfaatlar yotadi. Qattiq tartib, topshiriqlarni so'zsiz bajarish, faoliyatni o'z qonun-qoidolari asosida olib borish, sukut saqlash guruh uchun muhim rol o'ynaydi. Mana shu tartibdan qaysidir bandi buzilsa, guruh a'zosi qattiq jazolanadi, og'ir jismoniy jazo belgilanadi.

Guruh a'zolari qo'lga tushmaslik uchun niqoblanadilar. Bunda organ xodimlarini shantaj qilish, sotib olish va ularning rejalarini oldindan (razvedka qilib) bilish va kerakli choralarni ko'rish muhim ahamiyat kasb etadi.

Davlat apparatidagi mansabdor shaxslarning organ xodimlari bilan bog'liqligi, organ xodimlarining jinoyat olami bilan bog'liqligi ularning ishini yengillashtiradi, ular orqali jinoyat olamiga kirib borishadi. Agar korrupsiya bilan ish bitmasa, mansabdor shaxslarni diskriminatsiya (kamsitadi, bolalarini o'g'irlaydi) qilish, ularni boshqa shaxslar bilan almashtirishga harakat qiladilar.

Uyushgan guruhda katta miqdordagi pulni mavjudligi mansabdagi shaxsni sotib olishga imkoniyat yaratib, bu bilan faoliyat masshtabini kengaytirishga xizmat qiladi.

Uyushgan jinoyatchilik chuqur konspirativ xarakterga ega. Jinoyat sodir etishga ko'proq odamlarni jalb qilish uni ochishni ancha mushkullashtiradi. Organ xodimlari jinoyatchilarning bir qismini qo'lga olsa, ikkinchi qismi jinoyat sodir etadi. Organ xodimlari ular orasiga qancha ko'p kirib borsa, ish shuncha mushkullashadi. Bu uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashmaslik kerak degani emas, balki kurashning yangi usulini topish demakdir.

Jinoyat sodir etgan guruhni uyushgan deb baholash uchun yuqorida keltirilgan asosiy belgilar mavjud bo'lishi kerak. Chunki bu belgilar barcha uyushgan guruhlariga xos va shu belgilarning o'zi guruhning uyushganligidan dalolat beradi.

Qo'shimcha belgilar uyushgan guruhni kengroq ta'riflab, uning ijtimoiy xavfliligidan dalolat beradi, uning uyushganlik darajasini belgilaydi va shu bilan birga, huquqni muhofaza qilish idoralarining amaliy ishlarida guruhni uyushgan deb baholashda ko'maklashadi. Bu turdagi belgilarning fakultativ deb atalishiga sabab ularning barcha uyushgan guruhlarda mavjud bo'lmasligidir.

Yuqoridagi bildirilgan fikrlardan kelib chiqib, uyushgan guruhga quyidagicha ta'rif berish maqsadga muvofiqdir. «Uyushgan guruh – umumiy maqsadga ega bo'lgan, o'zining mustahkamligi, tarkibining barqarorligi, guruh rahbariga bo'ysunish asosida (doimiy yadroga ega bo'lgan) tashkil etilganligi bilan belgilanadigan ikki yoki undan ortiq shaxslarning bir yoki bir necha jinoyatni sodir qilish uchun bir guruhga birlashishi»¹ dir.

Biz yuqorida sanab o'tgan belgilari mavjud bo'lgan guruhni uyushgan deb atash mumkin. Chunki bu belgilar guruh faqat jinoiy faoliyat bilan shug'ullangandagina mavjud bo'ladi. Jinoyat kodeksida berilgan ta'rifda ham guruhning faqat jinoiy faoliyat bilan shug'ullangan vaqtda uyushgan bo'lishi e'tirof etilgan.

Amaliyotdagi jinoiy ishlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, ko'p hollarda bevosita jinoyat sodir etgan shaxslarning harakatlarini kvalifikatsiya qilishda huquqni muhofaza qilish xodimlari guruhni uyushgan deb baholaganlar, ammo qaysi belgilariga qarab bunday xulosaga kelganliklarini bayon qilmaganlar.

Demak, jinoiy faoliyat bilan shug'ullanish maqsadida barqaror yo'sinda birlashgan va norasmiy qoidalarga rioya qilib, tashkiliy tarzda

¹ Пулатов Ю.С. «Уюшган жиноятчилик» тушунчаси хақида айрим мулоҳазалар // Ўзбекистон Республикасининг янги кодекслари: назария ва амалиёт. – Т., 1994. – 97–100-б.

jinoyat sodir etuvchi hamda yagona yo'lboshchiga bo'ysunuvchi guruh uyushgan deb hisoblanadi.

Jinoiy tashkilot – funksional-iyerarxik ko'rinishga ega bo'lgan, guruh ichida tabaqalashgan – rahbar, ijrochilarning turli guruhlari (qo'riqchilar, aloqachilar, kassa saqlovchilar, nazoratchilar va boshqalar), yaxshi yo'lga qo'yilgan razvedka va kontrrazvedka, hokimiyat tuzilmalaridagi o'z odamlariga, juda katta moddiy bazaga ega bo'lgan, nihoyatda uyushgan jinoiy guruh.

Jinoiy tashkilot quyidagi yo'llar bilan faoliyat ko'rsatadi:

- jinoiy faoliyatning foydali yo'nalishlari va barbod bo'lishining imkoniyatdagi yo'llariga oid zarur ma'lumotlarni doimiy to'plash. To'planadigan ma'lumotlar bashorat (prognoz) yo'nalishiga ega bo'ladi. Jinoiy faoliyatni rejalashtirishda bashorat (prognoz) qilish o'zini o'zi tashkil qilish xususiyatiga ega, ya'ni jinoyatchilar uni albatta amalga oshirish yo'nalishida harakat qiladilar. Ushbu faoliyatning barbod bo'lish imkoniyatlarini bashoratlash (prognozlash)da uni «o'zini o'zi buzuvchi» deb ifodalash mumkin: u uyushma yoki uning tegishli bo'linmasi faoliyatini ehtimol tutilgan prognoz amalga oshmasligiga yo'naltiradi;

- huquqni muhofaza qilish organlari va boshqa davlat organlarini zararsizlantirish va doimiy ravishda korrupsiyalashtirish yo'li bilan. Korrupsiyalashgan mansabdor shaxslar jinoiy tashkilotni zarur ma'lumotlar hamda kadrlarga oid masalalarni hal qilishda, jinoiy faoliyatning foydali yo'nalishlarini aniqlashda va o'zini himoya qilishni tashkil etishda haqiqiy yordam bilan ta'minlaydilar;

- o'z harakatlariga tashqaridan qaraganda qonuniy tus berish maqsadida mamlakatda amal qilayotgan asosiy ijtimoiy-iqtisodiy institutlar va shart-sharoitlardan mohirlik bilan foydalanish;

- qo'rquv hamda o'zining qudrati haqida mish-mishlar tarqatish. Bu jinoiy guruhga ko'p foyda keltiradi, mish-mishlar va qo'rquv guvohlar va jabrlanuvchilarni tushkunlikka tushiradi. Ular jinoyatchilarning jazolashidan qo'rqadilar va huquqni muhofaza qilish organlarining himoya qila olishiga ishonmaydilar;

- jinoiy faoliyatni boshqarishning rahbarlarni muayyan qilmishlarni bevosita tashkil qilish va ularning sodir etilishida ishtirok etish zaruratidan xalos etadigan tuzilmasini tashkil qilish. Bu tariqa ular jinoiy javobgarlikdan qutulib qoladilar. Jinoiy uyushma boshqa shaxslar yoki guruhchalarni jinoiy javobgarlikka tortish orqali o'zini saqlab qoladi, o'ziga sodiq odamlarga zarur yordamni ta'minlaydi;

– g‘arazli maqsadlarga erishish hamda muayyan bir soha yoki qaysidir bir hududda nazoratni, hokimiyatni qo‘lga olishdan iborat yetakchi va ustun motivlarga ega bo‘lgan holda turli jinoyatlarni sodir etish.

Uyushgan jinoyatchilik ijtimoiy institutlar faoliyatining mexanizmi hisobiga yashovchi jinoiy tuzilma hisoblanadi.

Jinoiy uyushmalar jinoiy guruhlarining eng xavfli turi bo‘lib, jinoiy maqsadlari yo‘lida guruh uyushganlikning ijtimoiy-psixologik mexanizmlaridan – ijtimoiy nazorat vositasining guruh normalari, guruh ichidagi funksional tabaqalashuv va iyerarxiyadan, rasmiy tuzilmalar bilan qo‘shilib ketishdan, korrupsiyaga berilgan davlat, ma‘muriy va huquqni muhofaza qilish organlarining himoyasidan foydalanadilar. Uyushgan jinoyatchilikning tarqalishi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy beqarorligi bilan bog‘liq. O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 29-moddasi 5-qismida «Ikki va undan ortiq uyushgan guruhning jinoiy faoliyat bilan shug‘ullanish uchun oldindan birlashishi jinoiy uyushma deb topiladi»¹, deb ko‘rsatilgan.

Uyushgan jinoyatchilikni ajratib turuvchi jihat uning jamiyat «tanasiga» – davlatning ma‘muriy boshqaruv apparatiga, hokimiyatning eng yuqori pog‘onalarigacha kirib olganligidir. Bu esa uning ijtimoiy xavfliligini kuchaytiradi, ya‘ni davlat boshqaruvining negizlariga zarar keltiradi, ommaviy huquqiy ongga jiddiy ta‘sir ko‘rsatadi, huquqiy davlatning, madaniy iqtisodiy munosabatlarning amal qilish imkoniyatiga putur yetkazadi.

Jinoiy uyushmalar boshliqlari salobatli turmush tarzi kechirib, rasmiy elita guruhlar tarkibiga kiradilar.

Quyidagilarni jinoiy uyushmaning asosiy belgilari deb hisoblash mumkin:

- tarkibida ikki va undan ortiq uyushgan guruhlarining mavjudligi;
- uyushgan guruhning hamkorlikda jinoiy faoliyat bilan shug‘ullanishi;
- uyushgan guruhning jinoiy faoliyat bilan shug‘ullanish uchun oldindan birlashishi;
- jinoyatchilik olamida yagona yo‘lboshchining boshqarishi va uning atrofida jinoyatchilik dunyosida nom chiqargan «obro‘mand» shaxslarning to‘planishi;
- umumiy pul fondi («общак»)ning mavjudligi;
- uyushmada norasmiy tartib-qoidalarining mavjudligi;

¹ Qarang: Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси –Т., 2008. –14-б.

- «jazo» guruhi yoki «shaxsiy soqchilar»ning mavjudligi;
- jinoiy faoliyatning maxfiy tarzda tashkil qilinishi;
- jinoyatlarni sodir qilishda o'ta uyushqoqlik bilan harakat qilish, ya'ni jinoiy rejani puxta tayyorlash, texnika vositalaridan to'la foydalanish, jinoyat izlarini yashirish choralarining ko'rilishi va boshqalar;
- «himoya» guruhining tashkil qilinganligi;
- o'qotar qurollarning mavjudligi;
- jinoiy mafkurani targ'ib qilish;
- guruh a'zolarining barqaror yo'sinda birlashganligi;
- jinoyatchilik dunyosida yakkahokimlik qilishga qaratilgan harakatlar.

Jinoiy uyushmaning qo'shimcha belgilariga quyidagilar kiradi:

- jinoiy yo'l bilan topilgan daromadni qonuniylashtirish;
- ozodlikdan mahrum qilish joylarida uyushmaning «filial»larini tashkil qilish va boshqalar.

Yuqori darajadagi jinoiy uyushmalar o'z tashkilotining tarmoq otgan tuzilishga egaligi bilan ajralib turadi. Ular boshqaruvning murakkab iyerarxik tizimiga, barqaror, daromad keltiruvchi mulkka (bank hisobvaraqlari, ko'chmas mulkka), rasmiy himoyaga (ro'yxatdan o'tgan korxona, jamg'armalar, do'konlar, restoranlar, kazinoga) egadirlar.

Bu guruhlar ba'zan bir necha ming kishidan tashkil topadi, jamoa bo'lib boshqaruvchi markazlarga, katta ijtimoiy guruhlar tipidagi barqaror tashkilotga, maxsus rejalashtirish va nazorat, axborot xizmatlariga, mintaqalararo aloqalarga, hokimiyatning korrupsiyaga berilgan tuzilmalari bilan o'zaro aloqa ta'minotiga, huquqni muhofaza qilish va sud organlariga ega bo'ladi.

Ular juda katta ta'sir zonalariga, ko'plab mintaqaviy va «tarmoq» tuzilmalariga ega bo'ladilar (qimor biznesi, fohishalikni nazorat qilish, jinoiy xizmatlar ko'rsatish bilan shug'ullanadilar), korrupsiyalashgan rasmiy idoralarda ildizlariga ega bo'ladilar.

Ushbu guruhlar motivlarining yo'nalishiga ko'ra g'arazli yo'nalishga ega bo'ladilar. Ularning asosiy maqsadlari – qonunga xilof yo'l bilan katta foyda olish. Zo'rlik ishlatib amalga oshiriladigan jinoyatlarni ular g'arazli maqsadlariga erishish, kapital to'plash uchun sodir etadilar. Ularning nihoyatda katta daromadlari xorijiy banklardagi hisobvaraqlarda turadi, mamlakatdagi va xorijdagi katta ko'chmas mulkka investitsiya qilinadi.

Jinoiy uyushma jamiyat farovonligiga asosiy xavfdir. U o'sib kelayotgan avlodning ijtimoiylashuviga tahdid soladi, jamiyat negizlari va iqtisodiyotiga putur, tadbirkorlik va kredit-bank tizimiga zarar yetkazadi.

U milliy daromadni stixiyali tarzda jinoiy uyushgan holda qayta taqsimlaydi, qonuniy iqtisodiy tuzilmalarga ulkan moddiy zarar yetkazadi.

Jinoiy uyushma jinoiy yo‘nalishga ega bo‘lgan quyidagi g‘ayriijtimoiy funksiyalarni shakllantiradi:

- jinoiy uyushma faoliyatining strategiya va taktikasini ishlab chiqish;
- jinoiy mafkurani targ‘ib qilish va tarqatish;
- xavfsizlikni ta‘minlash, «elita»ni qo‘riqlash, uning yuksak obro‘sig a ko‘maklashish;
- jinoiy yo‘nalishga ega bo‘lgan razvedka;
- jinoiy yo‘l bilan topilgan boyliklarni legallashtirish;
- uyushma a‘zolarining individual talablari va manfaatlari amalga oshishiga ko‘maklashish.

Jinoiy uyushma asosiy e‘tiborini xavfsizlikni ta‘minlash, jinoiy tashkilotning fosh etilishiga to‘sqinlik qiluvchi sharoitlarni yaratish, ijrochilarni qonuniy (legal) himoya vositalari bilan ta‘minlashga qaratadi.

3-§. JINOIY GURUHLARDA YETAKCHILIK (LIDERLIK) VA UNING PSIXOLOGIK TAVSIFI

Jinoiy guruhning rivojlanishidagi muayyan bosqichda uning ichki tuzilishida yetakchi siymosi paydo bo‘ladi. U odatda guruh tashkilotchisi va rahbari sifatida faoliyat ko‘rsatadi. Guruh yetakchisi paydo bo‘lishi bilan guruh uyushadi va jipslashib qoladi, uning faoliyati jadallashadi, maqsadga qaratilgan xususiyatga ega bo‘ladi va borgan sari ijtimoiy xavfli tus ola boshlaydi. Ichki psixologik tuzilish bilan bir vaqtda jinoiy guruhning funksional tuzilishi ham tashkil topadi. Har bir yangi jinoyat guruh ishtirokchilarining vazifalarini yanada aniqroq belgilab beradi: ayrimlar qilmishni bevosita bajaradi, boshqalar jinoyat obyektni qidirib topadi, yana boshqalari o‘g‘irlangan narsalarning o‘tkazilishini ta‘minlaydilar va hokazo. Funksional tuzilish jinoiy guruhning shaxsiy tarkibi, sodir etilayotgan jinoyatning turi, tajovuz obyekti va boshqa omillar bilan bog‘liq bo‘ladi.

Yetakchilik qobiliyati va atrofdagilarni boshqarish mahorati yetakchining qayg‘udosh bo‘lish subyektiv imkoniyatlarini jiddiy ravishda cheklovchi yoki bunga to‘sqinlik qiluvchi hissiy sovuqqonlik bilan ta‘minlanadi. Ayni vaqtda bu jihat atrofdagilar bilan zarur ijtimoiy-psixologik masofani saqlab turish, yuzaga kelayotgan vaziyatning barcha muhim jihatlarini inobatga olgan holda tahlil qilish hamda shu asosda oqilona qaror qabul qilishga imkon beradi. Yetakchilarning ushbu guruhlari o‘rtasida raqobat, yashirin dushmanlik mavjud, ammo maqsadlar

va unga erishish yo'llari umumiyligi sababli ular hamkorlik qiladilar. «Yetakchi» ko'pincha sudlanmagan, juda aqlli, ma'lumotli, tashkilotchilik qobiliyatiga, maslahatchilar sifatida esa «obro'mandlar» va hatto «qonundagi o'g'rilar»dan iborat tajribali professional jinoyatchilarga ega bo'ladi¹.

Jinoiy guruhlar Yetakchilari qo'l ostidagilar ustidan ruhiy hokimiyatga egadirlar. Uyushgan jinoiy guruhlar yuzaga kelishi va mavjudligining o'zi ana shu hodisaga asoslanadi. Psixologiyada «hokimiyat» tushunchasining shunday ta'rifi mavjud: individ o'zini o'rab turgan dunyoga ta'sir ko'rsatib hosil qiladigan har bir samara (effekt) uning qobiliyat, kuch, bilimdonlik sifatida tushuniladigan hokimiyati bilan bog'liqdir. Hokimiyatning manbalari – hokimiyatni qo'llayotgan subyekt boshqa bironing tegishli motivlari qondirilishini ta'minlashiga, ushbu qondirilishning ushlab turilishi yoki oldi olinishiga yordam beradigan vositalardir. Mavjud tasniflardan biriga ko'ra hokimiyatning oltita imkoniyatdagi manbai ajratiladi².

Jinoiy guruh tashkilotchilari uning a'zolari o'rtasida yetakchiligini saqlab qolish uchun foydalaniladigan hokimiyat manbalarini ko'rib chiqamiz.

Mukofotlash hokimiyati. Uning kuchi guruh talablari hokimiyat obyektlari (jinoiy guruh a'zolari)ning umidlarini qanchalik qondirishiga, shuningdek yetakchi bunday qondirishni guruh a'zosining o'zi uchun istalgan xatti-harakatiga bog'lab qo'yishiga bog'liq. Aslida jinoiy guruh a'zosining g'arazli motivlari faqat yetakchi qo'ygan vazifalar benuqson bajarilgan taqdirdagina amalga oshishi mumkin. Ushbu hokimiyat kutiladigan mukofot miqdori bilan birga oshib boradi.

Majburlash yoki jazolash hokimiyati. Uning kuchi quyidagilarga bog'liq: 1) ehtimol tutilgan jazolar repertuariga; 2) jazo tahdidi minus itoatkorlik tufayli jazodan qutulish ehtimoliligiga. Yetakchi o'rnatgan va saqlab turadigan qattiq intizom, sotqinlar va murtadlar, shuningdek, ularning yaqinlariga o'lim jazosini nazarda tutgan qonunlar hamda eng kichkina jazo sifatida – daromadni taqsimlash chog'ida ulushini kamaytirish (binobarin – g'arazli motivini qondirmaslik) – bularning bari hokimiyatning ushbu manbai ega bo'lgan kuchdan dalolat beradi.

¹ Qarang: Гуров А. Организованная преступность: не миф, а реальность. – М., 1992. – С. 23.

² Qarang: Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. – М., 1986. – С. 354–362; Политическая психология. – СПб., 1992. – С. 7.

Etalon hokimiyati. U guruh a'zosining yetakchi bilan identifikatsiyasiga hamda guruh a'zosining yetakchiga o'xshashga istashiga asoslangan. Dastlab «yangi kelganlar jamiyat oldidagi majburiyatlardan xoli bo'lgan go'zal hayotning o'g'rilar romantikasi, odamlar ustidan hukmronlik qilish, ko'p pul topish kabilar bilan yo'ldan uriladi»¹. Bularning bari jinoiy guruh tepasida turgan «obro'mand»da mavjud.

Normativ hokimiyat. Bunda gap yetakchi muayyan xatti-harakat qoidalariga rioya etilishini nazorat qilish, zarur bo'lganida esa, buni talab qilish huquqiga ega bo'ladigan normalar haqida boradi. «Jinoiy tashkilotlarning asosiy belgilaridan biriga norasmiy xulq normalari, an'analar va qonunlar, ularni buzganlik uchun jazolar ko'rinishidagi nizomning mavjudligi kiradi (o'rganib chiqilgan tashkilotlardan ikkitasida yozma nizom mavjud bo'lgan)»².

Bilimdon hokimiyati. Butun kuch guruh a'zosi yetakchida bor deb hisoblaydigan hamda guruhning ushbu a'zosi shug'ullanadigan jinoiy faoliyat sohasiga doir alohida bilimlar, intuitsiya yoki mahoratlarning kattaligiga bog'liq. Aytish mumkinki, rahbariyatning strategik xatolari jinoiy faoliyatning fosh etilishiga, o'ta katta foyda olinmasligiga hamda jinoiy guruhlar o'rtasida ta'sir doiralari bo'lishda raqobatbardoshlikning yo'qotilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan yuksak darajada uyushgan jinoiy guruhlarda muayyan yetakchining obro'si aynan shu hokimiyatga asoslanadi. Tadqiqotlarning ko'rsatishicha, jinoiy guruhlar Yetakchilari «...ularning ta'lim darajasi ancha yuqori – o'rta, o'rta-texnik va oliy ma'lumotga egaligi, aksariyati sudlanmaganligi bilan ajralib turadi»³, ular jinoiy guruhning aqliy markazi hisoblanadi. Guruh Yetakchilarining turli sohalaridagi mutaxassislarni jalb etishga intilishi ham ana shunday hokimiyat manbaining mavjudligi bilan bog'liq.

Axborot hokimiyati. U yetakchi guruh a'zolariga noma'lum bo'lgan, buning ustiga vaziyatni baholash va xatti-harakatni boshqarish uchun muhim axborotga ega bo'lgan sharoitlarda yuzaga keladi. Uyushgan jinoiy guruhlarda hokimiyatning bu turi avvalo yetakchining axborotni guruhning oddiy a'zolariga oz-ozdan berishida, ayni vaqtda to'liq axborotga faqat guruh yetakchisining o'zi ega bo'lganligida ko'rinadi.

Hozirgi zamon jinoiy guruhlarida, maxfiylik qonuniga ko'ra, quyi bo'g'inlar o'z rahbarlarini umuman bilmaydigan tizim tashkil qilinishi

¹ Qarang: Гуров А. Организованная преступность: не миф, а реальность. – М., 1992. – С. 31.

² Ўша манба. – 25-б.

³ Мафия: призраки и признаки // Экономическая газета. – 1988. – №. 48.

ham yetakchilikka yordam beradi. Guruhning oddiy a'zolari yetakchining faqat ko'rinishlarini, atributlarini – kuchli qo'riqlanish, qattiq sir tutilishi (axborotning telefon orqali berilishi, rahbarning faqat ovozi eshitish mumkinligi, bu esa fantaziya uchun maydon beradi), operatsiyalarga sarflanadigan katta pul mablag'larini ko'radilar – bularning barchasi guruh a'zolariga psixologik ta'sir ko'rsatadi, yetakchining oldida qo'rqish va izzat-ikrom muhitini yaratadi.

Tashkilotda yetakchi qanchalik yuqori tursa, iyerarxik pillapoya qanchalik yuqori bo'lsa, unda qo'rquv shunchalik kam bo'ladi, qanchalik past bo'lsa, qo'rquv shunchalik ko'p bo'ladi. Nizolarning asosiy sababi – iyerarxik tuzilmadagi tengsizlik, daromadlarning teng taqsimlanmasligida ko'rinadi.

Biroq guruh yetakchisi ishtirokchilar uning jinoiy faoliyati haqida tergov organlariga xabar berishlari, guruh fosh bo'lgan taqdirda guruhning jinoiy faoliyati uchun butun aybni yetakchiga to'nkab, o'zlarining holatini yaxshilashlari, ehtimol tutilgan jazoni yengillashtirishlari mumkinligidan qo'rqadi.

Yetakchi bilan «muxolif» o'rtasidagi nizolar muxolif o'zini guruh yetakchisiga, uning boshqa a'zolariga, ba'zi hollarda esa butun guruhga qarshi qo'yishi natijasida yuzaga keladi. Bunday muxolafatning sabablari turlicha: hokimiyat uchun kurash, yetakchilikni egallab olishga intilish, hasad, rashk, boshqa ishtirokchilarning jinoiy faoliyat usullaridan qoniqmaslik, o'zining guruhdagi mavqeidan, shuningdek, o'g'irlangan narsalardan oladigan ulushidan qoniqmaslik.

Shu ma'noda jinoiy guruhlarining zarur elementlaridan biri yetakchi (lider)ning mavjudligi bo'lib, u ma'lum bir vaziyatda norasmiy rahbar vazifasini bajaradi. Bunday shaxslarda rahbarlik, tashkilotchilik qobiliyati ustun turadi. Shuning uchun ham jinoiy-huquqiy nuqtai nazardan baho berilganda lider guruhlarining tashkilotchisi va rahbari hisoblanadi. Yetakchi (lider)ning asl ma'nosi «tashkilotchi», «rahbar» degan ma'noni bildiradi.

Yetakchi faqat ba'zi bir yuqoridagi sifatlari uchun tanlanadi deyish katta xato bo'ladi. Agar yetakchi o'zining qaysidir tomonlari bilan guruh tashkil etilgan damlarda pand bersa, uni almashtirish choralari ko'riladi. Lekin yetakchilikdan ketish albatta kurashlar, kerak bo'lsa qurbonliklar talab qiladi.

Yetakchining funksiyasiga quyidagilar kiradi:

- tashkilotchilik;
- xabar berish;

- ma'lumotlarni strategik ishlash;
- tartib o'rnatish va boshqalar.

Yetakchining rahbarligi quyidagi holatlarda ko'rinadi: jinoiy guruhni tashkil qiladi, rahbarlik qiladi, jinoyatni amalga oshirishda har bir ishtirokchiga vazifalarni bo'lib beradi. Xabar berish, olish, xabardor bo'lish rahbarning eng asosiy sifatlaridan biridir, ya'ni xabarni tashqaridan olish bilan birga, guruh ichidagi vaziyatdan ham xabardor bo'lib turadi, guruh a'zolari o'rtasidagi munosabatni bilish ham muhim hisoblanadi.

Strategik ishlar guruh yetakchisining g'oyalari bilan amalga oshadi, u oldindagi qiyinchiliklarni ko'ra biladi, guruhga o'zgartirishlar kiritadi, olingan o'ljalarni taqsimlaydi. Yetakchining ko'rsatmalarini bajarmagan yoki bajarishdan bosh tortganlar qattiq jazolanadi, yetakchi jazoning turini aniqlaydi, amalga oshirish yo'llarini taklif qiladi va jazolovchini tayinlaydi.

Yetakchining bu sifati ayniqsa uyushgan jinoiy guruhlariga taalluqlidir. Jinoiy guruhlar sodir etilishi kerak bo'lgan jinoyatni amalga oshirishga ketayotganda, ishtirokchilardan biri operatsiyada ba'zi kamchiliklar bor, rejani aniqlashtirish kerak degan fikrini shipshitib qo'yadi, bu liderning qulog'iga yetgandan keyin shu shaxsni qattiq jazolashni buyuradi, chunki guruh orasida ikkilanish paydo bo'lib, operatsiya muvaffaqiyatsizlikka uchrasa, boyagi fikrni tarqatgan odam haq bo'lib, qahramonga aylanishi mumkin.

Mazmuniga ko'ra jinoiy guruh rahbari yetakchi tashkilotchi, yetakchi ruhlantiruvchiga, rahbarligiga qarab demokratik va avtoritarga bo'linadi. Demokratik rahbarlikda ham, avtoritarda ham demokratik yo'l tutiladi, avtoritarda barcha vazifa shakllarini shaxsning o'zi hal qiladi, tartibni juda qattiq ushlaydi.

Jinoiy guruhlar ichida quyidagilar o'rtasida ziddiyatlar bo'lgan, bo'lib keladi:

- lider va guruh a'zolari;
- lider va tarafkashlar;
- guruhning yangi va eski a'zolari;
- jinoiy faoliyatini tugatmoqchi bo'lgan shaxs va guruhdagi a'zolar o'rtasida;
- har xil jinoyatlarni sodir etishda turli vazifalarni bajaruvchi jinoyatchilar o'rtasida;
- guruhda yuqoriroq mavqeni egallamoqchi bo'lgan shaxs va guruh a'zolari o'rtasida;
- jinoiy guruh bilan boshqa bir jinoiy guruh va hokazo.

Jinoiy guruhlardagi shaxslar o'rtasida tenglik yo'q, bo'lishi mumkin ham emas, agar tenglik bo'lsa, u guruh bo'lmaydi. Ular o'rtasida yopiq psixologik bir-birini ko'ra olmaslik yotadi. Guruhning yadrosi, o'zagi bo'lib, u eng faol qatnashchilardan tashkil topgan bo'ladi.

Guruhning yetakchisi (verxushkasi) jinoyatdagi asosiy xatti-harakati bilan aniq ajralib turadi va «mozgovoy sentr» hisoblanadi. Ular ichki tartibni o'rnatadi, boshqaruvchi vazifasini bajaradi. Bunday shaxslar o'ljani ko'proq qismini olishga harakat qiladi, yetakchilikda asosiy faoliyatni tartibga solish bilan birga, ko'p mas'uliyatni ham o'ziga oladilar.

Shu nuqtai nazardan yetakchi jamiyatga qarshi guruh tuzuvchi yoki tuzilgan guruh tepasiga o'z faoliyati bilan chiqqan jinoiy faoliyat tashkilotchisidir.

Ijtimoiy psixologiya yetakchining ba'zi bir xislatlarini ajratadi:

- 1) g'oya berishiga ko'ra faolligi;
- 2) tashkilotchilik qobiliyati;
- 3) muloqotga kirisha bilishi, o'ziga jalb qilishi;
- 4) ba'zi masalalarni yechishda kompetentligi.

Kriminogen guruhning asosiy tavsifi:

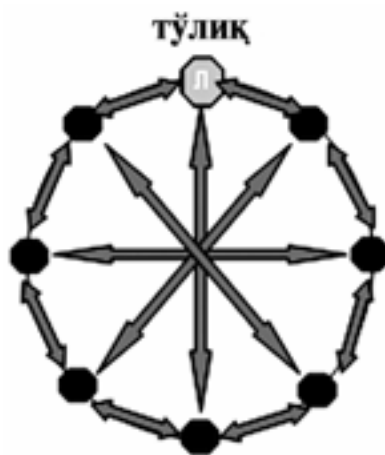
- 1) jinoiy xatti-harakati;
- 2) jinoiy tajribaga ega ekanligi;
- 3) o'g'rilar an'anasiga rioya qilishi;
- 4) o'g'rilar jargonini va tatirovkalarini yaxshi bilishi.

Hozirgi vaqtda jinoyat olamida Yetakchilarning quyidagi ijtimoiy-psixologik tasnifi mavjud:

- harakat dasturini berib, ruhlantiradi;
- murakkab vazifani bajaradi;
- guruhni tashkil qiladi va yo'naltiradi.

Jinoiy guruhni psixologik tahlil qilishda uning a'zolari o'rtasida axborot uzatish usullarini aniqlash juda muhim. Axborot uzatishning quyidagi usullari mavjud:

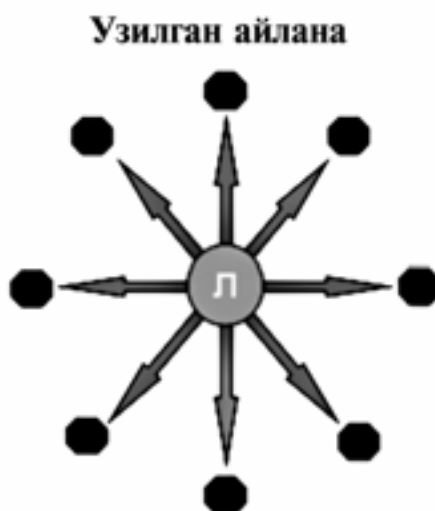
To'liq tuzilish – kommunikativ aloqalarning bunday turida guruhning har bir a'zosi boshqa a'zolari bilan aloqa o'rnatishi mumkin.

Aylana tuzilishi – axborot aylana bo‘ylab bir yoki ikki yo‘nalishda harakatlanadi.

Uzilgan *aylana* – axborot guruhning bir a’zosidan boshqasiga o‘tadi, ammo uchinchi a’zosi ikkinchisiga axborotni kim berganligini, ikkinchisi esa zanjirning to‘rtinchi bo‘g‘inida kim turganligini bilmaydi.

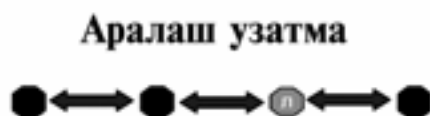
O'zakdan ajralgan aloqada tashkilotchi guruhning faqat bir a'zosi bilan aloqada bo'ladi. Guruh a'zolari o'zaro aloqa qilmaydilar va bir-birlarini bilmaydilar.

O'zakli aylana – tashkilotchi guruhning faqat bir a'zosi bilan aloqada bo'ladi. Guruhning bu a'zosi esa, o'z navbatida, qolgan barcha a'zolar bilan aloqada bo'ladi.

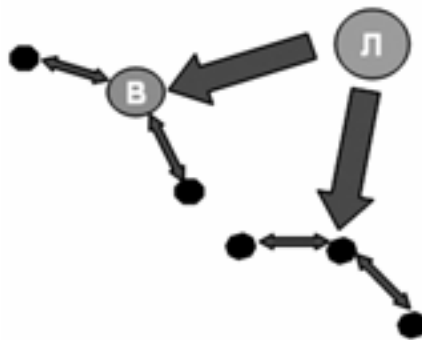

Aralash tuzilma – tashkilotchi guruh a'zolariga axborot berish uchun aloqaning ikki yoki undan ortiq turlaridan foydalanadi.

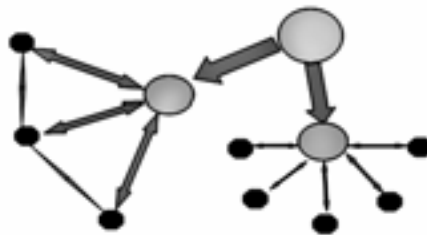
Murakkab tuzilma – tashkilotchi ikki yoki undan ortiq kichik guruhga rahbarlik qiladi, bu guruhlar esa, o'z navbatida, kommunikativ tuzilishga ega bo'ladi.

Мураккаб тузилма

Ko‘p blokli tuzilma – guruh yetakchisi mamlakatning turli mintaqalarida jinoyatlar sodir etadigan yoki jinoiy faoliyatning ayrim turlariga ixtisoslashadigan bir necha jinoiy guruhlariga, himoya va ta’minot bloklariga ega bo‘ladi.

Кўп блокли тузилма

Tashkilotchi faqat asosiy yo‘nalishlar (molni o‘tkazish, transport, buxgalteriya, muayyan hududdagi jinoiy faoliyatning aniq bir turiga mas’ul shaxslar) rahbarlari bilan aloqada bo‘ladi. Bu rahbarlar, o‘z navbatida, odatda ijrochilar bilan bevosita aloqalarga ega bo‘lgan vositachilardan foydalangan holda u yoki bu kommunikativ tuzilmani o‘rnatadilar.

Shuni aytib o‘tish joizki, uyushgan guruh yetakchisi ishtirokchilikning boshqa (oddiy va murakkab) shakllaridagi guruh rahbaridan (tashkilotchisidan, yo‘lboshchisidan) farq qiladi. Uyushgan guruh yetakchisi barcha faoliyat ustidan nazorat olib boradi, jinoyat sodir etishga rozilik beradi yoki bermaydi, jinoiy rejalarni ko‘pincha o‘zi tuzadi, jinoyat sodir etish vaqtini belgilaydi, jinoiy faoliyat orqali topilgan moddiy boyliklarni taqsimlaydi, guruh ichida «norasmiy» tartib-qoidalariga rioya etilishini nazorat qiladi, uni buzganlarga nisbatan chora ko‘radi. Jinoiy uyushma tarkibiga kiradigan uyushgan guruhlarda yetakchi har bir jinoyatdan tushgan «daromad»dan uyushma a‘zolariga hissa berib turadi hamda

uyushma ko'rsatmalarining bajarilishini ta'minlaydi. Bundan tashqari, yetakchi bevosita guruh yig'iladigan joyni tayinlashi mumkin.

4-§. UYUSHGAN JINOYATCHILIKKA QARSHI KURASHISHNING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Jamiyatimizning bozor iqtisodiyoti munosabatlari va jinoyat qonuniga oid hozirgi liberallashtirish siyosatidan kelib chiqqan holda jinoiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi uyushgan guruh qatnashchilariga jazo va boshqa jinoiy-huquqiy ta'sir choralari qo'llashning ikki yo'nalishini ajratish mumkin.

Birinchisi, jinoiy faoliyat bilan shug'ullanuvchi uyushgan guruh a'zolariga jazo tayinlash va ayrim moddalarga jazoni og'irlashtiruvchi belgilarni kiritish.

Ikkinchisi, uyushgan guruhning ayrim a'zolari harakatiga yengillashtiruvchi holat tusini berish hamda rag'batlantiruvchi normalarni qo'llash.

Huquqshunos olimlar I. Ismoilov va D. Buxarov bugungi kunda uyushgan jinoiy tuzilmalar faoliyatini va ular sodir etadigan jinoyatlarning oldini olish sohasidagi hamkorlik quyidagi to'rt darajada amalga oshiriladi, deb ta'kidlaydilar:

- ichki idoraviy hamkorlik;
- idoralararo hamkorlik;
- jamoatchilik bilan hamkorlik;
- xalqaro hamkorlik.¹

Jinoiy uyushma va uyushgan guruhlarining a'zolariga jazo va boshqa jinoiy-huquqiy ta'sir choralarini qo'llashdan asosiy maqsad – jinoyatchilikning oldini olish, sodir etilgan jinoyatlarni tez hamda har tomonlama ko'rib chiqib, aybdorlarni aniqlash va ularga qonunda belgilangan tartibda tegishli, odilona jazo tayinlashdan iborat.

Shu ma'noda uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashda psixologiya, sotsiologiya va iqtisodiyot sohasidagi olimlarning uyushgan jinoyatchilikdek salbiy holat yuzasidan olib borgan tadqiqotlarining xulosalariga tayanish katta ahamiyatga ega. Chunki jamiyat hayotidagi mavjud iqtisodiy-ijtimoiy kamchiliklar, qayd etib o'tganimizdek, uyushgan jinoyatchi-

¹ Qarang: *Исmoilов И., Бухаров Д.* Уюшган жиноий тузилмалар шаклланиши ва фаолиятининг олдини олишда ҳамкорликни ташкил этиш (муаммо ва ечимлар). – Т., 2007. – 11-б.

likni yuzaga keltiradi va uning rivojlanishi uchun sharoit yaratib beruvchi omillardan biri sanaladi.

Ushbu ijtimoiy illatga qarshi olib boriladigan kurash strategiyasi bilan bog‘liq huquqiy, psixologik va profilaktik chora-tadbirlarning amalga oshirilishini ta‘minlash zarur. Bunday tadbirlarning amalga oshirishini ta‘minlash esa mavjud xufiyona iqtisodiyot va iqtisodiyot bilan bog‘liq barcha jinoyatlarni atroflicha tahlil etish bilan uzviy bog‘liqdir.

Shuningdek, hozirgi kunda jamiyatning ijtimoiy tizimini ilmiy jihatdan baholash, aholining turli qatlamlari va guruhlariga nisbatan differensial siyosat yuritishni yo‘lga qo‘yish talab etiladi.

Shu ma’noda quyidagi toifadagi shaxslarga alohida e’tibor qaratilishi maqsadga muvofiqdir:

- shubhali tarzda daromad topayotgan va ko‘p miqdordagi mulk va moliyaviy mablag‘larga ega shaxslar;
- kam daromadli, umuman moddiy ta‘minotga ega bo‘lmaganlar;
- jinoiy va ma’naviy buzuvchi yo‘lga kirganlar (jinoyatni kasb qilib olganlar, bir necha bor sudlanganlar, ichkilikka ruju qo‘yganlar, giyohvandlar, o‘zgaralar hisobiga kun ko‘ruvchilar, daydilar va h.k.)¹.

O‘tkazilgan tadqiqotlar va jinoyatchilikka qarshi kurash amaliyoti shuni ko‘rsatadiki, oxirgi to‘qqiz yilda jinoyatchilik tarkibida bir guruh shaxslar sodir etgan jinoyatlar 15–16 % ni tashkil etgan bo‘lsa, talon-tarojlik jinoyatlari bo‘yicha bu ko‘rsatkich 28–30 % ni tashkil etadi. Jinoyatni bir-ikki marta oddiy ishtirokchilik asosida sodir etgan shaxslar, *birinchidan*, sodir etgan jinoyati uchun jazosiz yoki yengil jazo bilan cheklanib qolayotganidan; *ikkinchidan*, jinoyatdan o‘zlashtirilgan mablag‘ hisobiga «yaxshi hayot» kechirayotganligidan; *uchinchidan*, ortiqcha mablag‘ egasi bo‘layotganligidan; *to‘rtinchidan*, ayrimlari esa «ruhlanib», bu «yutuqlarni» yanada mustahkamlash uchun asta-sekin jinoiy guruh faoliyatini kuchaytirish, kengaytirish, rejalashtirish, uni qurollantirish va boshqa jinoiy guruhlar bilan aloqa o‘rnatishga harakat qila boshlaydilar².

Umuman olganda, uyushgan jinoyatchilikning oldini olish va uni bartaraf etish uchun quyidagi chora-tadbirlarni amalga oshirish lozim:

¹ Qarang: Криминология / Проф. З. С. Зариповнинг умумий тахрири остида. – Т., 2007. – 391-б.

² Qarang: Исмоилов. И. Жиноятчиликда уюшганликнинг олдини олишни ҳуқуқий таъминлаш. – Т., 2007. – 19-б.

– huquqni muhofaza qiluvchi organlar o‘rtasida o‘zaro hamkorlikning shakl va usullarini yaratish orqali ularning faoliyat yo‘nalishlarini tarmoqlararo tuziladigan muvofiqlashtiruvchi organ olib boradigan hamda ma’lum bir vaqt oralig‘iga mo‘ljallangan dastur asosida zarur vazifalarning bajarilishini belgilash;

– uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashishda maxsus tayyorgarlikdan o‘tgan shaxslarni jalb qilish;

– uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurashuvchi maxsus guruhlarini zarur moddiy-texnika vositalari bilan ta’minlash.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, jinoyat yo‘liga kirgan yoki jinoiy harakatlaridan pushaymon bo‘lib tuzalish yo‘liga o‘tmoqchi bo‘lganlarning ijobiy harakatlarini jazoni yengillashtirish yoki undan ozod qilish yo‘li bilan jinoyatlarning oldini olishga sharoit yaratish yoxud jinoyatni kasb qilib olgan va jinoiy faoliyat bilan doimiy shug‘ullanmoqchi bo‘lganlarning jazosini og‘irlashtirib, ularning yangi jinoyatlar sodir etishiga to‘sqinlik qilish umumiy jinoyatchilikning oldini olishga o‘z hissasini qo‘shadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Jinoiy guruhlar shakllanishining psixologik sabab va sharoitlari nimalardan iborat?

2. Jinoiy guruhlar va jinoiy guruh Yetakchilarining tipologiyasi qanday ko‘rinishlarga ega?

4. Jinoiy harakat usullari va ularni niqoblash qanday amalga oshiriladi?

5. Jinoiy guruh a’zolari o‘rtasidagi o‘zaro muloqotning psixologik tavsiflang.

6. Jinoiy hamkorlikning psixologik xususiyatlari nimalardan iborat?

7. Jinoiy guruhlarini ochish va fosh etishning psixologik asoslari nimalardan iborat?

8. Jinoiy guruhlariga ta’sir etishning psixologik usullarini aytib bering.

9-mavzu TERRORIZM PSIXOLOGIYASI

1-§. ZAMONAVIY TERRORIZMNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Bugunga kelib terrorizm umumbashariy xavfga aylandi. Uni jinoiy xatti-harakatning muayyan ko‘rinishi sifatida yuridik jihatdan tasniflash zaruratidan tashqari, tarixiy ildizlarini, yuzaga kelishining ijtimoiy-psixologik sabab va oqibatlarini o‘rganish, nihoyat, siyosiy jihatdan tahlil qilish ehtiyoji tug‘ilmoqda.

Terrorizm degan dahshatli ajdarho sayyoramizning turli mintaqalarida bosh ko‘tarayotgani, bu ofat umumbashariy sivilizatsiya uchun katta xatar ekani bugungi kunda hech kimga sir emas.

Ushbu illatning o‘z vaqtida tushunib yetgan O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov inson, oila, jamiyat va davlat manfaatlarini jinoiy tajovuzlardan, ayniqsa, uyushgan jinoyatchilikning xavfli ko‘rinishlaridan biri bo‘lgan terrorchilik tajovuzlaridan himoya qilishga katta e‘tibor qaratmoqda. Jumladan, u «keyingi yillarda jahonning turli hududlarida ro‘y berayotgan terrorchilikning yovuz ko‘rinishlari tobora kuchayib bormoqda... Xalqaro terrorizmning o‘taketgan yovuz kirdikorlari dunyodagi barcha sog‘lom fikrli kishilarning qahru g‘azabini uyg‘otdi, unga nisbatan befarq bo‘lish mutlaqo mumkin emasligini ko‘rsatdi»¹, deb ta’kidlaydi.

Shuni alohida ta’kidlash joizki, O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov o‘zining deyarli har bir nutqida bu global muammoga jiddiy e‘tibor berib o‘tadi. Masalan, «yurtimizda chet eldagi markazlar tomonidan moliyaviy ta’minlangan va boshqarilgan terrorchi to‘dalar Surxondaryo va Toshkent viloyatlarining tog‘li tumanlari orqali suqilib kirgan tahlikali kunlarni ham eslashimiz lozim. Agarki ana shu yovuz niyatli kuchlarning qabih va uzoqni ko‘zlagan buzg‘unchilik maqsadlari amalga oshganida bormi, mamlakatimiz fuqarolar urushi olovi ichida qolib ketgan va uning oqibatlari, hech shubhasiz, butun O‘rta Osiyodagi vaziyatni portlatib yuborgan bo‘lur edi»³.

Dinni niqob qilib, turli qo‘poruvchiliklar, zo‘ravonliklar sodir etayotgan kuchlar muayyan markazlar tomonidan bajarilmoqda. Buni so‘ngi yillarda nafaqat yurtimizda, balki AQSH, Rossiya, Jazoir, Pokiston,

¹ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг 16 йиллик мустақил тараққиёт йўли. –Т., 2007. – 9-б.

Saudiya Arabistoni, Turkiya, Buyuk Britaniya kabi mamlakatlarda yuz berayotgan voqealar ham ko'rsatib turibdi. Diniy-ekstremistik tashkilotlar so'zda bir qarashda ijobiydek tuyuladigan maqsadlarni ilgari surgani bilan, ularning asl niyati hokimiyatni egallashdir. Bu yo'lda ular har qanday vahshiyona usullardan tap tortishmayapti. Kerak bo'lganda millatchilik, etnik nizolardan ham ustunlik bilan foydalanishmoqda. Bunday xatti-harakatlar xalq, shaxs erkinligiga daxl qilishi, urush va zo'ravonlikni keltirib chiqarishi oqibatida minglab begunoh odamlar jafo chekishi, qirilib ketishi mumkin. Ammo hech qanday dinni, e'tiqodni zulm-zo'ravonlik yordamida qurol kuchi bilan yoyish mumkin emas. Ma'naviy qadriyatlar haqida gap ketganida qurol hal qiluvchi rol o'ynamaydi¹.

Bugungi kunda jamiyatimizga xavf solayotgan hodisalar ichida terrorizm xavfi alohida o'rin tutadi. Terrorizm eng murakkab va xavfli holatlarni o'z ichiga qamrab, odamlarda yovuzlik va qo'rquv hissini paydo qiladi.

Terrorizm lotincha so'z bo'lib, «dahshat» degan ma'noni anglatadi. Terrorizm O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 155-moddasida nazarda tutilgan va portlatishlar, o't qo'yishlar yoki odamlarning halok bo'lishi, katta mulkiy zarar keltirish yoxud ijtimoiy xavfli oqibatlarga olib kelish xavfini tug'diruvchi boshqa harakatlar sodir etishdan iborat bo'lgan va jamoatchilik xavfsizligiga qarshi qaratilgan jinoyat. Mazkur harakatlarning jamoat xavfsizligini buzish, aholini qo'rqitish yoxud hokimiyat organlarining qaror qabul qilishiga ta'sir o'tkazish maqsadida amalga oshirilganligiga, shuningdek, ana shu maqsadlarda amalga oshirilish xavfi mavjudligi ushbu jinoyatning muhim jihatlarini tashkil etadi².

Terrorizm va xalqaro terrorizm uyushgan jinoiy guruh sifatida hududiy va millatlararo muammolarni yuzaga keltiradi. Bugungi kunga kelib siyosiy ekstremistlar, kriminal ishga qo'l urgan biznesmenlar va jinoiy jazoni o'tab qaytgan ba'zi bir shaxslar jamiyatga, aniqrog'i odamlar taqdiriga katta xavf tug'dirmoqdalar.

Hozirgi vaqtda terrorchi shaxs va terrorchilik xatti-harakatlarini yuzaga keltiruvchi psixologik mexanizmlar to'liq o'rganilmagan, shuning uchun terrorizmga qarshi kurashish va uning oldini olishda psixologik bilimlar muhim o'rin egallaydi.

Zamonaviy terrorizmning psixologik o'ziga xos belgilari:

- 1) terror – psixologik ta'sir etish vositasi;
- 2) terrorchilik aktlar oldindan puxta rejalashtiriladi va vahshiyona amalga oshiriladi;

¹ Qarang: Баймуханов З. Дин – бузғунчиликка қарши // Қалқон. – 2006. – №5. – 28–29-б.

² Qarang: Юридик энциклопедия / проф. У. Таджиханов тахрири остида – Т., 2001. – 434-б.

- 3) terror umuminsoniy qonuniyatlarni inkor etadi;
- 4) o'z qarashlarini ochiq-oydin oshkora etadi;
- 5) terrorchilik zamonaviy ommaviy axborot vositalari bilan qurollangan.

Terror psixologik ta'sir etish vositalaridan biridir. Uning o'ziga xos jihatlaridan biri insonlar ongida qo'rquv hissini paydo qilish, jamiyatda murakkab vaziyatlarni yuzaga keltirishdan iborat. Odamlar ongida qo'rquv hissini paydo qilish uning asosiy mohiyati sanaladi. Ularning asosiy obyekti kim terror qurboni bo'lgani emas, balki kimning tirik qolganidir. Terrorchilikning asosiy maqsadi odam o'ldirish emas, tirik qolgan shaxslarni ruhan sindirishdir. Shu nuqtai nazardan terrorchilik faqat moddiy va siyosiy zarar yetkazadi.

Terrorchilik aktini sodir etish bu oddiy ish bo'lmay, u yashirincha, puxta va mukammal ravishda amalga oshiriladi. Bu ishlarni amalga oshirish uchun oylab, yillab tayyorgarlik ko'riladi.

Terror umuminsoniy qonuniyatlarni inkor etadi, insonlarning huquq va erkinliklarini tan olmaydi. Terrorchilar o'z xatti-harakatlarini ochiq oydin oshkor qiladilar. Terrorchilik jamiyatga nooshkora e'lon qilingan udum, uning asosida qadrsizlangan inson hayoti mavjuddir.

Hozirgi kunga kelib terrorchilik zamonaviy ommaviy axborot vositalari bilan to'liq qurollangan. Ba'zi holatlarda ommaviy axborot vositalari orqali ular insonlar ongiga kuchli psixologik ta'sir ko'rsatadilar.

Terrorchilik faoliyatida katta auditoriyalarga, keng ommaga ta'sir o'tkazish muhim o'rin egallaydi. Shu bilan birga, zamonaviy terrorchilikda ijtimoiy xavfli bo'lgan quyidagi sifatlar aniq namoyon bo'ladi:

- insonlarning ommaviy qurbon bo'lishi, moddiy zarar keltirishi, uning oshkorona va hamda vahshiyona tus olishi;
- terrorchilik tizimining moddiy-texnik jihatdan qo'llab-quvvatlashning yuqori darajasi;
- xalqaro terrorchilik tizimlarining foydali qazilmalar hamda energiya manbalariga egalik qilish uchun intilishi;
- xalqaro va millat darajasidagi terrorchilik tizimlari o'rtasida qat'iy aloqa, shu bilan birga, odam savdosi, qurol-yarog', psixotrop moddalar va narkotik vositalar bilan, noqonuniy jinoiy uyushmalar bilan aloqadorligi;
- yollanma shaxslardan faol foydalanishi;
- yadro quroli, ximik, biologik va boshqa ommaviy qirg'in qurollariga ega bo'lishga intilish, Terrorchilarning ushbu qurollardan jinoiy faoliyatlarida foydalanish xavfi;
- yangi terrorchilik ko'rinishlarining paydo bo'lishi (muhim sanalgan davlat va jamiyatdagi kompyuter boshqaruv tizimini blakirovka qilish);

– ijtimoiy tashkilotlar qaramog‘i ostida harakat qilishi, ya’ni janggarilarni tayyorlash uchun o‘quv markazlari va lagerlar, qurol-yarog‘ va oziq-ovqat uchun omborxonalar tashkil etish, terrorchilik aktlarini sodir etish uchun firma, bank va fond tashkilotlari xizmatidan foydalanish va boshqalar¹.

Bundan ko‘rinib turibdiki, terrorchilik faoliyati va u amalga oshirishi mumkin bo‘lgan qilmishlar jamiyat uchun jiddiy xavf tug‘dirishi mumkin.

Xalqaro terrorizmga qarshi kurashishda samarali usullarni ishlab chiqish va uni tatbiq etish uchun uning kelib chiqishi va namoyon bo‘lishi haqida tasavvurga ega bo‘lish kerak:

– terrorchilik aktlari sodir etiladigan joylarini oldindan ko‘ra bilish juda qiyin, ba’zan umuman aniqlab bo‘lmaydi, biroq jinoyatchilar yuqori darajada natijaga erishish uchun obyekt tanlaydilar;

– terrorchi shaxsining sifatlarini odatda aniqlab bo‘lmaydi (o‘z joniga qasd qiladi, u voqea joyidan qochib ketganida ham noma’lum bo‘lib qoladi);

– xalqaro terrorizm jahon bo‘ylab rivojlanmoqda, shuning uchun Terrorchilarning hujum qilish obyekti aholi, ma’muriy binolar va qurilmalar bo‘lib, ular nafaqat terrorchilik aktlari olib borilayotgan davlat hududida, balki boshqa davlatlarda ham o‘z aksini topadi.

Yuqoridagilarni hisobga olgan holda shunday xulosaga kelish mumkinki, terrorizmga qarshi kurash kompleks tarzda amalga oshirilishi (terrorchi guruhlar va a’zolarining yo‘nalganlik darajasini aniqlash, Terrorchilarning xalqaro aloqalarini buzish, sodir etilishi mumkin bo‘lgan terrorchilik aktlariga tayyorgarlik haqidagi ma’lumotga o‘z vaqtida ega bo‘lish, aybdorlarni ushlash va ularni huquqni muhofaza qilish organlari ixtiyoriga topshirish) lozim. Terrorchilik aktlarini sodir etuvchining shaxsi, sodir etilishi vaqti va joyining noma’lumligida asosiy diqqat-e’tiborni akt sodir etilishi mumkin bo‘lgan obyektlarga va ular tomonidan foydalanish mumkin bo‘lgan vositalarga qaratish kerak.

Turli ko‘rinishdagi jinoyatlarga qarshi kompleks tarzda olib boriladigan kurashda asosiy e’tiborni jinoyatlarni keltirib chiqaruvchi shart-sharoit va sabablarga qaratish lozim. Zamonaviy xalqaro va milliy terrorizmda bunday ta’sir etish ba’zi bir qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi.

Terrorchi shaxsining zamonaviy sifatлари o‘ziga xos xususiyatga ega. Bu odatda diniy fanatlar, zamonaviy sivilizatsiya va madaniyatga bo‘lgan munosabat, boshqa e’tiqodlarga va boshqacha fikrlovchilarga g‘arazlik

¹ Qarang: Основы противодействия терроризму / Под ред. Я. Д. Вишнякова. – М., 2006, – С. 27–28.

bilan qarashda namoyon bo'ladi. Terrorchilik aktini sodir etishga chog'langan shaxs ma'lumki o'zini o'zi qurbon qilishga tayyor bo'ladi. Bunday insonlarning shaxsiga ta'sir etish juda ham qiyindir. Ularni qayta tarbiyalashning umuman iloji yo'q. Terrorchi shaxsni individual tarbiyalash mumkin, buni esa insoniy, barcha madaniy qadriyatlar o'z aksini topgan demokratik davlatda amalga oshirish mumkin.

Terrorizm ma'lum sabab va vaziyatlarga ko'ra paydo bo'ladi. Bu sabablar shaxsiy (fanatik tarbiya bazasi asosida) motivlar bo'yicha, ya'ni yaqin qarindoshlaridan (turmush o'rtog'i, otasi, akasi) birining o'limi yoki qamalishi, urush davrida uyining buzilishi yoki moddiy boyligini yo'qotishi, mahalliy rahbarning qattiqqo'lligi natijasida (agar ular boshqa millat va boshqa e'tiqodda bo'lsa) namoyon bo'ladi.

2-§. TERRORCHI SHAXSI PSIXOLOGIYASI

Insonni terrorchilik faoliyati bilan shug'ullanishga va shunday tashkilotlarga a'zo bo'lishga qanday motivlar undaydi? Bu savolga javobni uning psixologiyasidan qidirish lozim. Aslida terrorizmni vujudga keltiruvchi ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy va boshqa ko'plab sabablar mavjud bo'lib, bularning barchasi shaxsni va mavjud shaxsiy omillarni, psixologik mexanizmlarni, shaxsning qadriyatlarini izdan chiqaradi, oxir-oqibat uni Terrorchilar safiga olib kiradi.

Psixologlar individlarning terrorizm yo'lga kirishiga undovchi motivlarga aylanadigan bir qator shaxsiy moyilliklarni ajratadilar¹.

Terrorchilik faoliyati bilan shug'ullanishga undovchi shaxsiy omillar:

- 1) o'z «men»ini doimiy ravishda hujumkorlik – himoyaga tayyorgarlik orqali mudofaa qilishga tayyor turish;
- 2) yetarli bo'lmagan shaxsiy moslik, o'z-o'zini quyi baholash;
- 3) guruhga yoki guruhiy aynanlikka bo'lgan kuchli ehtiyoj;
- 4) o'zining omadsizliklariga jamiyatni aybdor deb bilish, ijtimoiy adolatsizlikni boshdan kechirish;
- 5) ijtimoiy yakkalanish va begonalashuv, hayotga va kelajakka qiziqishning so'nishi;

Yuqorida keltirilgan tavsiflar terrorchi shaxsining qandaydir umumlashgan psixologik xususiyatlar hisoblanadi. Shu o'rinda shaxsning guruhga kirishida bir qator siyosiy-mafkuraviy motivlar ham muhim ahamiyat kasb etadi. Lekin ular ko'proq chuqur shaxsiy motivlarni takomillashtirish shakli hisoblanadi.

¹ Qarang: Психологи о терроризме (Материалы круглого стола) // Психологический журнал. – 1995. – №4.

Terrorchi guruhlardagi individlar psixologik jihatdan to'liqsiz yoki izdan chiqqan psixoiijtimoiy moslik natijasi ekanligini ko'rishimiz mumkin. Bular uning uchun barqarorlashtiruvchi psixologik asos hisoblanadi, o'zini yaxlit shaxs sifatida his qiladi.

Terrorchi shaxs uchun dunyoni salbiy jihatdan tushunish bir qator omillar ta'siri ostida vujudga kelishi xarakterlidir. Birinchidan, o'z-o'zini boshqarish imkoniyatlari va real dunyoni ideal obrazi orasidagi tafovut tegishlidir. Bu ideal subyektning shaxsiy va ijtimoiy jihatdan bilishining qarama-qarshiligidir, natijada terrorchi shaxsda «Men yaxshi, dunyo yomon» degan qarash shakllanadi. Bu qarash turli xil despruktiv harakatlarni oqlash va o'z-o'zini ruhiy himoyalash vositasi bo'lib qoladi.

Terrorchilik faoliyatini ta'minlashga jalb etilgan ijtimoiy-psixologik omillar.

Terrorchi tashkilot, boshqa har qanday jinoiy tashkilot singari, murakkab iyerarxik tuzilishga ega va uning turli pog'onalarida turli xil odamlar joylashadilar hamda ularga individual xususiyatlar xosdir. Lekin terrorchilik faoliyati, boshqa har qanday faoliyat singari, ana shu faoliyat bilan shug'ullanuvchi insonlarda ma'lum bir tipik xulq-atvor va shaxsning o'ziga xosliklari ishlab chiqilishiga olib keladi. Binobarin, terrorchi tashkilotga qo'shilishning o'zi ham shaxsdan muayyan u yoki bu iyerarxik pog'onaga mansub bo'lgan xususiyatlarning mavjud bo'lishni oldindan taqozo qiladi.

Terrorizm muammosining turli xil psixologik tadqiqotlarini umumlashtirgan holda, Terrorchilar shaxsiyatining quyidagi tasnifini keltirish mumkin:

1. Tashkilotchilar: mafkuraviy fanatlar; bevosita tashkilotchilar; namoyishkorona tip.

2. Ta'minlovchilar: yollovchilar; teraktlarni tayyorlovchilar; pedagog-murabbiylar; texnologlar.

3. Bajaruvchilar: tajovuzkor tip; fanatik tip; zombilashtirilgan tip; qasoskor tip; avantyurist tip.

Birinchi kategoriyaga a'zo bo'lganlarni genetik Terrorchilar yoki insonlar deyish mumkin, ular yoshlik davridan terrorchilik faoliyati bilan shug'ullanishga moyil bo'lgan shaxslardir. Hozirgi zamon tibbiyoti nuqtai nazaridan olib qarasak, genetik Terrorchilar miya tuzilishining mavjud tug'ma yoki erta yoshligidagi og'ishlari natijasida hokimiyatni qo'lga olish, boshqarish kabi illatlarga muhtalo bo'ladilar. Ularda siyosiy yoki ijtimoiy ko'rinishdagi hokimiyatga pog'onama-pog'ona erishish emas, balki umuminsoniy qadriyatlarga zid bo'lgan vahshiyona xatti-harakatlarni amalga oshirish orqali erishish ustun turadi.

Mafkuraviy fanatlar Terrorchilarning juda xavfli tipi hisoblanadi, shaxsiy e'tiqodlari (diniy, mafkuraviy, siyosiy) va xatti-harakatlariga, shuningdek o'z dunyoqarashlari, o'zining gunohsizligi hamda insonlarning taqdirini boshqarish mumkinligiga ishonadilar. Ushbu toifadagilar notiq-ligi, yetarli darajada yuqori aqliy darajasi va boshqa odamlarga samarali psixologik ta'sir eta olish qobiliyati mavjudligi bilan ajralib turadilar.

Bevosita tashkilotchilar – ma'lum ma'noda barqaror va sovuqqon tip. Aniq teraktlar, oldindan o'ylangan va rejalashtirilgan terrorchilik aktlari g'oyaviy ta'minlanganlik va emotsional qat'iyatlilik bilan amalga oshiri-ladi. Lider ushbu faoliyatdan tashqarida bo'lishni ma'qul ko'radi.

Namoyishkorona tip – ochiqchasiga jangovar boshqaruvchi, maqtan-choq va o'zini yaxshi ko'ruvchi «dovyurak-jangchi». Barcha narsalar va hammaga nafrat ko'zi bilan qarab lazzatlanadi. O'z-o'zini buyukligiga ishontirish ularga xos xislat.

Ikkinchi kategoriyaga turli ko'rinishdagi noqonuniy yoki jinoiy yo'llar yordamida oddiy mablag' yig'ish bilan shug'ullanuvchi shaxslar kiradi.

Yollovchi – boshqalarni terrorchi tashkilotlarga jalb qiluvchi shaxs. Yuqori va tez psixologik aloqa o'rnatishga moyil, psixotexnologik ko'nikmalarga ega, ishontirib (gipnoz) ta'sir qilishi bilan ajralib turadi. Ushbu toifadagilar terrorchi tashkilotlarda eng kuchsiz bo'g'in hisoblanib, ularning vazifasi ta'sirga tez beriluvchi odamlarni aniqlash va topib, psixologik ta'sir o'tkazishdan iborat.

Teraktlarni tayyorlovchilar asosan sobiq maxsus xizmat xodimlari bo'lib, ikki yoki undan ortiq davlatlarda maxsus xizmatlarda tayyorgar-likdan o'tganlar. Ularda uzoq yillar davomida qo'poruvchilik, ba'zan esa antiterrorchilik faoliyati bilan shug'ullanish natijasida terrorchi shaxslarga xos bo'lgan psixologik sifatlar shakllangan. Biroq, yosh jihatidan yoki biror-bir sabab tufayli davlat xizmatining ijtimoiy yo'nalganligini o'zgartiradi. Masalan, ular odatiy davlat xizmatida, biroq «dushman tarafi»da bo'lib faoliyat olib boradilar. Bunday maxsus xizmat xodimla-rining ma'naviy-axloqiy, insoniy qadriyatlari qo'poruvchilik faoliyati bilan uzoq yillar davomida shug'ullanishi natijasida yo'q bo'lib ketgan. Ijtimoiy yo'nalganlikning o'zgarishida asosiy rolni «moddiy manfaat» o'ynaydi. Terrorizmda ushbu faoliyat bilan shug'ullanuvchilar uchun davlat xizmatiga qaraganda bir necha barobar ko'p haq to'lanadi.

Pedagog-murabbiylar teraktlarni tayyorlovchilar bilan bir jabhada faoliyat ko'rsatadilar. Bu shaxslar terrorchilik faoliyatining barcha muta-xassisligi bo'yicha yo'riqchi (instruktor)lik faoliyati bilan shug'ullanadilar. Odatda ular boylik girdobiga tushgan sobiq maxsus xizmat xodimlaridir.

Pedagog-murabbiy Terrorchilarning professional faoliyati o'zgarmaydi. Ular ilgari terrorizmga qarshi kurashishni o'rgatgan bo'lsalar, endilikda esa, o'tmishdagi tajribalariga suyanan holda, Terrorchilarni o'zlarining sobiq shogirdlariga qarshi kurashishga o'rgatadilar.

Texnologlar ham terrorchi tashkilotlarning a'zolar bo'lib, ularning asosiy vazifasi teraktlarning sodir etilishini texnik jihatdan ta'minlab berish hisoblanadi. Aniq terrorchilik xatti-harakatlarini sodir etish uchun shart-sharoitlarni tayyorlash va portlovchi moslamalarni yaratish sohasida texnik, hamda boshqa malakalarga ega bo'ladilar. Kimdir Terrorchilar uchun soxta hujjatlar, kimdir transport vositasi va samolyot uchun chipta, yana kimdir portlovchi moslamalar uchun omborxonalar tayyorlaydi.

Uchinchi kategoriyadagi shaxslar terrorchi tashkilotning eng quyi pog'onalarida turadilar va ularning asosiy vazifasi bevosita teraktlarni amalga oshirish hisoblanadi. Bular portlovchi moslamani hodisa joyiga olib boruvchi, masofada turib portlovchi moslamani harakatga keltiruvchi, o'limdan qaytmaydigan yo'l ko'rsatuvchilar, o'zini «qurbon» yoki «shahid» qiluvchi ayol va erkaklardir.

Tajovuzkor tip toifasidagi odamlar zo'rlashga, o'ldirishga, hamma narsani buzishga va hammani qo'rqitishga xos tajovuzkor ehtirosiga ega. Terror – emotsional qoniqishning asosiy usuli. Ushbu toifadagilar «qotib qolgan» (otmarozka), umuman ma'naviyatsiz, vahshiy, rag'batlantirish uchun ishlovchi, kimni so'yish va kimni otish ularga baribir.

Fanatik tip Terrorchilarning eng xavfli tiplaridan biridir, ular teraktlarni sodir etishga borishda o'z o'limiga oldindan va ongli tayyorlanadilar.

Zombilashtirilgan toifadagilar o'z joniga qasd qilish vazifalarini ideal tarzda bajaruvchilardir. Dasturlashtirilgan avtomat sifatida va ta'sirga berilish oqibatida harakat qiladi. Vazifani bajarishda tez fikrlaydi va qo'rquvni his qilmaydi.

Qasoskor tipning asosiy motivi o'zi uchun, yaqinlari yoki do'stlari hamda yagona e'tiqoddoshlari uchun qasos olish hisoblanadi. Ushbu toifadagilar ichida ko'proq o'spirinlar va ayollar uchraydi.

Avantyurist tip – qattiq siyosiy e'tiqod va barqaror siyosiy yo'nalishga ega bo'lmagan odam. Ushbu toifadagi odamning boshqalardan farqi – yakka holda harakat qiladi.

Uchinchi kategoriyaga kiruvchi «bajaruvchilarni» **o'z joniga qasd** qiluvchi-Terrorchilar toifasiga kiritish mumkin. Ushbu toifadagi odamlarda o'lish va o'ldirishga xohish yuqori bo'ladi, o'zini juda kuchsiz his qiladi. Ushbu e'tiqodning ichki motivlaridan biri o'z kuchi bilan zaiflikdan qutilishdir. Bunday odamlarda tobelik ekstremal kechinma hisoblanadi.

O‘z joniga qasd qiluvchi Terrorchilarning maqsadlari – odamlar ko‘p joylarda, shaharning markaziy tumanlarida o‘zlariga katta e’tibor qaratishni nazarda tutadi. Agar aholidan to’sib qo‘yilsa, u ko‘proq huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlarini yo‘q qilishga harakat qiladi. Ular muzokara olib borishda bir maqsadni ko‘zlaydi – yon-atrofiga imkoni boricha ko‘proq odamlarni yig‘ish, ya’ni o‘z jonini qimmatroqqa sotishga harakat qiladi.

Terrorizm keyingi paytlarda turli ko‘rinishda namoyon bo‘lmoqda. Agar ilgari muayyan maqsadlarga erishish yo‘lida uning odamlarni garovga olish, aholi o‘rtasida vahima uyg‘otish, u yoki bu davlat obyektlarini portlatish, davlat arbobiga suiqasd qilish va hokazo ko‘rinishlari kuzatilgan bo‘lsa, bugun o‘z g‘arazli maqsadi yo‘lida to‘g‘ridan-to‘g‘ri inson resurslaridan foydalanish hollari ham ommalashib bormoqda. Terrorizmning bu ko‘rinishi «qurbonlik» yoki «shahidlik» terrorizmi deb ataladi.

«*Qurbonlik*» yoki «*shahidlik*» terrorizmi xalqaro terrorizmning bir ko‘rinishi sifatida turli ijtimoiy-siyosiy tartiblarda muayyan sabablar va omillar ta’sirida namoyon bo‘ladi. Uning bunday ko‘rinishi O‘zbekistonni ham chetlab o‘tmadi. 2004-yil 29-30 mart kunlari «shahidlik» terrorizmining dastlabki ko‘rinishi kuzatildi¹.

Odatda «shahidlik»ni qaror qilgan shaxslar o‘z jonini qurbon qilishni taklif qilmaydilar. Ularni «ma’naviy murabbiyi» yoki sardori tanlab oladi. Shundan so‘ng esa uzoq muddatga rejalashtirilgan psixologik tayyorgarlik jarayonlari boshlanadi. «Qurbonlik» yoki «shahidlik» maqomidagi Terrorchilarni odatda Yaqin Sharq, Kavkazorti, Afg‘oniston va Pokistonda tayyorlaydilar.

«Qurbonlik» yoki «shahidlik»ka muhtalo bo‘lgan Terrorchilarni zararsizlantirish juda mushkul, chunki u o‘linga tayyor. Bunday nobakor ishlarga qarshi maxsus xizmat xodimlarining samarali mehnatlari orqali natijaga erishi mumkin. Mutaxassislarning ta’kidlashlaricha, terrorchi har soniyada hayot bilan vidolashishga tayyor emas. U doimiy ravishda barmog‘ini harakatga keltiruvchi tugmada tutib turishi mumkin emas. Terrorchi o‘z joniga qasd etishi uchun kamida yarim daqiqa vaqt kerak bo‘lishi hisoblab chiqilgan. Mana shu yarim daqiqa hal qiluvchi vazifani bajaradi.

Terrorchi shaxsning sifatleri:

- 1) tajovuzkor va shafqatsiz (qattiq qo‘l) xulq-atvorga egalik;
- 2) o‘zini oqlash. Siyosiy mafkuraviy motivlar odatda shaxsni yashirin ehtiyojlarini qondirish sifatida namoyon bo‘ladi;

¹ Qarang: Қодиров А., Исмоилов М. «Қурбонлик» ёки «шаҳидлик» кўринишидаги терроризм // Ҳуқуқ–Право–Law. –2004. – №2. –16–17-б.

3) agressivlik xususiyati, ya'ni voqelikka to'g'ri baho bera olmaslik, aybni tashqi omillardan qidirish va o'zining muvaffaqiyatsizligini vaziyatga yuklashga moyillik;

4) terrorchi tashkilotlarga, uning vazifa va ideallariga ko'r-ko'rona sodiqlik;

5) yetarli darajada aqliy rivojlanmaganlik, bilim darajasining pastligi;

6) odatda nosog'lom oilalardan chiqqanligi, ijtimoiy patologik rivojlanishga ega bo'lmaganligi. Jamiyatda o'z o'rnini topa olmagan odamlar, ish o'rnini yo'qotgan yoki unga ega bo'lmaganlar, yaqin kishilarini yo'qotganlar, jismoniy imkoniyati chegaralangan shaxslar, og'ir psixotravmalarni boshidan kechirganlar, terrorchilik yoki diniy an'analarga rioya qiladiganlarning qarindoshlari, farzandlari yoki nevaralari bo'lishi mumkin;

7) doimo o'z «men»ligini himoya qilish, o'z fikrini tasdiqlashga intilish, boshqa insonlarning istak va hissiyotlariga e'tibor bermaslik va fanatizm;

8) shoshqaloqlik, o'zgaruvchanlik, ikkilanishlar va hokazo.

3-§. TERRORIZMGA QARSHI KURASHISHNING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Shuni ta'kidlash lozimki, terrorizm xavfini bartaraf etish mumkin, ushbu muammoni hal etib bo'lmaydi, deb hisoblash noto'g'ri. Terrorizm ustidan g'alaba qozonish jamiyatning barcha qatlamlari va guruhlarining harakatlarini birlashtirish orqali amalga oshiriladi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari profilaktik chora-tadbirlarni olib borayotganda zamonaviy terrorizmning asosiy g'oyalari va mafkurasini, mavqeini obro'sizlantirishga qaratilgan harakatlarni tashkil etishlari kerak. Profilaktik faoliyat davomida shaxsning birdaniga terrorchi bo'lib qolmasligi holatini hisobga olish lozim Terrorchilik faoliyatga shaxslarni jalb qilish uzoq muddatli jarayondir. Odatda bu hol o'ziga xos psixologik tuzilishga ega bo'lib, alohida guruhlar faoliyati bilan amalga oshiriladi. Shuning uchun ham ushbu guruhlarini aniqlash va faoliyatining oldini olish juda muhimdir.

Profilaktika faoliyati terrorchi guruh va tashkilotlarning shakllanishi va amal qilishining ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini hisobga olishni taqozo etadi. Bu guruhlarining psixologik tarkibi, bajarayotgan vazifalarining taqsimlanishi, guruhlararo o'zaro munosabatlarining xususiyatlarini bilish juda muhimdir. Bunday uyushgan jinoiy guruhlarini bo'lib

tashlash (ajratish) uchun ishlab chiqilgan taktik psixologik metodlarni qo'llash muhimdir:

- guruh liderlarini ajratish metodi;
- guruh liderlarini obro'sizlantirish metodi;
- guruhni ichidan «buzish» metodi (portlash);
- guruhning ichki munosabatlarida ziddiyatlarni keltirib chiqarish metodi;

«zaif bo'g'indan» foydalanish metodi va boshqalar

Terrorchilar narsa va shaxslarni garovga olgan vaziyatlarda aniq kontrterror operatsiyalarni amalga oshirish psixologik jihatdan juda qiyindir. Bunday vaziyatlarda xodimlarning muvaffaqiyatli harakati garovga olinganlarni ozod qilish bo'yicha muzokaralarni to'g'ri olib borishiga bog'liq.

Garovga olinganlarni ozod qilish bo'yicha olib boriladigan muzokaralarda psixologik nuqtai nazardan nimani hisobga olish zarur?

1. Jinoyatchi shaxsini chuqur o'rganish. Bu jinoyatchi bitta yoki ko'p bo'lishidan qat'i nazar muvaffaqiyatli muzokara olib borishning birlamchi asosidir. Bu masalaning murakkabligini hisobga olgan holda jinoiy guruhning har bir qatnashchisi o'rnini aniqlash, uning imkoniyatlari, boshqa qatnashchilarga ta'sirini o'rganish muhimdir.

2. Jinoyatchilar bilan muzokara olib borish majburiy xarakterga ega. Bu fuqarolar erkinligi, sog'lig'i, hayotini himoya qilish zarurati hamda boshqa huquqiy himoya qadriyatlari bilan bog'liq.

3. Jinoyatchilar bilan muzokaralar olib borishning yana bir muhim xususiyati bor: ular ko'pincha kim bilan muzokara olib bormoqchi bo'lsa, o'sha odamni tanlaydilar. O'rganilgan holatlar qolib, muzokaralar jinoyatchilar bilan aloqasi yo'q vositachilar yordamida olib boriladi.

4. Barcha tugallangan muvaffaqiyatli muzokaralardan olingan asosiy xulosa shuki, jinoyatchi garovga olinganlarning sog'lig'i va hayotini kafolatlansa muzokara o'tkazishdan ma'no bordir. Muzokara davomida garovga olinganlarga nisbatan zo'rlik ishlatilmasligi uchun jinoyatchilarning talabi albatta qondirilishiga ishontirish kerak.

Garovga olinganlarni qutqarish uchun muzokara olib borishda quyidagi psixologik omillar hisobga olish kerak:

- 1) garovga olgan jinoyatchining shaxsi;
- 2) garovga olishning odatiy motivlari;
- 3) garovga oluvchilarning o'zini tutishini oldindan ko'rish;
- 4) muzokaralar o'tkazish jarayoni;
- 5) muzokara olib boruvchi va psixolog maslahatchini ta'minlash;

6) muzokara olib boruvchi, rahbar va qutqaruv guruhi o'rtasidagi o'zaro harakat.

Muzokara olib boruvchining muhim kasbiy sifatlari:

- 1) hissiy barqarorlik va chidamlilik;
- 2) eshitish qobiliyati va muloqotga kirishimlilik;
- 3) o'zgalarni asoslarga tayangan holda ishontirish va mantiqiy hukm chiqarishni bilish;
- 4) suhbatdoshining ijtimoiy kelib chiqishidan qat'i nazar oson psixologik aloqa o'rnatish;
- 5) sog'lom tafakkur va nozik didga egaligi;
- 6) noaniq holatlarda harakat qila olishi va mas'uliyatni o'z zimmasiga ola bilishi;
- 7) muzokaraga jiddiy yondashishi;
- 8) agar muzokaralar ijobiy natija bermasa va garovdagilarning hayoti xavf ostida bo'lsa, kuch ishlatib bo'lsa-da, ozod etishga yordam bera olishi.

Nima uchun odamlar garovga olinadi? Odamlarni garovga olishning motivlari turlicha bo'lib, ularning hammasi ham ayon bo'lavermaydi. Siyosiy terrorizmga xususan jamoatchilikka hokimiyat aholini himoya qilishga qodir emasligini singdirish haqida gap boradi. Shu bilan birga, odamlarni garovga olish ommaviy axborot vositalarining e'tiborini jalb qiladi. Terrorchilar shunday nizolar sonining ortishi oxir-oqibat aholining qo'zg'alishi va hukumatni ag'darib tashlashga olib keladi, deb umid qiladilar.

Lekin garovga olishning birlamchi motivi qanday bo'lishidan qat'i nazar, ularni keyinchalik ushlab turish motivi o'zgarishi mumkin. Masalan, bankni talash paytida fosh qilingan jinoyatchi avvaliga katta miqdorda pul talab qilishi, keyinchalik esa o'zining jismoniy xavfsizligi yoki sudning muruvvati kafolatlanishi bilan qoniqishi mumkin. Terrorchilar dastlab zudlik bilan siyosiy o'zgarishlar yoki boshqa shartlarni talab qilish, lekin oxir-oqibatda ushbu shartlar yuzasidan muzokaralarga rozilik berishi mumkin. Odamlarni garovga olishning dastlabki motivi qanday bo'lishidan qat'i nazar, ko'pincha ma'lum vaqt o'tganidan keyin garovga oluvchi o'z da'volarini kamaytirishga rozi bo'ladi.

Garovdagilarning o'zi muzokaralarda muhim rol o'ynaydi. Garchi ularning har biri o'zini turlicha tutsa-da, ba'zan xatti-harakatlardagi «Stokgolm sindromi» degan nom bilan ma'lum bo'lgan umumiy qirralar aniqlanadi. Bu sindromning o'ziga xos belgilar to'plami quyidagicha:

- asirlar o'zlarini qo'lga oluvchilarga qiyoslay boshlaydilar;

– qurbon ko‘pincha qutqaruvchilar ko‘rayotgan choralar unga zarar yetkazishi ehtimoli borligini tushunadi;

– asirda uzoq vaqt bo‘lish qurbonning jinoyatchini odam sifatida bilib olishiga olib keladi;

– asir hissiy tomondan vaziyatdan uzoqlashadi, bu narsa u bilan sodir bo‘lmasligi kerak, buning hammasi tush, deb o‘ylaydi.

Asirdagilar o‘zlarini garovga olganlarga qiyoslay boshlaydilar. Hech bo‘lmaganda, bu avvaliga himoya mexanizmi bo‘lib, u agar harakatlar birgalikda bo‘lsa va ijobiy qabul qilinsa, jinoyatchi qurbonga zarar yetkazmaydi, degan yanglish g‘oyaga asoslanadi. Asir amalda chin dildan garovga oluvchining homiyligiga erishishga harakat qiladi.

Qurbon ko‘pincha qutqaruvchilar ko‘rayotgan choralar unga zarar yetkazishi ehtimoli borligini tushunadi. Qutqarishga urinish vaziyatni tubdan o‘zgartirishi, barqaror vaziyat o‘ta xavfliga aylanishi mumkin. Agar garovdagi odam qutqaruvchilar o‘qiga uchramasa, garovga oluvchining o‘qiga duchor bo‘lishi mumkin.

Asirda uzoq vaqt bo‘lish qurbonning jinoyatchini odam sifatida bilib olishiga olib keladi. Uning muammolari va intilishlari ma‘lum bo‘ladi. Bu, ayniqsa, asir o‘zini garovga oluvchining nuqtai nazarini, hokimiyatdan noroziligi sabablarini bilgan siyosiy va mafkuraviy vaziyatlarda juda yaxshi ish beradi. Shunda qurbon jinoyatchining yo‘li yagona to‘g‘ri yo‘l deb o‘ylashi mumkin.

Asir hissiy tomondan vaziyatdan uzoqlashadi, bu narsa u bilan sodir bo‘lmasligi kerak, buning hammasi tush, deb o‘ylaydi. U foydasiz, lekin vaqtni oluvchi «og‘ir ishda» qatnasha turib vaziyatni esdan chiqarishga urinishi mumkin. O‘zini garovga oluvchi bilan bir xil deb o‘ylashi natijasida qutqaruvchilar va ularning intiluvchanligini haqiqatan ham bo‘lib o‘tayotgan voqeada qoralashi mumkin.

Muzokara olib borish nuqtai nazaridan bu sindrom bir vaqtning o‘zida ham ijobiy, ham salbiy tomonlarga ega. Ijobiy tomoni shundan iboratki, «Stokgolm» sindromi qanchalik kuchli bo‘lsa, garovga oluvchi garovdagilarni o‘ldirishi ehtimoli shunchalik kam bo‘ladi. Boshqa tomondan garovga olinganlardan kelayotgan xabar ishonchli bo‘lmasligi mumkin.

Odamlar garovga olinganda ularning hayotini saqlab qolish, garovga oluvchilarni ushlash va mulkni qaytarish yoki muhofaza qilish asosiy vazifa hisoblanadi.

Oziq-ovqat mahsulotlari muzokara predmeti bo‘lishi mumkin. Faqat so‘rashayotgan narsanigina berish kerak. Agar buterbrod so‘rashsa, faqat

buterbrod berish, unga ichimlikni yoki boshqa narsani qo'shish kerak emas.

Ichimliklar ham muzokara predmeti bo'lishi mumkin. Qoida tariqasida, bu alkogolli ichimliklarga tegishli emas. Bordi-yu, ishonchli manba orqali alkogol garovga oluvchini bo'shashtirishi va yumshatishi ma'lum bo'lsa, uni berishga tavakkal qilib ko'rish mumkin. Agar aksincha, alkogol uni asabiy va janggari qilib qo'yishi ma'lum bo'lsa, hech qanday holatda unga ichimlik berish kerak emas.

Garovdagilarni ozod qilish hamisha muzokara predmetidir. Garovga oluvchilarga ozodlik berish ham shunday predmet bo'lishi mumkin. Ularni ozod qilishga faqat garovdagilar qo'yib yuborilgandan keyingina va'da bergan ma'qul.

Sotib olish eng ko'p tarqalgan talablardan biridir. Bu tajriba ko'pincha garovga oluvchi shaxs o'rab olinganda qo'llaniladi.

Garovdagilarni boshqa shaxslarga almashish ko'p sabablarga ko'ra qoniqarsiz taktikadir. Garovdagi odamni huquqni muhofaza qilish idoralari xodimiga almashtirish keskinlikni kuchaytiradi, chunki u garovga oluvchi uchun katta xavf tug'diradi. Bundan tashqari, garovga oluvchi uchun oddiy fuqarodan ko'ra huquq-tartibot xodimini o'ldirish ko'proq obro' keltiradi.

Garovdagilarni garovga oluvchining oila a'zolariga ham almashtirmaslik kerak. U «o'z-o'zini o'ldirish uchun odam to'plash» maqsadida qarindoshlari va do'stlarini talab qilayotgan bo'lishi mumkin.

Almashuvni amalga oshirish ancha qiyin jarayon, chunki siz garovga oluvchiga yana bir kishini garovga berib, evaziga hech nima olmaslik tavakkali xavfi ostida qolasiz. Bundan tashqari, har bir almashilgan garovga olinuvchi bilan siz «Stokgolm sindromi» bilan bog'liq bo'lgan ustunlikni yo'qotasiz.

Qanday qilib bo'lsa ham muzokaralarni cho'zish kerak. Vaqt garovdagilar sog'-salomat va ziyon yetmay ozod qilinishiga xizmat qiladi. Buning quyidagi sabablari bor:

1) oziq-ovqat, ichimlik suvi, uyqu va shu kabilarga bo'lgan ehtiyoj ortib boradi;

2) xatar kamayib boradi;

3) odamlarning ko'pchiligi hissiyotlarini jilovlay boshlaydi;

4) «Stokgolm sindromi» shakllana boshlaydi;

5) garovdagilarda qochib ketishga ko'proq imkoniyat paydo bo'ladi;

6) olingan ma'lumotlar ishni yaxshiroq bilib qaror qabul qilishga imkon beradi;

7) muzokara olib boruvchi va garovga oluvchi o'rtasida yaxshi munosabat va ishonchlar muhit o'rnatilishi mumkin;

8) garovga oluvchining talablari kamayishi mumkin;

9) nizo o'z-o'zidan barham topishi mumkin. Ba'zan garovga oluvchilar evaziga hech nima talab qilmay, o'z asirlarini shunchaki qo'yib yuborganlar.

Garchi vaqt shubhasiz muzokaralarga qulaylik tug'dirsa-da, shuningdek, salbiy oqibatlariga ham olib kelishi mumkin. Muzokara olib boruvchi va qutqaruvchilar charchoq ta'siriga tushib qolishlari natijasida xatolar qilishlari, nizoni tugatish istagida huquq-tartibot kuchlari voqealarni tezlashtirishni xohlab qolishlari, masalan, ular tegishli ehtiyot choralarini ko'rmay, garovga oluvchilarga yaqinlashishi yoki o'zlari yashiringan joyda hushyorlikni yo'qotishlari mumkin.

Muloqot o'rnatish uchun vaqtni aniq belgilab olish, garovga oluvchiga tinchlanishi uchun vaqt berish lozim. Vaqtdan oldin qilingan aloqa undagi stressni yuqori darajaga yetkazishi hamda uni o'ylab ko'rilmagan va tajovuzkor talablarga undashi mumkin. Agar unda tinchlanish va vaziyatni real baholash uchun vaqt bo'lsa, uning talablari mulohazaliroq bo'ladi.

Aloqaga kirishishda megafonlar va ovoz kuchaytirgichlar ishonch muhiti hamda yaxshi munosabat o'rnatishga zarar qilishi mumkin. Yuzma-yuz muloqot garovga oluvchining ruhiy holati haqida yaxshiroq mulohaza yuritishga imkon beradi. Muzokara olib boruvchini ko'rish imkoni ham munosabatlarni yaxshilashi mumkin. Yuzma-yuz muloqotning asosiy kamchiligi muzokara olib boruvchi duch keladigan xavfning o'sib borishidir. Faqat boshqa aloqa vositalari orqali aloqa o'rnatilgandan keyingina yuzma-yuz muzokara olib borishga kirishish mumkin, ya'ni muzokara himoya to'siqlari mavjud bo'lganda olib borilishi kerak.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. I. A. Karimov qaysi asarlarida terrorchilik muammosiga atroflicha to'xtalgan?
2. Terrorchi shaxsi psixologik jihatdan qanday tasniflanadi?
3. «Qurbonlik» yoki «shahidlik» ko'rinishidagi terrorchilik nima?
4. Terrorchi shaxslarning tiplarini tavsiflang.
5. Terrorchilik xavfi va uni bartaraf etish yo'llarini ayting.
6. Muzokaralar olib borishning psixologik jihatlari qanday namoyon bo'ladi?
7. Terrorchi shaxsi tabiatidagi sifatlarni sanang.
8. Terrorchilikka qarshi kurashning qanday psixologik muammolari mavjud?

10-mavzu

ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARINING KASBIY FAOLIYATIGA PSIXOLOGIK TAVSIF

1-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARINING KASBIY FAOLIYATIGA PSIXOLOGIK TAVSIF

Ichki ishlar idoralari faoliyatini takomillashtirishning yetakchi yoʻnalishlaridan biri xodimlarning psixologik bilimlarini oshirishdir. Bundan koʻzlangan maqsad xizmat faoliyatining har qanday murakkab sharoitida kasbiy jihatdan toʻgʻri, aniq, yuqori ishchanlik bilan harakat qilishga tayyor xodimlarni tarbiyalashdan iborat. Shu oʻrinda Respublikamiz Prezidenti Islom Karimovning ichki ishlar idoralari xodimlarining kasb masʼuliyati toʻgʻrisida taʼkidlab oʻtgan quyidagi fikrlari diqqatga sazovordir: «... shaxsiy tarkibning sifati... uning professional darajasi, axloqiy-ruhiy kayfiyati, jismoniy tayyorgarligi va intizomi bilan belgilanadi»¹

Respublikamizda hozirgi siyosiy ahvol, jinoyatchilikning oʻsishi ichki ishlar idoralari xodimlari zimmasiga masʼuliyatli vazifalarni yuklamoqda.

Ushbu mavzuning dolzarbligi shundaki, hozirgi kunda organ xodimlari jinoyatchilikning yangi-yangi turlari bilan toʻqnash kelmoqdalar. Jinoyatchilik tobora milliylik kasb etmoqda. Shuning uchun ham jinoyatchilikka qarshi kurashishda, uning oldini olishda xalqimizning etnopsixologiyasidan, ijtimoiy muhitdan kelib chiqish kerak. Har qanday kasbiy faoliyat insonga muayyan talablar qoʻyadi hamda uning shaxsi va butun turmush tarzida oʻziga xos iz qoldiradi. Ichki ishlar idoralari xodimining kasbiy faoliyat samaradorligini belgilab beruvchi shaxsiy xislatlarga ega boʻlishi lozimligini aniqlash uchun ushbu faoliyatning oʻzini psixologik jihatdan tahlil qilish, uning oʻziga xos jihatlarini aniqlash, tarkibiy tuzilishini ochib berish zarur. Kasbiy faoliyatning qonuniyatlarini aniqlash uni nafaqat oʻrganishga, balki takomillashtirishga ham qaratilgan tashkiliy tadbirlar tizimini ishlab chiqishga imkon beradi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatining psixologik xususiyatlari yuridik psixologiyada yetarlicha batafsil tahlil etilgan. Xodimning kasbiy psixologik tayyorgarligi uning kasbiy mahoratining zaruriy tarkibiy qismidir.

Xodimlarning kasbiy faoliyati samaradorligini belgilovchi markaziy boʻgʻin, oʻzak ularning oʻz faoliyatida psixologik bilimlarni qoʻllay olish

¹Каримов И. А. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Т.6. – Т., 1998. – 8-б.

darajasidir. Bu o'rinda operativ xizmat vazifalarini samarali bajarishga imkon beruvchi psixologik tayyorgarlik rivojlantiriladigan va uning zarur darajasiga erishishga yordam beradigan usullar nazarda tutiladi. So'nggi vaqtlarda faoliyat samaradorligini oshirishda ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy psixologik yo'nalganligi, kasbiy mahorati va psixologik tayyorgarligi ko'proq ahamiyat kasb etmoqda.

Ichki ishlar idoralari xodimlari kasbiy faoliyatining bir necha xususiyatlari mavjud. Ushbu xususiyatlar xodimlarning ruhiy jihatdan tayyorgarligiga sezilarli ta'sir etadi. Xodimlar faoliyatining xususiyatlaridan biri ushbu *faoliyatning huquqiy jihatdan tartibga solinganligidir*. Xodimlarning faoliyati huquqiy normalar (qonun hujjatlari, IIV normativ hujjatlari va shu kabilar) bilan qat'iy tartibga solingan. Ushbu xususiyat ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy faoliyatini normativ hujjatlar, yo'riqnomalar bilan belgilab beradi va mehnatni samarali tashkil etishga imkon yaratadi.

Xodim faoliyatining qonun normalari bilan qat'iy belgilanganligi, uning xatti-harakatini tartibga soladi. Xodimning o'z xizmat vazifalarini bajarmasligi yoki bajarishdan bosh tortishi uning u yoki bu qonunni buzishi hisoblanadi va bu O'zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 280-moddasi bilan jinoiy javobgarlikka tortishga asos bo'ladi. Bularning hammasi oxir-oqibatda xodimga o'z qarorlari va harakatlari uchun katta mas'uliyat yuklaydi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatining yana bir psixologik xususiyati *hokimiyat vakolatiga egaligidir*. Ish manfaati yo'lida xodimlarga zarur hollarda odamlarning shaxsiy hayotiga aralashish, ko'pincha atrofdagilardan yashirishga harakat qilinadigan holatlarni aniqlash, fuqarolarning turar joylariga kirish, kerak bo'lsa ayrim fuqarolarning erkinligini cheklash va hatto undan mahrum qilish huquqi berilgan.

Bunday hokimiyat vakolati berilgan xodimning psixologik holatini avvalo yuksak darajadagi mas'uliyat belgilab beradi. Uning o'z vakolatlarini qo'llashi esa harakatlarining zarurligi va oqilonaligini, qonuniy asosga egaligini aniqlash imkonini beradigan bir qator masalalarni hal qilishni taqozo etadi. Ko'pincha bu hol qonunda belgilangan moddalardan birini tanlash zarurati bilan bog'liq bo'ladi, shu bois bu xodimdan juda katta hissiy zo'riqishni talab etadi. Berilgan vakolatdan oqilona va qonuniy ravishda foydalana olish ichki ishlar organlari xodimlariga qo'yiladigan juda muhim kasbiy talablardan biridir. Hokimiyat vakolatidan foydalanishning qonunga va maqsadga muvofiqligi ko'p hollarda xodimning shaxsiy xislatlariga bog'liq.

Xodimlar kasbiy faoliyatining muhim psixologik xususiyatlaridan yana biri *manfaatdor shaxslarning doimiy ravishda qarshilik ko'rsatishi va to'sqinlik qilishidir*. Bu xodimning jinoyatlarni ochish, tergov qilish va ularning oldini olishga qaratilgan faoliyatiga ba'zan juda keskin shakllarda kechadigan kurash tusini beradi. Xodimning yo'liga atayin qo'yiladigan to'siqlarni yengish, xavfli vaziyatlarni bartaraf etish zarurati unda turli hissiy va ruhiy zo'riqishlarni keltirib chiqaradi. Bu esa, o'z navbatida, xodimdan doimiy asabiy zo'riqishni va zo'r aqliy faoliyatni talab etadi. Natijada xodim doimiy ravishda murakkab aqliy faoliyatni amalga oshirish, o'z maqsadlarini yashirish, haqiqiy ijtimoiy vazifalarini niqoblashga majbur bo'ladi.

Ichki ishlar organlari xodimlarini kasbiy faoliyatining o'ziga xos jihatlaridan yana biri bu keng doiradagi muhit bilan muomala qila olish qobiliyatini bildiruvchi *kommunikativlikdir*. Bu ko'p tomonlama va alohida xususiyatga ega bo'lgan xislatdir. Xodim o'z faoliyati davomida turli yoshdagi, kasbdagi va turli huquqiy maqomga ega bo'lgan shaxslar bilan muomala qilishiga to'g'ri keladi. Bu esa xodimdan shaxs psixologiyasini, xususan muomalaning psixologik asoslarini bilishni talab etadi. Xodimning kommunikativligi turli xil tergov, operativ-qidiruv va profilaktik tadbirlarni to'g'ri tashkil qilish uchun nihoyatda zarur.

Xodim kommunikativligining alohida jihatida shundaki, u xodimdan boshqa qiyofaga kirishni talab etadi. Ushbu zarurat uning o'z faoliyati sohasiga kiradigan barcha shaxslar bilan psixologik aloqaga kirishishi muhimligidan kelib chiqadi.

Vaqt tanqisligi va ishning haddan tashqari ko'pligi ham xodim kasbiy faoliyatining xususiyatlariga kiradi. Tezkorlik va saranjomlik jinoyatlarni ochish va tergov qilishning asosiy prinsiplaridir. Jinoyatchi erkinlikda qancha ko'p yursa, unda javobgarlikdan qutilish, o'z jinoiy faoliyatining izlarini yo'qotish va tergovdan qochib yashirinish imkoniyati shunchalik ko'p bo'ladi, u vaqtdan yutadi. Paysalga solish esa muvaffaqiyatsizlikka olib keladi.

Vaqt tanqisligi esa jinoyat ishini tergov qilish, fuqarolarning arizalarini ko'rib chiqish kabi jinoiy protsessual hujjatlarga rioya etish zarurligida namoyon bo'ladi. Xodim shu tufayli doimo asabiy zo'riqishda bo'ladi.

Asabiy zo'riqish xodim faoliyatining yuqori ekstremalligi, nizoli vaziyatlar sharoitida harakat qilish, turli stress omillar ta'siri, normalanmagan ish kuni, faoliyatida salbiy his-hayajonlar mavjudligi

tufayli yuzaga keladigan katta jismoniy va ruhiy zo‘riqish bilan bog‘liq. Chunki xodim kasbiy faoliyatda murakkab sharoitlarga duch keladi.

Albatta, xodimning kasbiy faoliyatida yorqin ifodalanadigan *bilish xususiyati* xosdir. Bu esa turli qiyinchiliklarni, vazifalarni turlicha hal qilishnigina emas, balki ushbu qarorlarni amalga oshirishni tashkil etishni ham talab etadi. Bunda turli tasmollar tuzish, operativ xizmat tadbirlarini amalga oshirish uchun ma‘lum bir maqsadga yo‘naltirilgan sof aqliy faoliyatni amalga oshiradigan ishni amalda tashkil qilish kerak bo‘ladi. Shu nuqtai nazardan ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy faoliyatida asosiy psixologik tizimlar mavjud: *bilish faoliyati, konstruktiv va tashkilotchilik faoliyati*¹. Xodimlarning amaldagi faoliyatida ushbu tarkibiy qismlarning har biri sof holda uchramaydi, ularning hammasi uzviy birlikda namoyon bo‘ladi.

Bilish faoliyati. Xodim uchun bilish jarayonining ahamiyati nihoyatda katta. Bilish faoliyati amalga oshmasa, jinoyatchilikka qarshi kurashishning hech qanday samarasi bo‘lmaydi. Bilish faoliyatisiz umuman faoliyatni ham, yuqorida ko‘rsatilgan barcha tarkibiy qismlarni ham amalga oshirib bo‘lmaydi. Bilish jarayoni natijasidagina xodimda harakatlarini maqsadga muvofiq tarzda amalga oshirish imkoniyati paydo bo‘ladi.

Jinoyatchilikka qarshi kurash vazifalarini bajarish uchun xodim bilish jarayonlari asosida, hozirgi vaqtdagi, o‘tmishdagi va kelgusidagi voqealarga taalluqli faktlar, holatlar, aloqalarni aniqlaydi. Masalan, sodir etilgan jinoyatlarni ochishga qaratilgan vazifalarni amalga oshirishda, operativ qiziqish uyg‘otuvchi shaxslarni aniqlashga doir ma‘lumotlarni to‘plashda va ushbu ma‘lumotlarni tahlil qilishda va umumlashtirishda hamda ularning kelgusidagi g‘ayriqonuniy harakatlarini oldindan ko‘ra bilishda bilish jarayonlariga asoslanadi.

Faoliyatning konstruktivligi deganda, jinoyatlarni ochish, tergov qilish, ularning oldini olish, yashiringan jinoyatchilarni qidirib topish kabi harakatlarni rejalashtirishga qaratilgan tafakkur faoliyati tushuniladi. Ya‘ni konstruktiv faoliyatda bilish faoliyatining bosqichlari rejalashtiriladi, bunda bizga noma‘lum bo‘lgan voqelikni qanday ketma-ketlikda izlashimiz kerakligi haqidagi savolga javob beriladi. Boshqacha aytganda, xodimning izlanishi va konstruktiv faoliyati yagona fikrlash jarayonining turli bosqichlarini ifodalovchi omildir.

¹ Qarang: *Шиханцов Г. Г. Психология следователя.* – Воронеж, 1999. – С. 162.

Tashkilotchilik faoliyati. Ushbu faoliyat xodimning o'z kasbiy faoliyati jarayonida turli vazifalarni amalga oshirish uchun maqbul sharoitlarni ta'minlovchi bosh omildir. Uning mazmuni jinoyatlarni ochish, tergov qilish, ularning oldini olish jarayonlarini boshqarishda namoyon bo'ladi. Uni operativ rahbarlikda, hisob va nazoratda, ushbu jarayon ishtirokchilari o'rtasida hamkorlikni uyushtirishda kuzatish mumkin. Mazkur faoliyat xodimlarning o'z xizmat vazifalarini bajarishlarida, axborot berish va almashishlarida hamda operativ qiziqish uyg'otgan shaxslarning harakatlarini oldindan ko'ra bilishda katta ahamiyatga ega.

Xodim kasbiy faoliyatining asosiy psixologik xususiyatlari va tarkibiy elementlarini ko'rib chiqish ham uning faoliyati qanchalik murakkab va serqirraligidan dalolat beradi. Kasbiy faoliyat xodimga ko'plab turli xil talablar qo'yadi, ular orasida eng muhimlaridan biri – shaxsda kasbiy muhim xislatlarning rivojlanganlik darajasi bo'lib, ular quyidagilardan iborat:

- xodim shaxsiga xos xislatlarning kasbiy-psixologik yo'nalganligi;
- xodimning psixologik tayyorgarligi;
- rivojlangan irodaviy xislatlar, o'zini tuta bilish, jasurlik, mardlik, oqilona tavakkalga moyillik;
- yaxshi rivojlangan kommunikativ xislatlar;
- turli toifadagi shaxslar bilan tezda aloqaga kirisha olish, ishonchli munosabatlar o'rnatish olish va sir saqlay bilish;
- turli xil operativ xizmat vazifalarini bajarishda odamlarga psixologik ta'sir ko'rsatish olish qobiliyati;
- rolgacha, boshqa qiyofaga kira olish;
- rivojlangan, kasbiy jihatdan muhim bilish xislatlari: kuzatuvchanlik va diqqatlilik, rivojlangan xotira, ijodiy tasavvur;
- rivojlangan mantiqiy tafakkur, murakkab aqliy ishga moyillik, farosat, rivojlangan intuitsiya;
- ziyraklik, murakkab vaziyatdan chiqib keta olish.

Ushbu xislatlar insonga avvaldan xos emas. Ularni shakllantirish va rivojlantirish davomli va qiyin jarayon, ammo u ichki ishlar organlari xodimining kasbiy shakllanishi uchun zarur va shartdir.

Ushbu xislatlarning xodim shaxsida bo'lmasligi yoki yetarli rivojlanmaganligi uning o'z funksional vazifalarini to'g'ri va aniq bajarishiga xalaqit beradi, shaxsning o'z kasbiga moslasha olmasligi va kasbiy buzilishiga olib keladi. Shu munosabat bilan xodimlarda ushbu xislatlarni shakllantirishga xizmat qiladigan kasbiy-psixologik tayyorgarlik katta ahamiyat kasb etadi.

2-§. ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARINING ASOSIY KASBIY PROFESSIOGRAMMASI

Ichki ishlar idoralari faoliyatining samaradorligini oshirishda xodimning shaxs sifatidagi fazilatlarining ushbu kasbga javob berishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu faoliyatining asosiy jihatlarini, shuningdek, unda ko‘zga tashlanadigan insoniy sifatlarni keng qamrovli (kompleks) aks ettiruvchi ichki ishlar organi xodimi professiogrammasini yaratish ushbu faoliyat psixologik tahlilining asosiy talablaridan biridir.

Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy professiogrammasi quyidagi jihatlarini qamrab oladi:

- 1) ijtimoiy faoliyat;
- 2) surishtiruv faoliyati;
- 3) kommunikativ (aloqaga kirishish) faoliyati;
- 4) tashkiliy faoliyat;
- 5) dalillash faoliyati.

O‘zlariga birlashtirilgan hududda huquqbuzarlik va jinoyatchilikka qarshi kurashishning tashkilotchilari bo‘lgan tergovchi, tezkor xodim, profilaktika inspektori o‘z faoliyatlarini bir-birlari bilan o‘zaro bog‘liq holda olib boradilar. Bu faoliyat jinoyatchilikning oldini olishga qaratilgan profilaktik talablar ishlab chiqish, huquqiy targ‘ibot olib borish, jinoyatchi xulq-atvorini ijtimoiy normalar talabiga bo‘ysundirish, jazoni o‘tab qaytgan shaxslarni ijtimoiy moslashtirish (readaptatsiyalashtirish), ularni qayta tarbiyalash maqsadida shaxsga ijobiy ta‘sir ko‘rsatadigan psixologik choralar tizimini yaratish singari vazifalarni o‘z ichiga oladi.

Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy professiogrammasi haqida batafsil to‘xtalib o‘tamiz.

Surishtiruv faoliyati kasbga oid masalalarni hal etish uchun zarur bo‘lgan ilk ma‘lumotlarni yig‘ishni bildiradi. Tergovchi, tezkor xodim yoki profilaktika inspektori professiogrammalarida bu faoliyatning qiyosi ayniqsa yuqoridir.

Biror-bir jinoiy ish bo‘yicha to‘plangan jami ma‘lumotlarni joriy va yakuniy tahlil qilib, uni maxsus bilimlar, ma‘lumotlarga tayangan holda turli tusmollar, farazlarni ilgari surish hamda shu asosda ishni rejalashtirish rekonstruktiv faoliyatning natijasi hisoblanadi.

Kommunikativ faoliyat aloqaga kirishish faoliyati bo‘lib, muomala jarayonida jinoyatni ochish uchun zarur bo‘lgan operativ ma‘lumotlarni olishda qo‘l keladi. Ya‘ni, dastlabki tergov jarayonida kerakli ma‘lumotlarni to‘plashda katta ahamiyat kasb etadi.

Tashkiliy faoliyat sodir etilgan voqea, hodisalarga oid turli taxminlarni va ishchi rejalarini tuzish hamda amalga oshirish chogʻida yuzaga keladigan irodaviy xatti-harakatlardan iborat. U muayyan kasbiy masalalarni hal etish uchun oʻzini va shunga aloqador boʻlgan mansabdor shaxslarni safarbar qilish singari omillarda namoyon boʻlinadi.

Dalillash faoliyati sodir etilgan jinoiy ish boʻyicha olingan barcha maʼlumotlarni qonunda koʻzda tutilgan tarzda, maxsus shaklda bayon (qaror, bayonnoma, hukm va hokazo tarzda) etishni bildiradi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari kasbining professiogrammasini tahlil qilishda tergovchi faoliyati haqida toʻxtalib oʻtish maqsadga muvofiqdir. Chunki tergovchi professiogrammasida psixologik qonuniyatlar va mexanizmlar koʻproq oʻz aksini topgan. Sababi, tergovchi tergov harakatlarning tashkilotchisi boʻlib, masʼuliyatli qarorlarni qabul qiladi, ularning bajarilishini nazorat qiladi va shu tariqa koʻplab shaxslar faoliyatini muvofiqlashtiruvchi vazifani bajaradi. Amaliy faoliyat undan hamisha diqqat-eʼtibor, aniqlik va sarishtalikni talab etadi.

Tergovchi faoliyatining rekonstruktiv tomoni maʼlumotlarni qayta ishlash va qarorlarni qabul qilishda koʻzga tashlanadi. Tergovchi ayni chogʻda juda koʻp fanlarni, jumladan jinoyat-protsessual, jinoyat huquqi, kriminalistika, ballistika, psixologiyaga oid bilimlarni egallagan boʻlishi zarur.

Tergovchi faoliyatida kommunikativlik, yaʼni muomalaga kirishuvchanlik asosiy oʻrinlardan birini egallaydi, chunki tergovchi oʻta murakkab vaziyatlarda muloqot olib borishi sababli unda muloqotga va rolga qirishish qobiliyatining yaxshi shakllanganligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Tergovchining dastlabki tergov ishlarini olib borishida dalillash faoliyatining ahamiyati katta. Chunki dalillash faoliyatining mohiyati tergovchi uchun izlab topilgan maʼlumotlarni yozma shaklda bayon etishdan iborat. Tergovchi dastlabki maʼlumotlarni tintuv, soʻroq, yuzlash-tirish va hujjatlarni tahlil qilish jarayonida toʻplaydi. Jami maʼlumotlar tahlil qilinib, saralanib olingandan soʻng tergovchi qonunda koʻzda tutilgan tartibda bayonnomalar, qarorlar tuzadi.

Tergovchi shaxsi murakkab va serqirradir. Uning muayyan ijtimoiy vazifani bajarishi, ishida koʻpincha emotsional-hissiy tazyiqlarga uchrashi, baʼzan unga turli-tuman salbiy hissiyotlar – hayiqish, achinish, qoʻrquv, nafrat, gʻazab taʼsir etib turishi undan muayyan jismoniy va psixologik hamda irodaviy zoʻriqishni talab qiladi.

Yuqoridagi emotsional holatlar taʼsirida vujudga keladigan zoʻriqish, asabiylashishni bartaraf etish uchun ijobiy taassurotlar zarur. Masalan, oʻz

mehnatidan qoniqishi, jamiyat va insonlarga foydasi tegayotganligini anglash hissi shular jumlasidandir.

Jinoyatchilikka qarshi kurashning oldingi saflarida bo'lgan jinoyat qidiruv bo'limi xodimining faoliyati qotillik, o'g'rilik bosqinchilik, talonchilik kabi jinoyatlarning oldini olish, ularni ochish va tergov qilishdan iboratdir. Uning faoliyati favqulodda vaziyatlarda, asabiy kechishi bilan ajralib turadi. Shuning uchun jinoyat qidiruv xodimining ish faoliyati kuchli xotirani, sir boy bermaslik, o'zini tuta bilish, tez va sovuqqonlik bilan qaror chiqarish, o'ta hushyorlik va qat'iyatni talab etadi.

Tezkor xodimning ish faoliyati ikki yo'nalishda amalga oshiriladi. Birinchisi, tezkor xodim tergovchi bilan voqea sodir bo'lgan joyga chiqadi va u bilan birgalikda ko'zdan kechirish, tintuv kabi tergov jarayonlarida qatnashadi.

Ikkinchisi, tezkor xodim o'z kasbi va faoliyatidan kelib chiqib, turli psixologik usullarni qo'llagan holda jinoyatchilarning g'arazli niyatlarini bilib olishi va ularning amalga oshmasligini ta'minlash chora-tadbirlarini ko'radi. Bunday vaziyatlarda tezkor xodim maxsus usullar yordamida xavfli jinoyatchilarni, ularning turar joylarini, aloqalari va maqsadlari haqida zarur axborotlarni oladi. Kuzatish tezkor xodimda, faoliyatning asosiy shakllaridan biri sifatida, intellektual tafakkurning zarur shartlaridan biri bo'lgan kasbiy kuzatuvchanlikni, boshqacha qilib aytganda, fahm-farosatni rivojlantiradi. Shu bilan birga, tezkor xodim intizomli, o'ziga talabchan bo'lishi, vaqtni to'g'ri rejalashtirishi, ko'ngilli yordamchilar va xabarchilarni tanlay bilishi va ularning yordamidan samarali foydalanishi darkor.

Tezkor xodim faoliyatining rekonstruktiv tomoni taxminni yaratishda muhim rol o'ynaydi, jinoyat ko'rinishining psixologik portretini tiklaydi, jinoiy ish yuzasidan asosiy farazlarni ishlab chiqadi va qidiruv ishlarini rejalashtiradi. Tezkor xodim mehnat faoliyati mobaynida aql-idroki, amaliy tafakkuri bilan ajralib turadi. Xodim faoliyatining ahamiyatli tomoni shundaki, u jinoyatlarning oldini olishga intilishi, o'z hududida hisobda turadigan shaxslarning jinoiy ishlariga g'ov bo'ladigan vaziyatlarni yuzaga keltirishi lozim. Buning uchun u odamlar bilan tez til topishishi, lozim paytda aktyorlik qobiliyatini namoyon etishi, o'zgaruvchan sharoitni e'tiborga olishi, topqirligi va irodasiga tayanishi, qonun doirasida majburlashni qo'llay olishi darkor.

Ma'lumki, ichki ishlar organlari xodimlarining faoliyatini profilaktika (jinoyatlarning oldini olish) inspektorlarisiz tasavvur etib bo'lmaydi. Profilaktika inspektorining asosiy vazifasi jamoat tartibi va xavfsizligini

ta'minlash, o'z hududida hisobda turadigan fuqarolarni nazorat qilish hamda sodir etilishi mumkin bo'lgan jinoyatlarning oldini olishdan iborat.

Profilaktika inspektori ijtimoiy faoliyati jarayonida davlat tomonidan qabul qilingan qonun va qarorlarni o'z hududida targ'ibot va tashviqot qiladi, o'z hududidagi jinoyat sodir etishga moyil bo'lgan fuqarolarni hisobga oladi va jinoiy jazoni o'tab kelgan shaxslarni qayta tarbiyalashda hamda nosog'lom oilalar bilan profilaktik ishlarni olib borishda katta rol o'ynaydi.

Profilaktika inspektorining tashkiliy faoliyati quyidagilardan iborat: o'z hududidagi aholining yashash sharoiti bilan yaqindan tanishish; iqtisodiy nochor oilalarga, boquvchisi yo'q fuqarolarga yordam berish ishlarini tashkillashtirish, fuqarolar tomonidan berilgan ariza va shikoyatlarni o'z vaqtida ko'rib chiqish va mavjud muammolarni bartaraf etishdir.

Profilaktika inspektorining kommunikativ faoliyati o'z hududidagi aholi bilan doimiy ravishda aloqada bo'lish, aholisi gavjum hududlardagi fuqarolarning kayfiyatlarini o'rganish va ularga do'stona munosabatni namoyon etishdan iborat.

3-§. ICHKI ISHLAR ORGANLARI FAOLIYATIDA KASBIY QOBILIYAT VA KASBIY MAHORAT

Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy mahorati va shaxsiy xislatlariga alohida talablar qo'yiladi. Ushbu faoliyat xodimlarda hissiy-irodaviy barqarorlikni rivojlantirish, zo'riqishni vujudga keltiruvchi omillarga qarshi psixologik ishonchlilikni shakllantirishni talab etadi.

Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy mahoratini shakllantirish va faoliyat samaradorligini oshirishda asosiy omillar quyidagilardan iborat:

- xodimlarning ichki ishlar organlari uchun tipik bo'lgan konstruktiv, kommunikativ, bilish, guvohlik, dalillash kabi sifatlarini shakllantirish;

- xodimlarda kasbiy psixologik xislatlarni rivojlantirish, barcha kasbiy harakatlarni tergov, operativ xizmat faoliyatining har qanday murakkab va xavfli sharoitlarida yuqori darajadagi samara bilan bajarishlariga yordam beruvchi uquv va ko'nikmalarning o'ziga xos jihatlarini shakllantirish.

Xodimlarning psixologik tayyorgarligi ularning faoliyat tizimi va kasb mahoratining tarkibiy qismidir. U xodimning shakllangan va rivojlangan psixologik xususiyatlari majmuasi bo'lib, tergov, operativ xizmat va profilaktik faoliyatning o'ziga xos va muhim psixologik xususiyatlariga

javob beradi va uni amalga oshirishning zarur shart-sharoitlaridan biri hisoblanadi. U to'rt guruhga kiruvchi tarkibiy qismlardan iborat:

- *xodimning psixologik jihatdan kasbiy faoliyatga yo'naltirilganligi va his-tuyg'ulari* (o'zi ishlayotgan vaziyatlarni psixologik jihatlarini va kishilarni tushunishga intilishi, va ularni tushuna olishi);

- *xodimning kasbiy mahorati va taktik faoliyat samaradorligini oshirishga oid psixologik tayyorgarligi*. Ushbu tayyorgarlik kasbiy mahorat va faoliyat samaradorligini oshirishda, kasbiy faoliyat tizimida psixologik sharoitlarni tushunish va ularni yarata olishda; kasbiy (nutqiy va nutqsiz) harakatlarni amalga oshirishning psixologik vositalaridan mahorat bilan foydalanish, operativ xizmat vazifalarining samarali hal etilishini ta'minlovchi psixologik usullarning butun kompleksini mohirlik bilan qo'llay olishda namoyon bo'ladi;

- *xodimning rivojlangan kasbiy kuzatuvchanligi va xotirasi* (kasbiy kuzatish samaradorligini oshirish uchun psixologik asoslangan usul va qoidalarni qo'llash mahoratini o'z ichiga oladi), rivojlangan kasbiy diqqat, sezgi va tasavvur organlarining mashq orqali rivojlanganligi, hal etilishi kerak bo'lgan vazifalar uchun muhim bo'lgan ma'lumotlarni tez, to'liq va aniq esda olib qolish, xotirada yaxshi saqlash va to'g'ri bayon etish bo'yicha mashq qilganlik;

- *psixologik barqarorlik* (xodimning tergov, operativ xizmat faoliyatining psixologik jihatdan murakkab, hissiy jihatdan tarang, xavfli va mas'uliyatli vaziyatlarda xotirjam va ishonch bilan harakat qilish qobiliyatida namoyon bo'ladi).

Xodimning kasb mahoratini oshirishda uning psixologik bilimlarga egaligi muhim ahamiyatga ega. Ilmiy dalillar va mavjud ijobiy tajriba professional ta'lim tizimiga psixologik tayyorgarlikni maqsadga yo'nalgan tarzda kiritish zarurligini ko'rsatmoqda.

Xodimlarning kasbiy mahorati mazmuniga quyidagilarni kiritish mumkin:

- jinoyatchilikka qarshi kurashishda psixologik jihatdan tayyor bo'lish, kasbiy ko'nikma va malakalarni;

- maxsus operativ xizmat faoliyatining turli jihatlariga psixologik yo'nalganlikni;

- kasbiy jihatdan muhim bilish xislatlarini;

- turli toifadagi fuqarolar bilan psixologik aloqa o'rnatish uquv hamda ko'nikmalarini;

- operativ xizmat faoliyatining turli vaziyatlarida rolga kirishish ko'nikmalarini;

- fuqarolar bilan muloqotga kirishishning murakkab, nizoli vaziyatlarida ta'sir etishning psixologik usullarini qo'llash mahoratini;
- operativ xizmat faoliyatining og'ir vaziyatlarida o'zini tuta bilish, psixologik barqarorlikni;
- shaxsning ijobiy hissiy-irodaviy xislatlarini, o'zini tutish va boshqarish usullarini;
- irodaviy faollikni va irodaviy harakatlar ko'nikmalarini;
- ishdagi ruhiy zo'riqlarlarga tayyor turishni.

Jinoyatchilikka qarshi kurashishga oid kasbiy mahorat xodimdagi eng muhim jihatdir. Bu o'rinda asosiysi xodimlarning kasbiy yo'nalganligini, kasbiy faoliyatga nisbatan barqaror qiziqishini shakllantirishdir.

Bu, shuningdek, xodimlarda har qanday qonunbuzarliklarga nisbatan kelishmovchilik, huquqiy normalarni so'zsiz bajarishdan iborat barqaror odatni, kuchli haqiqat, adolat va qonuniylik hissini shakllantirishni taqozo etadi.

Maxsus operativ xizmat va tergov faoliyatining turli jihatlariga oid psixologik yo'nalganlik xodimlarni psixologiya asoslari bilan tanishtirishni, ularda faoliyatlarida odamlar, guruhlar psixologiyasini inobatga olish ko'nikma va odatlarini shakllantirishni talab etadi. Tergov va operativ xizmat faoliyatining psixologik jihatlarini tushunish xodimlarning o'tkaziladigan tergov, operativ-qidiruv va boshqa harakatlardagi psixologik xususiyatlarni bilishlari va hisobga olishlarini taqozo etadi.

Kasbiy jihatdan muhim bo'lgan bilish xodimlar faoliyatining samaradorligini ta'minlaydi. Ularga kasbiy ziyraklik, idrok, kuzatuvchanlik, xotira, tafakkur va tasavvur kiradi. Ushbu xislatlarni rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlar xodimlarning kasbiy jihatdan muhim ma'lumotlarni esda olib qolish, esda saqlash va qayta esga tushirish samaradorligini oshiradi, mantiqiy fikrlash va ijodiy tasavvurni rivojlantirishni qaror toptiradi.

Turli toifadagi fuqarolar bilan psixologik aloqa o'rnatish mahorati hamda ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish. Ichki ishlar organlari xodimlari faoliyatini turli toifadagi fuqarolar (jabrlanuvchilar, guvohlar, gumon qilinuvchilar, maxsus hisobda turganlar va h.k.) bilan doimiy muloqotsiz tasavvur etish mumkin emas. Olinadigan operativ jihatdan muhim axborotning sifati xodimlarning ular bilan muomala qilish, psixologik aloqa o'rnatish, ishonchli munosabatga kirishish qobiliyatiga bog'liq. Bu esa, o'z navbatida, butun faoliyatning samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Psixologik tayyorgarlik davomida xodimlar psixologik aloqa o'rnatish usullari va yo'llarini egallashlari kerak. Ularda notanish kishilar

bilan tezda aloqa o'rnatish va ularni o'ziga moyil qilish, odamlarning fikrini eshita olish, muloqot jarayonida psixologik to'siqlarni yenga olish mahoratini shakllantirish kerak. Psixologik tayyorgarlik psixologik aloqa o'rnatish jarayonini yengillashtirishga imkon beruvchi muayyan qoidalarni o'zlashtirishni taqozo etadi.

Tergov va operativ xizmat faoliyatining turli vaziyatlarida rolga kirish ko'nikmalarini shakllantirish. Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy mahoratini tashkil qiluvchi muhim tarkibiy qismlardan biri jinoyatlarni ochish yoki ularning oldini olish uchun zarur axborotni olish maqsadida rolga kirishish ko'nikmalaridir. Shu bois psixologik tayyorgarlik davomida xodimlar o'zlarining ichki ishlar xodimi ekanliklarini, haqiqiy holatlarni, muloqotga kirishishdan ko'zlagan maqsadlarini niqoblay olish mahoratini egallashlari kerak.

Fuqarolar bilan muloqotga kirishishning murakkab, nizoli vaziyatlarida ta'sir etishning psixologik usullarini qo'llash mahoratini shakllantirish. Fuqarolar bilan muomala qilish jarayonida yuzaga keladigan nizoli vaziyatlar ichki ishlar organlari xodimlarining faoliyatida odatiy holdir. Shu bois xodimlarda nizoli vaziyatni bartaraf etish mahoratini shakllantirish, ularga nizolarni hal qilish usullarini o'rgatish juda muhim. Xodimlar faoliyatining samaradorligi ko'p jihatdan odamlarga psixologik ta'sir ko'rsatishning ishonitirish, majburlash, rag'batlantirish singari muayyan usullaridan mohirlik bilan foydalanishlariga bog'liq. Xodimlarda nizoli vaziyatda o'zini tutishning turli taktik usullarini qo'llash hamda nizoli vaziyatdan operativ maqsadda foydalanish ko'nikmalari ham shakllangan bo'lishi.

Tergov va operativ xizmat faoliyatining og'ir vaziyatlarida o'zini tuta olish, psixologik barqarorlikni shakllantirish. Xodimlar o'zlarining kundalik amaliy ishlarida kasbiy harakatlarini bajarish sifatiga ta'sir etishi mumkin bo'lgan ko'plab noqulay psixologik holatlar ta'siriga duch keladilar. Psixologik barqarorlik xodimlarning salbiy holatlar ta'siriga berilmaslik qobiliyatida namoyon bo'ladigan psixologik tayyorgarlikning muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida qaraladi. Operativ xizmat vazifalarini bajarish chog'ida mazkur qiyinchiliklarni oldindan ko'rish qobiliyatini shakllantirish muhim. Psixologik barqarorlikning shakllanishi xodimlarning qiyin sharoitda o'z kasbiy vazifalarini kamchiliksiz bajarishlariga yordam beradi. Bunga mashqlar va amaliy mashg'ulotlar jarayonida og'ir vaziyatlarni modellashtirish yo'li bilan erishish mumkin.

Xodimning ijobiy hissiy-irodaviy xislatlarini rivojlantirish, ularga o'zini tutish va boshqarish usullarini o'rgatish. Xodimlarning psixologik

barqarorligi va og'ir vaziyatlarda o'zini tuta olish qobiliyati ularda mas'uliyat, muvaffaqiyatsizlikka chidash, tavakkalga moyillik va barqarorlik, o'zini boshqara olish, sobitlik kabi muayyan hissiy-irodaviy xislatlarni shakllantirishni taqozo etadi. Xodimlar o'z xatti-harakatlari va his-tuyg'ularini nazorat qilish va boshqarish usullarini egallagan bo'lishlari kerak. Ular mashg'ulot va mashqlar jarayonida egallanadi.

Irodaviy faollik va irodaviy harakat ko'nikmalarini shakllantirish. Ichki ishlar organlari xodimlari o'zlarining amaliy faoliyatlarida vazifani sifatli bajarishni qiyinlashtiradigan, ba'zan esa qo'yilgan maqsadga erishishga to'sqinlik qiladigan turli xil qiyinchiliklar va to'siqlarga duch keladilar. Bunday vaziyatlarda ular ushbu qiyinchilik va to'siqlarni yengishga undovchi irodaviy faollikni namoyish etishlariga to'g'ri keladi. Irodaviy faollikni rivojlantirishga mashg'ulotlar jarayonida qo'yilgan vazifani bajarishga to'sqinlik qiluvchi muayyan elementlar, to'siqlarni kiritish yordam beradi. Bunday mashqlar jarayonida to'plangan tajriba shaxs irodasini, irodaviy xislatlarini rivojlantirishga ta'sir etadi.

Ishdagi ruhiy zo'riqishlarga tayyorlik. Ichki ishlar organlari xodimlarining faoliyatiga xos xususiyatlardan biri shundaki, ta'sir etuvchi omillar ko'pincha stress holatini keltirib chiqaradi, asab tizimiga haddan tashqari katta og'irlik tushadi. Bu, o'z navbatida, ular amalga oshiradigan faoliyatning samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi. Shu bois xodimlar ushbu jarayonlar kechishining asosiy qonuniyatlari hamda qisqa vaqt ichida ish qobiliyatini tiklash va ortiqcha asabiylashish, zo'riqishni bartaraf etishga yordam beradigan usullar (chunonchi, psixologik boshqaruv mashqlarini bajarish usullari) bilan tanishtirilishi zarur.

Turli kasblar psixologik tuzilishida bilish faoliyati turli mazmunga ega bo'lishi mumkin. Bu bilish faoliyatining o'ziga xosligini belgilab beruvchi maqsadlar, obyektlar, sharoitlar va usullarga bog'liq. Ichki ishlar organlari faoliyatdagi bilish jarayoni ham o'ziga xos jihatlari bilan ajralib turadi. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

birinchidan, *ichki ishlar faoliyatida bilish yagona maqsad emas, balki boshqa turdagi faoliyatni ta'minlash vositasidir;*

ikkinchidan, *jinoyatni tergov qilish faoliyati jinoyat sodir etilganidan so'ng boshlanadi.* Demak, bilish faoliyatining ushbu turida bevosita bilishning o'zi unchalik katta o'ringa ega emas. Faktlarning asosiy ko'pchiligi bilvosita, ya'ni boshqa shaxslar (jabrlanuvchilar, guvohlar)ning ko'rsatmalari orqali olinadi;

uchinchidan, maqsad sodir etilgan jinoiy hodisaning fikriy modelini yaratish bo'lsa-da, *bilish hozirga ham, kelajakka ham qaratilgan bo'ladi.*

to‘rtinchidan, *axborotning juda katta oqimi ma’lumotlarni tanlashni taqozo etadi*, ya’ni muayyan jinoyatga bevosita aloqador ma’lumotlarni ajratib olishni talab etadi;

beshinchidan, *axborotning kelib tushishiga juda katta o‘zgaruvchanlik xos*. Jinoiy hodisaga oid xabarlar doimiy ravishda o‘zgarib va to‘ldirilib turadi. Ko‘pincha axborotni qayta olib bo‘lmaydi yoki u mavjud ma’lumotlarga zid keladi, bu esa ushbu axborotni qat’iy tarzda qayd etishni taqozo etadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Ichki ishlar idoralari xodimlari kasbiy faoliyatining psixologik asoslarini aytib bering.
2. Ichki ishlar idoralari xodimlarining xizmat faoliyatiga qanday talablar qo‘yiladi?
3. Qanday kasbiy motivatsiya turlari mavjud?
4. Ichki ishlar idoralari xodimlarining asosiy kasbiy professiogammalari aytib bering.
5. Ichki ishlar idoralari xodimlarining faoliyat tizimi qanday tarkib topadi?
6. Ichki ishlar idoralari xodimlarining kasbiy qobiliyati va kasbiy mahorati nimalar asosida shakllanadi?
7. Ichki ishlar idoralari faoliyatida xodimlarning o‘zini o‘zi tartibga sola bilishi qanday amalga oshadi?
8. Ichki ishlar idoralari xodimlarining favqulodda vaziyatlardagi harakatining psixologik o‘ziga xosligi nimalardan iborat?

11-mavzu

JINOYATCHILARNI TERGOV QILISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

1-§ JINOYATLARNI TERGOV QILISH FAOLIYATIGA PSIXOLOGIK TAVSIF

Respublikamizda hozirgi siyosiy ahvol, jinoyatchilikning o'sishi huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari zimmasiga mas'ul vazifalarni yuklamoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Tinchlik-osoyishtalik har bir insonga daxldor bo'lgan hayotiy zaruratki, uni saqlash shu yurtda yashaydigan har bir fuqaroning muqaddas burchi bo'lmog'i kerak», degan so'zlari bejiz emas, albatta.

Shuning uchun ham jinoyatchilikka qarshi kurashishda, uning oldini olishda xalqimiz psixologiyasidan, ijtimoiy muhitdan kelib chiqishimiz kerak.

Dastlabki tergovni o'tkazish ko'pgina fanlar tomonidan o'rganiladi va ularning obyekti hisoblanadi. Masalan, kriminalistika, tezkor-qidiruv, pedagogika, jinoyat protsessi muammoga o'z nuqtai nazaridan qaraydi va o'rganadi. Tergov tergovchi va jinoyatchi o'rtasidagi psixologik qarama-qarshilik bo'lib, bunda jinoyatchi tomonidan yashirilgan narsani tergovchi va huquqni muhofaza qilish organlari xodimlari qidirib topishlari kerak bo'ladi.

Yuridik psixologiya dastlabki tergov harakatlarini olib borish, voqea sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirish, tintuv va boshqa tergov harakatlarining psixologik aspektlarini boshqa fanlar bilan bog'langan holda tadqiq etadi.

Jinoyat ishlari bo'yicha odil sudlovni faqat sud amalga oshiradi. Biroq sud ish holatlarini har tomonlama, to'liq va xolisona tekshirishi uchun dastlabki tergov deb ataladigan tayyorgarlik ishlari talab qilinadi.

Dastlabki tergovning vazifalari quyidagilardan iborat:

- jinoyatni ochish – jinoyat hodisasini va jinoyatchi shaxsini aniqlash;
- dalillarni mustahkamlash, tekshirish va dastlabki tartibda baholash.

Bundan maqsad aybdorni sudga topshirish, ya'ni uning bir tomondan aybiga muqarrar bo'lishiga, boshqa tomondan esa yetarlicha asoslarga ega bo'lishga erishishdir.

Tergov faoliyatining maqsadi – asosiy ijtimoiy qadriyatlarni huquqiy qo'riqlash, sodir etilgan jinoyatlarni tergov qilish chog'ida haqiqatni aniqlash, aybdor shaxslarni sudga topshirish. Shu bois tergovchi shaxsining kasbiy-psixologik sifatlari uning faoliyatiga xos ijtimoiy-siyosiy, axloqiy va psixologik xususiyatlar bilan bog'liq.

Tergovchi faoliyatiga tergov vositalari va muddatlarining protsessual jihatdan tartibga solinganligi, ijtimoiy vazifasining shakllanganligi; muayyan bilish-izlash faoliyati; harakatlarining tezkorligi va niqoblanganligi; manfaatdor shaxslarning ehtimol tutilgan qarshiliklarini yengishga yo'nalganligi; hokimiyat vakolatlarining mavjudligi, keng miqyosdagi ijtimoiy kommunikativlik (kirishimlilik), qabul qilinadigan qarorlar uchun nihoyatda katta shaxsiy mas'uliyat kabi xislatlar xosdir.

Tergovchi faoliyati psixologik tuzilishining asosiy hal qiluvchi elementi uning xilma-xil faktlarni to'plash va tekshirish borasidagi bilish faoliyatidir. Ushbu faktlar asosida u o'tmishda bo'lgan voqeani, ushbu hodisa bilan bog'liq turli shaxslarning barcha o'zaro munosabatlarini to'liq tiklaydi, jinoyat sodir etgan subyektning shaxsini bilib oladi. Aynan dastlabki tergovda o'tmishda sodir etilgan jinoyatning modelini yaratish jarayoni amalga oshiriladi.

Tergovchi faktlarni to'plash jarayonini boshlar ekan, ko'pincha ushbu ma'lumotlarni to'plash qanday natijaga olib kelishi mumkinligini bilmaydi, o'tmishda bo'lib o'tgan voqeaning to'liq fikriy modelini tasavvur eta olmaydi. Bilish faoliyatining bu xususiyati olingan ma'lumotlarni to'plash, tanlash va baholashda jiddiy qiyinchiliklarga olib keladi, u yoki bu faktlarning tabiati va haqiqiy qadr-qimmati, alohida faktlar o'rtasidagi o'zaro aloqa masalasida nihoyatda ko'p va turli-tuman tushmolar (taxminlar)ni ilgari surish va tekshirish zaruratini keltirib chiqaradi.

Tergovchining faoliyatida mavjud axborotni tushunish, uni izlash, zarur ma'lumotlarni to'g'ri tanlash uchun sharoit yaratadigan kriminalistik bilimlar va tajriba katta ahamiyat kasb etadi. Bu bilim va tajriba tiklovchi xayolotni faollashtirish uchun ham zarur hisoblanadi.

O'tmishdagi voqeani bilish doimo ayni paytda faktlarga asoslanadi. Shu sababli mavjud faktlar va hodisalarning bo'lib o'tgan voqea bilan o'zaro aloqalarining fikriy modellarini qurish zarurati yuzaga keladi. Bilish jarayoni o'rganilayotgan faktlar, hodisalarni tekshirish va baholashga qaratilgan amaliy faoliyatni ham qamrab oladi. Ushbu faoliyat jarayonida aniqlangan obyektlar bilan keng miqyosdagi eksperimentlar o'tkaziladi¹. Dastlabki tergovda bilish jarayoni axborot kelib tushishining muayyan tartibsizligi bilan ajralib turadi. Jinoyat tadqiqot predmeti sifatida murakkab va ko'p qirrali hodisadir va hech bir shohid barcha elementlarni, ya'ni tayyorgarlik harakatlari, ishtirokchilarning til biriktirishi, subyektiv

¹ Qarang: *Селиванов Н.* Критерии допустимости применения тактических приемов при расследовании // Законность. – 1994. – №. 3. – С. 23–28.

tomoni – harakat bilan uning natijasi o‘rtasidagi sababiy aloqa, jinoyat sabablari va uning sodir etilishiga imkon bergan shart-sharoitlar va boshqalarni mushohada etishi mumkin emas. Bularning bari birgalikda boshqa faktlar orqali aniqlanadi (isbotlanadi)¹. Umuman olganda, dastlabki tergov nazariy bilish faoliyati emas, balki jinoyat-protsessual qonun hujjatlari bilan tartibga solinadigan amaliy faoliyat. Qonun nafaqat tergov harakatlarining ayrimlarini tartibga soladi, balki butun tergovning muayyan tartibini belgilaydi.

Odillik, xolislik, ayblovga yon bosishdan qochish, qonunni og‘ishmay amalga oshirish – tergov faoliyatining asosiy talablari.

Tergov faoliyatining vazifalari nihoyatda xilma-xilligi bilan ajralib turadiki, ularning to‘g‘ri hal qilinishi tergovchidan turli-tuman xislatlar, ko‘nikmalar va bilimlarni talab qiladi. Tergovchiga tibbiyot va pedagogika, tovarshunoslik va buxgalteriya, transport va psixologiya singari turli sohalardan olinadigan maxsus bilimlar kerak. Bu bilimlarni tergovning murakkab vaziyatlarida qo‘llash uchun ular muayyan tartibga solingan bo‘lishi zarur. Tergovchi u yoki bu tergov harakati davrida amal qiluvchi obyektiv psixologik qonuniyatlardan samarali foydalanish uchun yana uni shaxsni diagnostika qilish hamda axborot olish va qayta tarbiyalash maqsadida unga ko‘rsatiladigan psixologik ta’sirni uyushtirishga qaratilgan psixologik dasturga ham ega bo‘lishi lozim².

Tergov faoliyatiga jinoyat ishining muvaffaqiyatli tergov qilinishidan manfaatdor bo‘lmagan shaxslarning qarshilik ko‘rsatishini yengish xosdir. Aybdorlarning tergovchining jinoyatni tergov qilish va ochishga qaratilgan faoliyatiga uyushgan holda qarshilik ko‘rsatishi ushbu faoliyatni jiddiy qiyinlashtirishi mumkinligini inobatga olish lozim.

Bundan avvalo jinoyatchining o‘zi eng ko‘p darajada manfaatdor. U odatda butun kuchini sarflab tergovchiga qattiq qarshilik ko‘rsatadi. Bu borada u xilma-xil nayranglarni ishlatadi: shantaj, aldash, tuhmat qilish, qalbakilashtirish, guvohlarni sotib olish kabi u qo‘llaydigan vositalarning ushbu to‘plami amalda hech cheklanmagan. Tergovchi faqat qonuniy hamda axloqiy jihatdan nuqsonsiz vositalardangina foydalanishga haqlidir.

Tergovchi taktik usullardan, jumladan psixologik reagentlarni qo‘llashga asoslangan, foydalanish huquqiga ega. Ushbu reagentlar ulardan foydalanishning haqiqiy yoki niqoblangan maqsadlari belgisiga ko‘ra muayyan tartibga solinishi mumkin (masalan, qo‘qqisdan ishga solish

¹ Qarang: *Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей.* – М., 1967. – С. 46.

² Qarang: *Васильев В. Л. Юридическая психология.* – М., 1991. – С. 331.

omilidan foydalanishga asoslangan tergovchi harakatlarining haqiqiy maqsadlarini oshkor etmaslikka asoslangan; gumon qilinuvchida uning ishtirokchisi fosh etilganligi haqida tasavvur hosil qilishga asoslangan; gumon qilinuvchining «maqsadga muvofiq» harakatlari haqidagi fikrni singdirishga asoslangan va h.k.). Biroq psixologik reagentni muvaffaqiyatli qo'llashga haddan tashqari yuqori baho bermaslik kerak. Bu tergovchidan ayblanuvchining har qanday ko'rsatmalarini puxta tekshirish, jinoyat ishi bo'yicha haqiqatni aniqlash uchun barcha choralarni ko'rish, o'z harakatlarini huquqiy va axloqiy qoidalar bilan qat'iy muvofiqlashtirish majburiyatini soqit qilmaydi¹.

Tergovchi va manfaatdor shaxslar holatidagi tengsizlik manfaatdor shaxslar qaysi holatlarni yashirish ma'qulligini bilishlari bilan ham bog'liq. Ayni vaqtda tergovchi ish yuzasidan aynan nima aniqlanishi kerak va mumkinligi xususida nihoyatda kam tasavvurga ega bo'ladi. Tergovni o'tkazayotgan shaxs jinoyat izidan borar ekan, doimo «voqealar ortida» bo'ladi. Jinoyatchi esa doimo vaqt va tashabbusda muqarrar ustunlikka ega bo'lib, tergovchini nihoyatda qiyin vaziyatda harakat qilishga majbur etadi.

Bularning bari tergovga kurash tusini beradi, ushbu kurash ba'zan nihoyatda keskin shakllarga kiradi. Xavfli vaziyatlarni yengish, tergovchining yo'lida atayin yaratiladigan to'siqlarni bartaraf etish zarurati tergovchida turli hissiy reaksiyalarni yuzaga keltiradi, undan doimiy irodaviy zo'riqishni va kuchli aqliy faoliyatni talab etadi².

Tergovchining kasbiga xos xislatlar orasida aqliy, irodaviy va kommunikativ xislatlar birinchi darajali ahamiyatga ega.

Tergovchining asosiy vazifalaridan biri yuzaga kelgan nizoli vaziyatni hushyorlik bilan baholashdir. Bunda esa uni tizimli tahlil qilish yordam berishi mumkin. Tergovchi unga ko'rsatilayotgan qarshiliklarni inobatga olishi lozim, ular xolisona tergov qilishga xalal beradi. Tergovchi muayyan yo'lni tanlar ekan uning harakat strategiyasi ushbu vaziyatda eng yaxshi strategiya ekanligini ko'rsatadigan asosga ega bo'lishi, o'z tanlovini mustahkamlashga, miqdorga oid ma'lumotlar bilan asoslashga harakat qilishi kerak.

Ta'kidlash lozimki, tergovga faqat kurash xos emas, haqiqiy tergovchi uchun yanada ko'proq darajada so'roq qilinayotgan shaxsga nozik psixologik ta'sir ko'rsatish xosdir. Bundan maqsad jinoyatni ochish va

¹ Qarang: *Селиванов Н.* Критерии допустимости применения тактических приемов при расследовании // *Законность*. – 1994. – №. 3. – С. 26–28.

² Qarang: *Чуфаровский Ю.* Юридическая психология. – М., 1995. – С. 152–153; Унинг ўзи. Юридическая психология. – М., 1997. – С. 205–206.

jinoyatchilikning oldini olish uchun ushbu shaxsning holatini va hatto harakat yo'nalishini o'zgartirishdir.

Yuridik adabiyotlarda tergovda «psixologik reagent»dan foydalanish bilan bog'liq taktik usullar qo'llashga yo'l qo'yilishi ko'rsatilgan. Bunday reagentlar vazifasini narsa, inson, fakt, hodisa, xabar bajarishi mumkin. Ushbu usulning mohiyatini gumon qiluvchiga reagent, ya'ni biror yolg'on fikrga yo'l qo'ymaydigan sharoitda potensial psixologik ta'sir ko'rsatilishi tashkil qiladi. Bunda aybsiz odamga u farqsiz bo'ladi, aybdor ongida esa u jinoyat bilan bog'lanadi va tegishli psixologik reaksiyani keltirib chiqaradi. Ushbu reaksiya ko'pincha tashqaridan ham ko'rinib turadi¹.

Tergov jarayonida maxsus bilimlarni ishlatishning eng muhim shakllaridan biri tergovchi tomonidan jinoyatlarni tergov qilganda, ya'ni jinoyat voqeasi va uni sodir etgan shaxslarni aniqlashda, bevosita tegishli faktik ma'lumotlardan foydalanish alohida o'rinni egallaydi.

Tergovni olib borishda ko'p hollarda voqeadagi mujmallik va har xil subyektiv sabablar kriminalistikadan, sud meditsinadan mutaxassislarni jalb qilishni taqozo etadi, ikkinchi tomondan mutaxassisning fikri shartdir. Bunday shaxslar shu sohada maxsus bilim va tajribaga ega bo'ladi.

Tergov jarayoni psixologik tahlil obyekti sifatida quyidagilarga bo'linadi.

Umumiy tergov jarayoni. Bunda tergovchi har xil umum faoliyat orqali maqsadga erishadi. Buning uchun turli operatsiyalar o'ylanadi va ko'pgina shaxslar yordamida amalga oshiriladi. Guvoh, gumondor shaxslar bilan muloqotga kirishish orqali ma'lumotlarni yig'ishda ichki va tashqi bir-biriga bog'liqlik yuzaga keladi, uning darajasi ham har xil bo'ladi.

Alohida tergov harakati ma'lum bir vaqt bir nechta subyektlar bilan bog'liq bo'ladi. Ushbu tergov jarayoniga ochiq rivojlanuvchi tizim sifatida qarash mumkin, bunda har bir shaxs alohida funksiyani bajaradi.

Tergov jarayonini olib borish aniq shaxslarga qaratiladi. Tergovning obyekti bo'lib shaxslar va ularning xatti-harakatlari hisoblanadi. O'rganilayotgan obyekt tergov jarayonida nafaqat o'rganish obyekti, shuningdek tarbiya subyekti hamda ma'lumot olish manbai hamdir, uning (subyektning) xatti-harakati tergov jarayoniga ijobiy yoki salbiy ta'sir qiladi. Jinoyatchi shaxsning faoliyatini o'rganish spiral shaklida deb

¹ Qarang: Селиванов Н. Этико-тактические вопросы расследования. – М., 1989 – С. 55.

qarash mumkin, chunki spiralni bir uchi topilgandan keyin uning oxirini topish osonroq bo'ladi va faktlar bir-biriga ulanadi. Bizga ma'lumki, sodir qilingan jinoyat izsiz qolmaydi, qandaydir darajada, qandaydir hajmda iz qoladi, bu iz orqali biz jinoyatning tuzilishini tiklashimiz mumkin.

Tergov ishlarni olib borishda tergovchi nazariy fikrlar asosida, yig'ilgan faktlarga suyanib, eng qulay yo'l tanlaydi va optimal xulosaga keladi. O'tmishdagi voqealarni tiklashda faqatgina birinchi bosqichda hayotiy nazariy bilimlarga tayanadi va taxminiy voqealarning modelini tizimlashtiradi, faktlarni bir-biriga bog'laydi, ish davomida faktlarni to'ldirib boradi.

Bilish jarayoni tergovchining amaliy faoliyatini ham qamrab oladi. U faoliyatida tajribaga ko'proq suyanadi. Faoliyat davomida tergov butunlay shu muammo bilan yashaydi, shu muammo bilan nafas oladi. Tergov jarayonida ma'lumotlarning ko'payib yoki juda ham kamayib ketishi tergovchi ishini og'irlashtiradi. Birinchi qarashda hamma faktlar ishga taalluqliga o'xshaydi, amalda esa keyinchalik ko'pi puchakka chiqib ketadi. Bunday dalillar tergovchining qanday qiyinchiliklar va qaysi yo'l bilan obyektivlik muammosini yechayotganini ko'rsatadi.

Tergov harakatini olib borishda tergovchining ruhiy holati ham ko'p narsani belgilaydi. Jumladan:

- 1) jinoyat sodir bo'lgandan keyin jabrlanuvchilarning holati tergovchida ruhiy o'zgarishlarni yuzaga keltirishi;
- 2) jinoyat sodir bo'lgandan keyin shaxsni aniqlashdagi holatlar;
- 3) yomon holatni yuzaga keltiruvchi obyektlar (masalan, murda);
- 4) tergov faoliyatida kutilmaganda voqealarning birdan o'zgarishi (ko'rsatmalaridan voz kechish hollari)

Tergov faoliyatida voqealarning modelini tiklashda tergovchi ikkita yo'lni tanlaydi:

– obyektiv borliqni qabul qilish (ya'ni xonalarni, narsalarni ko'rish va hujjatlarni tekshirish).

– og'zaki, yozma xabar va dalillarni qabul qilish.

Dastlabki tergovda tergovchining quyidagi xususiyatlari muhim rol o'ynaydi;

- 1) o'zi hissiyotini saqlay bilishi;
- 2) tergovda gumondor shaxsning holatini psixologik tushunish;
- 3) shaxsning to'liq gapirishi uchun sharoit yaratib berishi va uni eshita bilishi

Tergov faoliyatida har xil soha kishilarini tergov qilish jarayonida tergovchi kerakli, zarur ma'lumotlarni oladi, lekin bu ma'lumotlar hamma

vaqt ham aniq va ravshan bo'lavermaydi. Shuning uchun ham turli voqea-hodisalar bilan taqqoslash, iloji boricha yonidagi tajribali xodimlardan maslahat so'rash ham kerak bo'ladi.

2-§ TERGOV HARAKATLARINI ISHLAB CHIQISHDA PSIXOLOGIK OMILLARNI HISOBGA OLISH

Yuridik psixologiyada voqea sodir bo'lgan joyni ko'rish ma'lumot to'plash jarayoni bo'lib, ularni analiz, sintez qilish orqali zarur ma'lumotlarni yig'ish demakdir.

Yurisprudensiyada voqea sodir bo'lgan joy – jinoyat, baxtsiz hodisa, tabiiy ofat yoki hodisa jinoyat alomatlari bor deb qaraladigan joy. Ko'rsatmalarni joyida tekshirish, ba'zi bir o'xshashliklar mavjud bo'lishiga qaramay, so'roq qilish, voqea sodir bo'lgan joyni tekshirish, jinoyatchini tanish uchun ko'rsatish, tergov eksperimenti kabi tergov harakatlaridan mohiyati jihatidan farq qiladi.

Tergov harakatida jinoyat izining qalbaki ekanligini:

- jinoyat izini ochiq-oydin qoldirib ketishi;
- jinoyat sodir bo'lgan joyda har xil jinoyat izini qoldirish;
- jinoyat sodir etilgan joyda jinoyat izlari bekitilganining aniq ko'rinib turishi bilan belgilanadi.

Tergov harakatlarini ishlab chiqishda voqea sodir bo'lgan joyni ko'rish kengroq maqsadlarga xizmat qiladi.

Birinchidan, so'roq qilinayotgan shaxs voqea joyida bo'lgan voqea-ning mexanizmini namoyish qilish, voqeani xotirada qayta tiklash, u haqida yanada to'liq, har tomonlama va obyektiv ko'rsatmalar berish imkoniyatiga ega bo'ladi.

Ikkinchidan, voqea sodir bo'lgan joyni ko'rish jarayonida tergovchi ko'rsatmalarini faqat eshitibgina qolmay, balki ularni ifodalovchi harakatlarni bevosita kuzatish imkoniyatiga ega bo'ladi, ko'rsatilgan buyumlar, bino, yer uchastkalarini tekshirilayotgan ko'rsatmalarga taqqoslash asosida yaxshiroq tushunib oladi.

Uchinchidan, voqea sodir bo'lgan joyda ko'rsatmalarning qaytarilishida va natijalarini qayd qilishda faqat aniq shaxsning ko'rsatuvlari ifodalanmay, balki boshqa qatnashchilarning harakatlari, xonadagi buyumlar, izlar shuningdek, real sharoit, vaziyat bilan olingan faktik holatlar ham qayd qilinadi. Shu bilan birga, mazkur tergov harakatini o'tkazishda albatta xolis guvohlarning ishtirok etishi talab qilinadi. Voqea bo'lgan joyda ko'rsatmalarni tekshirish jarayonida faqat joyning, binoning, shaxs ko'rsatgan yer maydonlarining o'zigina tekshiriladi va qayd qilinadi. Agar

ko'rsatmada qayd etilgan joy ilgari tekshirilgan bo'lsa, tekshiruv va tintuv vaqtida narsalarning holati o'zgartirilgan, hatto ular tergov ishiga qo'shib qo'yilgan bo'lishi mumkin. Bunday o'zgarishlar psixologik nuqtai nazardan ko'rsatmalarni to'g'ri berishga sharoit yaratadi. Masalan, gumondor shaxs qo'lidagi pistoletni hojatxonaga tashlab yuborganini aytsa, tergovchi bu pistoletni hojatxonadan topgan va ishga ilova qilib qo'ygan bo'lsa, bu ko'rsatmaning to'g'ri ekanligidan dalolat beradi. Shaxs so'roq qilib bo'linganidan keyingina uning ko'rsatmalarini voqea joyida tekshirish mumkin.

Tergov harakatlarini ishlab chiqishda jinoyat sodir bo'lgan joyni ko'rishning 7 ta holati mavjud:

- 1) voqea sodir bo'lgan joyni umumiy holda ko'rish;
- 2) yon-atrofdagi joylarni ko'rish;
- 3) xonalarni ko'rish;
- 4) predmetlarni ko'rish;
- 5) xonadagi hujjatlarni ko'rish;
- 6) agar shaxs o'lgan bo'lsa, jasadni ichini ko'rish;
- 7) pochta, telegraf, xatlarni ko'rish

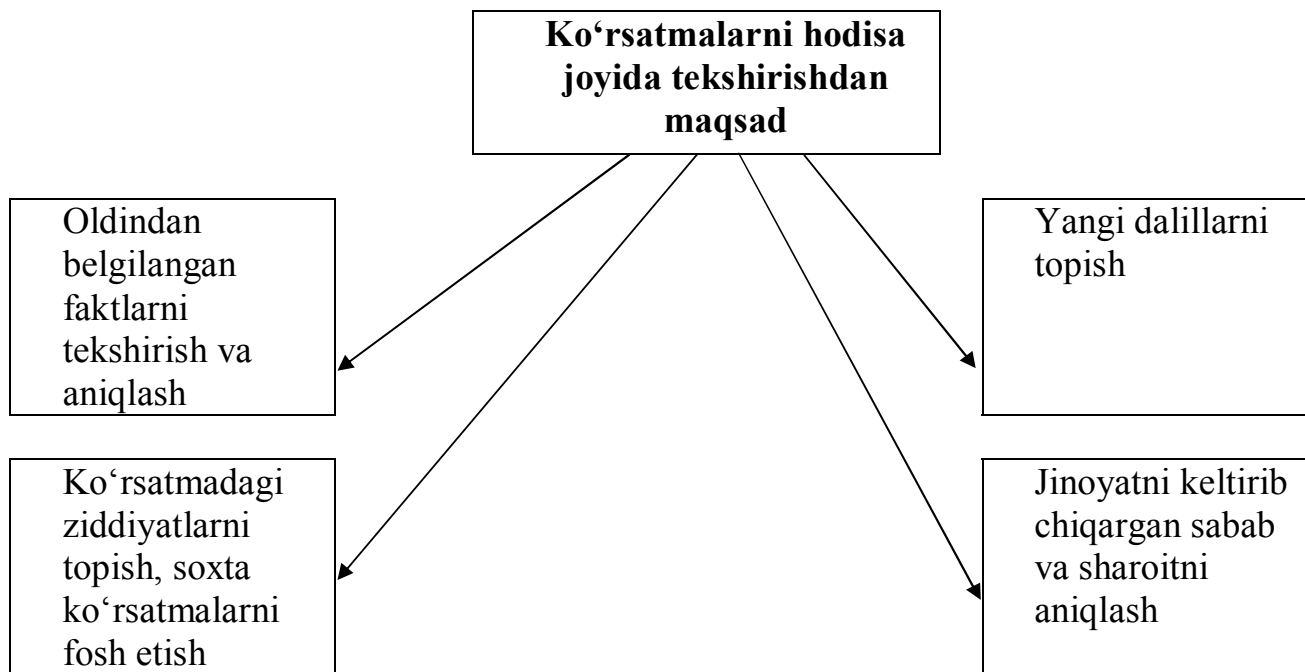
Dastlabki tergov harakatlarini ishlab chiqishda tergovchi quyidagi uchta asosiy vazifani yechishga harakat qiladi:

- 1) tergov jarayoniga aloqador bo'lgan ma'lumotlarni yig'ish va hisobga olish;
- 2) yig'ilgan hujjatlarni fikran tahlil qilish va taxminiy xulosalarga kelish;
- 3) voqea sodir bo'lgan joydan yig'ilgan materiallarni analitik nuqtai nazardan tahlil qilish.

Ko'riladigan ishning samaradorligi va sifatini oshirishda, jinoyatning turini aniqlashda psixologiya fanining ahamiyati o'ziga xosdir

Ko'rsatmalarni hodisa joyida tekshirishning psixologik funksiyasi ikki manbani o'z ichiga oladi. Birinchisi, so'roq qilinayotgan shaxsning psixologiyasi va ko'rsatmalari, ikkinchisi, hodisa joyda olingan haqiqiy axborotdan iboratdir.

Ko'rsatmalarni hodisa joyida tekshirish ilgari berilgan ko'rsatmalarni mazmunini aniqlashtiradi. Tergovchining so'roq qilinayotganga beradigan savollari uning psixologik holatiga ta'sir qiladi va obyektlarni aniqlashga imkoniyat yaratadi, so'roqdagi shaxsning yolg'on gapirishiga yo'l quymaydi, ko'rsatmalarni oydinlashtiradi.

3-§. VOQEA SODIR ETILGAN JOYNI KO'ZDAN KECHIRISH PSIXOLOGIYASI

Voqea joyini ko'zdan kechirish moddiy obyektlar, ularning belgilari hamda hodisani tergov qilish uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan, u yuz bergan va izlari topilgan makondagi o'zaro aloqalarni aniqlash hamda bevosita tadqiq etishdir. Voqea joyini ko'zdan kechirish yuz bergan jinoiy hodisa haqidagi ma'lumotlarni, jinoyat ishini ko'rib chiqish uchun ahamiyatga ega masalalarni hal qilishda faol, maqsadli idrok etish, tahlil qilish va olingan axborotni sintezlash sifatida ta'riflanadi. Tergovchining voqea joyini ko'zdan kechirish chog'idagi faoliyatini, shuningdek, har xil ma'lumotlarni qidirib topish va ishlatish hamda protsessual jihatdan qayd etish orqali jinoiy voqeaning fikriy modelini tuzish jarayoni sifatida ham ta'riflash mumkin.

Har bir jinoyat moddiy vaziyatda muayyan o'zgarishlarga uchraydi va odamlarning ongida o'z aksini topadi. Voqea joyidagi vaziyatning o'zgarishi aniqlanishi, qayd etilishi, tekshirilishi va dalil sifatida foydalanishi mumkin.

Voqea joyini ko'zdan kechirish odatda birlamchi tergov harakatlariga kiradi, shaxsga qarshi o'ta xavfli jinoyatlarga doir ishlarning aksariyati esa voqea joyini ko'zdan kechirishdan boshlanadi. Bunda ishning muvaffaqiyati yoki muvaffaqiyatsizligi ko'p jihatdan to'g'ri tushunilishining ilgari surilishiga bog'liq. Boshqa tomondan, u ko'p hollarda tergovning borishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, uni noto'g'ri yo'ldan ketishiga yoki boshi berk ko'chaga kirishiga olib keladi.

Voqea joyini koʻzdan kechirish jinoyat izlarini, boshqa ashyoviy dalillarni topish, voqea holatlarini, shuningdek, ish uchun ahamiyatga ega boʻlgan boshqa holatlarni aniqlash maqsadlarida oʻtkaziladigan mustaqil tergov harakati hisoblanadi. Shu bilan birga, koʻzdan kechirish boshqa tergov harakatlari – ushlab turish, tintuv oʻtkazish, olib qoʻyish, tergov eksperimenti, koʻrsatmalarni voqea joyida tekshirish kabilarning tarkibiy qismi boʻlishi ham mumkin¹.

Voqea joyini koʻzdan kechirish almashtirib boʻlmas tergov harakati hisoblanadi, chunki koʻzdan kechirish chogʻida olinadigan maʼlumotni aksariyat hollarda boshqa joydan topish, boshqa tergov harakatlarini oʻtkazish orqali olish mumkin boʻlmaydi. Masalan, jinoyatchining oyoq va qoʻl izlari, uning buzish qurolini qoʻllash usullari ana shularga misol boʻla oladi. Tergovchi voqea joyidagi obyektlarni oʻrganish jarayonida bilishning tergov yoʻnalishini belgilash va voqealarning haqiqiy xususiyatini aniqlash imkonini beradigan faktlar va holatlarni topishga qaratilgan turli xil shakl va usullaridan foydalanadi².

Voqea joyidagi holatni idrok etish tergovchiga hodisaning manzarisini tasavvur qilish imkonini beradi, tasmalarni ilgari surish, boshqa tergov harakatlarini oʻtkazish uchun zarur empirik baza yaratadi. Albatta, hech qanday hujjat tahlili, bayonnomalar, chizmalar, fotosuratlar bevosita koʻrishning oʻrnini bosa olmaydi, ana shuning uchun ham avvalgi yillarda sodir etilgan va ochilmagan jinoyatlar ishlash uchun qabul qilinganida, vaziyat katta oʻzgarishlarga uchragan hollarda ham, har holda voqea joyida boʻlish va u bilan tanishish maqsadga muvofiq boʻladi.

Juda koʻp hollarda voqea joyini koʻzdan kechirish tergovning boshlangʻich bosqichiga xos boʻlgan noaniq tergov vaziyati sharoitida oʻtkaziladi. Bunda nima yuz bergani, yaʼni jinoyat, baxtsiz hodisa, uyushtirilgan voqea, agar jinoyat sodir etilgan boʻlsa, u qanday jinoyat, uni kim va nima uchun sodir etishi mumkinligi aniqlanadi.

Koʻzdan kechirish tergov harakatining oʻziga xosligini uning kechiktirib boʻlmas xususiyatga egaligi ham tashkil etadi. Aksariyat boshqa dastlabki tergov harakatlaridan farqli ravishda voqea joyini koʻzdan kechirish zudlik bilan oʻtkazilishi kerak. Har qanday kechikish vaziyatning oʻzgarishiga, iz va dalillar yoʻqolishiga, voqea shohidlari va guvohlari ish uchun muhim holatlarni unutishiga olib kelishi mumkin.

¹ Qarang: Чуфаровский Ю. Юридическая психология. – М., 1995. – С. 158.

² Qarang: Шмидт А. А. Сущность и понятие осмотра места происшествия. Следственные действия (криминалистические и процессуальные аспекты). – Свердловск, 1993. – С. 89.

Bunday sharoitda tergovchida koʻzdan kechirishga, uning taktikasini oʻylab koʻrishga, maslahat olishiga yetarli vaqt boʻlmaydi. U juda tez harakat qilish kerak, aks holda yoʻl qoʻygan xatosini tuzatish qiyin kechadi, bu dalillar oʻrnini toʻldirib boʻlmay darajada yoʻqolishiga olib kelishi mumkin. Bularning bari tergovchida yuqori darajadagi masʼuliyat hissini yuzaga keltiradi, yosh, yetarli tajribaga ega boʻlmagan xodimlarda esa koʻpincha «xato qilishdan qoʻrqish» deb atash mumkin boʻlgan oʻziga xos holat yuzaga keladi. Bu ortiqcha hayajonlanish, oʻzini yoʻqotish, shoshma-shosharlik, oqilona faollikning, maqsadga muvofiqlikning pasayishida namoyon boʻladi, aniq fikriy faoliyat yurita olmaslikka, koʻzdan kechirish ishtirokchilarining harakatlarini toʻgʻri boshqarishda qobiliyatsizlikka olib keladi. Ayni vaqtda shu narsa yaxshi maʼlumki, malakali tergovchilar xuddi shunday murakkab vaziyatda nafaqat tez, balki maqsadga yoʻnaltirilgan tarzda, butun diqqat-eʼtiborini jamlagan holda harakat qiladilar. Ularning kuzatuvchanligi, fikriy faoliyati kuchayadi, ular koʻzdan kechirishning borishiga mohirlik bilan rahbarlik qiladilar. Umuman olganda, bunday tergovchilarda barcha maʼnaviy va jismoniy kuchlar safarbar etiladi¹.

Voqea joyiga chiqish uchun tayyorgarlik koʻrish chogʻida tergovchining boʻlgʻusi faoliyatga ruhiy jihatdan tayyorlanish zarurati yuzaga keladi. U voqeaning xususiyatiga qarab oʻz harakatlarining umumiy tartibini modellastiradi, yuzaga kelishi mumkin boʻlgan toʻsiqlarni bartaraf etishga yoʻnalishni shakllantiradi.

Voqea joyini koʻzdan kechirish ishtirokchilarining qarashlari psixologik jihatdan mos kelishi ham alohida ahamiyatga ega. Tergovchi hokimiyat vakolatiga ega boʻlsa-da, shaxslararo munosabatlarning psixologik jihatlarini ham eʼtibordan chetda qoldirmasligi kerak. Uning koʻzdan kechirish ishtirokchilari bilan ish yuzasidan xushmuomala munosabatda boʻlishi bir guruh shaxslar ishtirok etadigan voqea joyini koʻzdan kechirishni muvaffaqiyatli oʻtkazishning muhim shartidir.

Puxta ishlangan dastlabki ruhiy, tashkiliy va texnikaviy tayyorgarlik voqea joyini koʻzdan kechirish muvaffaqiyatli oʻtishining garovidir.

Voqea joyini koʻzdan kechirish boshlanishidan avval tergovchi tashkiliy ishlarni (tezkor guruhni tanlab olish, ilmiy-texnikaviy vositalarni tayyorlash va tekshirish, mutaxassislarni taklif etish, voqea joyini qoʻriqlash kabilarni) amalga oshirishi kerak. Tezkor guruh aʼzolarining oʻz

¹ Qarang: Глазырин Ф. В. Психология следственных действий. – Волгоград, 1993. – С. 7.

vazifalarini yaxshi bilishi, bir-birlari bilan aniq hamkorlik qilishi katta ahamiyatga ega. Tezkor guruhni tashkil qilishda ishtirokchilarining kasbiy mahorati va hayotiy tajribasini uyg'unlashtirishning, o'zaro psixologik mos kelishining (birga ishlashga, o'zaro yordam berishga, har qanday vaziyatda og'ir bo'lishga, xayrixohlik, o'zini tutish, o'zaro hurmatni saqlab qolishga tayyorlik, yuzaga kelgan nizolarni tez bartaraf eta olishning) maqsadga muvofiqligini yodda tutish zarur.

Voqea joyini ko'zdan kechirish tergovchi oshkora, boshqa odamlar hozirligida harakat qiladigan kam sonli tergov harakatlari qatoriga kiradi. Bu ham muayyan ruhiy tayyorgarlikni, jumladan fikrni jamlay olish, og'ir-vazmin bo'lish, diqqatni jamlash va zarur bo'lganida boshqa narsaga ko'chira olish, ayni vaqtda voqea joyini ko'zdan kechirish ishtirokchilarining harakatlariga rahbarlik qilish, zarur intizomni, hamkorlik muhitini saqlash mahoratini talab qiladi.

Voqea joyini ko'zdan kechirish – tergovchi, surishtiruv organining xodimi, mutaxassislar va shohidlardan iborat bo'lgan hamda tergovchi rahbarlik qiladigan murakkab kompleks faoliyat turidir. Tergovchining faoliyati bir qator operatsiyalardan tashkil topadi hamda bilish, izlash, tashkil qilish va ishonch hosil qilish elementlarida amalga oshadi¹. Ularni qisqacha tavsiflab o'tamiz.

Faoliyatning bilish elementi quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- vaziyatni, faktlar va hodisalarni idrok etish;
- ular o'rtasidagi sababiy aloqani aniqlash;
- taxminlar, tasmollarni ilgari surish.

Faoliyatning izlov elementi – jinoyatchining harakatlari tufayli kelib chiqqan o'zgarishlarni izlash va topish; izlar, ashyoviy dalillarni olish. Tashkiliy element ko'zdan kechirish vaqtida tezkor guruhga rahbarlik qilish harakatlarini (voqea joyining qo'riqlanishini tashkil qilish, jabrlanuvchiga ko'maklashish, vazifalarni ko'zdan kechirish ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash kabilarni) o'z ichiga oladi. Tergovchi faoliyatining ishonch hosil qilish elementi o'z ichiga ko'zdan kechirish davomida topilgan izlar, ashyoviy dalillarni, aniqlangan faktlarni qayd etish, tasdiqlash va mustahkamlashni oladi. Tergovchi voqea joyini ko'zdan kechirish bayonnomasini tuzadi, chizmalar tayyorlaydi; o'zi yoki mutaxassis yordamida fotosurat, kinosurat, audio-video yozuvga olishni amalga oshiradi. Ko'pincha voqea joyidagi barcha narsalar keltirilgan inventar ro'yxatga o'xshash bayonnomalar uchraydi. Tergovchi bu tariqa

¹ Qarang: Дулов А. В. Судебная психология. – Минск, 1985. – С. 50–135.

harakat qilganida ayrim holatlarning ahamiyati haqida o'ylab o'tirmaydi, qamrab olish mumkin bo'lmagan narsani qamrab olishga harakat qiladi. Muvaffaqiyatsizlikka mahkum bo'lgan bunday harakat ko'zdan kechirish doirasini aniqlash, ushbu ish bo'yicha muhim belgilarga e'tiborni qaratishga xalal beradi.

Tergovchining voqea joyini ko'zdan kechirish chog'idagi faoliyati-ning yuqorida sanab o'tilgan tomonlarini ajratish muayyan darajada shartli xususiyatga ega. Amaliyotda tergovchining voqea joyini ko'zdan kechirish jarayonidagi faoliyati doimo yaxlit birlikni tashkil qiladi.

V. L. Vasilyevning yozishicha, voqea joyini muvaffaqiyatli ko'zdan kechirish uchun quyidagi uchta vazifani aynan bayon etilgan ketma-ketlikda bajarish tavsiya etiladi.

Birinchi vazifa – tergov qilinayotgan hodisaga aloqador bo'lishi mumkin bo'lgan hamma ma'lumotlarni to'plash. Bu bosqichda faqat bir tusmolga to'g'ri keladigan ma'lumotlarni to'plash bilan cheklanmaslik kerak.

Ikkinchi vazifa – to'plangan axborotni tahlil qilish va shu asosda yuz bergan voqeani izohlaydigan tusmollarni yaratishga urinib ko'rish.

Uchinchi vazifa – ilgari surilgan har bir tusmolni voqea joyidagi barcha holatlar bilan qiyoslashdan iborat. Bunday qiyoslash davomida barcha ziddiyatlar xolisona ta'kidlab o'tilish lozim.

Agar ikkinchi vazifani bajarishda loqal bitta, yetarlicha asoslangan tusmolni ilgari surish imkoni bo'lmasa, tergovchi shoshilganligini tan olishi va birinchi vazifani (axborot to'plash vazifasini) bajarishga qaytishi lozim.

Ilgari surilgan har bir tusmolni tekshirish chog'ida ziddiyatlar aniqlansa, yana birinchi vazifani bajarishga qaytish, so'ngra esa ikkinchi vazifaga o'tish zarur¹.

Voqea joyini ko'zdan kechirish nafaqat jinoyat hodisalari haqida, balki shaxsning ko'plab (jismoniy, biologik, psixologik) xususiyatlari to'g'risida ham ma'lumotlar olishga imkon beradi. Jinoyat insonning maqsadga qaratilgan ongli faoliyati turlaridan biri sifatida huquqbuzar shaxsining ko'pgina xususiyatlarini aks ettiradi. Shu bois jinoyat sodir etilganida «dalillar muqarrar ravishda yuzaga keladi, ularning yuzaga kelish jarayonining o'zi esa qonuniy xususiyatga ega»².

¹ Qarang: Васильев В. Л. Юридическая психология. – М., 1991. – С. 352–354.

² Белкин Р. С. Курс советской криминалистики. Т. 1. – М., 1977. – С. 36–63.

Voqea sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirish tergov harakatiga psixologik tavsif berar ekanmiz, bu maxsus uyushtirilgan, reja asosida olib boriladigan kompleks tadbir bo'lib, bunda asosiy rolni tergovchi o'ynaydi.

4-§. TINTUV O'TKAZISH PSIXOLOGIYASI

Voqea joyini ko'zdan kechirishdan farqli o'laroq, tergovchining izlov faoliyati tintuv vaqtida ko'pincha qidirilayotgan narsalar topilishidan manfaatdor bo'lmagan shaxslar bilan bevosita muloqot sharoitida, o'zlarining protsessual maqomiga ko'ra tergovchining harakatlari samara-dorligini, individual psixologik, kasbiy xislatlarini va uning shaxsiga xos boshqa jihatlarni baholash uchun bevosita imkoniyatga ega bo'lgan shaxslarning ochiqchasiga ruhiy qarshilik ko'rsatishi sharoitida amalga oshiriladi¹.

Psixologik jihatdan tintuv murakkab va o'ziga xos tergov harakati hisoblanadi. Uning asosiy elementlaridan birini tintuv qilinayotgan shaxsga nisbatan majburlash tashkil qiladi. Tintuv vaqtida tergovchi va unda ishtirok etayotgan boshqa mansabdor shaxslar jinoyatni tergov qilish uchun zarur ma'lumotlar topish maqsadida uy-joyni, turli imoratlarni, hududlarni, kiyim-kechak va hatto insonning badanini ko'zdan kechiradilar va tekshiradilar.

Tintuv yashirilgan (ko'pincha bila turib yashirilgan) obyektlarni qidirib topish bo'lib, ko'zdan kechirishdan farqli ravishda tergovchiga ushbu harakat oldiga qo'yilgan maqsadning ma'lumligi, biroq shu bilan birga qidirilayotgan obyekt qayerda ekanligini aniqlash yo'llarining nihoyatda noaniqligi xos bo'ladi.

Tintuv – shaxslarni, predmetlarni, xonalarni ongli ravishda yashirangan obyektlarni topishda faol va maqsadga yo'naltirilgan holda idrok etilgan, keyinchalik to'plangan ma'lumotlarni analiz va sintez qilishdan iborat bo'lgan tergov harakati. Tintuv hodisa joyini ko'zdan kechirishdan yana shunisi bilan farq qiladiki, uning obyekt geografiyasi juda ham kengdir. Tintuv o'tkazishda organ xodimlarining faoliyati jinoyatchining ataylab yashirgan narsalarini topishiga qaratiladi. Tintuv o'tkazishdan avval tintuv o'tkazuvchining bunga to'liq asosi bo'lishi kerak.

Tintuvning psixologik o'ziga xosligi:

- 1) majburlash xarakteriga egaligi;
- 2) ziddiyatli holatlarning yuzaga kelishi;
- 3) aniq holatdagi tintuv;
- 4) yuqori muammoli holatlar (ziddiyatli)

¹ Qarang: Романов В. В. Юридическая психология. – М., 1998. – С. 358.

Tintuv o'tkazish dastlabki tergovning kechiktirib bo'lmaydigan harakatlardan biri bo'lib, u jinoyatni ochishda jinoyat izlarini topish va ularni yo'q bo'lib ketishining oldini olishga qaratilgan harakatdir. Har qanday tintuv harakatlari o'tkazilishida qonun tergovchi uchun asos bo'ladi.

Tintuv olib borish yashiruvchi va qidiruvchi shaxslar psixologiyasidagi qarama-qarshiliklar kurashidan iborat. Tintuv psixologik jihatdan og'ir va o'ziga xos tergov harakatlaridan biri hisoblanadi.

Yashirilgan narsani topish uchun tergovchi ikki turdagi faoliyatni amalga oshirishi lozim:

- muayyan obyektlar qayerda ekanligini topishdan iborat qo'yilgan vazifani fikran hal qilish, buning uchun yashirgan shaxsning fikriy jarayonlari va harakatlarining ehtimol tutilgan ketma-ketligini ochib berish;

- tergovchining o'zi yashirilgan narsani izlab topish borasida harakatlar qilishi.

Tintuv qilinayotgan shaxsning boyliklar yoki jinoyat qurollarini yashirish borasidagi harakatlarining fikriy modelini tuzish tintuvga tayyorgarlik ko'rishning majburiy elementi hisoblanadi. Buning uchun refleksiya usulidan foydalanish, ya'ni tergovchi o'zini tintuv qilinayotgan shaxsning o'rniga qo'yib ko'rishi (kasbi, ma'lumoti, xarakteri va odatlarini, qiziqishlari va boshqalarni inobatga olishi) lozim.

Tergovchi tintuv o'tkazilayotgan shaxsning obyektini yashirish usuli va joyi haqidagi masalani hal qilish chog'ida uning fikrlash yo'llarini bilishi juda muhim. Odatda har qanday inson obyektini yashirish haqidagi masalani mavjud amaliy imkoniyatlar, obyektning xususiyatlari, kasbiy bilimlari va, nihoyat, o'zining aniq ruhiy xususiyatlarini inobatga olgan holda hal qiladi. Yuqorida bayon etilganlardan kelib chiqadiki, tintuv o'tkaziladigan insonning shaxsini, hayotining barcha shart-sharoitlarini avvaldan o'rganish nihoyatda muhimdir. To'plangan ma'lumotlar ko'p jihatdan refleksiv tafakkur – yashirilgan obyektlarni izlash usullarini aniqlash imkoniyatlarini oshiradi.

Tintuv tergovchining asoslantirilgan qarori bo'yicha amalga oshiriladi. Qarorga tintuv nima sababdan va qayerda o'tkazilishi, shuningdek, qaysi boyliklar, narsa va hujjatlar olib qo'yilishi lozimligi ko'rsatiladi. Qarorda (u tintilayotgan shaxsga ko'rsatilgani bois) oshkor etilishi tergovning borishiga xalal berishi mumkin bo'lgan ma'lumotlar bo'lmasligi kerak. Tintuv faqat prokurorning ruxsati bilan amalga oshiriladi. Kechiktirib bo'lmas hollarda u bunday ruxsatsiz ham o'tkazilishi mumkin, ammo bir sutka ichida bu haqda prokurorga xabar berilishi shart.

Tintuvga, bir tomondan, tergovchi va tintuvning boshqa ishtirokchilari hamda, boshqa tomondan, tintilayotgan shaxs maqsadlarining qarama-qarshiligi xosdir. Tintuvning majburlash xususiyatiga egaligi hamda unda ishtirok etayotgan shaxslar maqsadlarining qarama-qarshiligi deyarli doimo nizoli vaziyatlarni keltirib chiqaradi.

Tintuv, tergov harakati sifatida, yorqin ifodalangan izlov xususiyatiga ega. Demak, ichki ishlar organlari va huquqni muhofaza qiluvchi boshqa organlarning xodimlari ayblanuvchi tomonidan yashirilgan jinoyat qurollari, narsa va boyliklarni topishlari zarur. Tergovchi tintuv o'tkazayotganida odatda uni o'tkazishning shart-sharoitlari, olib qo'yilishi lozim bo'lgan obyektlar, ularning qayerda ekanligi haqida juda cheklangan ma'lumotlarga ega bo'ladi. Ushbu omillar tergovchining yashirilgan narsalar qayerda ekanligi haqida axborot olishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Tintuv o'tkazish tergovchidan turli-tuman psixologik xislatlar, kasbiy bilim, uquv va ko'nikmalarini namoyon etishini talab etadi. U tintuvning muvaffaqiyatiga yordam beradigan omillardan foydalanishi mumkin va kerak.

Ularga quyidagilar kiradi:

- tintuv o'tkazishga tayyorgarlik ko'rish;
- tintuv o'tkazilayotgan joydagi vaziyatni maqsadli kuzatish va to'g'ri tahlil qilish;
- tintilayotgan shaxsning xatti-harakatini kuzatish va hokazo.

Tintuvning ijobiy yoki salbiy natijalari juda ko'p hollarda ushbu tergov harakatiga lozim darajada tayyorgarlik ko'rilishiga bog'liq. Tintuvga yaxshi tayyorgarlik ko'rish ushbu harakatning o'z vaqtida boshlanishi, rejali o'tkazilishi, ishtirokchilarda muvaffaqiyatga bo'lgan ishonchni ta'minlaydi. Yomon tayyorgarlik ko'rish tasodifiy, tartibsiz izlovlarga, tintuv o'tkazayotgan shaxslar harakatining nomuvofiqligiga va oxir oqibatda muvaffaqiyatga ishonchsizlik hissi paydo bo'lishiga olib kelishi mumkin. V. L. Vasilyevning yozishicha, tergovchi tintuvga tayyorgarlik qilayotganida quyidagi savollarga javob topishi tavsiya etiladi:

- 1) nimani izlash kerak, qidirilayotgan narsa qanday ko'rinishga ega (shakli, rangi, hidi va h.k.);
- 2) qidirilayotgan obyekt nima; obyektning maydoni, relyefi, tuzilishi, xonalari, eshiklari va derazalarining soni hamda joylashuvi, mebel va uning joylashuvi va hokazo;
- 3) obyektida tintuv o'tkazilayotgan paytda tintilayotgan shaxsdan boshqa yana kim bo'lishi mumkin;
- 4) obyektning sun'iy va tabiiy yoritilishi qanday;

- 5) obyektida telefon va boshqa aloqa vositalari (ratsiya, qo'ng'iroq, selektor va sh.k.) bormi;
- 6) qidirilayotgan narsalar qayerda bo'lishi mumkin;
- 7) kim tintuv o'tkazadi;
- 8) qanday texnik vositalar va materiallarni olish kerak;
- 9) tintuvni qachon o'tkazgan ma'qul;
- 10) tintuv qancha davom etishi mumkin;
- 11) tintilayotgan obyekt chizmasi va unda tintuv o'tkazish tartibini, har bir mansabdor shaxs uchun vazifalarni aniq taqsimlagan holda tuzish;
- 12) shohidlarni tanlash masalasini oldindan o'ylab ko'rish;
- 13) tergov bo'linmasi bilan aloqa usullarini (telefon, radio, selektor) nazarda tutish kerak.

Tergovchi yuqorida keltirilgan savollarga tintuv o'tkazilguncha qanchalik batafsil javob bersa, tintuv o'tkazish paytida kutilmagan holatlar shunchalik kam va uning muvaffaqiyatli o'tishi uchun imkoniyat shunchalik ko'p bo'ladi.

Kuzatuv tintuv o'tkazilayotgan obyektlardan tashqari, hayvonlar va qushlarning xatti-harakatini ham qamrab olishi mumkin. Ular ko'pincha yashiringan inson yoki yashirilgan ashyolar qayerda ekanligidan xabar beradi. Ma'lumki, uy hayvonlarining ko'pchiligi murdani sezib bezovtalanib qoladi, itlar ularning hududida begona odam bo'lganida asabiylashadilar va hokazo.

Muayyan ish bilan band bo'lgan insonning ko'pgina xato va kamchiliklari tashqaridan ko'proq sezilishini nazarda tutish lozim. O'zini o'zi nazorat qilish ruhiy harakat sifatida boshqa shaxsning faoliyatini nazorat qilishga qaraganda qiyinroq vazifa ekanligi bilan bog'liq. Shu bois tintuv o'tkazilayotganida qidirayotgan shaxsning kamchiliklarini qayd etadigan va ularni birovga sezdirmay, masalan, qidirayotgan shaxsga yaqinlashib, sezdirmasdan, ilgari kelishilgan usulda bildiradigan, qo'shimcha tekshirish kerak bo'lgan narsaga e'tiborini qaratadigan (qutini sug'uradigan, eshigini ochadigan va h.k.) tashqi kuzatuvchiga ega bo'lgan ma'qul.

Tintuv samarasi tergovchida maqsadga qaratilgan harakat va barqaror diqqat bo'lishini taqozo etadi. Diqqat deganda, psixologiyada ongning shaxs uchun ahamiyatga ega bo'lgan muayyan obyektga qaratilganligi tushuniladi. Tintuv vaqtida diqqat ixtiyoriy, irodaviy xususiyatga ega bo'ladi, tergovchi undan ko'zlangan maqsadga erishish uchun foydalanгани bois, diqqatini saqlab qolish va boshqa ta'sir manbalariga chalg'imaslik uchun jamlashga muayyan darajada harakat qiladi.

Diqqatni barqaror holda uzoq vaqt saqlashning ma'lum qiyinchiliklari mavjud. Izlash ishlarining o'ziga xos xususiyati, chalg'ituvchi omillarning mavjudligi asta-sekin charchoq yig'ilishiga, jumladan diqqat chalg'ishiga olib keladi. Shu bois tintuv uzoq cho'zilgan va qiyin kechgan hollarda muayyan vaqt oralig'ida qisqa muddatli tanaffuslar qilgan ma'qul. Biroq tintuv jarayonida chalg'imaslik, belgilangan aniq rejaga rioya etish muhim. Tintuv ishtirokchilari vaqti-vaqti bilan izlov ishining xususiyatini o'zgartirib turishlari maqsadga muvofiq bo'ladi (masalan, tergovchi ayblanuvchining shaxsiy yozuvlarini ko'zdan kechirgandan keyin mebel narsalari orasida mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan yashirin joylarni izlashga o'tishi va h.k.)¹.

Tintuv o'tkazuvchi shaxslar jinoyatchilar maxfiy va turli buyumlar saqlanadigan joylar tayyorlashda ba'zan bir qator psixologik omillarni inobatga olishlarini nazarda tutishlari kerak. Ularga quyidagilarni kiritish mumkin:

1) charchash va avtomatizm omillari paydo bo'lishini hisobga olish. Masalan, qidirilayotgan hujjatni ko'pincha kitob javonining o'rtasida turgan kitob ichiga qo'yadilar. Bunda kitoblar javonning u yoki bu chekkasidan boshlab ko'zdan kechirilishi, javon o'rtasiga borganda esa muayyan avtomatizm, charchoq paydo bo'lishi, tergovchi kitobning har bir betini varaqlamasligiga umid qilinadi;

2) hazar qilishni nazarda tutish (yashirilayotgan narsalar go'ng ichiga ko'miladi, hojatxonaga tushiriladi va h.k.);

3) tergovchining odobi va boshqa olijanobliklariga umid qilinadi (obyektlar og'ir bemor shaxsning krovatiga, go'dak krovatiga, yaqin qarindoshlarining qabriga yashiriladi va h.k.);

4) narsani yashirishda atayin beparvolikka yo'l qo'yiladi (yuzada qoldiriladi);

5) boshqa maxfiy joylar yasash orqali e'tibor chalg'itiladi. Bunda birinchi bo'm-bo'sh maxfiy joy topilganida qolgan xuddi shunday maxfiy joylar ko'zdan kechirilmasligiga umid qilinadi;

6) qidirilayotgan obyektни olib qayta yashirish uchun e'tiborni chalg'itish maqsadida tintuv vaqtida nizo keltirib chiqarishga umid qilinadi.

Sanab o'tilganlarni sinchiklab tahlil qilish tergovchiga tintuv o'tkazish vazifalarining birinchi qismini – tintilayotgan shaxsning harakatlarini fikran bilib olish masalasini muvaffaqiyatli hal qilishga olib keladi².

¹ Qarang: Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. – М., 1987. – С. 229.

² Qarang: Дулов А. В. Судебная психология. – Минск, 1975. – С. 347.

Tintuv o'tkazish uchun har bir buyumning mohiyatini, vazifasini yaxshiroq biladigan, buyumning vazifasidan og'ishlarni sezadigan, uning xususiyatlarini aniqlay oladigan mutaxassislarni jalb qilish zarur. Masalan, adabiyotlarda tintuvda ishtirok etish uchun duradgor, quruvchi va santexnik taklif etilganligi bois maxfiy joy topilgan tintuv misoli keltiriladi. Tergovchining obyektlarni idrok etishi ushbu obyektlarning mutaxassislar tomonidan idrok etilishi bilan to'ldirilgan. Ular u yoki bu ta'mirlash qancha vaqt ilgari va qaysi maqsadda o'tkazilganligini aniqlashga yordam berganlar, obyektlarning qismlari aslida qanday nisbatda bo'lganligini aniqlaganlar va hokazo.

Tintuv o'tkazishda vaziyatni idrok qilish uchun tintuv o'tkazilayotgan kvartirada shaxs odatda foydalanadigan yoritishga qaraganda yaxshiroq sharoit yaratadigan yoritish moslamasi o'rnatilgani ma'qul. Bu hol odatdagi yoritishdan tintilayotgan shaxs obyektini yashirayotganida ko'rmagan belgi va izlarni aniqlashga imkon beradi.

Tergovchining tintuv o'tkazishdagi faoliyati quyidagi psixologik tuzilishdan iborat:

- 1) kerakli axborotlarni yig'ish;
- 2) yashiruvchining xayoliy modelini tuzish;
- 3) oldiga qo'yilgan qidiruv tasmolarini idrok qilish.

Tintuv o'tkazishda turli obyektlar axborot manbai bo'lib xizmat qilishi mumkin. Masalan

- tintuv o'tkazilayotgan xona;
- alohida buyumlarning joylashishi;
- tintuv o'tkazilayotgan shaxsning xulqi;
- qush va hayvonlarning o'zini tutishi.

Tintuv o'tkazilayotgan xonadagi vaziyat gumon qiluvchi shaxsning qanday xususiyatlarga ega ekanligini o'zida aks ettiradi. Masalan, uning ijtimoiy mavqe, madaniyat darajasi, didi, ehtiyojlari, qarashlari, qiziqishlari, moyilligi, xarakterning belgilari va hokazo.

Tintilayotgan xonadagi predmetlarning joylashishi ham axborot manbai bo'lishi mumkin. Biz hayotda tipik holatlar to'g'risidagi alohida stereotiplarni qoidaga ko'ra qo'llaymiz. Masalan, u yoki bu kategoriyalarda kishilar xonadonidagi predmetlar soni, rassom, olimlar, sportchilar, musiqashunoslar, shahar va qishloqda yashovchilar va bu to'la oqlangan. Shuning uchun ham gumonlanuvchi xonadonda uning moddiy holatiga yoki yashash tarziga, qiziqishlariga to'g'ri kelmaydigan predmetlarning topilishi tergovchining diqqat va e'tiborini o'ziga tortishi albatta tabiiydir.

Yashirilgan joy to'g'risida eng zo'r manba gumonlanuvchining tintuv o'tkazilayotgan vaqtdagi xulq-atvori va reaksiyasi hisoblanadi. Gumondor shaxs holati qidirilayotgan obyekt qayerda joylashganligini aniqlashda indikator bo'lib xizmat qilishi mumkin. Shuni unutmaslik kerakki, tintuv juda kuchli xavotirga olib keluvchi kuch hisoblanadi, shaxsda kuchli emotsional holatni yuzaga keltiradi, natijada uning reaksiyasi va xulq-atvori ham to'liq o'zgaradi. Ma'lumki, inson reaksiyasi ixtiyoriy va ixtiyorsiz turlarga bo'linadi. Ixtiyorsiz reaksiya boshqarilmaydi va quyidagilarda namoyon bo'ladi: yuzning oqarib ketishi, qizarishi, qo'lning qaltirashi, tez-tez nafas olish, terlab ketish, ovozinig o'zgarishi, harakat yo'nalishining buzilishi, duduqlanishi va boshqalar. Ushbu qayd etilgan belgilarning tintuv o'tkazilayotgan shaxsda kuzatilishi tergovchining qidirilayotgan obyektga yaqinlashayotganini bildiradi.

Tergov amaliyotida shunday holatlar kuzatilganki, qush va uy hayvonlarning harakatlari murakkab va chigal jinoyatlarni ochishda katta yordam bergan.

Jinoyatchilar ko'pchilik holatlarda tintuv o'tkazilishini oldindan biladilar va shuning uchun ham jinoyat qurolini, predmetlarni, jinoiy yo'l bilan topilgan qimmatbaho narsalarni ishonchli joylarga yashirishga harakat qiladilar. Tergovchi qidirilayotgan buyumni topish uchun yashiruvchi shaxsning psixologiyasiga kirishi lozim. Yashiruvchi shaxs psixologiyasining mohiyati tintuv o'tkazayotgan shaxs yashirilgan buyumlarga yetib bormasligi sharoitini yaratishdan iborat bo'ladi. Ushbu maqsad uchta o'zaro bog'liq vazifalarni hal qilishga, ya'ni maqsadga erishishga sharoit tug'diradi.

Yashiruvchining predmet va obyektlarni yashirishda hal qiladigan vazifalari.

- yashirish joyini tanlash;
- yashirish joyini niqoblash;
- tintuv va uni kuzatuv jarayonidagi xatti-harakati va xulqi yo'nalishini tanlash.

Ko'pchilik hollarda yashirish joyini tanlash jinoyatchining yashash sharoiti, masalan, uydagi xonalar, ularning soni, dala hovlisi, transportlar soni va boshqalar bilan chegaralanadi. Bundan kelib chiqadiki, bunday sharoitning ko'pligi jinoyatdan qo'lga kiritilgan buyumni yashirish joyini tanlash imkonini yaratadi. Bundan tashqari, yashirish joyini tanlashga alohida subyektiv omillar ham ta'sir qiladi.

Yashirish joyini tanlashga ta'sir qiluvchi subyektiv omillar:

- jinsi va yoshi;

- professional bilimi va qobiliyati;
- qiziqishi va mashgʻuloti;
- yashirilayotgan obyektga nisbatan shaxsning munosabati;
- harakatli belgilari;
- madaniy va intellektual darajasi.

Erkaklardagi maxsus qiziqishlar, ya'ni bilimi, qobiliyati, texnik bilimlari elektr asbob-uskunalar korpusida, ayollardagi esa ko'pchilik hollarda kundalik ehtiyoj predmetlari orasida, shuningdek, oziq-ovqat mahsulotlari va tuzlangan meva-sabzavotlar ichida saqlashiga olib keladi.

Kriminalistik va psixo-yuridik kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, yashirish joyini va usulini aniqlashga kasbiy bilim va qobiliyat katta ta'sir qiladi. Bizga ma'lumki, kasb shaxsning ko'p tomonlarini, masalan, uning qiziqishlari, yo'nalishlari, qarashlari, bilimlari, eslash qobiliyati, kuzatuvchanligi va boshqa tomonlarini belgilab beradi. Shunday holat mavjudki, yashirilgan joy qo'g'irchoq qush (chuchelo) bo'lib chiqqan, bunga sabab yashiruvchi shaxs ovchilik bilan shug'ullangan, lekin o'zi santexnik bo'lib ishlagan.

Yashirilayotgan obyektga nisbatan shaxsning munosabati, ya'ni jinoyatchi yashirilgan obyekt va qimmatbaho narsalarga hech qachon befarq bo'lmaydi. Chunki yashirilgan predmet qanchalik katta miqdordagi qiymatni tashkil etsa, jinoyatchi shunchalik o'ziga yaqin joyga yashiradi. Ya'ni xohlagan vaqtda uni ko'rib turishiga imkoniyati bo'lishi kerak yoki uning aksi, agar bu buyum jinoyat quroli bo'lsa, jinoyatchi undan shunchalik tezroq qutulishga, ya'ni uni hech qachon ko'rmaslikka harakat qiladi.

Shuningdek, xasis va birovga ishonmaydigan inson, shu vaqtning o'zida qimmatbaho narsalarni o'ziga yaqinroq joyga yashirishga harakat qiladi, ya'ni uning daxlsizligini tekshirish imkoniyatiga ega bo'ladi. Qo'rqqoq va xayolparast shaxs esa bunday predmetlarni yiroqroqqa yashirishga harakat qiladi.

Jinoyatchining madaniy va intellektual darajasi o'ta muhim hisoblanib yuqorida qayd etilganlarning har biri bilan bevosita bog'liq. Ularning madaniy va intellektual darajasining yuqoriligi tintuv o'tkazilishini qiyinlashtiradi. U jins bilan bog'liq bo'libgina qolmay, balki kasb bilan ham o'zaro bog'liqdir.

Jinoyatchining yashirish joylarini tayyorlashda hisobga oladigan psixologik omillari:

- organ xodimining charchash vaqti;
- organ xodimini iflos predmetlardan nari yurishi;
- tergovchining tajribasizligi va e'tiborsizligi;

Yuqorida ta'kidlaganimizdek, tergovchining charchog'i uning diqqatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Tintuv uzoq cho'zilgan va katta jismoniy zo'riqish bilan kechgan taqdirda dam olish uchun tanaffuslar qilish zarur. Shuni nazarda tutish kerakki, jinoyatchilar ko'p hollarda aynan tergovchining charchashiga umid qilib ish ko'radilar.

5-§. SO'ROQ QILISHNING PSIXOLOGIK JIHATLARI

So'roq – tergovchi bilan so'roq qilinuvchi o'rtasida uzoq davom etadigan bevosita muloqot. So'roq dialog shaklida bo'lib, ushbu jarayonda haqiqat izlanadi va aniqlanadi. So'roq vaqtida ikki xil dunyoqarash, ikki xil iroda, ikki xil kurash taktikasi va turli manfaatlar to'qnashadi. Ko'pincha so'roqda so'roq qilinayotgan shaxs va boshqa odamlarning taqdiri hal bo'ladi. Tergovchiga bu kurashda g'alaba qozonishda psixologiya va so'roq taktikasi sohasidagi maxsus bilimlari hamda suhbat olib borishning kasbiy ko'nikmalarida namoyon bo'ladigan mahorati yordam beradi. Shu bois so'roq natijasi ko'p jihatdan ishtirokchilarining shaxsiy bilimlariga, hal qiluvchi darajada esa tergovchining kasbi uchun zarur bo'lgan psixologik xislatlariga bog'liq. Prinsipial, adolatli, halol, xayrixoh tergovchi so'roq qilinayotgan shaxsda hurmat uyg'otadi, to'g'ri ko'rsatmalar berish va tergovga ko'maklashish istagini yuzaga keltiradi.

So'roqning samaradorligini tergovchining boshqa ijtimoiy-psixologik xislatlari ham ta'minlaydi. Ularga sabr-toqat, vazminlik, hissiy barqarorlik, hayotiy tajriba, kasbiy bilim, so'roqni mantiqan to'g'ri olib borish mahorati kabilar kiradi. So'roq qilinuvchiga kerakli individual-psixologik yondashuvni topa olish tergovchining asosiy vazifalaridan biri. Bu yondashuv so'roq qilinayotgan shaxsning yoshi, jinsi, ma'lumoti, kasbi, hayotiy tajribasini, madaniyat darajasi, manfaatlari, qarashlari, so'roq paytida his qilayotgan ruhiy holatini inobatga olishni nazarda tutadi.

Tergovchining kommunikativligiga tashqi ko'rinishi, jismoniy jihatlari, o'zini tutishi, kiyinishi kabilar kiradi. Tergovchining batartibligi, ozodalik, oddiyligi, kirishimlilik, kiyimining ozodligi, e'tiborlilik, xayrixohligi – bularning bari – ishonch paydo bo'lishiga, so'roq qilinuvchining muloqotga tayyor bo'lishiga yordam beradi.

So'roqqa chaqirtirilgan guvohning ruhiy holatini ham inobatga olish zarur, chunki aksariyat odamlar uchun tergovchining huzuriga chaqirtirilish noodatiy voqea bo'lib, hayajon va sarosima keltirib chiqaradi. Tergovchining ayrim psixologik xislatlari, jumladan hech kimga ishon-

masligi, odamoviligi, muloqot qila olmasligi ham so‘roqda kerakli psixologik vaziyatni hosil qilish yo‘lidagi to‘siqdir¹.

Barcha holatlarda so‘roqdan oldin tergovchi guvoh bilan suhbatlashishi kerak. Uning qarashlari, qiziqishlari, kayfiyati, psixologik xususiyatlarini hisobga oladigan suhbat ruhiy zo‘riqishni yo‘qotish, ishonchsizlikni bartaraf etish, to‘g‘ri ko‘rsatmalar berishga tayyor bo‘lish holati paydo bo‘lishiga yordam beradi.

Jabrlanuvchilarni so‘roq qilish yanada katta psixologik tayyorgarlikni talab etadi.

Jabrlanuvchilarning ko‘rsatma berishda xatoga yo‘l qo‘ymasliklari uchun doimo ularning jinoyat sodir etilayotgan paytdagi holatlari va jinoyatchi shaxsini idrok etish xususiyatlarini inobatga olish muhim. Eksperiment orqali shu narsa isbotlanganki, ular his qilayotgan qo‘rquv, g‘azab, uyat, alam kabi hissiyotlar idrok etishning buzilishiga sharoit yaratishi mumkin. Bunday vaziyatda idrok etishning hajmi torayadi, ko‘pincha bir qator faktlar, belgilar, tafsilotlar noto‘g‘ri baholanadi.

Psixologik aloqa o‘rnatish usullari juda ko‘p va xilma-xildir. Ularning tanlanishi yuzaga kelgan tergov vaziyati, shaxs xususiyatlari, so‘roq qilinayotgan shaxs va tergovchining psixologiyasiga bog‘liq. Psixologik aloqa jabrlanuvchi, guvohlarning ijtimoiy-psixologik xislatlariga ta’sir ko‘rsatish orqali o‘rnatilishi mumkin. Ba’zan tergovchi jabrlanuvchilar, guvohlarda o‘ziga nisbatan ishonch, qiziqish uyg‘otib, psixologik aloqa o‘rnatilishiga erishadi.

Tergovchi guvoh, jabrlanuvchiga nima sababdan so‘roqqa chaqirtirilganliklarini tushuntirib, ular bilan erkin suhbat olib borishi kerak. Bu so‘roq qilinayotgan shaxsga fikrini jamlash, voqea-hodisalarni eslash, tergovchiga esa kuchli ta’sir ko‘rsatadigan va javobga yo‘naltiradigan savollar qo‘yishdan qochish imkonini beradi. Guvohlar va jabrlanuvchilarning ko‘rsatmalarini hurmat qilish va ularga ishonish tergovchi uchun majburiy shart bo‘lishi lozim. U shaxsga nisbatan qo‘pollik qilishi, uning ustidan kulish, unga nisbatan ko‘rinib turgan ishonchsizlik, e’tiborsizlik, shoshqaloqlik kabilarni namoyish etishiga yo‘l qo‘yilmaydi².

So‘roq qilinuvchining nutqiy faolligini oshirish tergovchining aniq savollar berish mahoratiga bog‘liq. Tergovchining savollari tizimi shaxsga huquqiy psixologik ta’sir etish vositasidir. So‘roqning muvaffaqiyati uni yaxshi boshlanishi va so‘roq qilinuvchi bilan aloqani to‘g‘ri o‘rnata

¹ Qarang: *Соловьев А. Б. Допрос свидетеля и потерпевшего.* – М., 1974. – С. 44.

² Qarang: *Проблемы судебной этики / Под ред. М. С. Строговича.* – М., 1974. – С. 134.

olishdadir. So‘roqning boshlang‘ich bosqichida tergovchi so‘roq qilinuvcining shaxsini, shaxsiy xususiyatlarini, voqeaga nisbatan munosabatini aniqlashga harakat qiladi. Tergovchi so‘roq taktikasi haqida oldindan xulosalar chiqarib, so‘roq qilinuvcchi bilan kommunikativ aloqa o‘rnatadi. Kommunikativ aloqa kishilar o‘rtasida axborot almashinuvi zarurligiga asoslangan.

So‘roq qilish harakati hamda butun tergov jarayonining muhim muammosi yolg‘on ko‘rsatmalarni aniqlash va fosh qilishdir. Yolg‘on ko‘rsatmalarni fosh etishning universal usullari yo‘q. Bu borada yolg‘onning aniqlash indikatori va psixosamatik reaksiyalar – qaltiroq tutish, nafas olishining o‘zgarishi, tomoq qurish, to‘qimalarning torayishi yoki kengayishi, terining oqarib ketishi va qizarishi ham ishonchli vosita emas. Shu bilan birga, ko‘rsatma beruvchining nutqidagi to‘xtalishlar, ohangga ham e‘tibor berish kerak. Lekin yolg‘on tez fosh qiluvchi taassurotdir. Yolg‘on ko‘rsatma beruvchi o‘zining yolg‘on ko‘rsatmalari tergovchi tomonidan qanday baholanishini kuzatadi, tergov jarayonini qo‘lga olib, suvdan quriq chiqishga intiladi.

Xo‘sh, tergovni samarali olib borish uchun yolg‘on ko‘rsatmani aniqlash boshqa mamlakatlarda qanday olib boriladi? AQSHda yolg‘on ko‘rsatmalarni aniqlash maqsadida poligraf (lay dedektor) – test jarayonida insonni psixologik reaksiyalari o‘zgarishini aniqlovchi tizimlar tarkibi (puls, chastota, qon bosimining o‘zgarishi, nafas olishning o‘zgarishi) keng qo‘llaniladi. Shu qatorda mashhur italiyalik kriminalist vrach **Chezari Lombrazo** gumonlanuvchilarning so‘roq vaqtida qon bosimini o‘lchash, yolg‘on ko‘rsatmalarni shu tariqa aniqlash mumkinligini ilgari surgan Haqiqatda alohida fiziologik reaksiyalarni yolg‘on ta’siri mohiyati bilan adashtirib bo‘lmaydi. Lekin ushbu usullar tarkibi mutaxassislarga shaxslarni holatlar yuzasidan yashiringan voqealarga oydinlik kiritishga imkon beradi. Bunda tekshiriluvchiga ahamiyatli yoki ahamiyatsiz savollar beriladi. So‘roq davomida yolg‘on ko‘rsatmalarni fosh etishning eng ishonchli omili bu muloqotdir¹.

Muloqotda inson odatda nafaqat aniq vazifalarni hal qilib qolmay, balki shaxsiy xohishlarini ham amalga oshiradi: o‘zi haqida yaxshi taassurot qoldirishga, mustaqilligini, bilimini ko‘rsatishga intiladi.

So‘roq qilish jarayonini taxminan quyidagicha bo‘lishi mumkin.

1. (Kirish qismi) Tergovchi tomonidan og‘zaki shaklda kerakli ma’lumotlarni olish, ya’ni demografik ma’lumotlar. Bu ikki shaxsning bir-biri bilan bo‘ladigan o‘zaro muloqoti.

¹ Qarang: *Еникеев М.И.* Юридическая психология. – М., 2001. – С. 179 – 180.

2. Tergov qilishning asosiy qismi. Bunda tergovchi so'roq qilinuvchi shaxsdan kerakli hamma ma'lumotlarni oladi, ya'ni tergov to'g'ri olib borilsa, u holda kerakli ma'lumotlar olinadi. Tergovchi so'roq jarayonida birinchi olingan ma'lumotlar bilan keyingi olinganlarini taqqoslashi, noaniqlarni yo'qotishi kerak.

3. Tergov qilishning xulosa qismida tergovchi olgan dalillarni har xil usullar bilan ko'rib chiqishi kerak.

So'roq qilinuvchi shaxslar xotirasidagi axborot tergovchining tartibli savollari ruhiy ta'sir qilishi orqali tiklanadi. Tergovchi so'roq vaqtida turli xil axborotlar yig'indisiga to'qnash keladi. Uning vazifasi esa ushbu ma'lumotlarni tartibga solib, voqea-hodisani ochib beruvchi «kalit»ni topishdan iboratdir. So'roq tergovchining mahoratidan kelib chiquvchi jarayondir, chunki bu holatda tergovchining malakasi, bilimi va so'roq qilinuvchi bilan til topishi muhim ahamiyat kasb etadi. Ko'p hollarda tergovchi so'roq vaqtida nutqiy qobiliyati passiv bo'lgan so'roq qilinuvchiga duch keladi. Bunday vaziyatda so'roq qilinuvchining nutqiy faoliyatini faollashtirish tergovchining kommunikativ vazifasi hisoblanadi. Har bir kishining nutqining kuchli, kuchsiz tomonlari bo'ladi, bu psixologik nuqtai nazardan so'roq qilinuvchi shaxsga ta'sir qiluvchi omildir.

So'roq qilish jarayonining quyidagi o'ziga xos xususiyatlari bor.

- 1) tergov jarayoni jinoiy-protsessual qonunlar bilan tartibga solinadi;
- 2) tergovchi va so'roq qiluvchi shaxs o'rtasida majburiy muloqot yuzaga keladi va bu shaxsning psixologik holatiga ta'sir qiladi;
- 3) so'roq vaqtidagi hamma muloqot so'roq bayonnomasida qayd qilinadi.

Kommunikativ aloqa axborot almashish jarayoni bo'lib, qayta aloqaga asoslangan. Huquqni muhofaza qiluvchi organlar xodimlari jinoyatchi shaxslar bilan psixologik aloqa o'rnatishning o'ziga xos psixologik xususiyatlariga ega. Psixologik aloqa o'rnatishda hamjihatlik va hamkorlik, aloqa o'rnatishda ijobiy yaqinlashuv bo'lajak muloqotning samarali bo'lishiga zamin yaratadi. O'rnatiluvchi aloqaga tergovchining hodisaga bir tomonlama yondashuvi, ayblash holatlari, e'tiborsizligi, vaziyatni yengillashtiruvchi va og'irlashtiruvchi belgilarga e'tibor bermasligi salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Demak, tergov jarayonida tergovchi ishga mos aloqa o'rnatish uchun so'roq qilinuvchini kommunikativ aloqa o'rnatishga qiziqtiruvchi holatlarni o'rganishi zarur. Tergovchi jinoyatlarni tergov qilish jarayonida terish uchun qulay usullarni tanlaydi. Ushbu usullarning eng muhimi psixologik aloqa o'rnatishdir. Psixologik aloqa o'rnatishga

ijobiy ta'sir etuvchi omil esa tergovchi nutqining aniqligi, mantiqiyliigi, ishonarliligi va yetarlicha yoritilishidir.

Yuridik adabiyotlarda so'roq quyidagi bosqichlarga bo'linadi:

- 1) ishning holatini o'rganish va tahlil qilish;
- 2) so'roqqa psixologik tayyorgarlik ko'rish;
- 3) so'roq qilish;
- 4) so'roqdan keyingi xulosalar;
- 5) so'roq natijalarini tahlil qilish va baholash.

Jinoyatchi shaxs o'jar, janjalkash bo'lsa, u holda quyidagi metodlar qo'llaniladi:

- 1) yolg'onga yo'l qo'yish (gapirishga);
- 2) favquloddagi holat (savol);
- 3) savolning ketma-ketligi;
- 4) diqqatini chalg'itish;
- 5) so'roq sur'atini oshirish;
- 6) so'roq sur'atini birdan pasaytirish;
- 7) shaxsning nozik joyini topish.

Tergov eksperimenti shuni ko'rsatadiki, 5–7 yoshdagi bolalar diqqati 15 daqiqadan ko'p bo'lmaydi, 7–10 yoshdagilarniki 20 daqiqa, 10–12 yoshdagilarniki 25 daqiqa, 12 yoshdan kattalarniki 30 daqiqa bo'ladi.

Jinoyat qilgan shaxsning psixologiyasi faqat o'zini himoya qilishga qaratilgan bo'lib, buni bildirmaslikka harakat qiladi.

So'roq qilinayotganda gumon qilinuvchiga aybini tan olishi jazosini yengillashtirishini aytish lozim. Guvoh va jabrlanuvchiga yolg'on ko'rsatma bergani va ko'rsatma berishdan bosh tortgan uchun jinoiy javobgarlikka tortilishi eslatiladi.

Guvoh, jabrlanuvchi, gumon qilinuvchi va tergovchi o'rtasida doimo psixologik to'siq mavjud, tergovchining vazifasi shu to'siqni yo'q qilishdir.

Tergovda tergovchi liderlikni o'z qo'liga oladi, bundan ko'zlangan maqsad so'roq qilinayotgan odamni ezish emas, balki unda psixik faollikni yuzaga keltirish va shu orqali shaxsning qandayligini aniqlashdir.

Tergovchi so'roq qilishda faqat shaxsning og'zaki javobiga emas, balki uning mimika, pontomimika, ovozidagi o'zgarishlarga ham e'tibor berish kerak. Birinchi uchrashuvdagi taassurot doimo aldamchi taassurot bo'ladi.

Tergovchi tergov jarayonida shaxsning shaxsiyatiga tegadigan gap aytish kerak emas. Hech qachon so'roq qilinayotgan shaxsga nisbatan

salbiy munosabatda bo'lmashlik tergovchilarning oltin qoidasiga aylanishi lozim.

Tergovchi so'roq qilinayotgan shaxsning ismini aytib murojaat qilsa, u tergovchining munosabatini ijobiy qabul qilishi mumkin. So'roq qilinayotgan shaxsning quyidagi o'ziga xos kechinmalarini esdan chiqarmaslik kerak:

- 1) jinoyat qilib qo'yganidan qattiq hayajonda;
- 2) qamab quyishlaridan qo'rqadi;
- 3) odatiy hayoti (turmush tarzi) buziladi.

So'roq qilinayotgan odamning ijobiy tomonlari to'g'risida gapirish hech esdan chiqmasligi kerak. So'roq jarayonida gumon qilinuvchining ustidagi kiyimi, qo'lidagi uzugi, tatuirovkasi yoki jargoni tergovchiga gap boshlash uchun sabab bo'lishi mumkin, lekin shaxsiga tegish kerak emas.

6-§. GUVOHLAR VA JABRLANUVCHILARNI SO'ROQ QILISH PSIXOLOGIYASI

Ilmiy adabiyotlarda guvohlar va jabrlanuvchilarning so'roq qilish psixologiyasiga qadim zamonlardan boshlab katta e'tibor berilgan. Bunday qiziqish avvalo guvohlar va jabrlanuvchilarning ko'rsatmalari jinoyat ishlari bo'yicha eng kerakli dalillar ekani bilan bog'liq.

Guvohlar va jabrlanuvchilarni so'roq qilishga tayyorlashning psixologik jihatlarini quyidagi asosiy tarkibiy qismlardan iborat:

- 1) ish materiallari hamda aniqlanishi kerak bo'lgan masalalar doirasini tahlil qilish;
- 2) so'roq qilinayotgan shaxsni o'rganish;
- 3) so'roq qilish muvaffaqiyatli o'tishi uchun zarur shart-sharoitni ta'minlash;
- 4) tergovchining o'zini tutishi.

Kutilayotgan guvoh yoki jabrlanuvchini so'roq qilish bir qarashda oson tuyilsa ham, bari bir jiddiy va puxta tayyorgarlik ko'rishni talab qiladi. So'roq qilishning asosini reja tashkil qiladi. Unda aniqlanishi talab etilayotgan masalalar doirasi, ularning mazmuni va ketma-ketligi belgilanadi. So'roqdan avval ish hujjatlarini o'rganish, guvoh, jabrlanuvchini so'roq qilish chog'ida aniqlanishi lozim bo'lgan masalalar doirasi bilan bog'liq dalillarni tahlil qilish zarur. Agar tergovchi so'roq qilishga yaxshi tayyorlanmagan bo'lsa, uni ishonchsizlik bilan va maqsadga qaratilmagan holda o'tkazishi deyarli aniq. Tergovchining so'roqqa tayyorgarlik ko'rmaganligini so'roq qilinayotgan shaxs sezmasligi mumkin emas, bu esa so'roq qilinayotgan shaxsning hayajonini kuchaytiradi, zarur

ma'lumotlarni eslash jarayonini qiyinlashtiradi, umuman olganda, so'roq natijalariga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bila turib yolg'on ko'rsatma berayotgan guvoh va jabrlanuvchilarga kelsak, tergovchining yaxshi tayyorgarlik ko'rmagani ularning mavqeini kuchaytiradi, xolos.

So'roq boshlashdan avval guvoh va jabrlanuvchilarning shaxsini o'rganish zarur. Bunga ularning tarjimai holi, kasbi, ma'lumoti, ish sharoiti, turmush tarzi, rivojlanish darajasi, qiziqishlari, eng muhim shaxsiy psixologik xislatlari, jinoyat hodisasini qanday qabul qilishi, jinoiy qilmishga, jinoyatchiga munosabati kabi ma'lumotlar kiradi.

Tergovchi so'roqning rasmiy qismidan avval bo'ladigan bevosita muloqotda kuzatish orqali guvoh, jabrlanuvchining tashqi qiyofasi, ularning madaniyat darajasi, nutqi, mimikasi, imo-ishoralari, o'ziga xos xususiyatlari, ko'zga tashlanadigan psixofiziologik reaksiyalari va holatlari (parishonligi, hayajonlanishi, qo'rqishi, xotirjamligi, befarqligi, adovati va h.k.), tergovga yordam ko'rsatish istagi yoki, aksincha, juda kam va muhim bo'lmagan ma'lumotlar bilan cheklanib qolishga intilishi kabilar haqida ma'lumot oladi. Guvoh, jabrlanuvchining shaxsiga oid ma'lumotlar tergovchiga ruhiy aloqa o'rnatishi, so'roqning eng oqilona taktikasini tanlashida katta yordam beradi.

Guvohlar va jabrlanuvchilarni chaqirtirishning aniq vaqti va usuli, shuningdek, tergov harakatini o'tkazish sharoiti va joyi psixologik ahamiyatga ega. Umumiy qoidaga ko'ra, guvoh va jabrlanuvchilar iloji boricha so'roq qilinishlari kerak. Biroq, bunda ham istisnoli holatlar mavjud. Agar jabrlanuvchi, ba'zan esa guvohlar ham sodir etilgan jinoyat natijasida ruhiy hayajon, zo'riqish, parishonlik holatida bo'lsalar, so'roqni kechiktirish lozim.

Bezorilik, bosqinchilik, banditizm, terrorchilik, nomusga tegish jinoyatlarini tergov qilayotganda kechiktirib bo'lmaz so'rov chog'ida jinoyatchini qidirish va ushlab uchun ma'lumotlar olinganidan so'ng, jabrlanuvchilar va guvohlarni takroran batafsil so'roq qilish maqsadga muvofiq bo'ladi.

Shuningdek, psixologiyada ma'lum bo'lgan reminissensiya, ya'ni takroran xayolda tiklashni yaxshilash hodisasini inobatga olish kerak. Shu bois ko'rsatmalarni tergovchi yetarlicha to'liq emas, tushunish qiyin bo'lgan joylari bor, ko'rsatmalari ish uchun juda muhim bo'lishi mumkin bo'lgan guvoh va jabrlanuvchilarni takroran so'roq qilgan ma'qul. Birinchi so'roq natijasida assotsiativ aloqalar yuzaga kelganidan so'ng o'z-o'zidan eslash jarayoni davom etishi hamda guvoh, jabrlanuvchi jinoyat voqeasi

huquqbuzar sha'ni bilan bog'liq muhim faktlar va holatlarni eslashi ham mumkin.

Psixologik nuqtai nazardan guvoh, jabrlanuvchini chaqirtirish vaqtini belgilashda ish manfaatlarini chaqirtirilayotgan shaxslarni imkoniyatlari va manfaatlari bilan uyg'unlashtirishga harakat qilish kerak. Chaqiruv so'roq qilinayotganlarga ortiqcha qiyinchilik va noxush kechinmalar tug'dirmasligi kerak, zero bu ularning tergovchi bilan bo'ladigan munosabatlarini qiyinlashtirishi mumkin. Masalan, chaqirilayotgan odamni o'z vaqtini rejalashtira olmaydigan tarzda chaqirtirish, qabulxonada uzoq vaqt kutishga majbur qilish, so'roqni boshqa vaqtga ko'chirish kabilar bo'lmasligi kerak¹. Guvoh, jabrlanuvchini yaxshisi ishdan tashqari vaqtda, o'quvchilarni esa mashg'ulotdan oldin yoki keyin so'roq qilish kerak.

Agar chaqirtirilayotgan shaxslarning ko'rsatmalari ish uchun juda muhim bo'lsa, ularni chaqirtirish uchun telefondan foydalangan ma'qul. Telefon qo'ng'irog'i nafaqat psixologik aloqa o'rnatishga yordam beradi, balki so'roqqa chaqiriladigan odamlarga xos bo'lgan va kerakli faktlarni eslashga to'sqinlik qiladigan ortiqcha hayajonni yo'q qilishga imkon beradi. Tergovchi guvoh yoki jabrlanuvchini huquqni muhofaza qilish organlariga taklif qilish faktini uning qarindoshlari, qo'shnilari, begona shaxslardan yashirish uchun ham telefon orqali chaqirtirishi mumkin. Ularni jabrlanuvchi, guvohlarning uy manziliga yuboriladigan yelimlab yopishtirilgan va begona shaxslar tanishishiga yo'l qo'ymaydigan konvert-dagi chaqiruv qog'ozi orqali ham so'roqqa chaqirtirish mumkin.

Psixologik jihatdan guvoh, jabrlanuvchini so'roq qilish joyi haqidagi masalani ham hal qilish muhim. Ushbu masala qonunda hal qilingan, guvoh tergov o'tkazilayotgan joyda so'roq qilinadi deb belgilangan bo'lsada, so'roq qilishga tabaqalashgan holda yondashish lozim. Agar, masalan, guvohlar, jabrlanuvchilar jinoyat hodisasining ish uchun muhim bo'lgan holatlarini unutgan, ularning mexanizmi, ketma-ketligi, ayrim tafsilotlarini eslay olmasalar, ularni voqea joyida so'roq qilish uchun asos bo'ladi. Uyida, tartibni saqlash jamoat punktida so'roq qilish ham psixologik jihatdan o'zini oqlaydi. Bunda tezkor-taktik mulohazalarga ko'ra jabrlanuvchi, guvohni chaqirtirish faktini oshkor etmaslik nazarda tutiladi.

So'roq qilish joyini tanlashda axloqiy masalalarni ham unutmaslik kerak. Yoshi o'tgan yoki bemor shaxslarni tergovchining huzuriga chaqirtirish tavsiya etilmaydi. Ushbu holda uning o'zi mazkur shaxslarning oldiga borib, ularni so'roq qilgani ma'qul. Buning iloji

¹ Qarang: *Васильев А. Н., Корнеева Л. М. Тактика допроса.* – М., 1970. – С. 78.

bo'lmaganida tegishli tergovchi yoki surishtiruv organiga bu shaxsni turar joyida so'roq qilish haqida alohida topshiriq yuborish zarur¹. Bemor jabrlanuvchi, guvohni faqat shifokor ruxsati bilan va bemor davolanayotgan joyda (kvartira yoki shifoxonada) so'roq qilish mumkin.

So'roqning muvaffaqiyati ko'p jihatdan u o'tkazilayotgan joydagi sharoitga bog'liq. Guvohlarni so'roq qilish tartibining psixologik asoslari qonun normasida keltirilgan. Xususan, ayni bir ish bo'yicha chaqirtirilgan guvohlar alohida-alohida va boshqa guvohlar yo'qligida so'roq qilinadilar, bunda tergovchi ayni bir ish bo'yicha guvohlar o'zaro muloqot qila olmasliklari chorasini ko'radi.

«Ko'z ko'zga tushib», begona shaxslarsiz so'roq qilish eng muhim psixologik qoida hisoblanadi. Odatda guvohlar va jabrlanuvchilarni so'roq qilish tergovchining xizmat kabinetida bo'ladi. Kabinetdagi sharoit muhim ahamiyatga ega. Oddiylik, ishga oid va qat'iy uslub ko'pincha ishonchli va jiddiy suhbatga sharoit yaratadi. Butun so'roq davomida tergovchi, jabrlanuvchi, guvohning diqqatini hech narsa chalg'itmasligi, tergovchiga telefon qo'ng'iroqlari, kabinetga kiruvchi xodimlar xalal bermasligi muhim.

7-§. GUMON QILINUVCHI VA AYBLANUVCHINI SO'ROQ QILISH PSIXOLOGIYASI

Gumon qilinuvchi va ayblanuvchi hali jinoyatchi emas. Shu bois jinoyatni ushbu shaxs sodir etganmi, degan masalaga javob izlayotganda uning psixologiyasini aniq tushunish zarur. Aybdor javobgarlikdan bo'yin tovlash va jinoyatda ishtirokini yashirishga intilib, atrofdagilardan jinoyat bilan bog'liq kechinmalarini yashirishga harakat qiladi. U o'z xotiralarini tashqi ko'rinishlardan asraydi va bu bilan ularga doimo jonli tus beradi, kechinmalarini yashirar ekan, ularni yanada keskinlashtiradi. Oxir oqibatda o'z hissiyotlari va fikrlarini yashirishga qaratilgan harakatlar uning ruhiy jarayonlarida kuchli buzilishlar hosil qiladi.

Gumon qilinuvchi va ayblanuvchining protsessual holati jiddiy farqlarga ega bo'lsa, psixologik jihatdan bu farqlar unchalik muhim hisoblanmaydi. Jumladan, gumon qilinuvchida uning holati tez-tez o'zgarib turadi, goh o'ziga nisbatan ishonch paydo bo'lishi, faol qarshilik ko'rsatishga intilish, tergovchining imkoniyatlarini yetarli baholamaslik, o'ziga nisbatan ortiqcha ishonish, goh aksincha, g'amginlik, depressiv holat, parishonlik, irodasizlik hosil bo'lishi bilan kechadi.

¹ Qarang: *Порубов Н. И.* Допрос в советском уголовном судопроизводстве. – Минск, 1973. – С. 101.

Gumon qilinuvchidan farqli ravishda ayblanuvchi ko'pincha ishning holati, tergovda mavjud dalillarning mazmuni haqida ko'proq ma'lumotga ega bo'ladi. Biroq dastlabki tergovda gumon qilinuvchida ham, ayblanuvchida ham ko'pgina o'xshash psixologik holatlar, motivlar kuzatiladi, binobarin, ularning xatti-harakatlarida ham bular ko'rinadi¹.

So'roq qilinayotganlarning ruhiy holati, harakat motivlari, shaxsiy xislatlari ularning dastlabki tergovdagi xatti-harakatlarini va ularga psixologik yondashuvni, eng samarali taktik va psixologik usullarning tanlanishini belgilab beradi. So'roqda ayblanuvchi turli-tuman hissiyotlarni boshdan kechirishi mumkin.

Jinoyat sodir etgan shaxs fosh bo'lishdan va, albatta, jazolanishdan qo'rqadi. Bu holat odatda uning ruhiyatiga og'ir ta'sir ko'rsatadi, irodasiga muayyan darajada bosim o'tkazadi, yuzaga kelgan holatlarni to'g'ri baholash imkoniyatini pasaytiradi, o'zini nazorat qilishini yomonlashtiradi, uni ruhan siqilgan, depressiv holatga solishi mumkin. Qo'rquv odatda jinoyat sodir etgan shaxsda uni jinoiy javobgarlikka tortishdan ancha avval paydo bo'ladi. Bunday psixologik holatlar so'roq qilinayotgan shaxs bilan psixologik aloqa o'rnatishni qiyinlashtiradi, so'roq samaradorligini pasaytiradi.

So'roqda ayblanuvchi ruhiy larza, yuz bergan voqeadan qarindoshlari va yaqinlari, do'stlari, xizmatdoshlari, qo'shnilar xabardor bo'lishi mumkinligidan xavotirlanib uyalishi mumkin. Atrofdagilarning bahosi va fikrlariga hattoki qat'iy shakllangan g'ayriijtimoiy qarashlarga ega bo'lgan shaxslar ham befarq emasdir. Oshkor bo'lishni istamaslik juda kuchli motiv bo'lib, ko'p jihatdan ayblanuvchining xatti-harakatini belgilab beradi. Bunday motiv aniqlanganida tergovchining vazifasi so'roq qilinayotgan shaxsni to'g'ri va to'liq ko'rsatma berish zarurligiga ishontrishdir. Faqat shugina, biroz bo'lsa-da, yaqin odamlarning xayrixohligini saqlab qolishga yordam beradi.

Tergovchi ba'zan boshqalarning fikri bilan qiziqmaydigan ayblanuvchilar (ko'pincha retsidivistlar) bilan uchrashishiga to'g'ri keladi. Ular «ushlanmagan – o'g'ri emas», «pulning hidi yo'q» kabi prinsiplarga asoslanadilar.

Ayrim ayblanuvchilarga o'zi erishgan ijtimoiy, xizmat va moddiy mavqeini yo'qotishdan qo'rqish xos bo'ladi. Shu bois so'roq paytida bunday ayblanuvchi ko'pincha to'g'ri ko'rsatma berishdan bo'yin

¹ Shu o'rinda va bundan keyin ayblanuvchi haqida aytiladigan hamma fikrlar teng darajada gumon qilinuvchiga ham taalluqlidir.

tovlaydi. Bu o'rinda tergovchi ayblanuvchining mazkur psixologik holatni yengishi uchun uni halol va vijdonan mehnat qilish orqali ijtimoiy mavqeini tiklash, jamiyatning to'la huquqli a'zosiga aylanishi mumkinligiga ishontirishi kerak.

Ayblanuvchining harakat motivlarini shakllantiradigan kuchli psixologik holat ozodlikdan, odatdagi turmush tarzidan mahrum bo'lish, jinoyatchilar orasida bo'lib qolishdan qo'rqish tashkil qiladi. Bunday hissiyot ayniqsa birinchi marta jinoyat sodir etgan va jinoiy javobgarlikka tortilgan shaxslarga xosdir. Ushbu vaziyatda ayblanuvchi faqat aybini rad etish, yolg'on ko'rsatma berish orqaligina ushlab turish, hibsda saqlash, qamoqqa olish, ozodlikdan mahrum qilish bilan bog'liq hukm chiqarilishidan qutulib qolish mumkin deb hisoblaydi. Unda tegishli psixologik holat yuzaga keladi, tergovchi yengishi zarur bo'lgan qarash shakllanadi. Buning uchun ayblanuvchini aybni isbotlash uning e'tirofiga uncha bog'liq emasligiga, hal qiluvchi darajada butun dalillar majmuiga bog'liq ekanligiga ishontirish talab qilinadi. Bu o'rinda chin ko'ngildan pushaymon bo'lish hamda jinoyatni ochishga faol ko'maklashish sud uchun javobgarlikni yengillashtiruvchi holat hisoblanishini tushuntirish talab qilinadi.

Amaliyotning ko'rsatishicha, guruh tomonidan sodir etiladigan jinoyatlarda ayblanuvchi guruh ishtirokchilariga har xil munosabatda bo'ladi. Agar u kimgadir ko'p jihatdan qarzдор bo'lsa, ushbu shaxsning jinoyatga aloqadorligini yashirishga urinadi, bunda uning yordami va qo'llab-quvvatlashidan umidvor bo'ladi. Ko'pincha jinoyatchilar guruhi-dagi psixologik munosabatlar tizimi kuchga bo'ysunish, qo'rquvga, boshqa tuban intilishlar va instinktlarga asoslanadi. Shu bois tergov jarayonida jinoiy guruh ishtirokchilari bir-birlaridan ajratilganda ushbu asosda qurilgan munosabatlar buzilib ketadi. Ayblanuvchida uni jinoiy guruhga tortgan, jinoiy javobgarlikka jalb qilinishiga sabab bo'lgan shaxslarga nisbatan adovat mustahkamlanib boradi. Tergovchi ayblanuvchining bunday ruhiy holatidan foydalanishga, uning oldida jinoiy guruhda mavjud bo'lgan munosabatlar tizimini ochib berishga, jinoyatchilar orasidagi soxta o'rtoqlik hissiyoti nimaga asoslanganligini ko'rsatishga, bu bilimlardan so'roq qilishning eng samarali taktik usullarini tanlashda foydalanishga haqlidir. Biroq ularni jinoiy guruh ishtirokchilarining psixologik o'zaro munosabatlarini inobatga olgan holda tanlash zarurligini yodda tutish lozim, chunki tuban hissiyotlar va intilishlarni qo'zg'atish, ulardan foydalanishga asoslangan usullarni qo'llashga yo'l qo'yilmaydi.

Gumon qilinuvchi, hatto ayblanuvchiga aylanib qolgan aybsiz kishi boshidan kechirayotgan psixologik holat alohida o‘rin tutadi. Shubhasiz u g‘azab, jahl, alam hislarini sezadi, asoslanmagan shubhalardan tezroq qutulishga, aybsizligini isbotlashga intiladi, shuningdek, chorasizlik, o‘ziga qarshi dalillarni rad eta olmaslik, atrofdagilarning o‘zi haqidagi noto‘g‘ri fikrlarini yengish hislarini sezishi mumkin.

So‘roqning samaradorligi ko‘p jihatdan so‘roq qilinayotgan shaxsning psixologik holatiga, ayblanuvchining o‘z aybini anglashiga, to‘g‘ri ko‘rsatmalar berishga tayyor ekanligiga bog‘liq. Tergovchi salbiy psixologik holatlarni taktik jihatdan mohirlik bilan susaytirishi yoki zararsizlantirishi hamda ijobiy tomonlarni kuchaytirishi, qo‘llab-quvvatlashi kerak.

8-§. YUZLASHTIRISH PSIXOLOGIYASI VA UNING O‘ZIGA XOSLIGI

Yuzlashtirish – tergov harakati bo‘lib, aynan vaqtda shaxsni so‘roq qilishdir. Bu harakatning maqsadi jinoyatga oid muhim holatlar to‘g‘risida avval olingan ko‘rsatmalarda mavjud bo‘lgan qarama-qarshilikni yo‘q qilishdan iboratdir. Bu tergov harakati ikkita ayblanuvchi (gumonlanuvchi), ayblanuvchi (gumonlanuvchi) va guvoh, ayblanuvchi (gumonlanuvchi) va jabrlanuvchi, ikkita guvoh, jabrlanuvchilar o‘rtasida o‘tkazilishi mumkin.

Yuzlashtirish ma‘lum ma’noda ruhiy xususiyatlarga ega bo‘lib, boshqa so‘roq qilish harakatlaridan quyidagilari bilan farq qiladi.

1) yuzlashtirish paytida murakkab ruhiy munosabatlar vujudga keladi. Tergov ziddiyatli tus oladi, chunki shaxsning birinchi bergan ko‘rsatmalari yuzlashtirish paytida to‘g‘ri kelmasligi mumkin;

2) yuzlashtirishda so‘roq qilinuvchilardan biri haqiqiy ko‘rsatma bersa, ikkinchisi yolg‘on ko‘rsatma beradi;

3) yuzlashtirishda jinoyat hodisasi va so‘roq predmetiga aloqador ikkita shaxs uchrashadi.

Yuzlashtirish qatnashchilari ruhiy jihatdan unga tayyor bo‘lishlari lozim. Yuzlashtirishdan avval tergovchi quyidagi tayyorgarlik harakatlarni o‘tkazishi kerak:

– ko‘rsatmalardagi ziddiyatlarga baho berib, ular ish bo‘yicha ahamiyatga ega yoki ega emasligini aniqlashi kerak;

– ish bo‘yicha katta ahamiyatga ega ziddiyatlarni bartaraf etish uchun yuzlashtirish tergov harakatini o‘tkazish va uni o‘tkazish to‘g‘risida taktik qarorga kelishi lozim (ziddiyatlar boshqa tergov harakati asosida yo‘q bo‘lishi mumkin emas);

- yuzlashtirish vaqtini va joyini belgilash;
- yuzlashtirishda qatnashuvchilarning shaxsini o‘rganish va ular o‘rtasidagi munosabatlarni aniqlash;
- yuzlashtirish rejasini tuzish lozim va unga yuzlashtirish predmeti, unda ishtirok etuvchi shaxslarning yuzlashtirishda qiladigan xatti-harakat variantlarini tahlil qilish, so‘roqning, savollarning shakli va ketma-ketligini belgilash;
- yuzlashtirishda ishlatiladigan qayd qiluvchi vositalarni (qalam, qog‘oz, bosma-mashinka, magnitofon, videoyozuv asboblari, yoritkichlarni va h.k.) tayyorlab qo‘yish;
- yuzlashtirishga chaqiriladigan shaxslarning tegishli sanada va vaqtda kelishi, shuningdek, yuzlashtirishda boshqa shaxslarning ishtirok etishi zarur deb topilsa (masalan, voyaga yetmagan ayblanuvchining himoyachisi) bunday shaxslarni yuzlashtirishga chaqirish choralarini ko‘rish.

Yuzlashtirish o‘tkazilgani to‘g‘risida bayonnoma tuziladi va unda tergovchining savollari va qatnashchilarning javoblari ketma-ketlikda qayd etiladi. Yuzlashtirishda ko‘rsatmalarni qo‘shimcha qayd qilish uchun magnitofon yoki video yozuv uskunasi ishlatilishi mumkin va bu to‘g‘risida bayonnomada tegishli belgi qo‘yiladi va ularning ishlatilishi haqida qatnashuvchilar yuzlashtirishdan avval ogohlantiriladilar.

Yuzlashtirish jarayoni boshlanishida avval yuzlashtirilayotgan shaxslarning bir-birlarini qanchalik bilishlari va ular o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar o‘rganiladi. Shundan so‘ng ular navbatma-navbat sodir etilgan voqea, hodisa yuzasidan o‘zlarining ko‘rsatmalarini beradilar. Tergovchi haqiqatni aniqlash maqsadida so‘roq qilinayotganlarning bir-birlariga savol berishlariga ruxsat beradi.

O‘z-o‘zidan ma’lumki, so‘roq jarayonida yuzlashtirilayotgan ikki shaxs bir-biriga qarama-qarshi fikrda, nizoli vaziyatda bo‘lishadi. Shu o‘rinda tergovchi birinchi navbatda diqqatini aniq va to‘g‘ri ko‘rsatma berayotgan shaxsning ko‘rsatmalariga qaratishi taktik jihatdan to‘g‘ri hisoblanadi.

Shuningdek, yuzlashtirish jarayonida tergovchi o‘z ruhiy, emotsional-hissiy holatini to‘liq boshqarishi va murakkab, nizoli vaziyatlarda tinchlik va xotirjamlikni saqlashi hamda so‘roq qilinayotgan shaxsni chuqur o‘rganishi natijasida uning shaxsiy xarakteridagi «nozik joylarini» bilishi zarur.

Yuzlashtirish jarayonini amalga oshirishda ijtimoiy-psixologik effektlar ingibitsiyasi, ya'ni boshqa odamlarning qatnashishi effektidan samarali foydalanish zarur. Ushbu vaziyatda shaxs xulq-atvori (modifikatsiya) o'zgaradi, ya'ni u qatnashchilarning ta'siridan yo'nalish oladi, natijada so'roq qilinayotganda himoyalanish mexanizmining ustunlik qilishi kuzatiladi.

Yuzlashtirishdan asosiy maqsad tergov jarayoniga qarshi, yolg'on ko'rsatma berayotgan shaxsni aniqlashdir. Bizga ma'lumki, aniq ma'lumotlar psixologik ta'sir ko'rsatish omillari asosida olinadi. Shu ma'noda sodir etilgan voqeani birma-bir, to'liq tasvirlash qarama-qarshi shaxslarga psixologik ta'sir ko'rsatishning hal qiluvchi usullaridan biri sanaladi. Shuningdek, yuzlashtirish jarayonida ko'rsatma berayotgan shaxsga nisbatan hech qanday tazyiq va boshqa psixologik ta'sirlar o'tkazilishi mumkin emas.

Mavzuga oid savol va topshiriqlar

1. Tergov harakatlarini olib borishning o'ziga xos psixologik asoslari nimalardan iborat?
2. Voqea sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirish qanday o'ziga xosliklarga ega?
3. Tintuv o'tkazishga psixologik ta'rif bering.
4. Tergovchi shaxsidagi professionallik sifatlariga tavsif bering.
5. Yashirish joylarini tanlashda hisobga olinadigan psixologik omillar nimalardan iborat?
6. So'roq qilish jarayoniga psixologik tayyorgarlik ko'rishda nimalarga e'tibor qaratiladi?
7. Yuzlashtirish jarayonida ishtirokchilarning psixologik holatiga ta'rif bering.

12-mavzu

JINOYATCHILARNI QIDIRISH VA JINOYATLARNI OCHISH FAOLIYATINING PSIXOLOGIK ASOSLARI

1-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI FAOLIYATIDA JINOYATCHILARNI QIDIRISHNING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI

Jinoyat – O‘zbekiston Respublikasi Jinoyat kodeksining 14-moddasiga asosan, Jinoyat kodeksi bilan taqiqlangan aybli, ijtimoiy-xavfli qilmish¹. Jinoyatlarni ochish jarayonida sodir etilgan jinoyatning sababini aniqlash yaxshi samara beradi. Chunki **jinoiyat motivi** jinoiy qilmish sodir etishga ahd qiluvchi anglab yetgan his-tuyg‘udir. Jinoyatchilik, ayniqsa, agar u uyushgan bo‘lsa, jamiyatimizga juda katta salbiy ta’sir ko‘rsatadi, bu haqida O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Islom Karimov «O‘zbekiston XXI asr bo‘lag‘asida: xavfsizlikka tahdid, barqarorlik shartlari va taraqqiyot kafolatlari» nomli asarining «O‘zbekistonning jinoyatchilikka qarshi kurash strategiyasining ustuvor yo‘nalishlari» deb nomlangan qismida alohida to‘xtalib o‘tadi.

Ichki ishlar sohasida ishlaydigan har bir shaxsning o‘ziga xosligi, jinoyat olamidagi shaxslardan xabardor bo‘lishi va ularni bilishi, eng asosiysi, jinoyat sodir qilishining oldini olishdir. Jinoyatlarni ochishda avvalo jinoyatchining intellektual-ma’naviy xislatlari, ruhiy va jismoniy holatini hisobga olish zarur. Shuningdek, jinoyatchi shaxsining psixik jarayonlarini mantiqiy tahlil etish, u sodir etgan jinoyatni malakali baholash, jumladan individual bashorat qilish hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Sodir etilgan jinoyatni ochishda jinoyatchi to‘g‘risida har tomonlama chuqur tasavvurga ega bo‘lish uchun jinoiy harakatning vaqti, joyi va boshqa jihatlari to‘liq psixologik tahlil etilishi, ya’ni jinoyat sodir etilishining yashirin motivlari va maqsadlarini inobatga olish zarur.

Jinoyatchi shaxs jinoyatni nima maqsadda sodir etishi mumkin? Aynan mana shunday muammoli savol qo‘yish jinoyatchilikka qarshi kurashishda, ayniqsa, agar u «kasbi»ni puxta biladigan retsidivist tomonidan sodir etilsa, unga qarshi kurashish o‘ta muhim hisoblanadi. Bu borada jinoyat-qidiruv faoliyati mutaxassislari shunday xulosaga kelgan: *«Jinoyatchilikka qarshi kurash bu xuddi ziddiyatdek, ya’ni ikki tomon ham o‘ziga xos bir-biriga qarshi xabarga ega bo‘ladi va bu xabarlar natijasida*

¹ Qarang: Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. –Т., 2008. – 8-б.

ikkala subyekt ham bir-birining eng nozik tomonini bilgan holda kurash olib boradi».

Jinoyat sodir qilgan shaxsning asosiy maqsadi:

1) o'z oldiga qo'ygan maqsadiga erishish;

2) eng asosiysi, qilgan jinoyatining izini yo'qotishdan iboratdir.

Jinoyatchi shaxslar psixologiyasi va an'analaridan kelib chiqadigan bo'lsak, ular ko'p hollarda jinoyatni mahorat bilan (professional) sodir etadilar, shuningdek, boshqa shaxslarni qo'rqitish, aldash yo'li bilan jinoyat sodir etishga majbur qiladilar.

Jinoyatchi shaxslar iloji boricha ichki ishlar organlari xodimlari bilan muloqotda bo'lishni xohlashmaydi, ulardan uzoqroq yurish, o'zlarini olib qochishga harakat qiladilar. Agar ular bilan muloqotga kirishadigan bo'lsa, o'zlarining faqat ijobiy tomonlarini ko'rsatishga intiladilar, chunki ijobiylik ularning har xil voqea-hodisalardan keyin gumon qilinmasligini ta'minlashi mumkin.

Jinoyat qidiruv organi xodimlari shaxslarni profilaktika inspektorlarining tavsiyasi bilan tekshirishi mumkin. Agar jinoyat qidiruv organi xodimi uchastka inspektori aytgan shaxsni yaxshi bilsa, bu gumon boshqa tekshirilmaydi va bu haqida profilaktika inspektorini faqat ishontira bilishi kerak bo'ladi.

Ko'p hollarda jinoyatchi shaxs organ xodimi, ya'ni profilaktika inspektori bilan muomalasini yaxshi qiladi, o'zini ijobiy tomondan ko'rsatib yuradi va bundan foydalanib jinoyat sodir qiladi. Jinoyatchi shaxslar o'zlari haqida biror-bir yomon fikr yuzaga keltirmaslikka harakat qiladi, asosan o'zlarini boy qilib ko'rsatmaydi, agar jinoyat, masalan, o'g'rilik sodir qilgan bo'lsa ham tanishlaridan hammaning oldida pul qarz so'raydi.

Ichki ishlar idoralari xodimlari turli toifadagi jinoyatchilarning psixologiyasini, sodir etilgan jinoyatiga qarab, u qaysi shaxs tomonidan jinoyat sodir etilganligini, sodir etilgan jinoyatning asosiy maqsadi va motivlarini mukammal bilishlari, zudlikda ehtiyot choralarini ko'rishlari, shuningdek, jinoyatchi shaxsning hamda jinoyatchi guruhlarining qilgan jinoyat xatti-harakatlari, ularning psixik holatlarini, individual psixologik xususiyatlarini jinoyatni ochish jarayonida psixologik bilimlar, psixologik usul va uslublardan mohirona foydalangan holda ochish qobiliyatiga ega bo'lishlari davr talabidir.

2-§ ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARI FAOLIYATIDA JINOYATNI OCHISHNING PSIXOLOGIK TUZILISHI

Jinoyat sodir qilgan shaxslarni qidirib topish va qo'lga olishda operativ xodim jabrlanuvchi, guvoh, qidiruvdagi shaxslar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishlari kerak. Chunki bu ma'lumotlar shaxsning qayerga ketishi mumkinligi, kim bilan bo'lishi, nima uchun bu jinoyatni sodir qilganligi haqida xulosa qilishiga imkon beradi. Jinoiy harakat o'zining dinamik xususiyatiga ega, sababi har bir qilmishning boshlanish va oxirgi bosqichi bo'lishi tabiiy. Ma'lumki, operativ-qidiruv faoliyatida jinoiy harakat quyidagi ikki bosqichga bo'linadi

1) motivatsion, ya'ni boshlang'ich, tayyorgarlik bosqichi;

2) maqsadning qat'iyiligi, ya'ni o'z maqsadi yo'lida irodaviy kuch ishlatish natijasida biror-bir qilmishning sodir etilishi.

Operativ xodim qidiruv faoliyatini amalga oshirishda sodir etilgan jinoyatga qarab jinoyatchining xulq-atvorini psixologik bashorat qilishi va uning psixologik portretini xayolan tasavvur etishi zarur. Chunki jinoyat sodir etganidan so'ng qidiruvdagi shaxsning ruhiyatida o'zgarishlar bo'ladi va bu ko'p jihatdan uning psixologik tuzilishiga bog'lik. Shu nuqtai nazardan, tezkor xodim qidiruv faoliyatini amalga oshirishda quyidagilarga e'tibor qaratishi zarur:

– sodir etilgan jinoyat ongli, reja asosida amalga oshirilganligini hisobga olish va shu asosda qidiruv tasmollarini tuzish;

– sodir etilgan jinoyat ayrim ijtimoiy normalarning buzilishi yoki ehtiyotsizlik natijasida amalga oshirilmaganligini hisobga olish. Chunki professional jinoyatchilarda oldindan tayyorgarlik ko'rish natijasida hissiy emotsional zo'riqish kamroq bo'ladi.

Jinoyat sodir qilgan shaxs psixologiyasida doimo sodir qilgan jinoyatimni hech kim topa olmasa yaxshi bo'lardi, buni uchun men barcha shart-sharoitlarni amalga oshirib qo'ydim, degan fikr turadi, Retsidivist shaxslar ko'pincha jinoyat sodir qilishlaridan oldin ilgari sodir qilgan jinoyatlaridagi xatolarini hisobga oladi, uni o'zicha tahlil qiladi va organ xodimi isbotlamasa, isbotlay olmasa yaxshi bo'ladi, degan xayol bilan yuradi. Jinoyat sodir qilgan shaxslarni qidirish faoliyatini psixologik jihatdan quyidagi bosqichlarga bo'lib o'rganish zarur.

Birinchi bosqichda qidiruvning sababi, maqsadi, jinoyatni kim yoki kimlar sodir etgani, sodir etish usullari, jinoyatchilarning jinoyat sodir qilishdan maqsad va vazifalari.

Ikkinchi bosqichda guvohlar va ularning ko'rsatmalari, ularga xos psixologik xususiyatlar, jinoyatchi shaxslarning psixologiyasini o'rganish (ya'ni jinoyatga aloqadorligini). Bunda:

- jinoyatchining tashqi ko'rinishini idrok etish;
- jabrlanuvchining tashqi ko'rinishini idrok etish;
- jinoyatchi shaxsning xatti-harakatlarini esda saqlab qola bilish;
- jinoyatchi shaxsning yuz tuzilishini tasvirlab berishi;

Uchinchi bosqichda jinoyatchi shaxs haqida ma'lumotlarni to'plash va ularni tahlil qilish:

- jinoyatchi shaxsning tashqi ko'rinishi haqida tasavvurga ega bo'lish;
- jinoyatchi shaxsning obrazini xayoliy tasavvur qila bilish;
- qidirish ishlarini olib borishda jinoyatchi shaxsni taxminiy bilish;
- yasharinish joylarini taxmin qila olish;
- qidiruvdagi shaxsni qo'lga olish uchun qo'llanadigan usullarni o'ylab topish.

To'rtinchi bosqichda operativ xodim qidiruv harakatlarini amalga oshirish jarayonida quyidagi holatlarni aniqlashi kerak:

- qidiruvdagi shaxsning ehtimol tutilgan harakatlari va yashirinish joylari;

- uning niqoblanishi;
- odatlari, qiziqishlari;
- xarakteri va temperamenti;
- qidiruvdagi shaxsning yaqin qarindoshlari, tanishlari haqida ma'lumotlarga ega bo'lish;

- qidiruvdagi shaxsning boshqa shaxslar bilan o'zaro aloqasi;
- qidiruvdagi shaxs qidiruv harakatlarini sezganda o'zini chetga olishi va aldash usullari;

- qidiruvdagi shaxsning intellektual va boshqa shu kabi psixologik tomonlarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi.

Qidiruvdagi shaxs xatti-harakati dinamik xarakterga ega. U qidiruvda qo'lga kiritilgan ma'lumotlar asosida vujudga keladi va o'zgarib boradi. Operativ xodimda qidiruv ishlarini olib borish uchun quyidagi psixologik sifatlar: psixologik tayyorgarlik, kasbiy mahorat, operativ xotira, mantiqiy tafakkur muhim hisoblanadi.

Dastlabki operativ tekshiruv, operativ kuzatuv va operativ ishlovdan ko'zlangan maqsadga erishish uchun ichki ishlar organlariga operativ qidiruv faoliyatidagi mavjud kuch, vosita, usullar va boshqa imkoniyatlarni belgilangan tartibda qo'llashga, operativ kombinatsiyalar o'tkazishga ruxsat beriladi.

Shu maqsadda operativ xodimlar ichki ishlar organlarining turli bo'linmalari bilan hamkorlik qiladilar, huquqni muhofaza qilishning boshqa organlari, shuningdek, tashkilotlar, korxonalar, muassasalar, jamoatchilik va alohida fuqarolarning yordamlaridan faol foydalanadilar.

Shunday qilib, jinoyat sodir qilgan shaxslarni qidirib topishda va qo'lga olishda operativ xodim jabrlanuvchi, guvoh, qidiruvdagi shaxslar haqida to'liq ma'lumotga ega bo'lishlari talab etiladi. Operativ xodim qanchalik ko'p ma'lumotga ega bo'lsa, yig'ilgan ma'lumot shaxsning qayerga ketishi mumkinligi, kim bilan bo'lishi, nima uchun bu sodir qilganligiga oydinlik kiritadi. Shuningdek, qidiruvdagi shaxsning ehtimol tutilgan harakatlari va yashirinish maqsadlarini, niqoblanishini, odatlari va qiziqishlarini, xarakteri va temperamentini, qidiruvdagi shaxsning yaqin qarindoshlari, tanishlari haqida ma'lumotlarni to'la egallashga imkon yaratadi. Mana shu yig'ilgan ma'lumotlardan unumli va mohirona foydalangan holda qidiruvdagi shaxsning boshqa shaxslar bilan o'zaro aloqasini aniqlash maqsadga muvofiq bo'ladi.

3-§. JINOYATCHILARNI QO'LGA OLISHDA PSIXOLOGIK OMILLARNI HISOBGA OLISH

Qo'lga olish – jinoyat sodir etishda gumon qilinayotgan shaxsga nisbatan uning jinoyatga aloqadorligini aniqlash hamda unga qamoq tarzidagi ehtiyot chorasini qo'llash masalasini hal qilish maqsadida qo'llaniladigan qisqa muddatli majburlash chorasi.

Gumon qilinuvchini quyidagi asoslardan biri mavjud bo'lgandagina qo'lga olish mumkin:

- agar shaxs jinoyat sodir etayotganida yoki bevosita uni sodir etganidan keyin qo'lga tushgan bo'lsa;
- shohidlar, jumladan jabrlanuvchi bu shaxsni jinoyat sodir etgan shaxs sifatida to'g'ridan-to'g'ri ko'rsatganlarida;
- gumon qilinuvchining o'zida yoki kiyimida, yonida yoki uyida jinoyatning aniq izlari topilganida.

Gumon qilinuvchini qo'lga olish – shaxsga majburiy (qonun doirasida) ta'sir ko'rsatish, uning erkinligini cheklash bilan bog'liq bo'lgan tergov harakati.

Qo'lga olish vaziyati odatda o'zining jadalligi, holatlarning tez o'zgarishi bilan ajralib turadi. U zudlik bilan mas'uliyatli qarorlar qabul qilish, vaziyatni har tomonlama tahlil etish, vaqt tanqisligi sharoitida qat'iyat bilan harakat qilishni talab etadi.

Qo'lga olish ijrochilari maxsus tayyorgarlik ko'rgan tezkor xodimlardir. Biroq bir qator hollarda ushlash dalillarni topish, qayd etish va olish bilan bog'liq bo'lishi mumkinligi sababli, tergovchining unda ishtirok etishi zarur bo'ladi. Tergovchi bunday vaziyatda tergov harakatining tashkilotchisi va rahbari hisoblanadi.

Qo'lga olishda ushlanayotgan shaxsning psixologik xususiyatlarini, uning muayyan vaziyatlarda ehtimol tutilgan harakatlarini inobatga olish zarur. Bularning bari muayyan kasbiy bilimlarga ega bo'lishni, refleksiv, nostandart fikr yuritishni, ushlanayotgan shaxs xatti-harakatlarini oldindan ko'rishni talab etadi. Bunda ushlanayotgan shaxsning ijtimoiy xavflilik darajasi, jismoniy va hissiy-irodaviy xislatlari (tajovuzkorligi, dadilligi va shu kabilar) haqidagi ma'lumotlar muhimdir. Qo'lga olinayotgan shaxsning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari – uning g'ayriijtimoiyligi (retsdivligi), axloqsizligi, psixopatik jihatlari (affektivligi) va boshqalarning darajasini ham inobatga olish muhimdir. Ushbu holatlarni inobatga olgan holda ushlash joyi, vaqti va usuli haqida qaror qabul qilinadi. Ushlash ishtirokchilarining xavfsizligini ta'minlash uchun choralar ko'rilishi kerak.

Mazkur tergov harakatini muvaffaqiyatli o'tkazish uchun ushlana-yotgan shaxsning ayni paytdagi ruhiy holatini ham hisobga olish lozim. Yuqori darajadagi xavflilik, zo'riqish, umidsizlik, nafrat, affekt, stress, frustratsiya, shuningdek, alkohol va narkotiklardan mastlik keskin jismoniy harakatlar qilinishiga, tajovuzkor qarshilik ko'rsatish yuzaga kelishiga sharoit yaratadi.

Tajovuzkor, qurollangan jinoyatchini ushlash favqulodda xususiyatga ega bo'lmagan hollarda (agar, masalan, jinoyatchining yo'li to'silgan va u yashirinish va atrofdagilarga zarar yetkazish imkoniga ega bo'lmasa) ushlashni haddan tashqari tezlashtirmaslik kerak – chorasizlik holatini cho'zish ushlash uchun qulay ruhiy sharoit yaratadi.

Qurollangan huquqbuzarlarni qo'lga olishda quyidagilar amalga oshiriladi:

- qo'lga olish joyini to'sish;
- to'silgan hududda jamoat tartibi saqlanishini kuchaytirish;
- qo'lga olish hududidagi rejimli tadbirlar;
- qo'lga olish hududidan begona fuqarolarni chiqarib yuborish;
- qo'lga olish, to'sish, himoyalash va zaxira guruhlarini shakllantirish;

- tibbiy va boshqa ta'minot guruhlarini shakllantirish;
- joyni niqoblash, razvedka tadbirlari, merganlarni joylashtirish;
- ehtimol tutilgan ruhiy va jismoniy kurash imkoniyatlarini taxminan baholash;

- huquqbuzarlarni taslim bo'lishga majburlash choralari;
- jismoniy ushlar rejasini (maxsus operatsiya rejasini) ishlab chiqish;
- qo'lga olish ishtirokchilariga ijobiy-ruhiy ta'sir ko'rsatish.

Maxsus operatsiya rahbari operativ vaziyatni baholaydi, ushlar haqida qaror qabul qiladi, ushlarining har bir ishtirokchisiga aniq vazifalar qo'yadi, maxsus vositalar va quoldan kerak bo'lganda foydalanish tartibini belgilaydi. Qo'qqisdan harakat qilish, operatsiya boshida esa shovqin bilan chalg'itish omilidan samarali foydalaniladi.

Ushlar guruhi ushlanayotganlarga qaraganda ancha ko'p (kamida 4:1) bo'lishi kerak¹.

Kuchga asoslangan harakatlar boshlanguniga qadar hokimiyat vakili huquqbuzarlarni o'z ixtiyori bilan taslim bo'lishga chaqiradi, qurol ishlatilishi mumkinligi haqida ogohlantiradi.

Yashiringan huquqbuzarlarga qaratilgan murojaat qisqa, xushmuomala, xotirjam va ishonarli bo'lishi kerak. Murojaat so'ngida «ushlangan vaqtingizda sizga insoniy munosabatda bo'linishini kafolatlayman» jumlasini bo'lishi kerak.

Garov sifatida tutqunlikka olinganlar bo'lmasa va qurol bilan qarshilik ko'rsatilsa, merganlar ushlanayotganlarning hayotiga xavf tug'dirmaydigan jarohat yetkazgan holda qurol ishlatadilar. Garovga olingan shaxslar bo'lganida esa qurol o'linga olib keladigan tarzda qo'llaniladi.

Yashiringan huquqbuzarlarni ushlarida ko'pincha ular bilan ruhiy ta'sir ko'rsatadigan muzokaralarga kirishish zarurati yuzaga keladi. Muzokara – huquqbuzarlarni bundan buyon jinoiy harakatlardan voz kechishga ko'ndirish maqsadida ularga qonuniy-ruhiy ta'sir ko'rsatish. Muzokaralarda ruhiy aloqa o'rnatish eng qiyin vazifa hisoblanadi.

Mantiqiy dalillash bilan birga huquqbuzarning hissiy-irodaviy o'ziga xosliklariga ta'sir ko'rsatish (qarindoshlik hissiyotlarini qo'zg'atish, altruistik hissiyotlar, yengilishning muqarrarlighi hislari va sh.k.) usullaridan ham jadal foydalaniladi.

¹ Qarang: *Еникеев М.И.* Юридическая психология. – СПб., 2005. –С. 185.

Muzokaralar razvedka maqsadlarida, zarur hollarda esa huquqbuzarni kuch ishlatib ushlab olishdan avval uni ruhiy toliqtirish maqsadida ham olib boriladi.

Muzokaralar olib boriladigan jinoiy vaziyatlar ro'yxati qonunda nazarda tutilgan. Muzokara olib boruvchi shaxslar oshkor etilmaydi.

Muzokaralarni vakolatli shaxslar olib boradilar. Muzokarachining nutqi ravon, ishontirish va hissiy ta'sir ko'rsatish qobiliyatiga ega, operativ va refleksiv tafakkuri rivojlangan, simpatiyasi – shaxsiy jozibasi bo'lishi kerak. Ular maxsus tayyorgarlikdan o'tadilar.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida jinoyatchilarni qidirishning psixologik muammolarini ayting.
2. Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatida jinoyatlarni ochish qanday psixologik tuzilishiga ega?
3. Jinoyat sodir qilgan shaxslarni qidirish faoliyati psixologik jihatdan qanday bosqichlarni o'z ichiga oladi?
4. Jinoyatchilarni qo'lga olishda qanday psixologik omillarni hisobga olish kerak?
5. So'roq qilish jarayoniga psixologik tayyorgarlik ko'rishda nimalarga e'tibor berish kerak?
6. Xodimning so'roq davomidagi kommunikativlik sifatlariga nimalar kiradi?
7. Yuzlashtirish jarayonida shaxslarning psixologik holatini tavsiflang.
8. Yuzlashtirish jarayonida psixologik ta'sir etishning qanday usullari mavjud?

13-mavzu

ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARINI TAYYORLASHNING KASBIY PSIXOLOGIK ASOSLARI

1-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARINI TAYYORLASHNING PSIXOLOGIK MAZMUNI

Ichki ishlar idoralari faoliyatini takomillashtirishning asosiy yoʻnalishlaridan biri xodimlarni psixologik jihatdan tayyorlashdir. Har qanday kasbiy faoliyat insonga muayyan talablar qoʻyadi hamda uning shaxsi va butun turmush tarzida oʻziga xos iz qoldiradi. Ichki ishlar idoralari xodimi kasbiy faoliyat samaradorligini belgilab beruvchi qanday shaxsiy xislatlarga ega boʻlishi lozimligini aniqlash uchun ushbu faoliyatning oʻzini psixologik jihatdan tahlil qilish, uning oʻziga xos jihatlarini aniqlash, tarkibiy tuzilishini ochib berish zarur. Kasbiy faoliyatning qonuniyatlarini aniqlash uni nafaqat oʻrganishga, balki takomillashtirishga ham qaratilgan tashkiliy tadbirlar tizimini ishlab chiqishga imkon beradi.

Ichki ishlar idoralari xodimlarini psixologik jihatdan tayyorlashdan koʻzlangan *maqsad* ularda xizmat faoliyatining har qanday murakkab sharoitlarida kasbiy jihatdan toʻgʻri, aniq, yuqori ishchanlik bilan harakatlanish koʻnikmalarini shakllantirishdan iborat.

Ichki ishlar idoralari xodimlarining shaxsiy, birinchi navbatda, kasbiy jihatdan muhim xislatlariga alohida talablar qoʻyiladi. Ushbu faoliyat xodimlarda hissiy-irodaviy barqarorlikni, stress holatlarini vujudga keltiruvchi omillar taʼsiriga qarshi psixologik immunitet shakllantirishni talab etadi.

Psixologik tayyorgarlikning asosiy *vazifalari* quyidagilardan iborat:

- xodimlarning ichki ishlar idoralari uchun tipik boʻlgan stress omillar va ularning taʼsiriga psixologik chidamliligini oshirish;

- xodimlarda psixologik xislatlarni rivojlantirish, har qanday vazifani operativ xizmat faoliyatining turli murakkab va xavfli sharoitlarida ham muvaffaqiyatli bajarishlariga yordam beruvchi uquv va koʻnikmalarning oʻziga xos jihatlarini shakllantirish.

Psixologik tayyorgarlik xodimlar kasb mahoratining tarkibiy qismidir. U xodimning shakllangan va rivojlangan psixologik xususiyatlari majmui boʻlib, operativ xizmat faoliyatining oʻziga xos va muhim psixologik xususiyatlariga javob beradi va uni amalga oshirishning zarur shart-sharoitlaridan biri hisoblanadi.

Psixologik tayyorgarlik xodimning kasb mahoratini keskin oshiradi. Ilmiy tadqiqotlar va mavjud ijobiy tajriba professional taʼlim tizimiga psixologik tayyorgarlikni maqsadga yoʻnalgan tarzda oshirib borishning

maxsus vazifalari, shakl va usullarini kiritish zarurligini ko'rsatmoqda. Bugungi kunda psixologik tayyorgarlik – ichki ishlar organlari kasb tayyorgarligining muhim tarkibiy qismidir. «Shaxsiy tarkib sifati uning kasbiy mahorati darajasi, axloqiy-ruhiy darajasi, jismoniy tayyorgarligi va intizomi bilan belgilanadi»¹.

Ichki ishlar idoralari xodimlarining psixologik tayyorgarligi xodimlarga operativ xizmat vazifalarini muvaffaqiyatli va samarali bajarish uchun zarur bo'lgan sifatlarni shakllantirish, rivojlantirish va faollashtirish bo'yicha maxsus tashkil etilgan maqsadga muvofiq ta'sir ko'rsatish jarayonidir.

Psixologik tayyorgarlik xizmat faoliyatining xususiyatlariga bog'liq. Shunga ko'ra, psixologik tayyorgarlikning mazmuni aniq ifodalangan kasbiy yo'nalishga ega bo'lmog'i lozim.

Xodimlar psixologik tayyorgarligining mazmuniga quyidagilarni kiritish mumkin:

- jinoyatchilikka qarshi kurashga psixologik jihatdan tayyor bo'lish xislatlarini shakllantirish;
- maxsus operativ xizmat faoliyatining turli jihatlariga psixologik yo'nalganlikni rivojlantirish;
- kasbiy jihatdan muhim bo'lgan bilish xislatlarini shakllantirish va rivojlantirish;
- turli toifadagi fuqarolar bilan psixologik aloqa o'rnatish uquv va ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish;
- operativ xizmat faoliyatining turli vaziyatlarida rolga kirishish ko'nikmalarini ta'minlash;
- fuqarolar bilan muloqotga kirishning murakkab, nizoli vaziyatlarida ta'sir etishning psixologik-pedagogik usullarini qo'llash mahoratini shakllantirish;
- operativ xizmat faoliyatining og'ir vaziyatlarida o'zini tuta olish va psixologik barqarorlikni ta'minlash;
- shaxsning ijobiy hissiy-irodaviy xislatlarini rivojlantirish, xodimlarga o'zini tutish va boshqarish usullarini o'rgatish;
- irodaviy faollikni va irodaviy harakat ko'nikmalarini shakllantirish;
- ishdagi ruhiy zo'riqishlarga tayyorlash.

Jinoyatchilikka qarshi kurashda psixologik jihatdan tayyorlash. Ma'lumki, bu psixologik tayyorgarlikdagi eng muhim jihatdir. Bu o'rinda asosiysi xodimlarning kasbiy yo'nalganligini shakllantirish, ularda faoliyatga nisbatan barqaror kasbiy qiziqishni rivojlantirish hisoblanadi.

¹ Каримов И.А. Ўзбекистон XXI аср бўсағасида: хавфсизликка тахдид, барқарорлик шартлари ва тараққиёт кафолатлари. – Т., 1998. –128-б.

Shuningdek, bu tayyorgarlik xodimlarda har qanday qonunbuzarlikka nisbatan kelishmovchilik, huquqiy normalarni soʻzsiz bajarishdan iborat barqaror odatni, kuchli rivojlangan haqiqat, adolat va qonuniylik hissini shakllantirishni taqozo etadi.

Maxsus operativ xizmat faoliyatining turli jihatlariga psixologik yoʻnalganlikni rivojlantirish. Bu xodimlarni psixologiya asoslari bilan tanishtirishni, ularda oʻz ishlarida odamlar, guruhlar psixologiyasini inobatga olish koʻnikmalari va odatlarini shakllantirishni taqozo etadi. Operativ xizmat faoliyatining psixologik jihatlarini tushunish xodimlarning oʻtkaziladigan tergov, operativ qidiruv va boshqa harakatlardagi psixologik xususiyatlarni bilishlari va hisobga olishlarini nazarda tutadi.

Kasbiy jihatdan muhim boʻlgan bilish xislatlarini shakllantirish va rivojlantirish. Ushbu xislatlar xodimlar bilish faoliyatining samaradorligini taʼminlaydi. Bilish faoliyatiga kasbiy ziyraklik, idrok, kuzatuvchanlik, xotira, tafakkur va tasavvur xosdir. Ushbu xislatlarni rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlar xodimlarning kasbiy jihatdan muhim maʼlumotlarni esda olib qolish, esda saqlash va qayta esga tushirish samaradorligini oshirish qoidalarini, mantiqiy fikrlash va ijodiy tasavvurni rivojlantirishning asosiy usullari va ularga doir bilimlarni egallashlariga yoʻnaltirilgan. Oʻtkazilgan tadqiqotlar (A.M.Stolyarenko, A.A.Volkov, O.YE.Saparin) mazkur xislatlarni amaliy mashgʻulotlar va maxsus mashqlar yordamida maqsadli rivojlantirish natijani 2–3 marta yaxshilashga imkon berishini koʻrsatadi.

Turli toifadagi fuqarolar bilan psixologik aloqa oʻrnatish uquv mahorati hamda koʻnikmalarini shakllantirish va rivojlantirish. Ichki ishlar organlari xodimlarining faoliyatini turli toifadagi fuqarolar (jabrlanuvchilar, guvohlar, gumon qilinuvchilar, maxsus hisobda turganlar va h.k.) bilan doimiy muloqotda boʻlishsiz tasavvur etish mumkin emas. Olinadigan operativ jihatdan muhim axborotning sifati xodimlarning ular bilan muomala qilish, psixologik aloqa oʻrnatish, ishonchli munosabatga kirishish qobiliyatiga bogʻliq. Bu esa, oʻz navbatida, butun faoliyatning samaradorligiga taʼsir koʻrsatadi. Psixologik tayyorgarlik davomida xodimlar psixologik aloqa oʻrnatish usullari va yoʻllari tizimini egallashlari kerak. Ularda notanish kishilar bilan tezda aloqa oʻrnatish va ularni oʻziga moyil qilish, odamlarning fikrini eshita olish, muloqot jarayonida psixologik toʻsiqlarni yenga olish mahorati shakllanishi lozim. Psixologik tayyorgarlik xodimlarning psixologik aloqa oʻrnatish jarayonini yengillashtirishga imkon beruvchi muayyan qoidalarni oʻzlashtirishlarini taqozo etadi.

Operativ xizmat faoliyatining turli vaziyatlarida rolga kirishish koʻnikmalarini shakllantirish. Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy

mahoratini tashkil qiluvchi muhim tarkibiy qismlardan biri jinoyatlarni ochish yoki ularning oldini olish uchun zarur axborotni olish maqsadida foydalanadigan rolga kirish ko'nikmalaridir. Shu bois, psixologik tayyorgarlik davomida xodimlar o'zlarining ichki ishlar xodimi ekanliklarini, haqiqiy holatlarni, muloqotga kirishishdan ko'zlagan maqsadlarini niqoblay olish mahoratini shakllantirishlari kerak.

Fuqarolar bilan muloqotga kirishishning murakkab, nizoli vaziyatlarida ta'sir etishning psixologik-pedagogik usullarini qo'llash mahoratini shakllantirish. Fuqarolar bilan muomala qilish jarayonida yuzaga keladigan nizoli vaziyatlar ichki ishlar organlari xodimlari faoliyatida odatiy holdir. Shu bois xodimlarda nizoli vaziyatni bartaraf etish mahoratini shakllantirish, ularga nizolarni hal qilish usullarini o'rgatish juda muhim. Xodimlar faoliyatining samaradorligi ko'p jihatdan odamlarga psixologik ta'sir ko'rsatishning ishontirish, majburlash, rag'batlantirish singari muayyan usullaridan mohirlik bilan foydalanishlariga bog'liq. Xodimlarda nizoli vaziyatda o'zini tutishning turli taktik usullarini qo'llash hamda nizoli vaziyatdan operativ maqsadda foydalanish ko'nikmalari ham shakllanishi kerak.

Operativ xizmat faoliyatining og'ir vaziyatlarida o'zini tuta olish va psixologik barqarorlikni ta'minlash. Xodimlar o'zlarining kundalik amaliy ishlarida kasbiy vazifalarini bajarish sifatiga ta'sir etishi mumkin bo'lgan ko'plab noqulay psixologik holatlar ta'siriga duch keladilar. Psixologik barqarorlik xodimlarning salbiy holatlar ta'siriga tushmaslik qobiliyatida namoyon bo'ladigan psixologik tayyorgarlikning muhim ko'rsatkichlaridan biri sifatida qaraladi. Bu o'rinda operativ xizmat vazifalarini bajarish chog'ida mazkur qiyinchiliklarni oldindan ko'rish qobiliyatini shakllantirish muhim. Psixologik barqarorlikning shakllanishi xodimlarning eng katta psixologik qiyinchiliklar sharoitida o'z vazifalarini kamchiliksiz bajarish mashqini olishiga yordam beradi. Bunga mashqlar va amaliy mashg'ulotlar jarayonida og'ir vaziyatlarni modellashtirish yo'li bilan erishish mumkin.

Shaxsning ijobiy hissiy-irodaviy xislatlarini rivojlantirish, xodimlarga o'zini tutish va boshqarish usullarini o'rgatish. Xodimlarning psixologik barqarorligini va og'ir vaziyatlarda o'zini tuta bilish qobiliyatini shakllantirish ularda mas'uliyat, muvaffaqiyatsizlikka chidash, tavakkalga moyillik va barqarorlik, o'zini boshqara olish, sobitlik kabi muayyan hissiy-irodaviy xislatlarni shakllantirishni taqozo etadi. Xodimlar o'z xatti-harakatlarini va his-tuyg'ularini nazorat qilish va boshqarish usullarini egallagan bo'lishlari kerak. Ular mashg'ulot va mashqlar jarayonida o'zlarini boshqarish, asabiy zo'riqishni yo'qotish, ichki imkoniyatlarni qo'yilgan vazifani bajarishga safarbar qilish usullarini egallaydilar.

Irodaviy faollik va irodaviy harakat ko'nikmalarini shakllantirish. Ichki ishlar idoralari xodimlari o'zlarining amaliy faoliyatlarida vazifani sifatli bajarishni qiyinlashtiradigan, ba'zan esa qo'yilgan maqsadga erishishga to'sqinlik qiladigan turli xil qiyinchiliklar va to'siqlarga duch keladilar. Bunday vaziyatlarda ular ushbu qiyinchilik va to'siqlarni yengishga undovchi irodaviy faollikni namoyish etishlariga to'g'ri keladi. Irodaviy harakat ko'nikmalarini rivojlantirishga mashg'ulotlar jarayoniga qo'yilgan vazifani bajarishga to'sqinlik qiluvchi muayyan elementlar, to'siqlar kiritish yordam beradi. Bunday mashqlar jarayonida to'plangan irodaviy faollik tajribasi shaxs irodasini, irodaviy xislatlarini rivojlantirishga ta'sir etadi.

Ishdagi ruhiy zo'riqlarga tayyorlik. Ichki ishlar idoralari xodimlari faoliyatiga xos xususiyatlardan biri shundaki, ta'sir etuvchi omillar ko'pincha stress holatini keltirib chiqaradi, asab tizimiga haddan tashqari katta og'irlik tushadi. Bu, o'z navbatida, ular amalga oshiradigan faoliyatning samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu bois xodimlar ushbu jarayonlar kechishining asosiy qonuniyatlari hamda qisqa vaqt ichida ish qobiliyatini tiklashga va ortiqcha asabiy zo'riqlashni bartaraf etishga yordam beradigan usullar (chunonchi, psixologik boshqaruv mashqlarini bajarish usullari) bilan tanishtirilishi zarur.

Bundan tashqari, xizmat vazifalarni samarali bajarishda maxsus poligonlar, trenajyorlar, har xil to'siqlar, psixologik tayyorgarlik xonalari-ning xizmati beqiyosdir.

2-§. KASBIY-PSIXOLOGIK TRENING HAQIDA TUSHUNCHA VA UNING ASOSIY SHAKLLARI

Xodimlar psixologik tayyorgarligining mohiyatini belgilovchi markaziy bo'g'in va o'zak uni o'tkazish usullaridir. Bu o'rinda operativ xizmat vazifalarini samarali bajarishga imkon beruvchi psixologik tayyorgarlik rivojlantiriladigan va uning zarur darajasiga erishishga yordam beradigan usullar nazarda tutiladi. So'nggi vaqtlarda psixologik tayyorgarlikni tashkil etishda ichki ishlar xodimlarining kasbiy psixologik treningidan foydalanish borgan sari ko'proq ahamiyat kasb etmoqda. Kasbiy-psixologik trening xodim shaxsining kasbiy muhim xislatlarini samarali rivojlantirishga imkon beruvchi maqsadga qaratilgan mashqlar tizimidir. Ushbu trening xodimning kasbiy faoliyati samaradorligini oshiradigan tegishli psixologik usullarni egallashini ham taqozo etadi.

Psixologik tayyorgarlikni amalga oshirish uchun quyidagi *kasbiy-psixologik trening usullari* qo'llaniladi:

- bilish xislatlari treningi;
- kommunikativ trening;
- rolga kirish treningi;
- psixologik boshqaruv mashqlari;
- psixo-texnik o‘yinlar.

Kasbiy psixologik trening usullari operativ xodim uchun zarur bo‘lgan xislatlar, ko‘nikmalar va mahoratni samarali shakllantirish va rivojlantirishga imkon beradi.

Bilish xislatlari treningiga kasbiy xotira, kasbiy kuzatuvchanlikni rivojlantirish va kasbiy idrok tajribasini to‘plash bo‘yicha treninglar, kasbiy ziyraklikni rivojlantirish bo‘yicha mashqlar kiritiladi.

Kommunikativ trening psixologik aloqa va ishonchli munosabat o‘rnatish, operativ qiziqish uyg‘otuvchi shaxslarga psixologik ta’sir ko‘rsatish ko‘nikmalarini egallashni o‘z ichiga oladi.

Xodimlar operativ xizmat vazifalarini bajarish jarayonida turli rollarni bajarishlariga to‘g‘ri keladi. Boshqa qiyofaga kirish, o‘z xatti-harakatlarini niqoblash va asoslash qobiliyati ichki ishlar xodimlari kasbiy mahoratining zaruriy tarkibiy qismi bo‘lib, unda tegishli xislatlarni shakllantirish uchun *rolga kirish treningi* katta ahamiyat kasb etadi. Rolga kirish ko‘nikmalari rol gimnastikalari, ya’ni nutqqa va nutqsiz vositalarga tegishli rolga mos tashqi ifodali belgilar bag‘ishlash, ushbu vositalarni qo‘llashda improvizatsiya qilish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan maxsus mashqlarni bajarish orqali rivojlantiriladi.

Hissiy-irodaviy jarayonlarni boshqara olish ko‘nikmalarini egallash uchun *psixologik boshqaruv mashqlaridan* foydalaniladi. Bu mashqlar shaxsning hissiy holatlarini boshqarishga, ortiqcha asabiylik, zo‘riqishni bartaraf etishga, xodimning faoliyatida muayyan ijobiy kayfiyat yaratishga imkon beruvchi o‘zini o‘zi boshqarishning eng oddiy usullaridan foydalanish ko‘nikmalarini egallashga qaratilgan. Ushbu guruhga autogen mashqlar, irodaviy o‘zini o‘zi boshqarish usullarini egallash ham kiritilgan.

Psixotexnik o‘yinlar xodimlarni psixologik tayyorlashning samarali usuli bo‘lib, o‘yin tarzidagi xatti-harakatlarni bajarish orqali muayyan xislatlarni shakllantirish uchun qo‘llaniladi. Psixotexnik o‘yinlar psixologik jihatdan amaldagi vaziyatlarga yaqin bo‘lgan, haqiqatda mavjud bo‘lgan vaziyatlarni qaror toptirishga asos bo‘ladigan muayyan rollarni, o‘zaro harakatlarni bajarishni nazarda tutadi.

Psixologik tayyorgarlik usullariga *operativ xizmat faoliyati sharoitlari va qiyinchiliklarini psixologik modellashtirish* ham kiritiladi. Bu operativ xizmat faoliyatining haqiqiy vaziyatlariga yaqin bo‘lgan tashqi va ichki (psixologik) sharoitlarni yaratishga imkon beruvchi yo‘llar, usullar va vositalar majmuidir.

Psixologik tayyorgarlik usullari orasida *amaliy vazifalarni psixologik tahlil qilish va bajarish usuli* ham ajratilishi mumkin. Ushbu usulning afzalligi xodimlar kasbiy psixologik tayyorgarligining darajasini haqiqatda tekshirish imkoniyatidadir. Amaliy vaziyatlarni hal qilish xodimlarga erishilgan amaliy bilimlar, ko'nikmalar va uquvlarni operativ xizmat faoliyatida qo'llashga imkon beradi.

Kasbiy psixologik trening vazifalari, mazmuni hamda amalga oshirish yo'llarining murakkabligi va mas'uliyatliligi uni o'tkazishni tashkil etishga va usullariga yuqori talablar qo'yilishini belgilab beradi.

Kasbiy psixologik treningni amalga oshirishda uni tashkil etishning muayyan prinsiplariga suyanish zarur.

Quyidagi umumiy prinsiplar mavjud:

- treningning ilmiy asoslanganligi va maqsadga muvofiqligi;
- treningning kasbiy yo'nalganligi;
- uni o'tkazishda muntazamlilik va ketma-ketlik;
- ta'lim oluvchilarning ongliligi va faolligi;
- tayyorgarlik ko'rishning barcha uchun osonligi.

Kasbiy-psixologik treningning qo'llaniladigan vosita va usullari majmuining *ilmiy asoslanganligi va maqsadga muvofiqligi* uning psixologik jihatdan nozik jihatlarini chuqur va aniq bilish hamda yuridik psixologiya va pedagogika tavsiyalariga rioya qilish zarurligidan kelib chiqadi.

Treningning kasbga yo'nalganligi tayyorgarlik vazifalari va mazmunining xodimlar kasbiy faoliyatining xususiyatlari va ular duch keladigan psixologik qiyinchiliklardan kelib chiqib maksimal darajada aniqlik kiritilishida ifodalanadi. Shuningdek, ana shundan kelib chiqib o'quv vazifalari, usullari, obyektlarini tanlash, shart-sharoitlar va harakatlarni imitatsiya qilish zarur.

Kasbiy psixologik treningni o'tkazishda *muntazamlilik va ketma-ketlik* yangi bilim, ko'nikma va uquvlar avvalgilari asosida egallanganda, avvalgilari esa rivojlantirishni talab etganda psixologik tayyorgarlikni o'tkazishda qat'iy mantiqiy aloqa bo'lishini talab etadi. Bunda oddiydan murakkabga, sinalgandan sinalmaganga tomon borish; mashq qiluvchilarning haqiqiy bilimlarini va avvalgi mashg'ulotlarda erishgan natijalarini to'liq hisobga olgan holda katta, ammo bajarsa bo'ladigan qiyinchiliklarni yaratish zarur. Ushbu mashg'ulot topshiriqlari (vazifalari, sur'ati, sharoitlari va sh.k.)dagi qiyinchiliklar avvalgilaridan biroz ko'proq bo'lgani ma'qul. Agar mashq qiluvchi, harakat qilishiga qaramay, vazifani umuman bajara olmayotgan bo'lsa, qiyinchilikni kamaytirish lozim.

Mashqlar vaqtidagi qiyinchiliklar talabalarning imkoniyatlarini safarbar qiladi, ta'lim jarayoni tezlashadi, natijalar ham oshib boradi.

Vazifalar oddiy, oson bajariladigan bo'lsa, mashg'ulotlarga qiziqish pasayadi, ta'lim sur'atlari sekinlashadi.

Ta'lim oluvchilarning ongliligi va faolligi prinsipi xodimlarning o'z qobiliyatlarini takomillashtirib borishlari, bilim olishlarini faollashtirish, psixologik tayyorgarlik bo'yicha mashg'ulotlarga barqaror qiziqishlarini shakllantirishga qaratilgan ongli faoliyatini ta'minlashdan iborat. Mashq qiluvchi nimani va qanday tartibda bajarish kerakligini aniq tushunib olishi zarur. Bunda harakatni egallash sur'atlari va darajasi hamda amaliyotda bajarish samaradorligi oshadi.

Tayyorgarlik ko'rishning osonligi prinsipi psixologik tayyorgarlikni xodimlarning zarur bilimlar hamda talab etilayotgan ko'nikma va uquvlarni o'z aqliy va jismoniy kuchlarini muayyan darajada zo'riqtirish evaziga ongli ravishda o'zlashtira olishlari uchun qulay tarzda tashkil etish va o'tkazishni talab etadi.

Kasbiy psixologik treningni samarali tashkil etishning muhim shartlaridan biri xodimlarning o'z imkoniyatlarini, kasblari uchun muhim shaxsiy xislatlarining rivojlanganlik darajasini bilishlaridir. Bu esa xodimga tayyorgarlik dasturini to'g'ri belgilash, o'z kuchlarini kerakli yo'nalishda jamlash imkonini beradi. Bu borada xodimga o'z psixologik imkoniyatlarini yaxshiroq bilish imkonini beradigan muayyan oddiy psixodiagnostik usullardan foydalanish katta yordam berishi mumkin.

3-§. PSIXOLOGIK TAYYORGARLIK XODIMLARNI KASBIY KO'NIKMA VA MALAKALARINI SHAKLLANTIRISHNING ASOSI

Psixologiyada shaxsning kasbiy mahoratini tadqiq qilishda S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontyev, B.G.Ananyev va boshqa psixolog olimlar tomonidan ishlab chiqilgan hamda rivojlantirilgan ong va faoliyat birligi tamoyiliga fundamental kategoriya sifatida yondashiladi.

Ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy kamoloti muammosini tadqiq etishda T.V.Kudryavsev tomonidan ishlab chiqilgan shaxsning kasbiy kamoloti uzoq davom etuvchi, ko'p jabhali va harakatchan jarayon ekanligi hamda u o'z taraqqiyoti davomida to'rt bosqichni bosib o'tishini e'tirof etuvchi qarashlar nazariy asos bo'lib xizmat qildi.

T.V. Kudryavsev nazariyasi bo'yicha kasbiy kamolotning bosqichlarini quyidagicha ifodalash mumkin:

- 1-bosqich – kasbiy niyat;
- 2-bosqich – ta'lim va tarbiya;
- 3-bosqich – kasbga kirish;
- 4-bosqich – kasbiy mahorat.

Har qanday mutaxassislikda kasbiy mahoratga erishish davri uzoq va qiyin kechadi. Mazkur muammoning nazariy jihatlarini B. G. Ananyev, Ye. A. Klimov, A. I. Alekseyev, R. Z. Gaynutdinov, E. G. G'oziyev, U. Tadjixanov, Z. S. Zaripov, S. V. Asyamov, Ye. Yu. Agzamova, R. M. Maxmudov va boshqalarning tadqiqotlarida ishlab chiqilgan. Mazkur olimlarning tadqiqotlarida kasbiy faoliyatning boshqaruvda bevosita ishtirok etadigan alohida shaxs tuzilmalari hamda ularning ontogenezi, tuzilishi, vazifalari, imkoniyatlari, shakllanish qonuniyatlari, huquqiy madaniyati va boshqa masalalar tahlil qilingan. Bir qator ilmiy ishlarda odam tomonidan o'z shaxsiy sifati, xususiyatlarini aks ettirishi va anglashining nazariy ahamiyati bilan birgalikda, ularni takomillashtirishda amaliyotning muhim ekanligi, ya'ni shaxsning kasbiy xususiyatlari va kasbiy mahorati o'rtasidagi o'zaro bog'lanish ham e'tirof etiladi.

Xodim kasbiy faoliyatining asosiy psixologik xususiyatlari va tarkibiy elementlarini ko'rib chiqish ham uning faoliyati qanchalik murakkab va serqirraligidan dalolat beradi.

Kasbiy faoliyat xodimga ko'plab turli xil talablar qo'yadi, ular orasida eng muhimlaridan biri – *shaxsda kasbiy xislatlarning rivojlangan bo'lishi*. Bunga birinchi navbatda quyidagilar kiradi:

- shaxsiga xos xislatlarning kasbiy-psixologik yo'nalganligi;
- psixologik barqarorlik;
- rivojlangan irodaviy xislatlar: murakkab vaziyatlarda o'zini tuta bilish, jasurlik, mardlik, oqilona tavakkalga moyillik;
- yaxshi rivojlangan kommunikativ xislatlar;
- turli toifadagi kishilar bilan tezda aloqaga kirisha olish, ishonchli munosabatlar o'rnatish olish va uni saqlay bilish;
- turli xil profilaktik ishlarni amalga oshirishda fuqarolarga psixologik ta'sir ko'rsatish olish qobiliyati;
- rivojlangan, kasbiy jihatdan muhim bo'lgan bilish xislatlari: kuzatuvchanlik va diqqatlilik, rivojlangan xotira, ijodiy tasavvur;
- rivojlangan tafakkur, aqliy ishga moyillik, farosat, rivojlangan intuitsiya; ziyraklik, murakkab vaziyatdan chiqib keta olish.

Ushbu xislatlar insonga tug'ilganidan xos emas, ularni shakllantirish va rivojlantirish – davomli va qiyin jarayon, ammo u ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy shakllanishi uchun zarur shartdir. Ushbu xislatlarning xodim shaxsida bo'lmasligi yoki yetarli rivojlanmaganligi o'z funksional vazifalarini me'yorida bajarishiga xalaqit beradi, faoliyatida xatolarga yo'l qo'yishiga, o'z kasbiga moslasha olmasligiga va kasbiy buzilishiga olib keladi. Shu bois xodimlarda ushbu xislatlarni shakllantirishga xizmat qiladigan kasbiy-psixologik tayyorgarlik katta ahamiyat kasb etadi.

Ichki ishlar organlari xodimlarining xizmat jarayonida o'z holatini boshqarish zarur bo'lgan vaziyatlar tez-tez yuzaga keladi. Ruhiy va jismoniy zo'riqishlar haddan tashqari katta bo'lganda, buning ustiga xodim o'z xatti-harakatlarini yomon boshqarganda asabiylashish yuzaga keladi. Bu esa faoliyat samaradorligini pasaytiradi va uning noto'g'ri tashkil etilishiga, ishda jiddiy xato va kamchiliklarga olib kelishi mumkin. Bunday vaziyatlarning takrorlanishi ko'pincha o'ziga bo'lgan ishonchning yo'qolishiga, asabiy depressiyalarga olib keladi. Masalan, o'tkazilgan tadqiqotlarning ko'rsatishicha, jinoyat qidiruv bo'limlarining so'ralgan xodimlaridan 30 % uyqusining buzilishidan shikoyat qilganlar, 80 % dan ko'prog'i nevroitik holat ko'rinishlarining bir necha alomatlari borligini ta'kidlaganlar. Bu alomatlar ish kunining oxiriga borganda charchash (70 %), diqqatning pasayishi (30 %), tajanglik (20 %), bosh og'rig'i va aylanishi (10 %), uyquchanlik va darmonsizlik (10 %)larda namoyon bo'ladi¹.

Shu bois xodimlarning hissiy-irodaviy o'zini o'zi boshqarish yo'llari va usullarini egallashlari bugungi kunda juda dolzarb vazifadir. Xizmat faoliyatida asablari mustahkamroq bo'lgan, raqib (jinoyatchi) bilan kurashishga yaxshiroq shaylana oladigan, nafaqat jismoniy va aqliy imkoniyatlaridan oqilona foydalana oladigan, balki asabiy-ruhiy faolligini maqbul darajada saqlay oladigan, tezkor-xizmat faoliyatining murakkab vaziyatlarida o'zining irodaviy faolligini namoyon qila oladigan xodimlar ko'proq muvaffaqiyatni qo'lga kiritadilar.

Xodimdagi hissiy-irodaviy barqarorlikka uning kasbiy faoliyatga psixologik jihatdan tayyorligini ko'rsatuvchi alomatlardan biri sifatida qarash mumkin. Bu, o'z navbatida, har bir xodimning kasbiy malaka va ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Hissiy-irodaviy barqarorlik deganda, murakkab vaziyatlarda muvaffaqiyatli ishlash uchun qulay bo'lgan psixik holatni saqlash qobiliyati tushuniladi. Hissiy-irodaviy barqarorlik quyidagilarda namoyon bo'ladi:

- ekstremal vaziyatlarda xodimda harakatlarining samaradorligini pasaytiruvchi va noaniqliklar, adashishlar tug'diruvchi psixologik reaksiyalarning yo'qligi;
- psixologik jihatdan murakkab bo'lgan sharoitlarda vazifani bexato bajarish mashqini olganlik;
- kasbiy ziyraklikni saqlash, tavakkal, xavf-xatar, kutilmagan vaziyatlarga nisbatan oqilona ehtiyotkorlik va diqqatni namoyish etish;

¹ Qarang: *Асямов С. В., Пулатов Ю. С. Ички ишлар идоралари ходимларининг касбий-психологик тренинги. – Т., 2002. –35 – 36-б.*

– ishlarni qat’iy qonun asosida yuritishga ta’sir etuvchi shaxslarning ruhiy ta’siriga berilmaslik;

– jinoyatlarning oldini olishga, ularni ochish va tergov qilishga qarshilik ko’rsatuvchi shaxslarga qarshi psixologik kurash olib borish qobiliyati;

– psixologik jihatdan murakkab, nizoli, ig’vogarona vaziyatlarda o’zini yo’qotmaslik.

Hissiy-irodaviy o’zini o’zi boshqarish jarayoni quyidi uchta asosiy prinsipga tayanadi:

– relaksatsiya;

– vizuallashtirish;

– o’zini o’zi ishontirish.

Relaksatsiya prinsipining mohiyatini tana va ruhning birgalikda ishlashga tayyorlanishi tashkil etadi. Aynan relaksatsiya paytida o’z ichki ovozingizni eshitish hamda o’z organizmingiz va tafakkur faoliyatingizning aloqasini his etishingiz mumkin. Relaksatsiya yoki bo’shashish tana va ruhni keraksiz zo’riqishdan va odamni bo’shashtirib yuboradigan jihatlardan ozod qilishni bildiradi, u insonga foydali psixologik va fiziologik ta’sir ko’rsatadi. Bu o’zaro ta’sir ko’rsatuvchi jarayon: unda miya xotirjamlashgani sayin tana bo’shashadi, tana bo’shashgani sayin miya xotirjam bo’la boradi.

Ikkinchi prinsip – **vizuallashtirish**. Intiutiv tafakkur ongga kirib borishining turli yo’llaridan foydalanadi. Asosiysi manzara hosil qilish yoki miyangizda obrazlarni gavdalantirish yo’lidir. Vizualashtirish yo’nalgan tasavvurni eshitish, ko’rish, hid bilish, ta’m bilish, teri bilan sezish sezgilari hamda ularning kombinatsiyalari yordamida faollashtirishning turli usullarini bildiradi. Aslida inson miyasi obyektiv olam obrazlariga ham, ongda yuzaga keladigan obrazlarga ham bir xilda javob beradi. Shu bois vizuallashtirish ko’nikmalari insonga o’z ichki imkoniyatlaridan yaxshiroq foydalanish, ruhiy jarayonlarning kechishini faollashtirish imkonini beradi.

O’zini o’zi ishontirish prinsipning mohiyati shundaki, biz o’zini o’zi ishontirish yordamida ichki obrazlarimizni ongimizda aks-sado sifatida bir necha marta takrorlanadigan so’zlar bilan ifodalaymiz. O’zining ichki kuchi va qo’llab-quvvatlanishi bilan to’lgan bu so’zlar his-tuyg’ular darajasida chuqur qabul qilinadi. Bunday ichki aks-sadoni «Men buni qila olaman» so’zlarida namoyon bo’ladigan munosabat, niyat va mayl sifatida ifodalash mumkin. O’zini o’zi ishontirish muvaffaqiyatga erishish mumkinligi haqida birinchi shaxs nomidan hozirgi zamonda ifodalangan aniq

ta'kididir. Insonning o'ziga qarata aytgan so'zlari o'z maqsadlariga erisha olishiga bo'lgan ishonchini kuchaytiradi va qaysi yo'nalishda harakat qilish kerakligini ko'rsatadi. Bu so'zlar miyani maqsadga erishish borasida ishlashga va bunda faol ishtirok etishga majbur qiladi. O'zini o'zi ishontirish – obrazlarni so'zda ifodalashga imkon beruvchi faol moyillikdir.

Autogen mashqlar organizmning avvaldan boshqarilmaydigan funksiyalarini boshqarish imkoniyatini oshirishga qaratilgan mashqlar to'plamini o'z ichiga oladi. Autogen mashq – nemis olimi I. G. Shuls taklif etgan o'zini o'zi ishontirish usuli. Ushbu metodda dastlab o'zini o'zi ishontirish orqali mushaklar tonusining bo'shashiga – relaksatsiyaga erishiladi, so'ngra ushbu holatda organizmning u yoki bu funktsiyaga qaratilgan o'zini o'zi ishontirish amalga oshiriladi.

Bugungi kunda xodimning kasbiy-psixologik tayyorgarligi ichki ishlar organlari faoliyatida muhim rol o'ynaydi. Ichki ishlar idoralari xodimining inson va uning ruhiyatini uzviy ravishda qamrab oladigan kasbiy mahorati nafaqat maxsus yuridik bilimlardan, balki kasbiy-psixologik tayyorgarlikdan ham tashkil topadi. Agar uning bunday tayyorgarligi bo'lmasa, haqiqiy mahorati ham bo'lmaydi. Shu munosabat bilan xodimlarning kasbiy faoliyat samaradorligini ta'minlaydigan zarur, professional jihatdan muhim xislatlarini rivojlantirish, faoliyatining ishonchliligini oshiruvchi, odamlar bilan mohirona ishlashga yordam beruvchi usullarni o'zlashtirishlari juda muhim. Shu bois kasbiy-psixologik tayyorgarlikning juda istiqbolli yo'nalishi bo'lgan ichki ishlar organlari xodimlarining kasbiy-psixologik treningi bugungi kunda katta qiziqish uyg'otadi.

Mavzu yuzasidan savol va topshiriqlar

1. Ichki ishlar idoralari xodimlarini tayyorlashning kasbiy-psixologik asoslari nimalardan iborat?
2. Psixologik tayyorgarlikning asosiy vazifalariga nimalar kiradi?
3. Xodimlar psixologik tayyorgarligining mazmuniga nimalar kiradi?
4. Kasbiy-psixologik trening nima va uning qanday usullari mavjud?
5. Kasbiy-psixologik treningni amalga oshirish prinsiplarini aytib bering.
6. Kasbiy kamolotning qanday bosqichlari mavjud?
7. Hissiy-irodaviy o'zini o'zi boshqarishning relaksatsiya, vizuallashtirish, va o'zini o'zi boshqarish prinsiplarini tushuntirib bering.

ILOVALAR

PSIXOLOGIK TEST VA TOPSHIRIQLAR

Xotiraning unumdorligini aniqlash

Ushbu testdan koʻzlangan maqsad qisqa muddatli va uzoq muddatli xotiraga xos jihatlarni ularning unumdorligi nuqtai nazaridan oʻrganishdan iborat. Tadqiqot toʻrtta kichik testni oʻz ichiga oladi. Sizga cheklangan vaqt mobaynida (1-test – 40 soniya, 2-test – 40 soniya, 3-test – 10 soniya, 4-test – 60 soniya) muayyan maʼlumotni esda olib qolish hamda mos ravishda birinchi test uchun – soʻzlar va ularning raqamli belgilari, ikkinchi test uchun – raqamlar va ularning raqamli belgilari, uchinchi uchun – figuralar, toʻrtinchisi uchun – qalin yozuv bilan ajratilgan va raqamlar bilan belgilangan fikrlarni esda olib qolish va matnda koʻrsatilgan ketma-ketlikka rioya qilgan holda aytib berish taklif etiladi.

1-test

1. UKRAINALIK	11. YO Gʻ
2. IQTISODIYOT	12. QO GʻOZ
3. BOʻTQA	13. PIROJNOYE
4. TATUIROVKA	14. MANTIQ
5. NEYRON	15. STANDART
6. SEVGI	16. FEʼL
7. QAYCHI	17. YORISH
8. VIJDON	18. DEZERTIR
9. LOY	19. SHAM
10. LU GʻAT	20. OLCCHA

2-test

1. 43	6. 72	11. 37	16. 6
2. 57	7. 15	12. 18	17. 78
3. 12	8. 44	13. 86	18. 61
4. 33	9. 96	14. 56	19. 83
5. 81	10. 7	15. 47	20. 73

3-test

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

4-test

1912-yilda Atlantika okeanida halokat yuz berdi. Dastlabki reys bilan Yevropadan Amerikaga borayotgan «Titanik» nomli **yo‘lovchilar tashiladigan paroxod** tuman paytida dengizda suzib yurgan muztog‘ bilan **to‘qnashib ketdi** (1), kemada katta **teshik hosil bo‘ldi va u cho‘ka boshladi** (2). «Qayiqlar tushirilsin!» – deb buyruq berdi kapitan. Biroq **qayiqlar yetarli emas edi** (3). Ular yo‘lovchilarning faqat yarmiga yetdi. «Ayollar va bolalar – **ko‘prikchalarga, erkaklar qutqaruv belbog‘larini taqsinlar!**» (4) – degan ikkinchi buyruq berildi. Erkaklar jimgina bortdan nari ketdilar. **Kema sekin-asta qop-qora va muzdek sovuq suvga cho‘ka boshladi** (5). Ayollar va bolalarga to‘lgan qayiqlar g‘arq bo‘layotgan kemadan birin-ketin uzoqlashardi. Mana odamlar **oxirgi qayiqqa joylasha boshladilar** (6).

Birdan **qo‘rquvdan afti qiyshayib ketgan baqaloq** kishi baqirib-dodlab **ko‘prikchaga tashlandi** (7). U ayollar va bolalarni itarib, matroslarga dasta-dasta pul tiqishtirar va **odamlar bilan to‘lib-toshgan qayiqqa sakrab chiqishga harakat qilardi** (8). Paqillagan ovoz eshitildi, bu **kapitan to‘pponchadan uzgan o‘q** ovozi edi (9). **Qo‘rqoq palubaga jonsiz holda yiqildi** (10), ammo hech kim unga qayrilib ham qaramadi.

Natijalar tahlili:

Ayrim so‘zlarni esda olib qolish unumdorligi:

– to‘g‘ri takrorlangan so‘zlar soni x 100

20

Ayrim raqamlarni esda olib qolish unumdorligi:

– to‘g‘ri takrorlangan raqamlar soni x 100

20

Figuralarni esda olib qolish unumdorligi:

– to‘g‘ri takrorlangan figuralar soni x 100

20

Fikrlarni esda olib qolish unumdorligi:

– to‘g‘ri takrorlangan fikrlar soni x 100

20

Xotira unumdorligining integral ko‘rsatkichi:

– to‘rtta test bo‘yicha natijalar yig‘indisi

4

Baholar shkalasi:

90–100 – a'lo	30–50 – qoniqarli
70–90 – juda yaxshi	10–30 – yomon
50–70 – yaxshi	0–10 – juda yomon

Eslatma. Uzoq muddatli xotira bir haftadan keyin quyidagicha tekshiriladi: hech narsaga suyanmagan holda to'rtta test materialini eslash kerak. Agar natija «yaxshi» bo'lsa, demak, uzoq muddatli xotira yaxshi bo'ladi.

«Raqamlarni joylashtirish» metodikasi

Ushbu metodika diqqatni va operativ xotirani tekshirishga mo'ljallangan.

1-variant. E'tiboringizga 25 ta raqam ixtiyoriy tartibda joylashtirilgan holda taqdim etilgan. Siz bir varaq qog'ozga ushbu raqamlarni ortib boruvchi tartibda yozib borishingiz kerak.

Topshiriqni bajarishga 1,5 daqiqa beriladi.

16	37	98	29	54
80	92	46	59	35
43	21	8	40	2
65	84	99	7	77
13	67	60	34	18

2-variant. Sizga 49 ta raqam ixtiyoriy tartibda joylashtirilgan holda taqdim etilgan. Siz bir varaq qog'ozga ushbu raqamlarni ham ortib boruvchi tartibda yozib borishingiz kerak. Topshiriqni bajarishga 4 daqiqa beriladi.

16	19	42	14	56	27	43
69	26	57	49	68	7	13
31	1	40	21	59	64	70
65	35	45	66	8	34	22
51	6	53	29	17	61	41
46	18	32	12	63	2	50
4	39	23	60	28	55	36

Topshiriqlarni bajarish natijasi to‘g‘ri tartibda yozilgan raqamlar soni bo‘yicha baholanadi. Hosil bo‘lgan ko‘rsatkich ballarga aylantiriladi.

«Raqamlarni joylashtirish» metodikasi bo‘yicha ball baholari shkalasi

Ko‘rsatkich	Ko‘rsatkich qiymati									
To‘g‘ri tartibda yozilgan raqamlar soni (25 tadan)	23 va undan ziyod	22	21	20	18 – 19	16 – 17	14 – 15	13	9 – 12	8 va undan kam
– « – (49 tadan)	47 va undan ziyod	46 – 45	44 – 43	42 – 40	39 – 36	35 – 30	29 – 26	25 – 24	23 – 20	19 va undan kam
Ballar	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1

«So‘zlarni topish» metodikasi

Ushbu metodika diqqatning xususiyatlari va idrok sifatini o‘rganish va baholash uchun mo‘ljallangan.

Berilgan matnga diqqat bilan qarang va unda tezlik bilan so‘zlarni toping. Bu so‘zlarning ostiga chizish kerak. Topshiriqni bajarishga 4 daqiqa beriladi.

OG‘ISHPROCHPEKASIBAKLAVLEILGAKPRUBOMBI
 KUCHRTEPAGAKIDISHACHARKO‘RSICHQONISOTANKRUCHN
 PORTLASHЫPSOTOSHYYO‘LNEBAZMOELEKTRONTIKO‘KNORVL
 TERGOVCHIIIBURILISHSHLEKASALLIKERESO‘FRIAT
 GUVOHPLOMISAMOLYOTSRIDOSHLEOAXMUPA
 SORASXOUYEROMANGARU HARORATKSHOVQIN
 NIQOBMKERTANGAJOSTAKURSNOVKQIDIRUVO
 SHTURMANIKO‘ZDANKECHIRISHEPILTFUSMUTPBOSQINCHILIK
 MEIZQO‘MONDONPEREVRUZKAPARVOZR
 RUGJINOYATCHIIKABINAPQONUNKAZAISHKAN
 VUAZARULNYOFKAFAMOOSMONSTABYANMOMOQALDIROQ
 NACHAPARASHUTGMRKAO‘FRILIKNEYEURSAAESHELON
 KO‘RINISHIHAQIQATAKJINSROMBULUTQSHAMOL
 PEBALANDLIKMAVURIYANAMLIKNUQTAPICHOQRON
 HALOKATTEKSHIRISHLAZARETVIKINTSMILTIQ

Topshiriqni bajarish natijalari matnda topilgan soʻzlarning umumiy miqdori boʻyicha baholanadi, ular ballarga aylantiriladi.

Ochqich:

OG'ISHPROCHPEKASIBAKLAVLEILGAKPRUBOMBI
 KUCHRTEPAGAKIDISHACHARKO'RSICHQONISOTANKRUCHN
 PORTLASHЫPSOTOSHYYO'LNEBAZMOELEKTRONTIKO'KNORVL
 TERGOVCHIBURILISHSHLEKASALLIKERESO'G'RIAT
 GUVOHPLOMISAMOLYOTSRIDOSHLEOAXMUPA
 SORASXOUYEROMANGARUHARORATKSHOVQIN
 NIQOBMKERTANGAJOSTAKURSNOKQIDIRUVO
 SHTURMANIKO'ZDANKECHIRISHEPILTFUSMUTPBOSQINCHILIKME
 IZQO'MONDONPEREVRUZKAPARVOZR
 RUGJINOYATCHIIKABINAPQONUNKAZAISHKAN
 VUAZARULNYOG'KAFAMOOSMONSTABYANMOMOQALDIROQ
 NACHAPARASHUTGMRKAO'G'RILIKNEYEURSAAESHELON
 KO'RINISHIHAQIQATAKJINSROMBULUTQSHAMOL
 PEBALANDLIKMAVURIYANAMLIKNUQTAPICHOQRON
 HALOKATTEKSHIRISHLAZARETVIKINTSMILTIQ

«Soʻzlarni topish» metodikasida ball baholari shkalasi

Koʻrsatkich	Koʻrsatkichning belgisi									
Topilgan soʻzlarning umumiy soni	52 va undan ziyod	51 – 46	45 – 41	40 – 36	35-31	30-26	25-21	20-16	15-11	10 va undan kam
Ballar	10	9	8	7	6	5	4	3	2	1

**Aqliy qobiliyatning rivojlanganlik darajasini aniqlash testi
 (G. Ayzenk boʻyicha)**

Testdagi barcha topshiriqlarni bajarishga roppa-rosa 30 daqiqa beriladi. Bir topshiriq ustida haddan tashqari uzoq vaqt ushlanib qolmang. Topshiriq javobi bitta son, harf yoki soʻzdan iborat. Baʼzan bir necha imkoniyatlardan birini tanlash kerak, baʼzan oʻzingiz javob oʻylab topishingiz kerak boʻladi. Javobni koʻrsatilgan joyga yozib qoʻying. Agar vazifani bajara olmasangiz – tavakkal qilib javob yozmaslik kerak.

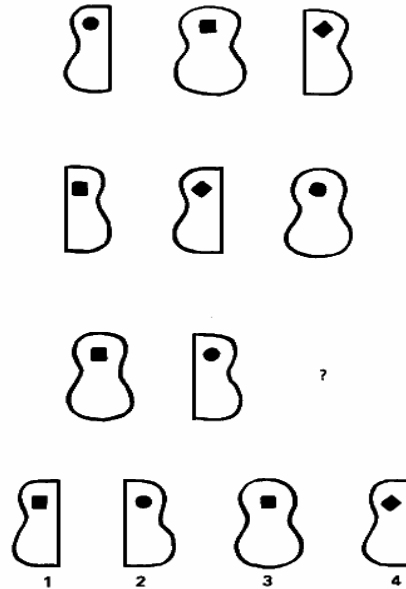
Topshiriqni bajarishga kirishishdan avval sizdan talab etilayotgan narsani toʻgʻri tushunganligingizga ishonch hosil qiling.

Izohlar.

1. Nuqtalar tushib qolgan soʻzdagi harflar sonini bildiradi. Masalan, (...) tushirib qoldirilgan soʻz toʻrtta harfdan iboratligini bildiradi.

2. Ayrim topshiriqlarni bajarish uchun alifbodagi harflar ketma-ketligidan foydalanish kerak bo'ladi.

1. Raqamlangan to'rtta figuradan keraklisini tanlang.

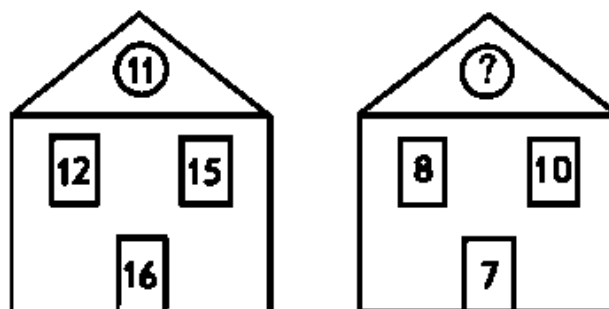
2. Nuqtalar o'rniga birinchi so'zning oxiri va ikkinchisining boshi bo'lib keladigan so'zni qo'ying.

SHA (...)XONA

3. Anagrammalarni yeching va ortiqcha so'zni olib tashlang.

**ARUKCH
LAAQM
TUGURGT
TOKIB**

4. Yetishmayotgan sonni qo'ying.

5. Tushirib qoldirilgan soʻzni qoʻying.

**BAHOR (ROSA) KESAK
GARAJ (....) MOZOR**

6. Tushirib qoldirilgan sonni qoʻying.

**196 (25)324
325()137**

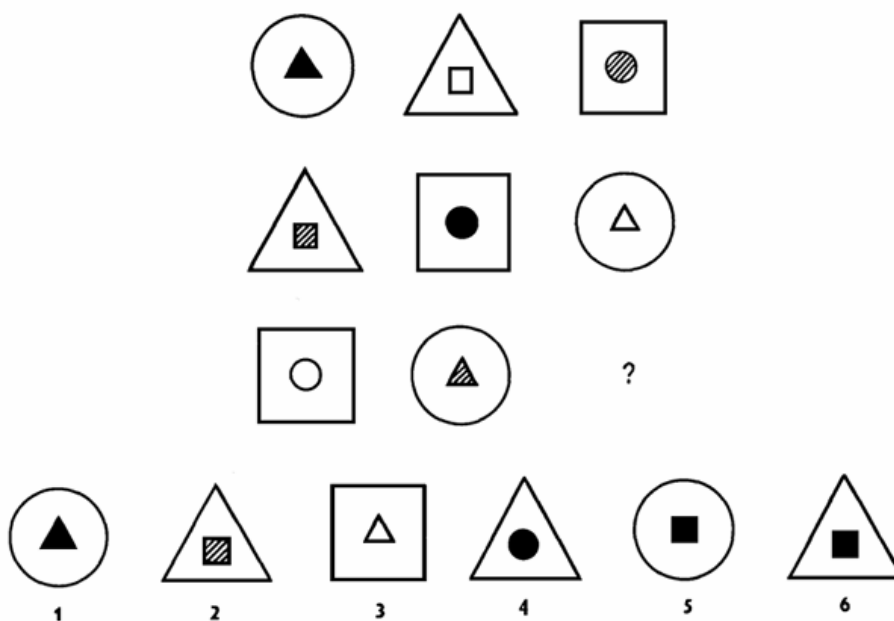
7. Sonlar qatorini davom ettiring.

18 10 6 4 ?

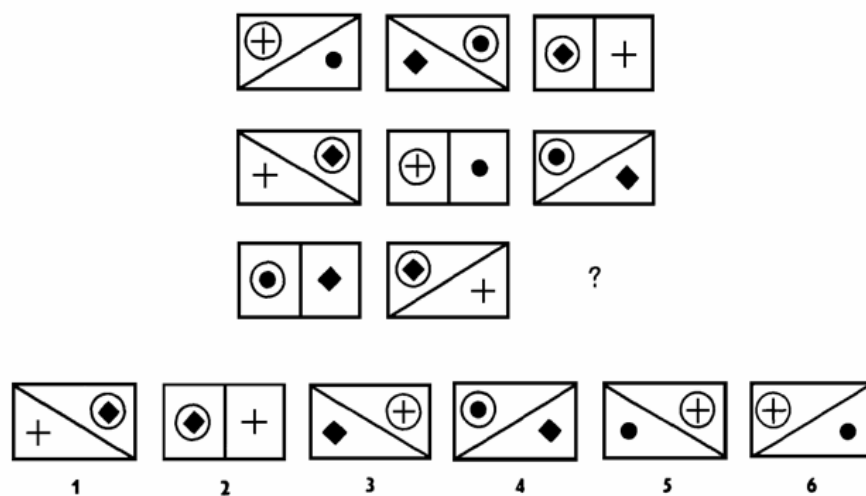
8. Anagrammalarni yeching va ortiqcha soʻzni olib tashlang.

**XORUBO
DASAQARMN
ANTILLN
FAROGʻAN**

9. Raqamlangan figuralar ichidan keraklisini tanlang.

10. Oltita raqamlangan figuralardan keraklisini tanlang.

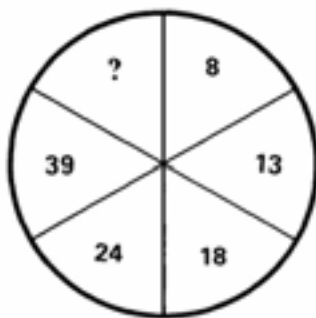
11. Yetishmayotgan harfni qo'ying.

CH F R N Y J

12. Tushirib qoldirilgan so'zni qo'ying.

**MEHNAT (MEVA) VAZIR
TEXNIKA (...) PATIR**

13. Tushirib qoldirilgan sonni qo'ying.

14. Yetishmayotgan sonni qo'ying.

4	9	20
8	5	14
10	3	?

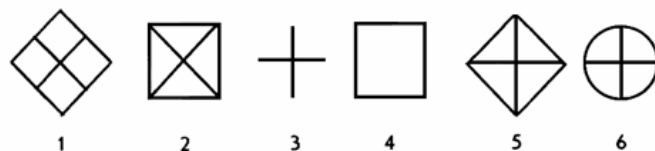
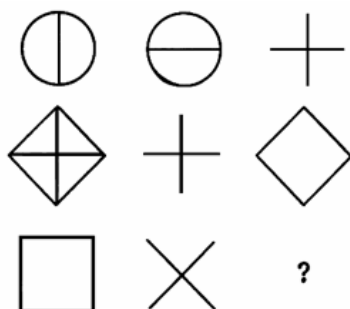
15. Yetishmayotgan sonni qo'ying.

16	(27)	43
29	()	56

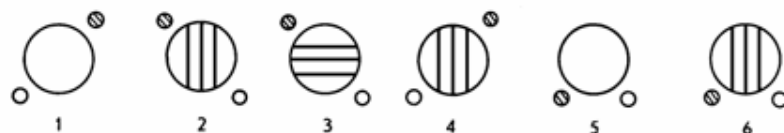
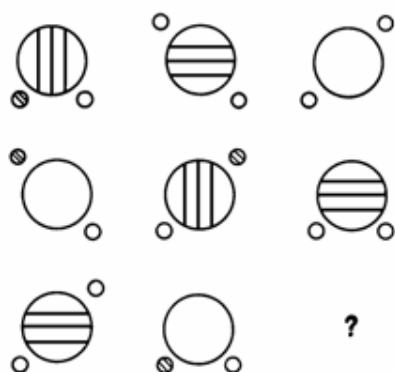
16. Yetishmayotgan kirillcha harflarni qo'ying.

17. Raqamlangan figuralardan keraklisini tanlang.

18. Oltita raqamlangan figuralardan keraklisini tanlang.

19. Tushirib qoldirilgan sonni qo'ying.

6 11 ? 27

20. Tushirib qoldirilgan sonni qo'ying.

12 (56) 16
17 () 21

21. Tushirib qoldirilgan so'zni qo'ying.

MARJON (JAZO) ZABON
KARVON (...) FIG'ON

22. Nuqtalar o'rniga birinchi so'zning oxiri ikkinchisining boshi bo'lgan bo'g'inni qo'ying.

BOL () ROQ

23. Anagrammalarni yeching va noto'g'ri so'zni olib tashlang.

MOLA
NORA
VAZIS
HIBE

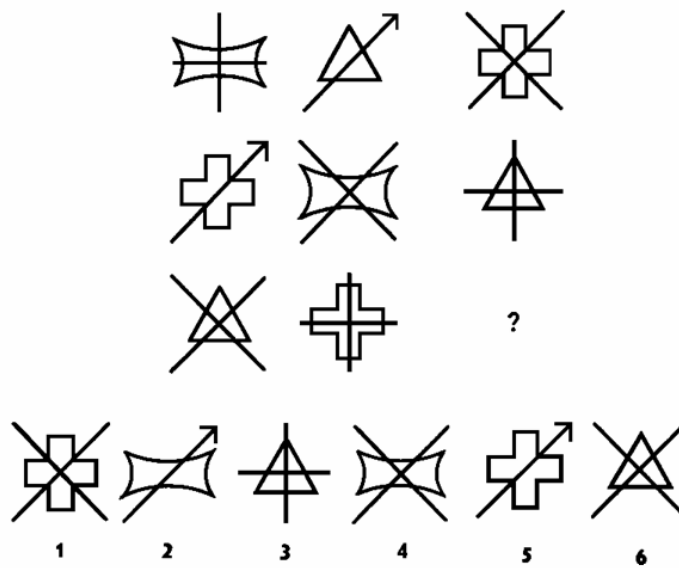
24. Tushirib qoldirilgan kirillcha harfni qo'ying.

A Г Ё
Г Ж К
З М ?

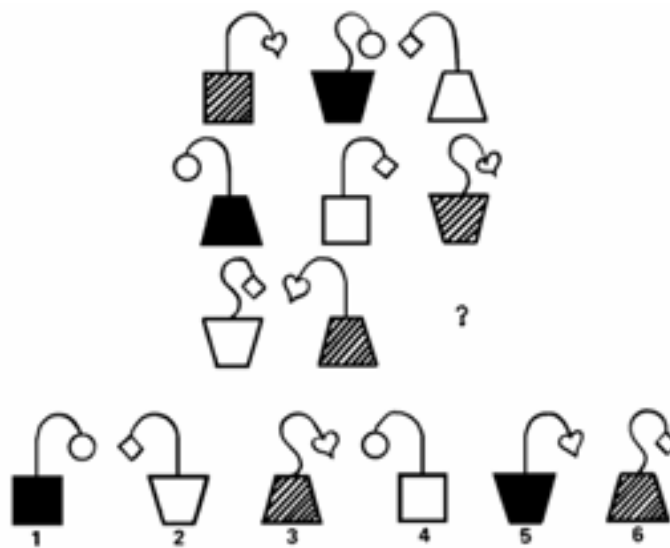
25. Tushirib qoldirilgan kirillcha harflarni qo'ying.

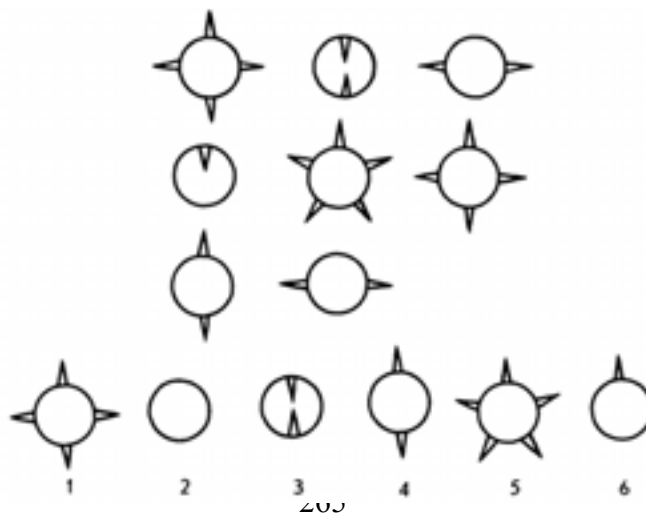
26. Oltita raqamlangan figuradan keraklisini tanlang.

27. Raqamlangan figuralardan keraklisini tanlang.

28. Oltita raqamlangan figuradan keraklisini tanlang.

29. Tushirib qoldirilgan soʻzni qoʻying.

OLTIN (OLMA) KELMA
TAFIN (....) AMINA

30. Nuqtalar oʻrniga qavsdan tashqaridagi soʻzlarning maʼnosini beradigan soʻzni qoʻying.

KOʻRKAM (.....) CHIROYLI

31. Tushirib qoldirilgan sonni qoʻying.

1 8 27 ?

32. Tushirib qoldirilgan soʻzni qoʻying.

KABUTAR (.....) SALQIN

33. Anagrammalarni yeching va toʻgʻri soʻzni toping.

MEKSI
VSHIRA
SHANQIVOL
MALAQ

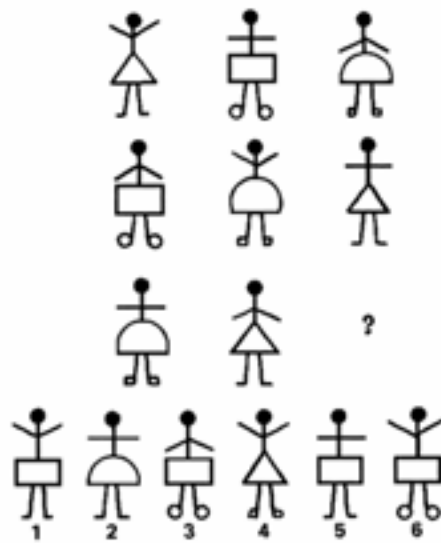
34. Tushirib qoldirilgan kirillcha harf va sonni qoʻying.

1	B	5	?
A	3	Д	?

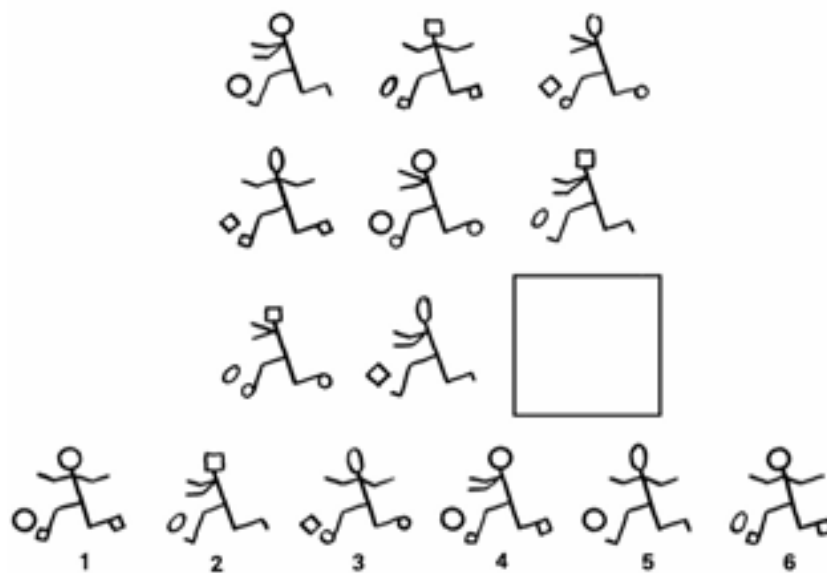
35. Nuqtalar oʻrniga qavsdan tashqaridagi soʻzlarning maʼnosini bildiradigan soʻzni qoʻying.

EHTIYOT QILMOQ (.... . .) ARDOQLAMOQ

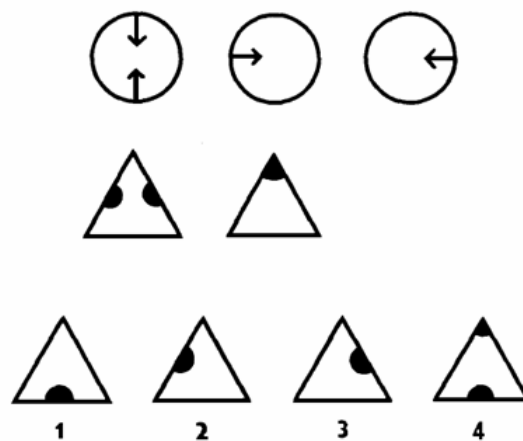
36. Oltita raqamlangan figuradan keraklisini tanlang.

37. Oltita raqamlangan figuradan keraklisini tanlang.

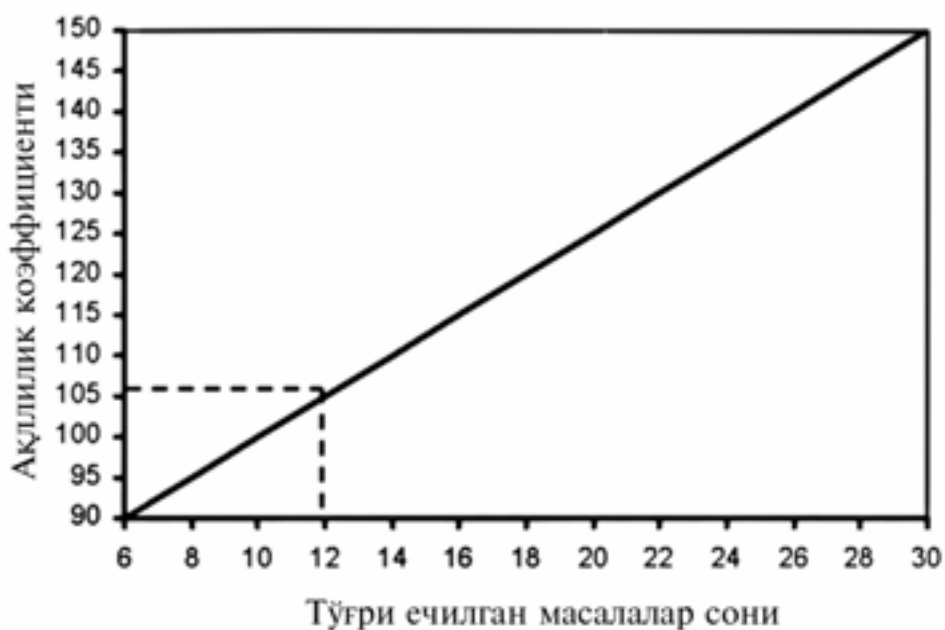
38. To'rtta raqamlangan figuradan keraklisini tanlang.

Test javoblari:

1. **4.** 2. **MOL.** 3. GUGURTT. 4. **11.** 5. **JAZO.** 6. **21.** 7. **3.** 8. **TALLINN.** 9. **6.** 10. **5.**
 11. **I.** 12. **TEPA.** 13. **54.** 14. **11.** 15. **27.** 16. **S va Ye.** 17. **2.** 18. **2.** 19. **18.** 20. **76.** 21.
VAFO. 22. **TA.** 23. **SAVZI.** 24. **S.** 25. **O va A.** 26. **2.** 27. **1.** 28. **1.** 29. **TANA.** 30.
GO‘ZAL. 31. **64.** 32. **KASAL.** 33. **QALAM.** 34. **Yo/7.** 35. **SAQLAMOQ.** 36. **1.** 37.
 6. 38. **1.**

Natijalar grafik yordamida aniqlanadi. Grafikning gorizontaal chizig‘ida to‘g‘ri yechilgan masalalar miqdorini qo‘ying. So‘ngra diagonal chiziq bilan kesishguncha vertikal chiziq o‘tkazing. Chiziqlar kesishgan nuqtadan chapga qarab gorizontaal chiziq o‘tkazing. Vertikal o‘qdagi nuqta sizning aqllilik koefitsientingiz (AK) bo‘ladi.

Test natijalarini baholash uchun grafik.

Tavakkalga moyillikni baholash metodikasi (Shubert bo'yicha)

Sizga odatlaringiz, qarashlaringiz, fe'l-atvoringiz hamda xulqingizga taalluqli savollarga javob berish taklif etiladi. Miyangizga kelgan birinchi fikr ayni haqiqatga to'g'ri keladi deb faraz qilgan holda, uzoq o'ylab o'tirmay, javob bering. Javoblar besh xil bo'lishi mumkin:

- 1 – «to'liq ha»;
- 2 – «yo'qdan ko'ra ha»;
- 3 – «bir narsa deyish qiyin»;
- 4 – «ha-dan ko'ra yo'q»;
- 5 – «to'liq yo'q».

Savolni diqqat bilan o'qigach, siz tanlagan javobingizga mos raqamni yozish orqali javob bering.

So'rovnoma matni:

1. Siz og'ir kasal odamga tezroq tibbiy yordam ko'rsatish uchun belgilangan tezlikni oshirgan bo'larmidingiz?
2. Siz yaxshi bir maosh evaziga xavfli va uzoq muddatli ekspeditsiyada ishtirok etishga rozi bo'larmidingiz?
3. 100 km / soat tezlikda ketayotgan tovar vagonining zinapoyasiga o'tirib keta olarmidingiz?
5. Qochib ketayotgan xavfli jinoyatchining yo'liga to'g'anoq bo'larmidingiz?
6. Siz tezoqar va muzdek daryoning sayoz yeridan birinchi bo'lib kechib o'tarmidingiz?
7. O'rtog'ingizga, uning qaytara olishiga unchalik ishonmasangiz ham, katta miqdorda pul qarz berarmidingiz?
8. Siz o'rgatuvchi bilan birga, agar u bu narsaning xavfsizligiga kafil bo'lsa, sherlar turgan qafasga kirarmidingiz?
9. Birov yo'l-yo'riq berib tursa fabrikaning baland mo'risiga chiqarmidingiz?
10. Siz maxsus tayyorgarliksiz yelkanli qayiqni boshqara olarmidingiz?
11. Yugurib ketayotgan otning yuganini tutib olishga tavakkal qilarmidingiz?
12. 10 stakan pivo ichgandan so'ng velosiped hayday olarmidingiz?
13. Parashut bilan sakrashga jur'at qila olasizmi?
14. Zarur bo'lsa, chiptasiz Toshkentdan Moskvagacha bo'lgan yo'lni bosib o'ta olarmidingiz?

15. Agar rulni yaqinda og'ir yo'l hodisasini boshidan kechirgan do'stingiz boshqarayotgan bo'lsa, u bilan avtomobil davriy sayohatiga (turne) jo'narmidingiz?

16. 10 metr balandlikdan o't o'chiruvchilar tentiga sakray olarmidingiz?

17. Uzoqqa cho'ziladigan va yotib davolanadigan kasallikdan qutulish maqsadida hayotingiz uchun xavfli operatsiyaga rozi bo'larmidingiz?

18. 50 km / soat tezlik bilan ketayotgan tovar vagonining zinapoyasidan sakrab tusha olarmidingiz?

19. Faqat olti kishiga mo'ljallangan liftga yettita odam bilan birga istisno ko'rinishida chiqa olarmidingiz?

20. Katta pul mukofoti evaziga ko'zingiz bog'langan holda gavjum chorrahani kesib o'ta olarmidingiz?

21. Hayot uchun xavfli ishga, agar uning evaziga yaxshi pul to'lasalar, qo'l urarmidingiz?

22. 10 rumka araq ichgandan so'ng foizlarni hisoblay olarmidingiz?

23. Boshlig'ingizning ko'rsatmasi bo'yicha, agar u tok yo'q deb ishontirsa, yuqori kuchlanishli simga qo'l urarmidingiz?

24. Siz ba'zi bir tushuntirishlardan so'ng vertolyotni boshqarishga jur'at qila olarmidingiz?

25. Chiptangiz bo'lsa-yu, lekin na pulingiz, va na oziq-ovqatingiz bo'lmasa Toshkentdan Nukusga qadar safarga otlanarmidingiz?

Natijalarni chiqarish:

O'zingizga har bir «to'liq ha» javobiga 2 ball, har bir «yo'qdan ko'ra ha» javobiga 1 ball baho qo'ying. Hosil bo'lgan ballarni qo'shib chiqing.

Natijalarning sharhi:

0 ball – umuman tavakkalga moyillik yo'q;

1–15 ball – tavakkalga bir oz moyillik bor;

16–32 ball – tavakkalga o'rtacha moyillik bor;

32 balldan ortiq – tavakkalga moyillik kuchli.

Shaxsning bezovtalanish darajasini baholash (Spilbergning o'z-o'zini baholash shkalasi)

Mazkur usul shaxsning qattiq hayajon (stress)ga individual beriluvchanligi va ko'p hollarda u yoki bu darajada qo'rqish, hadiksirashga moyilligi sifatida tushuniladigan bezovtalanish darajasini aniqlashga imkon beradi.

So'rov matnida keltirilgan gaplardan har birini diqqat bilan o'qib chiqing va javob variantlaridan birini tanlab, unga mos raqamni yozib qo'ying. Javob variantlari qo'yidagilar:

- 1 – «deyarli hech qachon»,
- 2 – «ba'zan»,
- 3 – «tez-tez»,
- 4 – «deyarli har doim».

So'rov matni:

1. Men qoniqish his qilaman.
2. Men tez charchab qolaman.
3. Men osongina yig'lab yuborishim mumkin.
4. Men xuddi boshqalar kabi baxtli bo'lishni xohlayman.
5. Yetarli darajada tez qaror qabul qilmaganim uchun yutqazgan paytlarim bo'lib turadi.
6. Men o'zimni bardam his qilaman.
7. Men xotirjam, sovuqqon va saranjom odamman.
8. Mashaqqatlarni kutish meni juda tashvishga soladi.
9. Men arzimagan narsalardan qattiq siqilaman.
10. Men baxtiyorman.
11. Men hamma narsani ko'nglimga juda yaqin olaman.
12. Menda o'zimga ishonch yetishmaydi.
13. Men o'zimni xavfsiz joydaman deb his qilaman.
14. Men og'ir vaziyatlar va qiyinchiliklardan o'zimni olib qochishga harakat qilaman.
15. Menda ba'zan xafaqonlik bo'lib turadi.
16. Men ba'zan juda mamnun bo'laman.
17. Har xil arzimagan narsalar meni chalg'itadi va hayajonlantiradi.
18. Men ko'ngil qolish holatlari tufayli shu darajada qattiq siqilamanki, natijada ularni hech unuta olmayman.
19. Men og'ir-bosiq odamman.
20. O'z ishlarim va g'am-tashvishlarim to'g'risida o'ylaganda meni kuchli bezovtalik qamrab oladi.

Natijalarni chiqarish:

2, 3, 4, 5, 8, 9, 11, 12, 14, 15, 17, 18, 20 – savollarning javoblari yig'indisidan 1, 6, 7, 10, 13, 16, 19 – savollarning yig'indisi ayirib tashlanadi, hosil bo'lgan farqqa 35 raqami qo'shiladi.

Natijalarning sharhi:

Spilberg shkalasi bo'yicha umumiy ko'rsatkich 30 ballgacha bo'lsa – bezovtalik darajasi past;

30 balldan 45 ballgacha bo'lsa – o'rtacha;

45 balldan yuqori bo'lsa – bezovtalanish darajasi yuqori bo'ladi.

TRENING UCHUN VAZIFALAR

1-topshiriq

Vet Falton qarorgohga otilib kirganida doktor Meridit va sherif Monaxan endigina kechki ovqatdan turayotgan edilar.

– Sherif, tezroq, – deb baqirar edi u. – Bobni o‘ldirib ketishdi!

Falton ularning qarorgohiga 5 daqiqalik o‘tish paytida sodir bo‘lgan voqeani so‘zlab berdi:

– Bir soat avval, biz Bob bilan endigina qahva ichishga otlanib turuvdik, o‘rmondan miltiqli ikki kishi chiqib qoldi. Biz ularni ovchilar deb o‘ylagan edik, biroq ular to‘satdan «Qo‘linglarni ko‘taringlar!» – deb qoldilar. Bob ulardan biriga tashlandi, lekin boshqasi uning boshiga tosh bilan zarba berdi. Ular bizni arqon bilan bog‘ladilar va pullarimizni olib qo‘ydilar. Amallab arqonni bo‘shatganimdan so‘ng Bob bog‘langan arqonni ham qirqdim, ammo u jon bergan ekan. Shu yaqin orada to‘xtaganingiz yodimga tushib, sizlarni qidirib topishga shoshildim.

Meriditning o‘rganib ketgan ziyrak nigohlari Faltonning qarorgohida hech narsani ko‘zdan qochirmadi. Bob Svammning jasadi olov yaqinida yotar edi. Yonida bir necha o‘ram arqon va qonga bo‘yalgan tosh yotgan edi. Shu yerning o‘zida, aftidan Falton bog‘langan, qirqilgan arqon yotgan edi.

Ikki yotoq qopchig‘i va ikkita osma safar xaltasi yerda yotar edi. Katta yassi tosh ustida ikki kishiga mo‘ljallangan ovqatlanish jihozlari terib qo‘yilgan: likopcha, vilka, chashka, qoshiq va pichoqlar. Chashkalar top-toza edi.

– Bob Svamm chamasi bir soat oldin, aftidan boshiga urilgan zarbadan jon bergan, – dedi Meridit.

Shundan keyin bir necha daqiqa davomida hukmron bo‘lib qolgan sukunatni faqatgina qahva qaynab olovga sachrashidan chiqqan vishillash ovozi buzardi.

Sukunatni Meridit buzdi:

– Obdon o‘ylab qilingan qotillik sahnasi bu, Falton. Lekin siz xatoga yo‘l qo‘ydingiz.

Falton qanday xatoga yo‘l qo‘ygan?

2-topshiriq

1935 yilda mashqur Stefan Dolmanning ekspeditsiyasi «yashil do‘zax» deb ataluvchi Janubiy Afrika changalzorlarida halok bo‘lgan edi. Ularning izini topa olmadilar. Bir qancha vaqt o‘tgach, ekspeditsiya

qatnashchilariga o'sha yurtlarda yashovchi qabilalardan biri hujum qilgan, degan mish-mish tarqaldi. Ekspeditsiya tarkibiga rahbar Stefan Dolman va uning rafiqasi Silvana, bukri fotosuratchi – Bob Trevor va Amerika ro'znomalaridan birining muxbiri, Dolmanning, u bilan birga Afrikada sherlarga ov qilgan ko'rimsiz va nimjon hamkasabasi – Djon Xardi va, nihoyat, Dolmanning yaqin do'sti kapitan Alvaro Koles kirgan edilar.

Stefanning onasi Lyutsiya Dolman, Ikkinchi jahon urushining boshlarida vafot qildi. U umrining so'nggi daqiqalarigacha o'g'lining tirik ekanligiga va uyga qaytishiga ishonardi. O'limidan oldin u o'zining katta boyligini o'g'liga vasiyat qilgan edi.

Darhaqiqat, Ikkinchi jahon urushi tugagach, bir necha yildan so'ng Londonda Janubiy Afrikadan kelgan va o'zini Stefan Dolman deb tanitgan odam paydo bo'ldi. U Stefan Dolmannning shaxsini tasdiqlovchi hujjatlarga ega edi va shunday voqealarni so'zlab berdiki, Dolmanning marhum onasining vasiylari uni o'g'il va merosxo'r deb tan oldilar.

Halok bo'lgan deb hisoblangan odamning qaytib kelishi katta shov-shv ko'tardi. Matbuot jasur tadqiqotchining sarguzashtlarini bajonidil tasvirlay boshladi. Birin-ketin qator suhbatlar, muloqotlar chop etildi, matbuot kengashlari o'tkazildi.

Bir kuni Lyutsiya Dolmanning sarmoyalari saqlanayotgan bankning boshqaruvchisi politsiyaga qo'ng'iroq qildi. U merosxo'r barcha pul mablag'larini olgani va Janubiy Afrikaga jo'nash niyatida ekanligi haqida xabar berdi.

Skotland-Yard inspektori Antoni Sleyd o'sha zahoti bank boshqaruvchisining idorasiga tashrif buyurdi, boshqaruvchi unga cheklarni ko'rsatdi. Barcha cheklardagi imzolar tamomila bir xil va zig'ircha ham farq yo'q edi. Sleyd diqqat bilan barcha pul hujjatlarini ko'zdan kechirdi, keyin boshqaruvchidan Dolman bilan tanish bo'lgan-bo'lmaganligi haqida so'radi.

– Qachonlardir urushdan oldin u bu yerda Djon Xardi bilan birga kelgan edi. Tashrif qisqa bo'ldi va men ularning yuzini yaxshilab eslab qololmadim. Dolman juda ko'p narsalarni boshdan kechirdi va, agar yuz ifodasiga qarab baho beradigan bo'lsak, aftidan, u qattiq o'zgarganga o'xshaydi. Hatto ovozi ham o'zgaribdi. Ochig'ini aytsam, aynan mana shu shubhalar meni sizga qo'ng'iroq qilishga undadi.

Sleyd Skotland-Yardga qaytdi, o'z yordamc qilari bilan kengash o'tkazdi va jinoyatchini hibsga olishga tayyorgarlik ko'rish to'g'risida ko'rsatma berdi.

Sleyd hibsga olish deganda kimni nazarda tutdi? Jinoyatchini nima fosh qildi?

3-topshiriq

Kechasi qilingan qo'ng'iroq komissar Barnsni qattiq g'azablantirdi.

– Obbo, yana nima balo yuz berdi?

– Shef, men serjant Jasperman. Yana cho'loq Dikning to'dasi. Bu safar kazinoni urib ketishibdi. O'tgan hafta uning xo'jayini Shteyn to'lovdan bosh tortibdi, mana endi...

– Serjant, hozir to'dadagilardan shaharda kim bor?

– Bob, Jek, Pit va Mark. Biz ularni qo'lga oldik. Ular bu yerda baqirib-chaqirib advokat talab qilyapti. Bobning aytishicha, u umuman Pit va Jek bilan uchchovlon bunday ishga qo'l urmas emish, o'tgan safar ham ularni xuddi mana shu tarkibda bosishgan ekan, u bo'lsa irim qilar emish. Men shu faktni usiz ham bilaman.

Shteynning aytishicha, qaroqchilar ikki kishi bo'lgan ekan, ularning uchinchi sherigi mashinada o'tirgan emish. Aytgancha, Pit mashinani hammadan yaxshi haydaydi, Jek va Mark esa umuman rulga o'tirmaydilar, negaki ularning haydovchilik guvohnomasi yo'q va haydashni bilmaydilar ham.

– Jabrlanganlar bormi?

– Shveysar yaralanibdi, hozir u kasalxonada. Hushini yo'qotishdan oldin o'q uzgan jinoyatchi baland bo'yi ekanligini aytishga ulgurdi xolos. Bu yerda ham noaniqlik bor: Bob ham, Jek ham undaylardan emas. Har birining bo'yi 6 futdan oshadi.

– Esingdami, serjant, Pit va Mark huv anavi manekenmitsa (libos namoyishchisi) tufayli urishib qolishgan edi. Ismi qurg'ur Janet Rich, edi shekilli?

– Xuddi shunday, shef. Ular endilikda mayxonada ham har xil joyda o'tirishadi va birga «ishga kirishish» u yoqda tursin, hech qachon bir-biriga salom ham berishmaydi.

– Gap bunday, Jasper. Aybsizni qo'yib yubor, haydovchini birinchi kameraga, o'q otganni ikkinchi kameraga, uchinchi talonchini esa uchinchi kameraga qama. Ertalab tekshirib ko'raman. Xo'p, xayr!

Serjant Jasper aqlli edi va bir oz o'ylagach, komissarning buyrug'ini bajardi.

Serjant qanday yo'l tutdi?
aniqlang.

4-topshiriq

Politsiyaga qilingan qo'ng'iroqdan so'ng 10 daqiqa o'tgach, inspektor Smit hodisa yuz bergan joyga yetib kelgan edi. U yerda yo'l politsiyasining vakillari va o'zini o'ldirilgan va jasadi uyning mehmonxonasida yotgan mister Klarkningo qo'shnisi – mister Jonson deb tanitgan odam bor edi.

– Xo'sh, mister Jonson, siz bu haqda nima deya olasiz?

– Bilasizmi, janob inspektor, taxminan 25 daqiqa avval shahardan qaytdim, u yerga ul-bul xarid qilish uchun borgan edim. Mashinamda uyga yetib kelib darvozani ochdim va hovliga kirdim. So'ngra xarid qilingan narsalarni mashinadan olib, uyga olib kirdim, shundan keyin mashinani garajga kiritib qo'ydim va nosozlashgan karburatorni yuvishga otlandim. Shu paytda dahshatli qichqiriq, ketidan esa otilgan o'q ovozi eshitildi. Bu hodisa soat 12 da yuz berdi, ishonch bilan shunday deyishimning boisi shundaki, undan roppa-rosa 10–15 soniya avval qoq tushga to'g'rilab qo'yilgan qo'l soatim jiringlagandi.

– Keyin nima bo'ldi?

– Meni qoplab olgan qo'rquvni bosib, uyimdan 200 metr uzoqlikda joylashgan yo'l politsiyasining bo'limi tomon otildim. U yerda ikkita xodim bor edi. Ulardan biri politsiyani chaqirdi, ikkinchisi bilan esa biz qo'shnimning uyi tomonga yugurib ketdik.

Inspektor voqea sodir bo'lgan joyni ko'zdan kechirib, mister Jonsonga murojaat qildi:

– Siz o'q ovozini eshitgan joyga borsam bo'ladimi?

– Albatta, janob inspektor, qani yuring, – javob berdi mister Jonson. U inspektorni o'ldirilgan odamning uyidan 30 metrcha masofada joylashgan o'z uyi tomonga boshlab bordi.

Inspektor Smit hovliga ko'z yugurtirib chiqqach, shunday dedi:

– Mister Jonson. Men sizning garajingizni ko'zdan kechirsam degandim.

– Marhamat, janob inspektor. Lekin uning qotillikka qanday aloqasi bor?

– Balki hech qanday aloqasi yo'qdir, lekin men qiziquvchi odamman, – deb ta'kidladi komissar.

– Ular garajga yaqinlashdilar. Jonson qulfni ochdi va inspektorni ichkariga kiritdi. Inspektor unga qaragach va mashinaga birov ko'z yugurtirib chiqqandan keyin Jonsonga murojaat qildi;

– Siz menga so‘zlab bergan hikoyada, balki biroz bo‘lsa ham haqiqat bordir, lekin shunday bo‘lsa-da, sizni nima yolg‘on gapirishga majbur qilganini aniqlash uchun bo‘linmaga olib borishimga to‘g‘ri keladi.

Inspektorning bunday qaror qabul qilishiga nima turtki bo‘ldi?

5-topshiriq

Janob Almusning xonadonidan anqib turgan gaz hidi, yaxshiyamki shoshilinch ish bilan band bo‘lgani uchun kechasi bilan uxlamay chiqqan qo‘shnining diqqatini jalb etdi. Telefon orqali chaqirtirilgan inspektor Verner va serjant Fitt juda tez yetib keldilar. Almus hali tirik edi, uni «tez yordam» mashinasida kasalxonaga jo‘natdilar.

– Qotil xatoga yo‘l qo‘ydi, – deb ta’kidladi inspektor, koridor kursi ustida yotgan va uy egasiga tegishli bo‘lmagan qo‘lqopni ko‘rsatib (bu haqda uy egasining o‘zi uni zambilda tez yordam mashinasiga olib ketishlaridan oldin aytgan edi).

– Bu nusxa gazni ochish uchun bu yerga tirmashib chiqqan va hovliqib qo‘lqopini unutgan. U qotillik harakati muvaffaqiyatli bo‘lmaganidan bexabar, demak izlarni yo‘qotish maqsadida qo‘lqop uchun qaytib kelishi mumkin, – deb eshittirib mulohaza qilar edi serjant Fitt. Detektivlar xonadon chirog‘ini o‘chirib, «mehmon»ning paydo bo‘lishiga tayyorgarlik ko‘rdilar. Darhaqiqat, yarim soatdan keyin eshik g‘ichirladi va kimdir yo‘lini gugurt bilan yoritib, sekin koridorga o‘tdi,

– Qo‘lingni ko‘tar! – dedi inspektor.

Serjant chiroqni yoqdi va ichkariga kirgan odamga murojaat qildi:

– Siz o‘z qo‘lqopingizni olib ketish uchun keldingiz, shundaymi?

Notanish kishi buni inkor qilmadi, lekin Almusning hayotiga suiqasd qilishda ayblashlarini butunlay rad etdi. Serjant o‘z aybiga iqror bo‘lgan jinoyatchilarga nisbatan jazoning yengillashtirilishini eslatdi, lekin shu payt inspektor Verner serjantni bir chekkaga boshladi va shunday dedi:

– Bu tungi tashrif haqiqatan ham juda shubhali, lekin men bu janob Almusning hayotiga suiqasd qilgan deb o‘ylamayman.

Nima uchun inspektor bunday xulosaga keldi?

6-topshiriq

Jazirama kunlardan birida terlab-pishib ketgan Verner shahar ko‘chalari bo‘ylab mashhur gangster Uzun Jimni ta’qib qilib borardi. Bir payt Uzun Jim shundoqqina inspektorning ko‘z o‘ngida o‘tib ketayotgan avtomashinadan o‘q otib o‘ldirildi.

– Bu Jim raqiblarining to‘daboshisi Gausenning ishi, – dedi inspektor serjant Fittga, chorak soat o‘tgach ular Gausen uyining eshigidagi tugmani bosib, qo‘ng‘iroq qilishdi.

Eshikni o‘g‘lining qo‘lidan tutib turgan Gausenning o‘zi ochdi.

– Men uyimga yarim soat oldin qaytdim va o‘shandan beri hali uydan hech qayoqqa chiqqanim yo‘q, – dedi Gausen inspektorning savoliga javoban. Shu payt go‘dak uning qo‘lidan qutulib chiqdi hamda limonad va eriy boshlagan muzqaymoq turgan stolchani ag‘darib yubordi.

– La’nati churvaqa, – deb jahl qildi gangster va muzqaymoqni ko‘rsatib shunday dedi:

– Aravasi bilan uyimning ro‘parasida turadigan muzqaymoqchi Tom mening yarim soat oldin kelganim va undan bolam uchun muzqaymoq sotib olganimni, keyin hech qayerga chiqmaganimni tasdiqlashi mumkin.

– Men Tomni to‘dang bilan aloqasi borligini juda yaxshi bilaman, – deb javob qildi inspektor. – U soxta alibini tasdiqlashga har qachon tayyor. Inspektor qanday qilib, Gausenning aldayotganini payqab qoldi?

7-topshiriq

Raqamli belgisi oltidan boshlanadigan kulrang «shevrole» ayol kishini urib ketib, ko‘zdan g‘oyib bo‘lgani to‘g‘risida xabar olgan inspektor Verner va serjant Fitt mashinasi go‘yo yuqorida ta’riflanganiga mos keluvchi janob Nilenderning villasi tomon yo‘l oldi. Ular manzilga yetib kelganda hali yarim soat ham o‘tmagan edi.

Kulrang «shevrole» uy oldida turardi. Politsiyacqilarni ko‘rgan uy egasi ularning oldiga to‘g‘ridan-to‘g‘ri tungi kiyimida chiqib kelaverdi.

– Men bugun hech qayerga bormadim, – dedi u inspektorning gapini oxirigacha eshitib bo‘lgach. – Chiqa olmas ham edim? Chunki kecha men mashinamning kalitini yo‘qotib qo‘ydim, yangisi esa juma kunigina tayyor bo‘ladi.

Fursatdan foydalanib avtomashinani ko‘zdan kechirishga ulgurgan Fitt inspektorga shivirladi:

– Aftidan haqiqatni aytayotganga o‘xshaydi. Mashinada hech qanday to‘qnashuv izlari yo‘q.

Inspektor avtomashinaning kapotiga suyanib shunday javob qilar edi:

– Bu hali hech narsani bildirmaydi. Zarba u qadar kuchli bo‘lmagan, axir jabrlanuvchi tirik-ku. Sizning alibingiz esa janob Nilender, menga juda shubhali ko‘rinyapti. Mashina kalitini qayerga berkitdingiz va nima uchun hozirgina bu yerga mana shu mashinada kelganingizni yashiryapsiz?

Inspektor nima sababdan Nilenderdan yolg‘on gapirishda shubha qildi?

8-topshiriq

– Devid Lipart degan allakim, – deb axborot berardi serjant Fitt inspektor Verneriga, – juda qimmatbaho tangasini o‘g‘irlab ketishganidan shikoyat qildi. Lipartning ajoyib qadimgi pullar va medallar kolleksiyasi bor. Yangi tangani atigi bir necha kun oldin sotib olibdi. Uni bir necha yildan buyon qidirib yurgan va nihoyat qo‘lga kiritganidan juda baxtiyor ekan. U ikki ukasi bilan birga turadi, ular ham kolleksioner. Kattasi Frederik bo‘lib, pochta markalarini to‘playdi, kichigi Erazm esa qadimgi kitoblarni yig‘adi. Aka-ukalar bir-biriga nisbatan juda qizg‘anchilik bilan munosabatda bo‘lishlari va ulardan birining qo‘lga kiritgan yutug‘i doimo boshqalarining g‘ashini keltirishi ma‘lum. Har uchchala kolleksiya ham bitta katta xonada saqlanar ekan. Kolleksiyalar turgan javonning kaliti kaminning ustidagi guldonning ichida turar ekan. Kecha Devidni uning allaqanday do‘sti Yanek yo‘qlab borgan ekan. Devid unga qo‘lga kiritgan narsasini ko‘rsatibdi. Tanga Yanekka shunchalar yoqib qolibdiki, u o‘sha zahoti evaziga katta mablag‘ taklif etibdi. Lekin Devid uni sotishni xohlamabdi. Bugun ertalab Yanek yana Devidga qo‘ng‘iroq qilib o‘z taklifini takrorlabdi. Devid bu safar ham uning taklifini rad qilibdi, keyin esa yana bir bor nazar tashlash uchun xonaga qaytibdi, lekin u joyida yo‘q emish. Javon kalit bilan ochilgan, qulf buzilmagan ekan.

– Barmoq izlari-chi? – deb so‘radi inspektor.

– Topilmadi. Odamning qo‘li tekkan hamma joy yaxshilab artib tashlangan. Frederik bu to‘g‘rida mutlaqo tasavvurga ham ega emasligini ta’kidlayapti. Erazm bugun ertalab saharda bir yerga jo‘nab ketibdi, tabiiyki, uni so‘roq qila olmaymiz.

– Men bu uchchalasidan tangani kim o‘g‘irlaganini bilaman shekilli, – dedi inspektor Verner. Kim?

9-topshiriq

– Mening familiyam Yelinek... Men ishlayotgan do‘konda yong‘in chiqdi... Xiyobon ko‘chasi, 10... Men o‘z xonamda o‘tiribman va bu yerdan chiqib keta olmayapman... Bu yerni tutun bosib ketdi... Yetib k... – shu bilan ovoz uzilib qoldi.

Inspektor Verner darhol o‘rnidan turdi.

– Men hodisa yuz bergan joyga ketyapman. Zudlik bilan o‘t o‘chirish guruhiga qo‘ng‘iroq qiling va yuz bergan voqeani bildiring, – deb u yonida o‘tirgan xodimiga ko‘rsatma berdi hamda serjant Fitt bilan birgalikda ko‘chaga chiqdi.

Ular fojia yuz bergan joyga yetib kelishganda uzoqdan yong'in o'chirish mashinasining sirenasi eshitila boshladi. O't o'chiruvchilarning yetib kelishini kutib o'tirmasdan ikkalasi ham quyuq tutun chiqayotgan do'konga otildilar va zo'r mashaqqat bilan direktorning xonasiga kirishga muvaffaq bo'ldilar. Bu yerda ular yozuv stoli yonida yumshoq kursida bo'shashib boshini orqaga engashtirib o'tirgan kishini ko'rdilar.

– Yaxshiyamki nafas olyapti, lekin hushini yo'qotganda o'xshaydi, – ta'kidladi serjant Fitt.

Shundan keyin u yozuv stolining ustidagi telefon apparatidan trubkani ko'tardi va tez yordam mashinasini chaqirdi.

– Yaxshiki Yelinek bizga yong'in haqida xabar berishga ulgurdi, dedi Fitt. – Aks holda...

– Aks holda u izlarni yo'qotgan bo'lar va biz o't qo'yish uning ishtirokisiz bo'lmaganini, to'g'rirog'i, do'kondagi kamomadni yashirish uchun shunday qilganligini isbotlashimiz qiyin bo'lar edi, – e'tiroz bildirdi inspektor Verner.

Nima uchun u shunday xulosaga keldi?

10-topshiriq

– Siz politsiyaga qo'ng'iroq qilgunga qadar bu yerda sodir bo'lgan hodisani batafsil so'zlab bersangiz, – deya murojaat qildi inspektor Verner ko'zlari yoshlangan xonim Vintonga. U ko'z yoshlarini artib, so'zlay boshladi:

– Mening erim yozuvchi edi. Turmush qurmasimizdan avval men uning kotibasi edim. Lekin to'ydan keyin ham men uning matnlarini qog'ozga ko'chirishda davom etdim. Bugun kechqurun u yangi qissasining rejasini magnitofon tasmaiga yozib olish uchun o'z xonasiga kirib ketdi. Men anavi xonada kitob o'qib o'tirgan edim.

– Siz ikkovingizdan boshqa xonadonda yana biron kimsa bormidi?

– Yo'q. Uy xizmatchimiz kelib-ketib turadi, kunning birinchi yarmidagina bo'ladi... Shunday qilib, men mana bu yerda o'tirib kitob o'qiyotgan edim. Eshik orqasidan mikrofoniga gapirayotgan erimning ovozi eshitilib turardi. Birdaniga o'q ovozi eshitilib qoldi. Men xonaning eshigini ochdim...

Vinton xonim yana ko'z yoshi to'ka boshladi. Inspektor xonaga kirdi va mojaro yuz bergan joyni ko'zdan kechirib chiqdi. O'ldirilgan odamning jasadi kattagina yumshoq kursida yotardi. Bo'ynida, gardanining yonida katta qon dog'i tarqalgan edi. Mikrofon kursining bandida osilib qolgan, gilamning ustida esa qalam bilan yozib to'ldirilgan qog'oz varag'i yotar

edi. Haqiqatan ham tasmada qissaning umumiy rejasi yozilgan edi. Inspektor xonaga qaytgach, uni kutayotgan Vinton xonimdan so‘radi:

– Siz eringizga yordam berishga urindingizmi?

– Eh, buning befoyda ekanligi shundoqqina ko‘rinib turuvdi, – javob berdi u, buning ustiga erimning jasadi yotgan xonaning ostonasini xatlab o‘tishga jur‘at yetishmadi menda. Men o‘sha zahoti politsiyaga telefon qilish uchun dahlizga yugurib chiqdim. Aftidan kimdir erimga oynadan o‘q uzgan bo‘lsa kerak. Lekin kim? Erimning hech qanaqa dushmanlari yo‘q edi.

– Uni aynan siz o‘ldirganingizga qaraganda, dushmani ham siz edingiz, – e‘tiroz bildirdi Verner.

Nima uchun u bunday xulosaga keldi?

11-topshiriq

– Men mutlaqo tasavvur ham qila olmayman janob inspektor, VIII asrning qadahi kimga ham kerak bo‘lishi mumkin, ustiga-ustak uni sotib bo‘lmasa. Muzey direktori inspektor Vernerni shunday so‘zlar bilan kutib oldi. – Kecha kechqurun qadah o‘z joyida turgan edi. Mendan keyin xonaga begonalardan hech kim kirmadi. O‘zim uni qulfladim. Muzeyni er-xotin Seyziglar yig‘ib-terishadi, ular bizda ko‘pdan buyon ishlashadi va, albatta, ulardan shubhalanish noo‘rin.

– Ha, janob inspektor, kecha kechqurungi yig‘ib-terish paytida hamma narsa joy-joyida edi, – dedi janob Seyzig.

Inspektor Verner bir zum o‘yga toldi.

– Muzeyning noyob narsalarini to‘playotganingizga qancha bo‘ldi? – dabdurustdan so‘rab qoldi u Seyzigdan.

Inspektor Vernerning qadahni o‘g‘irlashda Seyziglar oilasidan shubha qilishiga nima turtki bo‘ldi?

12-topshiriq

– Roppa-rosa 2 056 marka g‘oyib bo‘ldi. Men pulni ikki marta sanab chiqqan edim.

– Ushbu jinoyatni sodir qilishda kimdan shubha qilyapsiz?

– Ochig‘ini aytsam, bilmayman, – deb javob berdi xazinachi.

– Voqea qanday sodir bo‘lganini aytib bering.

– Bu voqea qo‘yidagi holatda yuz berdi. Men pul sanayotgan edim. To‘satdan xonaga qorong‘ilik cho‘kdi. Chiroq o‘chib qoldi. Men kursini qo‘ydim, ustiga chiqib arang chiroqni topib ushladim. Qo‘lim qattiq

kuyganidan chayqalib ketdim va pastga yiqildim. Bir qancha vaqt hushsiz yotdim, o‘zimga kelganimda esa mana shu tartibsizlikni ko‘rdim. Pul g‘oyib bo‘libdi. Telefon orqali zavod qorovulxonasiga xabar berdim. Xullas, sizga ayta oladigan bor gapim shu.

– Men sizni pul o‘g‘irlashda ayblayman! So‘zlaganlaringizning hammasi uydirma, negaki...

Verner xazinachiga nima dedi?

13-topshiriq

Mo‘yna do‘konining sohibasi politsiya bo‘linmasida bayonnoma tuzish paytida quyidagilarni arz qildi:

– Bir soat oldin mening do‘konimga bir yigit kirdi va narxi 18 marka bo‘lgan ayollar shlapasini sotib oldi. U menga 50 markalik banknot berdi, lekin qaytim bo‘lmagani uchun men uni qo‘shni do‘konga pulini maydalab kelishga jo‘natdim. Qaytimini olgach, yigit ketdi. U ketganidan keyin ko‘p o‘tmay qo‘shni do‘konning xo‘jayini hayajonlangan holda oldimga yugurib kirdi va menga maydalab bergan banknot soxta ekanligini aytdi. Men uni haqiqiysi bilan almashtirib berishga majbur bo‘ldim. Xaridor meni aldadi va men hammasi bo‘lib 118 marka yo‘qotdim. Birinchidan, men 18 marka turadigan shlapamdan judo bo‘ldim; ikkinchidan, menga 50 markaga teng soxta banknot berishdi va men uni haqiqiysiga almashtirishimga to‘g‘ri keldi. So‘ngra men o‘sha yigitga 32 marka qaytim berdim, nihoyat, men yana 18 marka yo‘qotdim, chunki ular aynan mana shu soxta banknotdan olingan edi.

Biroq oxir-oqibatda bayonnomani qayta tuzishga to‘g‘ri keldi: hisob-kitoblar noto‘g‘ri bo‘lib chiqdi.

Aslida u xonim qancha pulini yo‘qotdi?

14-topshiriq

Jazirama yoz kuni edi. Inspektor Verner va uning yordamcqilari, jinoyatchilarni ta‘qib qilish davomida, uncha katta bo‘lmagan o‘rmonchani kesib o‘tdilar va cho‘milayotganlar guruhiga duch keldilar.

– Hoy menga qarang! – deb baqirdi inspektor Verner. – Biz sizning yoshingizdagi bir yigitchani qidiraymiz. U shu yaqin orada bo‘lishi kerak. Siz uni ko‘rmadingizmi?

O‘spirinlar indamay bir-biriga qarab qo‘ydilar. Keyin ulardan bittasi shunday dedi:

– Bir necha daqiqa avval haqiqatan ham bu yerga qandaydir bir yigit yugurib keldi. Xuddi mana shu yerda daryoga sakradi. Qarang, u huv anavi tomondagi qirg‘oqdan chiqyapti! Shoshiling! Xohlasangiz o‘zimning qayig‘imni berib turaman, aks holda shundoqqina tumshug‘ingiz ostida ko‘zdan g‘oyib bo‘ladi.

– Qochib ketaversin, – dedi Verner, – endi men siz bilan yaqindan tanishmoqchiman.

Inspektor Vernerning bunday qaroriga nima sabab bo‘ldi?

15-topshiriq

Temir yo‘l vagonining kupesida yo‘lovchilardan birining katta miqdorda puli bo‘lgan hamyonini o‘g‘irlashibdi. O‘g‘ri uning hamrohlaridan biri ekanligi ravshan edi.

Ulardan biri – yoshi ulug‘ pensioner, ikkinchisi – hech qachon badnom bo‘lmagan qoralanmagan hisobchi, uchinchisi esa bir necha bor sudlangan jinoyatchi (retsdivist). Ularning familiyalari: Smirnov, Dementyev, Borisov. So‘roq qilinganlardan har biri ishning mazmuni bo‘yicha muhim ikki fikrni aytdilar:

Borisov: «Men hamyonni olganim yo‘q. Dementyevning ham bunga aloqasi yo‘q».

Dementyev: «Borisov hamyonni olgani yo‘q. Buni Smirnov qildi».

Smirnov: «Men bu ishni qilmadim. Hamyonni Borisov o‘g‘irladi».

Shundan keyingi tergov natijasida pensioner ikkala holda ham to‘g‘ri gapirgani, retsdivist ikkala holda ham yolg‘on gapirgani, hisobchi esa bitta holatda to‘g‘ri, boshqa holatda yolg‘on gapirgani aniqlandi.

Nafaqaxo‘r, hisobchi va retsdivistning familiyalarini ayting va ulardan qaysi biri jinoyatni sodir qilganini aniqlang¹.

¹ Qarang: *Асямов С. В., Пулатов Ю. С.* Ички ишлар органлари ходимларининг касбий психологик тренинги. – Т., 2002. – 87–128-б.

Shaxsning individual-psixologik o'ziga xosligini o'rganish metodikasi

G. Ayzenkning EPI so'rovnomasi yordamida shaxsning individual o'ziga xosligini o'rganish (E. G'. G'oziyev, R. Toshimov modifikatsiyasi).

G. YU. Ayzenk testi

So'rovnoma shaxsining individual-psixologik xususiyatlarini diagnostika qilishga mo'ljallangan bo'lib, shaxsning neyrotizm, ekstrovert-introvert xususiyatlarini qanchalik darajada namoyon bo'lishini o'rganishga qaratilgan.

Sizning odatiy xatti-harakatingizga tegishli bo'lgan savollar taklif etiladi. Biron-bir narsaga xos bo'lgan vaziyatni tasavvur qiling va xayolingizga kelgan birinchi javobni bering. Agar siz berilgan savolga rozi bo'lsangiz «ha» deb, agar norozi bo'lsangiz «yo'q» deb javob bering.

Aniq va tez javob berishga harakat qiling, esda tutingki, so'rovnoma yaxshi yoki yomon savollar keltirilmagan. Bergan javobingizni daftaringizga yozib boring.

1. Kuchli hayajonni sinash uchun sizda yangilikka intilish seziladimi?
2. Sizni tushunadigan va qo'llab-quvvatlaydigan do'st kerakligini his qilasizmi?
3. Siz o'zingizni tashvishi yo'q odam deb hisoblaysizmi?
4. O'ylagan narsangizdan qiyinchiliksiz voz kecha olasizmi?
5. Bir ish qilishdan oldin shoshmasdan, o'ylab ish tutasizmi?
6. Hatto sizga foydasi bo'lmasa ham va'dangizda turasizmi?
7. Ruhingiz tez tushib, tez ko'tariladimi?
8. Ko'p o'ylamay tez ish yurita olasizmi?
9. Jiddiy sabab bo'lmasa ham o'zingizni baxtsiz deb hisoblaysizmi?
10. Birov bilan bahslashsangiz o'zingizni ko'p narsaga qodir ekanligingizga ishonasizmi?
11. Sizga yoqqan qarama-qarshi jinsli kishi bilan tanishsangiz tortinasizmi?
12. Jahlingiz chiqqanda o'zingizni yo'qotasizmi?
13. Ko'pincha o'ylamasdan sharoitga qarab ish tutasizmi?
14. Gapirmasam bo'lar edi, shu ishni qilmasam bo'lar edi, degan xayol sizni tez-tez bezovta qiladimi?

15. Sizga kitob o‘qishga nisbatan odamlar bilan uchrashish afzalmi?
16. Hamma narsani o‘zingizga olaverasizmi?
17. Do‘stlar davrasida bo‘lishni yoqtirasizmi?
18. Birovlar bilishni istamagan sirlaringiz bormi?
19. Ba‘zan g‘ayratingiz jo‘shib, qadamingizdan o‘t chaqnaydi, ba‘zan esa hamma ishdan hafsalangiz pir bo‘lib, loqayd bo‘lishingiz haqiqatmi?
20. Do‘stlaringiz davrasini eng yaqin do‘stlar bilan chegaralanishini istaysizmi?
21. Siz ko‘p narsani orzu qilasizmi?
22. Sizga baqirib gapirishsa, siz shunday javob qaytara bilasizmi?
23. Ba‘zan o‘zingizni biror narsada aybdor his qilasizmi?
24. Siz o‘z odatlaringizni yaxshi ekanligiga ishonasizmi?
25. O‘z hislaringizga erk berib, do‘stlar davrasida o‘zingizni betashvish his qilasizmi?
26. Asabingiz tarang bo‘lgan paytlar ko‘p bo‘ladimi?
27. Sizni xushchaqchaq va ziyrak odam deb hisoblashadimi?
28. Biror ishni bajarib bo‘lgandan keyin, shu ishni bundan ham yaxshiroq bajarishingiz mumkinligi haqida o‘ylaysizmi?
29. Katta davralarda o‘zingizni xotirjam his qilasizmi?
30. Siz g‘iybat qilasizmi?
31. Miyangizga har xil xayollar kelib, sizga uyqu bermaydigan vaqt bo‘ladimi?
32. Siz biror narsani bilishni istasangiz, do‘stlaringizdan so‘rab-surish-tirishga nisbatan tezroq kitobdan qidirib topishni ma’qul ko‘rasizmi?
33. Yuragingiz tez-tez o‘ynab turadimi?
34. Diqqat-e’tiborni bir joyga tortadigan ish sizga yoqadimi?
35. Sizni qaltiroq tutadimi?
36. Siz doim haq gapirasizmi?
37. Bir-birini kamsitadigan davrada o‘zingizni xotirjam his qilasizmi?
38. Siz serjahlmisiz?
39. Tez harakat qiladigan ish sizga yoqadimi?
40. Hammasi yaxshilik bilan tugagan, lekin yomon oqibatlarga olib keladigan voqealar sizni xayolingizni bezovta qiladimi?
41. Harakatingiz sekin, chaqqon emasligingiz haqiqatmi?
42. Siz ishga yoki birov bilan uchrashuvga kechikkanmisiz?
43. Be‘mani tushlar ko‘rasizmi?
44. Siz gaplashishni sevganingiz uchun, yangi odamni ko‘rganingizda paytni boy bermasdan u bilan gaplashishga harakat qilasizmi?
45. Sizni biror og‘riq bezovta qiladimi?

46. Do'stlaringiz bilan uzoq uchrashmasangiz xafa bo'lasizmi?
47. O'zingizni asabi yomon kishi deb hisoblaysizmi?
48. Sizning tanishlaringiz orasida sizga yoqmaydigani ham bormi?
49. Siz o'zingizni o'ziga ishongan odam deb hisoblaysizmi?
50. Sizning kamchiliklaringiz va ishingizni tanqid qilishsa, shaxsiyatingizga tegadimi?
51. Ko'pchilik bilan bajarilgan ishdan qoniqish qiyinmi?
52. Sizni boshqalardan nimam bilandir yomonman, degan fikr bezovta qiladimi?
53. Zerikarli davrani qiziqтира olasizmi?
54. O'zingiz tushunmagan narsalar haqida gapirgan vaqtingiz bo'ladimi?
55. O'z sog'ligingiz haqida qayg'urasizmi?
56. Birovlar ustidan hazil qilishni yoqtirasizmi?
57. Uyqusizlikka duchor emasmisiz?

Olingan natijalarni hisoblash

Olingan javoblar natijasi test «kaliti» bilan solishtiriladi. «Ha» javoblar test kaliti bilan muvofiq kelsa, 1 ball beriladi, mos kelmaydigan bo'lsa – 0 ball beriladi. Olingan ballar hisoblanadi.

№	«HA»	«YO'Q»	№	«HA»	«YO'Q»	№	«HA»	«YO'Q»
1.	E		20.		E	39.	E	
2.	N		21.	N		40.	N	
3.	E		22.	E		41.		E
4.	N		23.	N		42.		L
5.		E	24.	L		43.	N	
6.	L		25.	E		44.	E	
7.	N		26.	N		45.	N	
8.	E		27.	E		46.	E	
9.	N		28.	N		47.	N	
10.	E		29.		E	48.		L
11.	N		30.		L	49.	E	
12.		L	31.	N		50.	N	
13.	E		32.		E	51.		E
14.	N		33.	N		52.	N	
15.		E	34.		E	53.	E	
16.	N		35.	N		54.		L
17.	E		36.	L		55.	N	
18.		L	37.		E	56.	E	
19.	N		38.	N		57.	N	

Tadqiqot o'tkazuvchi to'ldirilgan anketalarni yig'ib olib, har bir tekshiriluvchining javobini testdagi kalit bilan solishtirib chiqadi. Tekshiriluvchilar javoblari yoniga kalitdan mos kelgan harflarni qo'yib chiqadilar. Oxirida mos tushgan harflar soni hisoblab chiqiladi. «E» va «N» harflari bo'yicha mos tushgan harflar javobi 0 dan 24 gacha, «L» harflari bo'yicha ballar soni esa 0 dan 6 gacha to'g'ri kelishi mumkin.

Agar «E» shkalasi bo'yicha ballar soni 12 dan ortiq chiqsa, bu shaxs «ekstroversiv» turiga kiradi, ya'ni tashqi muhitga yo'nalgan, obyektini magnit kabi tortuvchi, qiziquvchan, impulsiv, xulq-atvori mustahkam, muloqotli, ijtimoiy muhitga moslashgan va unda o'z o'rnini topgan.

Agar «E» shkalasi bo'yicha ballar soni 12 dan kam chiqsa, unda shaxs «introversiv» turiga kiradi: og'ir, vazmin, ehtiyotkor, aqlli, muloqotga birinchi bo'lib kirisha olmaydi, o'z-o'zini nazorat qilishga va o'z-o'zini tahlil qilishga moyil.

«N» shkalasi bo'yicha 12 dan ortiq chiqsa, bu shaxs «nevrotik /asabiy/» hisoblanadi: o'zini tuta bilmaslik, irodaviy bo'sh, serjahl, shu bilan birgalikda faol harakatchan, muloqotli, boshlagan ishini oxiriga yetkazadi.

«L» shkalasi – «yolg'onchilik shkalasi» – bu ichki dunyosini ochmaslik, fikr va mulohazalarini aytmasslik va boshqalardan sir tutish, oddiy qilib aytganda o'zini «oynada» odilona qilib ko'rsatish, yuksak baholash demakdir.

Agar tekshiriluvchi varaqasi «L» shkalasi bo'yicha ballar soni 6 dan ortiq chiqsa, u holda tekshiriluvchi bir oz tanaffuzdan so'ng qayta tekshirilishi lozim. Chunki bunda tekshiriluvchi savollarga tushunmagan yoki ularni yaxshi anglamagan bo'lishi mumkin. «L» shkalasi bo'yicha tekshiriluvchi o'zining imkoniyatlarini baholaydi. Demak:

0 – 2 ball – o'z-o'zini quyi darajada baholash;

3 – 4 ball – o'z-o'zini adekvat /haqqoniy/ baholash;

5 – 6 ball – o'z-o'zini yuqori darajada baholash.

Ikkita gorizontal va vertikal chiziqlar o'tkaziladi. Javoblardagi harflar shkalasi bo'yicha chiqqan sonlarni chiziqlar bo'yicha belgilab chiqib, tekshiriluvchining temperament xususiyatlarini aytib berish mumkin bo'ladi.

		<i>nevrotik</i>	
		24	
MELANHOLIK			HOLERIK
G'amgin, tashvishli, qo'rqq, yuvosh, mulohaza yuritishga moyil, kelajakka ishonchi yo'q. Umidsiz, og'ir, vazmin, bosiq. Muloqotga kirisha olmaydi, indamas.			Sezgir, tinib-tinchimas, agressiv /o'zgalarga hukm o'tkazuvchi shaxs/. Ta'sirchan, tashqi ta'sirga beriluvchan. O'zgaruvchan, orzu-umidli, harakatchan.
0	<i>introvert</i>	12	<i>ekstrovert</i> 24
FLEGMATIK			SANGVINIK
Passiv – sust, ehtiyotkor, mulohaza yurituvchi, aqlli, o'ylab ish qiladi, tinchlikni, osoyishtalikni sevadi. Boshqaruchan, ishonuvchan, nazorat qiluvchan, vazmin,			Muloqotga kirishuvchan, sergap, rahmdil, ko'ngilchan, dadil harakat qiladi. Xushchaqchaq, lekin ko'pchilikni, shovqinni yoqtirmaydi. Hamma joyda bir tekisda harakat qiladi, xotirjam /lider/ sardor bo'lishga, o'zini ko'rsatishga harakat qiladi.
		0	
		<i>hissiy turg'unlik</i>	

Shaxsning kommunikativ imkoniyatlarini aniqlash metodikasi

Sizga tavsiya etilayotgan savollarga ochiq ko'ngillik bilan javob bering. Bunda yaxshi yoki yomon savolning o'zi yo'q. Samimiy javoblaringiz uchun rahmat.

1. Mas'ul ishga duchor bo'lganingizda hayajonlanasizmi?
2. Ahvolingiz yomon bo'lganda ham shifokor chaqirmaysizmi?
3. Kutilmaganda ma'ruza qilasiz desa norozilik bildirasizmi?
4. Mehmonxona tayin bo'lmasa begona shaharga safarga borishdan bosh tortasizmi?
5. Begona kishiga kechinmalaringizni so'zlaysizmi?
6. Begona odam sizdan yo'lni yoki vaqtni so'rasa g'ashingiz keladimi?
7. Har avlod vakillari o'rtasida hayot masalasida kelishmovchilik bo'ladi deb o'ylaysizmi?
8. Bir necha oy ilgari tanishingizga bergan 1000 so'mingizni so'rashga xijolat tortasizmi?
9. Agar sizga kafeda sifatsiz taom keltirsa indamay qo'yaverasizmi?
10. Vagonda bir necha soat begona kishi bilan ketsangiz gapni birinchi bo'lib boshlaysizmi?
11. Navbatda turish maqsadingizga erishish uchun zaruriyat bo'lsa ham, uzundan-uzoq navbat kutishdan bosh tortasizmi?
12. Xodimlar o'rtasida bo'ladigan mojaroni hal qilishdan o'zingizni olib qochasizmi?
13. Adabiyot yoki san'at haqida so'z ketsa fikringizni himoya qilasizmi?
14. Sizga yaxshi ma'lum bo'lgan masala bo'yicha noto'g'ri fikr eshitsangiz jim tura olasizmi?
15. Sizdan ish yoki o'qish yuzasidan yordam so'rashsa norozi bo'lasizmi?
16. O'z fikringizni og'zaki bayon etishga imkoniyat bo'lsa ham yozma ravishda bayon etishni afzal ko'rasizmi?

Natijalar izohi:

Agar siz savolga «Ha» deb javob bersangiz – 2 ball;
«Bilmadim», «Hayronman» deb javob bersangiz – 1 ball;
«Yo'q» deb javob bersangiz – 0 ball.

Agar siz to'plagan ballar yig'indisi 30-32 ball bo'lsa: U holda siz «Muloqotmand» emassiz, ya'ni muloqotga ehtiyoj sezmaysiz. Bu xususiyatingizdan hammadan ham o'zingiz ko'proq jabrlanasiz, yaqinlaringizni ham siz bilan muomala qilishlari murakkab. Jamoa kuchini talab qiladigan ishlarni sizga topshirib bo'lmaydi. Odamlar bilan ko'proq muloqotda bo'lishga intiling.

Agar siz to'plagan ballar yig'indisi 25–29 ball bo'lsa: Siz indamassiz, kamgapsiz, yolg'izlikni yoqtirasiz. Yangi ish, yangi muloqotlar sizni anchagina muvozanatdan chiqaradi. Sizni bu xususiyatingiz ko'pincha o'zingizga yoqmaydi. O'zingizni o'zgartirish o'zingizga bog'liq.

Agar siz to'plagan ballar yig'indisi 19–24 ball bo'lsa: Atrofdagilar bilan osoyishda muloqotda bo'lasiz va notanish sharoitda o'zingizga ishonasiz. Yangi masalalar sizni cho'chitmaydi. Odamlar bilan kelisha olasiz, tortishuvlarda qatnashishni unchalik yoqtirmaysiz.

Agar siz to'plagan ballar yig'indisi 14–18 ball bo'lsa: Siz qiziquvchansiz, sergap suhbatdoshingizni qiziqish bilan tinglaysiz. O'z nuqtai nazariningizni jahlsiz himoya qila olasiz. Shunga qaramay shovqinli davralarni yoqtirmaysiz.

Agar siz to'plagan ballar yig'indisi 9–13 ball bo'lsa: Atrofdagilar bilan tez muloqotga qirishasiz, ko'plab yangi odamlar bilan tanishishni istaysiz. Qiziquvchansiz, sergapsiz, har xil masalalar bo'yicha gapirishni yoqtirasiz. Hech kimning iltimosini rad etmaysiz, har doim ham uni bajarish imkoniyati bo'lmasada. Hammaning diqqat-e'tiborida bo'lishni istaysiz. Murakkab masalalarni hal qilishda sabr-toqat, qat'iyatlik yetishmaydi. Lekin xohishingiz bo'lsa, maqsadingizga erishish uchun o'zingizni majbur qila olasiz.

Agar siz to'plagan ballar yig'indisi 4–8 ball bo'lsa: Atrofdagilar bilan muloqotda bo'lishga intilish sizni tinch qo'ymaydi. Siz har doim hamma yangiliklardan xabardor bo'lishni istaysiz. Har qanday masala bo'yicha gapirib ketaverasiz, har qanday sharoitda o'zingizni erkin tutasiz, har qanday ishni cho'chimay, ishonch bilan boshlaysiz, vaholanki, ko'pchilik hollarda uni oxirigacha yetkazmaysiz. Shu sababli hamkasblaringiz sizga ishonchsizlik bilan qaraydi.

Agar siz to'plagan ballar yig'indisi 0–3 ball bo'lsa: Sizning muloqotga bo'lgan intilishingiz kasallik xarakterini olgan. Siz ezmassiz, sizga hech qanday tegishli bo'lmagan masalalar bo'yicha ham hukm chiqarmoqchi bo'lasiz. Jahldorsiz, tez xafa bo'lasiz, ko'pincha qat'iy va odil bo'lmaysiz. Atrofdagi odamlarning siz bilan birga bo'lishi qiyin. O'z ustingizda ishlash sizga xalal bermaydi, o'zingizda sabr-toqatni, o'z-o'zini boshqarishni, odamlarga hurmat bilan munosabatda bo'lishni tarbiyalang.

Shaxsning muloqotmanlik va tashkilotchilik qobiliyatlarini o'rganish metodikasi

YO'RIQNOMA: Quyidagi savollarga javob berishingizni taklif qilamiz. Muayyan savolga javobingiz ijobiy bo'lsa « + », salbiy bo'lsa « – » belgilarini quyishingiz mumkin. Hayotiy tajribangizda bo'lib o'tgan shunga o'xshash vaziyatlarni ko'z oldingizga keltiring, savollarga qisqa va lo'nda javob berishga harakat qiling.

1. Siz bilan doimo muloqotda bo'luvchi do'stlaringiz ko'pmi?
2. Ko'pchilik o'rtoqlaringiz aynan sizning fikringizga qo'sqilishiga erisha olasizmi?
3. Do'stlaringizdan biri sizni xafa qilib qo'ygudek bo'lsa, buni ancha vaqtgacha unutmaysizmi?
4. Favqulodda vaziyatlarda o'zingizni qo'lga olishda, idora qilishda har doim qiynalasizmi?
5. Turli yangi odamlar bilan tanishishga intilasizmi?
6. Sizga jamoa ishlarini bajarish yoqadimi?
7. Siz uchun odamlar bilan muloqotda bo'lgandan ko'ra kitob o'qish afzalroqmi?
8. Niyatingizni (rejangizni) amalga oshirishda to'siqlarga uchrasangiz, undan osonlikcha voz necha olasizmi?
9. O'zingizdan yoshi ancha katta odamlar bilan qiynalmasdan muloqotga kirisha olasizmi?
10. Do'stlaringiz bilan turli o'yin va ko'ngil ochar tadbirlarni (damlarim) o'ylab topish va tashkil qilish Sizga yoqadimi?
11. Yangi odamlar davrasiga qo'shilib ketishingiz qiyinmi?
12. Bugun bajarilishi lozim bo'lgan ishlarni boshqa kunlarga qoldirish Sizga xos xususiyatmi?
13. Notanish odamlar bilan muloqotga kirishishda qiynalmaysizmi?
14. Barcha do'stlaringiz Sizning fikringizga binoan faollik ko'rsatishlariga harakat qilishga intilasizmi?
15. Yangi jamoaga moslashib, kirishib ketishga qiynalasizmi?
16. O'rtoqlaringiz o'z so'zining ustidan chiqmasa, majburiyatini bajarmasa, Sizda ularga nisbatan norozilik tug'ilmaydimi?
17. Qulay imkoniyatlardan foydalanib, yangi odamlar bilan tanishib suhbat qurishga intilasizmi?
18. Muhim masalalarni hal etishda Siz tez-tez tashabbusni o'z qo'lingizga olasizmi?

19. Tevarak-atrofdagi odamlar g'ashingizga tegadimi va yolg'iz qolishni istaysizmi?
20. Notanish sharoitda o'zingizni noqulay sezishingiz to'g'rimi?
21. Doimo odamlar davrasida (orasida) bo'lish Sizga yoqadimi?
22. Boshlagan ishingiz oxirigacha yetmasa, ta'bingiz xira bo'ladimi?
23. Begona odam bilan tanishish uchun tashabbus ko'rsatishingiz zarur bo'lsa, o'zingizni noqulay sezasizmi?
24. O'rtoqlaringiz bilan tez-tez muloqotda bo'lishdan charchaysizmi?
25. Ko'pchilik qatnashadigan o'yinlarda ishtirok etishni yoqtirasizmi?
26. Do'stlaringiz manfaatiga aloqador masalalarni yechishda tez-tez tashabbus ko'rsatasizmi?
27. Sizga yaxshi tanish bo'lmagan odamlar orasida o'zingizni erkin tuta olmasligingiz to'g'rimi?
28. O'zingiz haq ekanligingizni isbotlashga kamdan-kam vaziyatlarda intilishingiz to'g'rimi?
29. Tanishchiligingiz kam bo'lgan odamlar davrasiga bimalol fayz, jonlanish kirita olaman deb hisoblaysizmi?
30. Ishxonadagi jamoat ishlarida qatnashasizmi?
31. Tanishlaringiz sonini kamaytirishga harakat qilasizmi?
32. Boshidan o'rtoqlaringizga ma'qul bo'lmagan fikr yoki qarorda turib olmasligingiz to'g'rimi?
33. Noma'lum ulfatlar orasida o'zingizni erkin, bimalol tuta olasizmi?
34. Do'stlaringiz uchun har xil tadbirlarni bajonidil tashkil etishga kirisha olasizmi?
35. Omma o'rtasida so'zga chiqish zarur bo'lib qolsa, o'zingizni dadil va erkin tuta bilmasligingiz to'g'rimi?
36. Ishga, turli uchrashuvlarga kechikib kelish odatingiz bormi?
37. Do'stlaringiz diqqat-e'tiborida tez-tez bo'lib turasizmi?
38. O'zingiz yaxshi tanimagan odamlar bilan muloqotga kirishganda tortinasizmi?
39. Ko'pchilik do'stlaringiz o'rtasida o'zingizni dadil tuta olmasligingiz to'g'rimi?
40. Zarurat bo'lganda yolg'on gapirib, keyin to'g'rilashga harakat qilasizmi?

JAVOBLAR VARAQASI

Ismi sharifingiz:

Kasbingiz:

Sana

1	11	21	31
2	12	22	32
3	13	23	33
4	14	24	34
5	15	25	35
6	16	26	36
7	17	27	37
8	18	28	38
9	19	29	39
10	20	30	40

Ilmiy sinov materiali 40 savoldan tuzilgan bo'lib, shulardan 20 tasi muloqotmanlik fazilatini aniqlash, 20 tasi tashkilotchilik qobiliyatini aniqlash so'rovlaridir.

Umumlashtirilgan natijalar

Deshifrator matni yordamida muloqotmanlik fazilati, tashkilotchilik qobiliyati aniqlanadi.

Deshifrator
Muloqotmanlik
fazilati

Deshifrator
Tashkilotchilik
qobiliyati

1 +	21 +	2 +	22 +
3 –	23 –	4 –	24 –
5 +	25 +	6 +	26 +
7 –	27 –	8 –	28 –
9 +	29 +	10 +	30 +
11 –	31 –	12 –	32 –
13 +	33 +	14 +	34 +
15 –	35 –	16 –	36 –
17 +	37 +	18 +	38 +
19 –	39 –	20 –	40 –

$$K=M/20 \text{ yoki } K=0,05 \times M$$

K – bahslarning ko‘payuvchi miqdori,

M – deshifrador matniga mos tushgan javoblar miqdori

Baho natijalari hisoblash.

Bu sinov usullari ko‘rsatkichi (0) noldan to (1) birgacha bo‘lishi mumkin. Ko‘rsatkichning soni birga teng bo‘lsa, demak muloqotmanlik fazilati, tashkilotchilik qobiliyati yuqori darajadadir.

Ko‘rsatkich son (0) nolga teng bo‘lsa, bu muloqotmanlik fazilati, tashkilotchilik qobiliyati past darajada ekanligidan dalolat beradi.

(K) – baholarning ko‘payuvchi miqdori hamda sinov materiallarining birlamchi tavsifnomasi.

Muloqotmanlik fazilatini baholash jadvali

K	Q	Muloqotmanlik fazilatini aniqlash
0,10 – 0,45	1	past
0,46 – 0,55	2	o‘rtachadan past
0,56 – 0,65	3	o‘rtacha
0,66 – 0,75	4	yuksak
0,76 – 1,00	5	juda yuksak

Tashkilotchilik qobiliyatini baholash jadvali

K	Q	Tashkilotchilik qobiliyatini aniqlash
0,20 – 0,55	1	past
0,56 – 0,65	2	o‘rtachadan past
0,66 – 0,70	3	o‘rtacha
0,71 – 0,80	4	yuksak
0,81 – 1,00	5	juda yuksak

So‘rovnomada qatnashganingiz uchun rahmat.

JAVOB VARAQASI

F.I.SH _____

Yoshi _____

Kasbi _____

№	To'g'ri keladi	To'g'ri kelmaydi	To'g'ri keladi	To'g'ri kelmaydi	To'g'ri keladi	To'g'ri kelmaydi
1	A		S		V	
2	V		S		A	
3	A		S		V	
4	S		V		A	
5	V		A		S	
6	S		A		V	
7	S		V		A	
8	A		V		S	
9	S		A		V	
10	A		S		V	
11	V		S		A	
12	V		A		S	
13	S		A		V	
14	A		S		V	
15	V		S		A	
16	A		S		V	
17	A		S		V	
18	A		V		S	
19	A		V		S	
20	S		V		A	
21	V		A		S	
22	V		A		S	
23	S		A		V	
24	V		S		A	
25	A		S		V	
26	S		A		V	
27	V		A		S	
Jami	X1=	X2=	Y1=	Y2=	Z1=	Z2=
Ayrima	X= X1 - X2 =		Y =Y1 + Y2=		Z= Z1+ Z2=	
Baho	X+27=		Y+27=		Z+27=	

№	O'ziga yo'nalganlik	Odamlarga yo'nalganlik	Faoliyatga yo'nalganlik
	X-X	Y-Y	Z-Z
9	32+	35+	38
8	30–31	33–34	36–37
7	28–29	31–32	34–35
6	25–27	29–30	32–33
5	23–24	28	30–31
4	21–22	26–27	29
3	19–20	24–25	27–28
2	16–18	22–23	25–26
1	15–	21–	24–

TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. – T., 2008.
2. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни. – Т., 1997.
3. Ўзбекистон Республикасининг Кадрлар тайёрлаш бўйича миллий дастури – Т., 1997.
4. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси. – Т., 2008
5. *Каримов И. А.* Бунёдкорлик йўлидан. Т.4. – Т., 1996.
6. *Каримов И. А.* Хавфсизлик ва барқарорлик тараққиёт йўлида. Т.6. – Т., 1998.
7. *Каримов И. А.* Хавфсизлик ва тинчлик учун курашмоқ керак. – Т.10. – Т., 2002.
8. *Каримов И. А.* Тинчлик ва хавфсизлигимиз ўз куч-кудратимизга, ҳамжихатлигимиз ва қатъий иродамизга боғлиқ. Т.12. – Т., 2004.
9. *Каримов И. А.* Ўзбек халқи ҳеч қачон, ҳеч кимга қарам бўлмайди. Т.13. – Т., 2005.
10. *Каримов И.А.* Инсон, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари ҳамда манфаатлари – энг олий қадрият. Т. 14. – Т., 2006.
11. *Каримов И.А.* Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т., 2008.
12. *Аванесов Г. А.* Криминология и социальная профилактика. – М., 1980.
13. *Андреева Г. М.* Социальная психология. – М., 1990.
14. *Андреанова В. Е.* Деятельность человека в системах управления. – М., 1974.
15. *Антонян Ю. М.* Изучение личности преступника. – М., 1992.
16. *Антонян Ю.М.* Терроризм. – М., 1998.
17. *Арифходжаева И. Х.* Ички ишлар идоралари ходимлари психологияси. 2007
18. *Асямов С.В., Пулатов Ю.С.* Ички ишлар органлари ходимларининг касбий-психологик тренинги. – Т., 2002.
19. *Белинская Е.П., Тихомандрицкая О.А.* Социальная психология личности. – М., 2001.
20. *Билл Уизерс.* Управление конфликтами. – СПб., 2004.
21. *Васильев В. Л.* Юридическая психология. – СПб., 2005.
22. *Введенская Т. Ю., Дзигумская Е. А.* Международный терроризм: психологический аспект // Проблемы политической психологии. – Киев, 1997.
23. *Вердервер Р., Вердервер К.* Общение. – СПб., 2005.

24. *Ғозиев Э. Ғ.* Ёш даврлари психологияси. – Т., 1994.
25. *Ғозиев Э. Ғ.* Умумий психология. – Т., 2002.
26. *Гришина Н. В.* Психология конфликта. – СПб., 2000.
27. *Гришина Н. В.* Психология конфликта. – СПб., 2005.
28. *Еникеев М. И.* Юридическая психология. – СПб., 2005.
29. *Жаринов К. В.* Терроризм и террорист. – Минск, 1999.
30. *Зарипов З. С., Кержнер М. Ю.* Профилактика правонарушений. – Т., 1994.
31. *Зельдович Б. З.* Психология и педагогика в профессиональной деятельности юриста. – М., 2003.
32. *Зигерт В., Ланг Л.* Руководитель без конфликтов. – М., 1990.
33. *Исмаилов И.* Жиноятчиликда уюшганликнинг олдини олишни ҳуқуқий таъминлаш. – Т., 2007.
34. *Исмоилов И., Бурханов Д.* Уюшган жиноий тузилмалар шаклланиши ва фаолиятининг олдини олишда ҳамкорликни ташкил этиш (муаммо ва ечимлар). – Т., 2007.
35. *Каримова В.* Психология. – Т., 2002.
36. *Қобилов Ш., Таджиханов Б.* Ислом Каримов терроризм хавфи тўғрисида. Т., 2002.
37. *Коган М. С.* Мир общения. – М., 1990.
38. *Қодиров У., Умаров Б.* Ҳуқуқшунослик фаолияти психологияси. – Т., 2005.
39. *Кожушко Е.* Современный терроризм. – Минск, 2000.
40. *Курт Бартол.* Психология криминального поведения. – СПб., 2004.
41. *Ле Бон Гюстав.* Психология масс и народов. – М., 2000.
42. *Леонов Н. И.* Конфликты и конфликтное поведение – СПб., 2005.
43. *Лучинин А. С.* История психологии. – М., 2005.
44. *Майерс Д.* Социальная психология. – СПб., 2005.
45. *Мальцева О.А., Ратова И.В.* Профессиональная психологическая подготовка сотрудников ОВД. – М., 1998.
46. *Мешерекова Б. Г., Зинченко В. П.* Большой психологический словарь. – СПб., 2005.
47. *Минковский Г. М.* Психология личности преступника. – М., 1989.
48. *Михайлов А. Г.* Загадки человеческого «Я». – М., 1991.
49. *Назаретян А.М.* Агрессивная толпа, массовая паника, слухи. – СПб., 2004.
50. *Ольшански Д. В.* Психология терроризма. – СПб., 2002.
51. *Платонов Ю. П.* Социальная психология поведения. – СПб., 2006.
52. *Плевако Ф. Н.* Избранные речи. – М., 1993.

53. Психология о терроризме (материалы «круглого стола») // Психологический журнал. – 1995. – № 4.
54. Психология террористов и серийных убийц: Хрестоматия. – Минск, 2004.
55. *Рональд Блекборн*. Психология криминального поведение. – СПб., 2004.
56. *Рубинштейн С. Л.* Основы общей психологии. – СПб., 2006.
57. *Самыгин С. И., Столяренко Д. А.* Психология управления. – Ростов на-Дону, 1997.
58. *Селиванов Н.* Этико-тактические вопросы расследования. – М., 1989.
59. *Сельченков К. В.* Психология лидерства. – Минск, 2004.
60. *Семечкин Н. И.* Психология социального влияния. – СПб., 2004.
61. Современный терроризм: состояние и перспективы. – М., 2000.
62. *Тўлаганова Г. К.* Тарбияси қийин ўсмирлар. – Т., 2005
63. *Филонов Л. Б.* Тренинги делового общения сотрудников правоохранительных органов с различными категориями граждан. – М., 1992.
64. *Чуфаровский Ю. В.* Юридическая психология. – М., 2000.
65. *Шеглов А. В.* Анатомия терроризма: проблемно-психологический анализ // Право и политика. – 2000 – №5.
66. *Шейнов В. П.* Психология обмана и мошенничество. – М., 2002.
67. *Шиханцов Г. Г.* Психология следователя. – Воронеж, 1999.
68. *Щекин Г. В.* Визуальная психодиагностика и её методы. – Киев., 1991.
69. *Энтони Гидденс*. Социология. – Т., – 2002.
70. *Якубов А. С., Кабулов Р.* Новое в уголовном законодательстве. – Т., 1995.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
1-mavzu. KASBIY PSIXOLOGIYA FANINING PREDMETI, MAQSADI, METODI VA VAZIFALARI.....	5
1-§. KASBIY PSIXOLOGIYA FANINING OBYEKTI VA PREDMETI.....	5
2-§. KASBIY PSIXOLOGIYA FANINING YURIDIK PSIXOLOGIYA TIZIMIDA TUTGAN O'RNI.....	9
3-§. KASBIY PSIXOLOGIYA FANINING QONUNIYATLARI, METODLARI VA PRINSIPLARI.....	13
4-§. KASBIY PSIXOLOGIYA FANINING.....	25
ASOSIY VAZIFALARI.....	25
2-mavzu. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMI SHAXSIGA PSIXOLOGIK TAVSIF.....	27
1-§. PSIXOLOGIYADA «SHAXS» TUSHUNCHASI. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMI SHAXSINI O'RGANISHNING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI.....	27
2-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI SHAXSINING PSIXOLOGIK TUZILISHI.....	30
3-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI SHAXSINING BILISH FAOLIYATIGA PSIXOLOGIK TAVSIF.....	33
4-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI FAOLIYATI SAMARADORLIGINI OSHIRISHDA HISSIY - IRODAVIY VA SHAXSIY FAZILATLARNING O'RNI.....	52
3-mavzu. YOSH DAVRLARI PSIXOLOGIYASI VA UNING ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI FAOLIYATIDAGI AHAMIYATI.....	63
1-§. YOSH DAVRLARI PSIXOLOGIYASINING MAQSADI, VAZIFALARI, PRINSIPLARI VA ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI FAOLIYATIDA TUTGAN O'RNI.....	63
2-§. O'SMIRLIK YOSHIDA SHAXSNING SHAKLLANISHI, TARBIYASI «QIYIN» O'SMIRLAR VA ULARNING PSIXOLOGIK TAVSIFI.....	65
3-§. O'SPIRINLIK DAVRINING PSIXOLOGIK O'ZIGA XOSLIGI.....	70
4-§. YETUKLIK DAVRI PSIXOLOGIYASI. YETUKLIK DAVRINING BOSQICHLARI.....	75
4-mavzu. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI KASBIY MUOMALASINING PSIXOLOGIK ASOSLARI.....	77
1-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI FAOLIYATIDA «MUOMALA» TUSHUNCHASI VA UNING PSIXOLOGIK O'ZIGA XOSLIGI.....	77
2-§. MUOMALA VOSITASI VA KOMMUNIKATIV TA'SIR ETISH USULLARI.....	80
3-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARINING FUQAROLAR BILAN PSIXOLOGIK ALOQA O'RNATISH USULLARI.....	86
5-mavzu. ICHKI ISHLAR IDORALARI FAOLIYATIDA «ZIDDIYATLAR» TUSHUNCHASI VA ULARNI HAL ETISH YO'LLARI.....	90
1-§. PSIXOLOGIYA FANIDA «ZIDDIYAT» TUSHUNCHASI VA UNING TURLARI.....	90
2-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI FAOLIYATIDA ZIDDIYATLARNING PAYDO BO'LISH SABABLARI.....	93
3-§. ICHKI ISHLAR ORGANLAR XODIMLARI FAOLIYATIDA ZIDDIYATLARNI BARTARAF ETISH YO'LLARI.....	98
6-mavzu. JAMOADAN TASHQARI AXLOQ PSIXOLOGIYASI.....	105
1-§. JAMOADAN TASHQARI AXLOQ PSIXOLOGIYASI VA UNI BELGILOVCHI OMILLAR.....	105
2-§. ICHKI ISHLAR ORGANLARI FAOLIYATIDA ASHADDIY VA G'ARAZLI MISHMISHLAR VA ULARNING OLDINI OLISH.....	107

3-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI FAOLIYATIDA OLOMON PSIXOLOGIYASI VA UNI HISOBGA OLIHNING O'ZIGA XOSLIGI	115
7-mavzu. HUQUQBUZAR SHAXS PSIXOLOGIYASI	123
1-§. JINOIY XULQ VA UNDA «NORMADAN CHETGA CHIQISH» TUSHUNCHASI	123
2-§. YURIDIK PSIXOLOGIYADA «JINOYATCHI SHAXSI» TUSHUNCHASI	125
3-§. JINOYATCHI SHAXSINING TIPOLOGIYASI	128
4-§. ALOHIDA TOIFADAGI JINOYATCHILARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI ..	134
5-§. PROFESSIONAL JINOYATCHILAR VA RETSIDIVISTLARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	141
8-mavzu. JINOIY GURUHLAR VA UYUSHGAN JINOYATCHILIKKA PSIXOLOGIK TAVSIF	145
1-§. JINOIY GURUHLAR SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK SABAB VA SHAROITLARI	145
2-§. JINOIY GURUH VA UYUSHGAN JINOYATCHILIK PSIXOLOGIYASI	149
3-§. JINOIY GURUHLARDA YETAKCHILIK (LIDERLIK) VA UNING PSIXOLOGIK TAVSIFI	159
4-§. UYUSHGAN JINOYATCHILIKKA QARSHI KURASHISHNING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI	168
9-mavzu. TERRORIZM PSIXOLOGIYASI	171
1-§. ZAMONAVIY TERRORIZMNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI	171
2-§. TERRORCHI SHAXSI PSIXOLOGIYASI	175
3-§. TERRORIZMGA QARSHI KURASHISHNING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI	180
10-mavzu. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARINING KASBIY FAOLIYATIGA PSIXOLOGIK TAVSIF	186
1-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARINING KASBIY FAOLIYATIGA PSIXOLOGIK TAVSIF	186
2-§. ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARINING ASOSIY KASBIY PROFESSIOGRAMMASI	191
3-§. ICHKI ISHLAR ORGANLARI FAOLIYATIDA KASBIY QOBILIYAT VA KASBIY MAHORAT	194
11-mavzu. JINOYATCHILARNI TERGOV QILISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI	200
1-§. JINOYATLARNI TERGOV QILISH FAOLIYATIGA PSIXOLOGIK TAVSIF	200
2-§. TERGOV HARAKATLARINI ISHLAB CHIQISHDA PSIXOLOGIK OMILLARNI HISOBGA OLIH	206
3-§. VOQEA SODIR ETILGAN JOYNI KO'ZDAN KECHIRISH PSIXOLOGIYASI	208
4-§. TINTUV O'TKAZISH PSIXOLOGIYASI	213
5-§. SO'ROQ QILISHNING PSIXOLOGIK JIHATLARI	221
6-§. GUVOHLAR VA JABRLANUVCHILARNI SO'ROQ QILISH PSIXOLOGIYASI	226
7-§. GUMON QILINUVCHI VA AYBLANUVCHINI SO'ROQ QILISH PSIXOLOGIYASI ..	229
8-§. YUZLASHTIRISH PSIXOLOGIYASI VA UNING O'ZIGA XOSLIGI	232
12-mavzu. JINOYATCHILARNI QIDIRISH VA JINOYATLARNI OCHISH FAOLIYATINING PSIXOLOGIK ASOSLARI	235
1-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARI FAOLIYATIDA JINOYATCHILARNI QIDIRISHNING PSIXOLOGIK MUAMMOLARI	235
2-§. ICHKI ISHLAR ORGANLARI XODIMLARI FAOLIYATIDA JINOYATNI OCHISHNING PSIXOLOGIK TUZILISHI	237
3-§. JINOYATCHILARNI QO'LG'A OLIHDA PSIXOLOGIK OMILLARNI HISOBGA OLIH	239

13-mavzu. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARINI TAYYOR-	
LASHNING KASBIY PSIXOLOGIK ASOSLARI.....	243
1-§. ICHKI ISHLAR IDORALARI XODIMLARINI TAYYORLASHNING PSIXOLOGIK MAZMUNI.....	243
2-§. KASBIY-PSIXOLOGIK TRENING HAQIDA TUSHUNCHA VA UNING ASOSIY SHAKLLARI.....	247
3-§. PSIXOLOGIK TAYYORGARLIK XODIMLARNI KASBIY KO'NIKMA VA MALAKALARINI SHAKLLANTIRISHNING ASOSI.....	250
ILOVALAR.....	255
PSIXOLOGIK TEST VA TOPSHIRIQLAR.....	255
TAVSIYA ETILADIGAN ADABIYOTLAR.....	296

DUSHANOV Rustam Xujanovich
psixologiya fanlari nomzodi;
FARFIYEV Yoqubjon Adxamjanovich

KASBIY PSIXOLOGIYA

O'quv qo'llanma

Muharrir *B. A. Yarov*
Texnik muharrir *D. X. Hamidullayev*

Bosishga ruxsat etildi 15. 06. 2010. Nashriyot hisob tabag'i 20,0
Adadi. 250 Buyurtma №..... Bahosi shartnoma asosida.

O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi
100197, Toshkent sh., Intizor ko'chasi, 68.